

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
МАРКАЗИ ШАРҚШИНОСӢ ВА МЕРОСИ ХАТӢ**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ЦЕНТР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ И ПИСЬМЕННОГО НАСЛЕДИЯ**

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE TAJIKISTAN
CENTER FOR ORIENTAL STUDIES AND LITERARY HERITAGE**

**«МЕРОСИ ШАРҚ»
(МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ)
№ 3 (17), 2026**

**«НАСЛЕДИЕ ВОСТОКА»
(НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ)
№ 3 (17), 2026**

**«EAST HERITAGE»
(SCIENTIFIC JOURNAL)
№ 3 (17), 2026**

ДУШАНБЕ – 2026

«МЕРОСИ ШАРҚ»

Муассис:

**Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттии назди Раёсати АМИТ
Маҷалла соли 2022 таъсис ёфтааст.
(Ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мегардад)**

САРМУҲАҶРИР:

Давлатов Раҳматкарим

Мирзокаримович – н.и.т., директори Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттӣ

МУОВИНИ САРМУҲАҶРИР:

**Ёрахматзода Шодичон Рамазон – н.и.ф., муовини директор оид ба илм ва таълими
Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттӣ**

МУҲАҶРИРИ МАСЪУЛ:

**Муҳаммадиев Алӣ – н.и.ф., ходими пешбари илмии Маркази шарқшиносӣ
ва мероси хаттӣ**

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

**Хушвахтзода Қобилҷон Хушвахт – академик, Президенти АМИТ
Саломийён Муҳаммаддодов – ноиби Президенти АМИТ, д.и.ф., профессор
Искандаров Қосимшо – д.и.т., Саркотиби илмии АМИТ
Имомзода Муҳаммадюсуф – академики АМИТ
Раҳмонзода Абдучаббор – академики АМИТ
Қучарзода Аламхон – д.и.ф., профессор узви вобастаи АМИТ
Парвона Чамшад – д.и.ф., профессор
Умар Сафар – д.и.ф., профессор
Ҳочамуродов Олимҷон Ҳамроевич – д.и.ф., профессор
Мирзоев Нияз Мирзобадалович – д.и.т., профессор
Муҳаммадиев Алӣ – н.и.ф
Шарифов Маҳмадёр – н.и.ф
Шарифов Амриддин Нуриддинович – н.и.т
Шарифзода Абдувалӣ – н.и.т
Раҳматулова Заррина – н.и.ф., дотсент
Ёрахматзода Шодичон – н.и.ф.**

ҲАЙАТИ МУШОВИРОН:

**Франсис Ришар – (Фаронса), Шариф Шукуров – (Россия),
Александр Хейзер – (Олмон), Садрӣ Саъдиев – (Узбекистон),
Комилҷон Раҳимов – (Узбекистон).**

«Мероси Шарқ»

**Маркази шарқшиносӣ ва мероси
хаттии назди Раёсати АМИТ
Маҷалла дар Вазорати фарҳанги
Ҷумҳурии Тоҷикистон
таҳти №249/мҷ-97, аз 02.06.22
ба қайд гирифта шудааст.
Тел.: (+99237) 221-32-02**

**Нишони мо: 734025, ш. Душанбе,
кӯчаи Ш. Ҳусейнзода 35.
Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттии назди
Раёсати АМИТ, хучраи 14, Идораи
маҷаллаи “Мероси Шарқ”,
E-mail: merosikhatti@ihbox.ru**

«НАСЛЕДИЕ ВОСТОКА»

Учредитель:

Центр востоковедения и письменного наследия при Президиуме НАНТ

Журнал основан в 2022 г.

(Издаётся на трёх языках: таджикский, русский и английский)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Давлатов Раҳматкарим

Мирзокаримович – к.и.н., директор ЦВПН НАНТ

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

**Ёрахматзода Шодиджон Рамазон – к.ф.н., зам. директор по науке и образованию
ЦВПН НАНТ**

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР:

Мухаммадиев Али – к.ф.н., вед. научный сотрудник ЦВПН НАНТ

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Хушвахтзода Кобилджон Хушвахт – академик, Президент НАНТ

Саломийён Мухаммадзод – вице-президент НАНТ, д.п.ф., профессор

Искандаров Косимшо – д.и.н., гл. ученый Секретарь НАНТ

Имомзода Мухаммадзод – академик АМИТ

Рахмонзода Абдуджаббор – академик АМИТ

Кучарзода Аламхон – член. кор. АМИТ

Парвона Джамшед – д. ф. и., профессор

Умар Сафар – д.ф.н., профессор

Ходжамуродов Олимджон Хамроевич – д.ф.н., профессор

Мирзоев Нийёз Мирзобадалович – д.и.н., профессор

Мухаммадиев Али – к.ф.н

Шарифов Махмадёр – к.ф.н

Шарифзода Абдували – к.и.н

Шарифов Амриддин Нуриддинович – к.и.н

Рахматулова Заррина – к.ф.н., доцент

Ёрахматзода Шодиджон – к.ф.н.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Франсис Ришар – (Франция), Шариф Шукуров – (Россия),

Александ Хайзер – (Германия), Садри Садиев – (Узбекистан),

Комилджон Рахимов – (Узбекистан).

«Наследие Востока»

**Центр востоковедения и письменного
наследия при Президиуме НАНТ**

**Журнал зарегистрирован Министерством
культуры Республики Таджикистан
№249/жр-97, 02.06.22**

Тел.: (+99237) 221-32-02

Адрес: 734025, г. Душанбе, ул.

Ш. Хусейнзода 35.

**Центр востоковедения и письменного наследия
при Президиуме НАНТ, каб. 14,
редакция журнала “Наследие Востока”,**

E-mail: merosikhatti@ihbox.ru

«EAST HERITAGE»

Founder:

Center for oriental studies and literary heritage under the Presidium of the NAST The journal was founded in 2022.

EDITOR-IN-CHIEF:

Davlatov Rahmatkarim

Mirzokarimovich – c.h.s., director of the Center for Oriental Studies and Written Heritage

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Yorahmatzoda Shodijon Ramazon – candidate of philological sciences, Deputy Director of Center oriental studies and Written Heritage of the NAST

RESPONSIBLE EDITOR:

Muhammadiyev Ali – candidate of philological sciences, Head of the Department of Textology. Preparation and publication of the written heritage of the Center for Written Heritage of the NAST

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Khushvakhtzoda Qobiljon Khushvakht – academician, President of the NAST

Salomiyon Muhammaddovud – Vice President of the NAST, d.p.ph., professor

Iskandarov Kosimsho – d.h.s., Chief scientific secretary of the NAST

Imomzoda Muhammadyusuf – academician NAST

Rahmonzoda Abdujabbor – academician NAST

Kucharzoda Alamkhon – d.ph.s., professor Associate member of NAST

Parvona Jamshed – d.ph.s., professor

Umar Safar – d.ph.s., professor

Khojamurodov Olimjon Hamroevich – d.ph.s., professor

Mirzoev Niyoz Mirzobadalovich – d.h.s., professor

Muhammadiyev Ali – c.ph.s Sharifov Mahmadyor – c.ph.s

Shariphzoda Abduvali – c.h.s.

Sharifov Amriddin Nuriddinovich – c.h.s

Rahmatuloeva Zarrina – c.ph.s., associated-professor

Yorahmatzoda Shodijon– c.ph.s.

INTERNATIONAL IDITORIAL COLLEAGUE:

Francis Richard - (France), Sharif Shukurov - (Russia),

Alexander Haizer - (Germany), Sadri Sadiev - (Uzbekistan),

Komiljon Rahimov – (Uzbekistan).

East Heritage

Center for oriental studies and literary

Heritage under the Presidium of the NAST

The journal was registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan

№. 249/mj-97 dated 02.06.2022

Tel.: (+99237) 221-32-02

Address: 734025, Dushanbe,

35 Sh.Huseynzoda Str.

Center of the Written Heritage under the Presidium

of the NAST, office №14, editorial office

of the journal “East Heritage”,

E-mail: merosikhatti@ihbox.ru

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСӢ

ТДУ 737 (5) (09) НАҚШИ САФФОРИЁН ДАР РУШДИ СИККАКЌБӢ ВА ФАНОВАРИИ ПУЛИИ ХУРОСОНИ БУЗУРГ¹

Шарифзода А.Қ.²

Низоми сиккакЌбӢ ва муомилоти пулии давлати Саффорӣён яке аз падидаҳои муҳимми таърихи сиккашиносии Шарқи давраи исломӣ ба шумор меравад, зеро он дар шароите ташаккул ёфт, ки қобилияти назорати сиёсӣ маъмурии Аббосӣён дар шарқи хилофат тадричан заиф гашта, ба он нуфузи ҳокимони маҳаллӣ тақвият меёфт.

СиккакЌбии Тоҳириён аз сиккакЌбии Саффорӣён бо ин вижагӣ фарқ мекунад, ки агар номи Тоҳириён дар сиккаҳои ибтидоӣ на ҳамчун ҳокимони мустақил, балки ҳамчун волиён ва намоёндагони маъмурии хилофат сабт мегардид, баръакси ин, номи Саффорӣён аз оғози ҳукумронии онҳо дар катибаҳои сиккаҳо ҳамчун таҷассуми ҳокимияти мустақили эронӣ зоҳир мегардид. Ин тафовут на танҳо хусусияти зоҳирии навиштори сиккаро инъикос мекунад, балки фарқияти моҳияти сиёсӣ ду сулолаи эрониро низ нишон медиҳад, зеро Тоҳириён қонунӣ будани ҳокимияти худро тавассути амри халифа тасдиқ мекарданд, дар ҳоле ки Саффорӣён ҳокимияти худро бештар бар пояи воқеияти сиёсӣ ва қудрати ҳарбӣ асоснок менамуданд.

Дар чунин вазъ, сикка на танҳо воситаи мубодилаи иқтисодӣ, балки нишонаи ҳукукии ҳокимият ва василаи муаррифии сиёсӣ аҳаммияти хос пайдо мекунад. Сиккаҳои саффорӣ бозгӯи талоши Яъқуб ибни Лайс ва ворисаш Амр ибни Лайс барои раҳой аз вобастагии сиёсӣ ба хилофат ва ташаккули ҳокимияти мустақили маҳаллӣ мебошанд. Дар марҳалаи аввал онҳо қолаби умавӣю аббосиро нигоҳ дошта, номи халифаро сабт менамуданд, аммо бо таҳкими қудрат унсурҳои хилофатӣ тадричан аз навиштор ҳазф мегарданд ва сикка ба воситаи муаррифии истиклолияти сиёсӣ онҳо табдил меёбад [1, 7].

Имрӯз пажӯҳишҳои пешина дар бораи сиккакЌбии Саффорӣён дигар кофӣ ба назар намерасанд, зеро пас аз анҷоми он таҳқиқот шумораи зиёди намунаҳои нав ошкор гардиданд ва маҷмуаҳои ганҷинаҳои ба гардиши илмӣ ворид шуданд, ки қаблан дастрас набуданд. Дар баробари ин, ҷолиб аст, ки ҳанӯз дар охири асри XVIII масъалаи ҷудо кардани сиккаҳои Саффорӣ ҳамчун гурӯҳи мустақил матраҳ гардида буд. Чунончи, тибқи иттилои В. В. Григорев, консерватори Кабинети шоҳонаи нумизмати Стокҳолм - Малмстрём соли 1795 сиккаҳои саффориро дар таркиби маҷмуаи сиккаҳои исломӣ ба гурӯҳи алоҳида ҷудо намуда буд [3, 117].

Феҳристҳои музоядаҳо ва бозёфтҳои нави ганҷинаҳо доираи маълумотро дар бораи сиккаҳои саффорӣ ба таври назаррас густариш доданд. Гузашта аз ин, сарчашмаҳои хаттии асрҳои миёна, ки барои тавзеҳи ҷуғрофия ва хронологияи сиккакЌбӣ аҳаммияти калон доранд, дар таҳқиқоти қаблӣ қариб мавриди истифода қарор нагирифта буданд [17, 294]. Аз ин ҷиҳат, омӯзиши сиккакЌбии Саффорӣён на танҳо барои таърихи сиккашиносӣ, балки барои дарки равандҳои умумии давлатдорӣ ва тағйири сохтори қудрат дар Хуросон ва Мовароуннаҳр (Хуросони Бузург) аҳаммияти калидӣ дорад.

Илова бар ин, низоми сиккакЌбии Саффорӣён аз дидгоҳи таърихи илм ва техника низ аҳаммияти вижа дорад. Истеҳсоли сикка ҷаъолияти мураккаби ташкилиро талаб намуда, ба донишҳои коркарди филиз, риояи меъёрҳои вазн, ҷаъолияти меҳкадаҳо ва назорати сифати маҳсулоти пулӣ таъҷ мекард. Бо назардошти ин, омӯзиши сиккакЌбии Саффорӣён имкон медиҳад, ки баъзе паҳлуҳои фановарии пулӣ ва сатҳи рушди таҷрибаи истеҳсолии ҷомеаи асри IX Хуросони Бузург низ мавриди баррасӣ қарор гиранд.

Сарчашмаҳои таърихӣ Яъқуб ибни Лайсро шахсе муаррифӣ мекунанд, ки аз қишрҳои поёнии ҷомеа бархоста, пас аз муборизаи мусаллаҳона ба қудрат расид. Ҳаракати ӯ аз Систон оғоз ёфта, сипас ба Кирмон, Форс, Балх ва Нишопур густариш ёфт ва дар ниҳоят тамоми

¹ Мақола дар асоси лоиҳаи «Таърихи илм ва тазкикаи халқӣ тоҷик» (2026-2030), №0126tj01811 навишта шудааст.

² Шарифзода Абдувалӣ Қурбоналӣ – номзади илмҳои таърих, мудири шуъбаи таърихи илм ва техникаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ.

Хуросонро фаро гирифт. Барканор шудани Тоҳириён ва таъсиси ҳокимияти нави саффорӣ дар ин минтақа танҳо ивазшавии як сулола бо қудрати сиёсии дигар набуд, балки ифодаи тағйири сохтори сиёсӣ маҳсуб мешуд, ки дар он нақши қудрати хилофат тадричан коҳиш ёфта, ҷойи онро қудрати маҳаллӣ мегирифт. Дар чунин шароит, ҳукуки кӯбидани сикка ҳамчун нишонаи асосии истиқлоли сиёсӣ ба шумор мерафт.

Тибқи таҳқиқоти В. Босворт ҳокимияти саффорӣ дар Систон на танҳо ба давраи фаъолияти Яъқуб ва Амр ибни Лайс маҳдуд мегардад, балки ҳамчун анъанаи сулолави маҳаллӣ, дар давоми тақрибан чор–панҷ аср идома пайдо кардааст. Намояндагони ин хонадон то давраҳои Сомониён, Ғазнавиён, Салҷуқиён ва ҳатто пас аз истилои муғул низ дар Систон мавқеи ҳокимияти эрониро нигоҳ доштаанд [2, 149-150]. Ў рӯйхати ҳокимони Саффориро бо таъба маводи сиккашиносӣ ва сарчашмаҳои маҳаллии таърихи Систон дақиқ намуда, нишон медиҳад, ки маҳз сиккаҳо барои мушаххас намудани солҳои ҳукумронии ҳар як амири саффорӣ аҳаммияти калидӣ доранд ва ҳамчун сарчашмаи асосии хронологӣ барои бозсозии таърихи сиёсии Систон хизмат менамоянд [2, 150].

Сиккаҳои Саффорӣён асосан аз дирҳамҳо иборат буда, динорҳои саффорӣ дар байни онҳо хеле кам ба назар мерасанд, ки ин ҳолат бо хусусиятҳои иқтисодии минтақа иртибот дорад, зеро асоси муомилоти пулиро нуқра ташкил медод. Панҷхир ҳамчун маркази қадимаи истихроҷи нуқра барои сиккакӯбии ибтидоии Саффорӣён аҳаммияти хос дошт. Кӯбидани сикка дар ин минтақа нишон медиҳад, ки таъмини нуқра яке аз омилҳои асосии ташаккули сиккаҳои аввалин будааст. Эҳтимол меравад, ки ниёз ба таъмини маблағ барои лашкар боис гардид, ки фаъолияти мунтазами сиккакӯбӣ танҳо баъд аз чанд сол аз оғози ҳукумронии Саффорӣён оғоз ёбад [17, 295]. Сиккакӯбии Саффорӣён на танҳо нишонаи ҳукуки ҳокимият, балки воситаи таъмини молиявии лашкар ва идоракунии давлат буд [12, 95-96].

Нисбатан устувор будани вазн ва андозаи дирҳамҳои саффорӣ бояд на танҳо ҳамчун масъалаи техникий сиккакӯбӣ, балки ҳамчун нишондиҳандаи сатҳи эътимод ба пул ва қобилияти ворид шудани он ба гардиши фаромарзӣ арзёбӣ мешавад. Аз нигоҳи метрологӣ, дирҳамҳои саффорӣ дар доираи меъёри умумии дирҳами исломии асри IX қарор дошта, аз лиҳози қутр ва вазн бо дирҳамҳои давраи халифаҳои Аббосӣ ҳамсонӣ доранд ва ҳамон меъёро нигоҳ медоранд, ки дар давраи халифа Мутаваккил ва ворисони ӯ ҷорӣ буд, ба истиснои баъзе намунаҳои маҳаллӣ, ки каме тафовут доштанд [20, 82-83]. Дар ин замина, сиккаҳои саффорӣ дар ҷаҳорҷӯбаи ба истилоҳ «меъёри шарқӣ» ҷой гирифта, вазни миёнаи онҳо ба меъёри дирҳами муқаррарии муомилотӣ наздик мемонад ва аз қолаби умумии ҷаҳони ислом берун намеравад [14, 24-25]. Дар ғанҷинаҳо ва маҷмуаҳо, ки барои таҳқиқи гардиши нуқра аҳаммияти махсус доранд, дирҳамҳои саффорӣ аз ҷиҳати вазн бо дирҳамҳои сомонӣ ва аббосӣ ҳамсон омада, тағйироти онҳо дар ҳудуди 2,8 то 3,4 грамм мушоҳида мешавад, ки бештар ба шароити маҳаллии сиккакӯбӣ ва сифати филиз вобаста аст [5, ССXXXI]. Аз кашфу таҳқиқи дирампораҳо бармеояд, ки дирҳам на танҳо ҳамчун воҳиди ҳисобӣ барои муомилоти қалон, балки ҳамчун воҳиди воқеии бозорӣ барои гардиши рӯзмарра низ қорбурд дошт ва арзиши он дар амал бо буридан ба қисмҳои хурд мутобик гардонида мешуд [5, 118-119]. Бо назардошти ин, устувории нисбӣ дар вазн ва андоза бояд на танҳо ҳамчун нишонаи риояи меъёри техникӣ, балки ҳамчун нишондиҳандаи сатҳи эътимод ба пул ва имкони ворид шудани он ба гардиши фаромарзӣ арзёбӣ гардад.

Маҳз ҷуғрофияи гардиши дирҳамҳои саффорӣ ин хулосаи метрологиро тақвият медиҳад, зеро маводи сиккашиносӣ собит месозад, ки ин сиккаҳо на танҳо дар қаламрави мустақими ҳокимияти Саффорӣён, яъне дар Хуросон ва Систон, балки дар фазои васеи муомилоти иқтисодии ҷаҳони ислом ва берун аз он низ дар гардиш буданд. Дар сатҳи дохилӣ марказҳои асосии гардиш шаҳрҳои Хуросон, пеш аз ҳама Нишопур ва Балх буданд, ки ҳам аз лиҳози сиёсӣ марказҳои назорат ва ҳам аз лиҳози иқтисодӣ нуқтаҳои калидии пайванди роҳҳои тиҷоратӣ ба шумор мерафтанд. Дар сатҳи минтақавӣ дирҳамҳои саффорӣ дар Мовароуннаҳр ва минтақаҳои шимолии Хуросон дар якҷоягӣ бо дирҳамҳои аббосӣ ва сомонӣ дар таркиби ғанҷинаҳо кашф мешаванд, ки ин аз мавҷудияти як низоми умумии муомилоти нуқраи асри IX шаҳодат медиҳад [5, 112-113]. Аз тарафи дигар, мавҷудияти дирҳамҳои саффорӣ дар қаламрави Русия ва кишварҳои соҳили баҳри Балтика, аҳаммияти вижа дорад, зеро дар байни дирҳамҳои сомонӣ ва

аббосӣ намунаҳои мансуб ба сулолаҳои шарқӣ, аз ҷумла Саффорӣён низ ҷой доранд ва ҳамин ҳолат онҳоро ба шабакаи тичоратии роҳи Волга ва робитаҳои бозаргонии Рус бо Шарк мепайвандад [20, 118-119]. Дар таҳқиқи ганчинаҳои Русия дирҳамҳои асри IX, аз ҷумла сиккаҳои саффорӣ, ба гурӯҳи пулҳое мансуб доништа мешаванд, ки тавассути тичорати шарқӣ ба қаламрави славянҳо ворид шуда, дар муомилоти дохилии он минтақаҳо ҳамчун воҳиди арзиш истифода мешуданд [14, 35-36]. Дар бархе аз феҳристҳои маҷмуавӣ низ дирҳамҳои саффорӣ дар қатори дирҳамҳои сомонӣ ва аббосӣ дар як қатор ганчинаҳо сабт гардидаанд, ки ҳамин омехтагӣ далели вобастагии онҳо ба як майдони ягонаи гардиши пулӣ мебошад [17, 293-314].

Ҷуғрофияи меҳкадаҳои саффорӣ аз доираи васеи нуфузи Саффорӣён шаҳодат медиҳад. Нишопур, Балх ва Шероз аз ҷумлаи муҳимтарин марказҳои мебошанд, ки сиккаҳои саффорӣ дар онҳо кӯбида шудаанд. Дар давраи рӯ овардани Яъқуб ибни Лайс ба вилояти Форс, ин минтақа ба маркази асосии сиккакӯбии Саффорӣён табдил ёфт. Аввалин сиккаҳои саффорӣ дар Форс соли 264 ҳ.қ. / 877-78 кӯбида мешаванд, ки ин санаи оғози сиккакӯбиро метавон нишонаи ишғоли воқеии вилоят аз ҷониби Саффорӣён шумурд. Аз соли 271 ҳ.қ. дар Форс кӯбиши сиккаҳо ба номи худи Саффорӣён оғоз мегардад, ки эҳтимолан бо ғайолияти Амр ибни Лайс дар ин минтақа иртибот дорад [17, 306].

Пас аз қатъ гардидани сиккакӯбӣ дар Аҳвиз, ғайолияти сиккакӯбӣ дар марказе бо номи умумии «Форс» оғоз меёбад. Бо дарназардошти ислоҳоти Маъмун, ки қори сиккакӯбиро дар ҳар вилоят дар як нуқта мутамарказ карда буд, интизор мерафт, ки маркази Форс дар пойтахти вилоят ҷой дошта бошад. Бо назардошти ин, дар илми сиккашиносӣ Шероз ҳамчун маҳалли эҳтимолӣ сиккакӯбӣ пазируфта мешуд. Таҳлили сиккаҳои саффорӣ солҳои 294-295 ҳ.қ. нишон медиҳад, ки меҳкадаҳои бо номи «Форс» ва «Шероз» зикр шудаанд, на ҳамеша бо ҳам мутобиқат доранд. Қисме аз сиккаҳое, ки бо номи «Форс» ба муомилот бароварда шудаанд, дар қатбаи худ номи «Шероз»-ро низ дар бар мегиранд, ки ин ҳолат ба эҳтимоли зиёд нишон медиҳад «Форс» дар чунин мавридҳо на ифодакунандаи маркази воқеии сиккакӯбӣ, балки нишонаи умумии вилояти сиккакӯбӣ мебошад. Аз ҳамин сабаб, метавон хулоса кард, ки Шероз ҳамчун маҳалли воқеии сиккакӯбӣ амал карда, «Форс» бештар маънои воҳиди маъмурӣ ва ҷуғрофиро ифода менамудааст.

Дар давраи Саффорӣён як қатор марказҳои пешазисломии сиккакӯбӣ дубора ғайол гардиданд, аз ҷумла Арраҷон, Ҷанноба (ҳамчун маркази нав) ва Ардашерхурра, ки бо номи Шероз маъруф буд. Дар асари классикии К.Й. Торнберг (соли 1848) сиккае, ки ба Амр ибни Лайс нисбат дода мешавад, ҳамчун намунаи сиккаҳои сулолаи Саффорӣён муаррифӣ гардида, маркази кӯбидани он шаҳри Арраҷон ва соли кӯбиданаш 280 ҳ.қ./893 муайян карда шудааст. Бо нудрат ёфт шудани сиккаҳои мансуб ба Арраҷон дар асри IX аз нигоҳи сиккашиносӣ аҳамияти вижаи онҳоро нишон медиҳад ва ҳамзамон ба қиёсҳои иқтисодии сиёсӣ ва маъмурии ҳокимияти Саффорӣён дар Арраҷон далолат мекунад [18, 32].

Дар миёни меҳкадаҳои аз нав ғайолшуда танҳо Истаҳр, бо вучуди аҳамияти таърихӣ ва нақши он дар истихроҷи нукра, дида намешавад. Эҳтимол меравад, ки маҳз ба ҳамин сабаб номи Истаҳр дар сиккаҳо бо номи умумии «Форс» иваз гардида, сиккаҳо зери ҳамин унвон идома ёфта бошанд [17, 300]. Муайян кардани маркази «Форс» аз ҷиҳати сиккашиносӣ бештар ба Истаҳр мувофиқат мекунад, зеро то давраи Саффорӣён ва махсусан то замони Маъмун, Истаҳр пойтахти вилояти Форс ва маркази асосии сиккакӯбӣ будааст. Дар давраи аввали Аббосӣён дар Форс танҳо Истаҳр, Ардашерхурра (Шероз) ва Арраҷон ҳамчун марказҳои сиккакӯбӣ ғайол буданд. Хронологияи сиккаҳои Истаҳр бо зуҳури он ҳамчун маркази музофотии Форс мувофиқ меояд, дар ҳоле ки Ардашерхурра пас аз соли 204 ҳ.қ. қори сиккакӯбии худро қатъ кардааст. Бар пояи ин, дар давраи баъдӣ, ки дар сиккаҳо номи умумии «Форс» меояд, бояд маҳз Истаҳр ҳамчун маркази воқеии сиккакӯбӣ дар назар дошта шавад. Ин вазъ далолат мекунад, ки дар як вақт ва дар як фазои муомилоти пулӣ сиккаҳо бо ду ишораи гуногуни ҷуғрофӣ (номи «Форс» ва «Шероз») ба муомилот ворид мегардиданд ва бинобар ин маркази «Форс» наметавонист дар худи Шероз ҷойгир бошад [17, 299-300].

Дар омӯзиши сиккакӯбии Саффорӣён масъалаи меҳкадаҳои аҳамияти қалбӣ дорад. Агар то замони ислоҳоти Маъмуни халифа дар вилоятҳои шарқӣ хилофат асосан як меҳкада

фаъолият мекард, Саффорӣён як қатор меҳкадаҳои қаблан басташударо дубора фаъол намуда, илова бар ин меҳкадаҳои нав таъсис доданд. Бо ин амали худ онҳо марҳалаи навро дар рушди шабакаи меҳкадаҳо оғоз намуданд, ки дар давраҳои баъдӣ ба гуногунии минтақавии бозёфтҳои сиккашиносӣ замина гузошт. Сиккаҳои Форс нишон медиҳанд, ки будани Саффорӣён дар ин минтақа на якбора, балки дар чараёни як раванди тадриҷӣ ва пайдарпай ба роҳ монда шудааст. Гарчанде Яъқуб ибни Лайс дар солҳои пешин ба Форс ворид шудааст, аммо сиккаҳо танҳо пас аз устувор гардидани ҳокимияти ӯ кӯбида шудаанд. Дар соли 265 ҳ.к. кӯбидани сиккаҳои саффорӣ ҳам дар Форс ва ҳам дар Аҳвоз идома дошт, ки ин ба оғози марҳалаи нав дар давраи Амр ибни Лайс ишора мекунад. Ин вазъ нишон медиҳад, ки сикка ҳамчун воситаи эътирофи ҳокимият дар марҳалаи мустақамшавии воқеии назорат истифода мешуд, на дар давраи муваққатии юришҳои ҳарбӣ [17, 294-297].

Набудани таҳлили ҷуғрофӣ ва хронологии фаъолияти сиккакӯбӣ дар таҳқиқоти пешин боис гардида буд, ки сиккакӯбии ибтидоии Саффорӣён ҳамчун амале намуназзам ифода шавад. Аммо пайгирии ҷойивазкунии марказҳои сиккакӯбӣ нишон медиҳад, ки гузариш аз Панҷхир ба Исфакон ва сипас аз Аҳвоз ба Форс ва баъдан ба Систон, бо ҳаракати воқеии қаламрави нуфузи онҳо мутобиқат мекунад. Тағйирёбии пайдарҳамаи меҳкадаҳо дар солҳои 273 - 275 ҳ.к. гувоҳи муборизаи доимии сиёсӣ миёни нерӯҳои хилофат ва Саффорӣён дар вилояти Форс мебошад. Бо дарназардошти ин, тағйири ҷойи сиккакӯбӣ бояд ҳамчун инъикоси равандҳои воқеии сиёсӣ ва ҳарбӣ дар низоми пулӣ маънидод шаванд [17, 294-317].

Бо таъя ба таҳқиқоти Тор Д.Г. метавон гуфт, ки густариши қудрати Саффорӣён ба пахноии Хуросон аз диди сиккашиносӣ ҳамчун далели пахншавии нуфузи онҳо ба минтақаҳои мебошад, ки қаблан маркази қудрати Тоҳириён буданд. Ин раванд бо фарогирии вилоятҳои ғарбии Хуросон, аз ҷумла Рай ва Табаристон, ҳамроҳ гардида, ба ташаккули фазои нав дар сиккакӯбии қаламрави шарқии хилофат ишора менамояд [17, 296].

Дар шароити бесуботи сиёсӣ ва исёнҳои дохилӣ навъи гурӯҳи махсуси сиккаҳо ба муомилот ворид мешавад, ки онҳоро шартан метавон «сиккаҳои исёнгар» номид. Ин сиккаҳо бо амри саркардагони ошӯб ё ҳокимони муваққатӣ кӯбида шуда, аз лиҳози сохт ва мазмун навиштор аз сиккаҳои расмӣ ҳокимияти саффорӣ фарқ менамоянд. Дирҳамаи мансуб ба Аҳмад ибни Абдуллоҳ ал-Вафӣ (Хучистонӣ) намунаи равшани навъи чунин сиккаҳо мебошад. Ин навъи дирҳам дар чараёни шӯриши ӯ бар зидди Саффорӣён ва дар фазои ноустувори сиёсӣ дар Хуросон ба муомилот ворид гардидааст.

Дирҳамаи мазкур дар меҳкадаи Нишопур бо соли 268 ҳ.к./ кӯбида шуда, аз лиҳози шакл ва сохт ба қолаби дирҳамҳои Шарқи исломии асри IX тааллуқ дорад. Вазни он 3,75 грамм ва қутраш 23–24 мм мебошад. Бо назардошти маводи то имрӯз маълум, ин намуна эҳтимолан ягонаи дирҳамаи маъруфи Хучистонӣ дар ҳудуди Осиёи Миёна ба шумор меравад [9, 16-26].

Таркиби катибаҳои ин дирҳам аз лиҳози мазмун аз сиккаҳои расмӣ Саффорӣён ба таври возеҳ фарқ мекунад, зеро дар он номи амири саффорӣ умуман оварда нашуда, баръакс номи халифаи Аббосӣ -Муътамид ʔала-Ллоҳ сабт гардидааст. Ин интиҳоб нишон медиҳад, ки Аҳмад ибни Абдуллоҳ ал-Вафӣ қасдан аз овардани номи рақибии сиёсӣ – Амр ибни Лайси Саффорӣ худдорӣ намуда, ҳаракати худро ҳамчун амали қонунӣ ва мутобиқ ба иродаи илоҳӣ муаррифӣ кардааст. Истифодаи ибораҳои «بالنصر», «الحوّل والقوة بالله», «الملك والقدرة لله» ва «والظفر» далолат мекунад, ки исёни Хучистонӣ бо мафҳумҳои пирӯзӣ, қудрат ва мададгории илоҳӣ асоснок карда мешавад. Ҳамин тариқ, ин дирҳам на танҳо воситаи муомилоти пулӣ, балки матни сиёсӣ ва идеологӣ низ ба шумор меравад, ки дар он барномаи муборизаи Хучистонӣ таҷассум ёфтааст [17, 302-304. 10, 133].

Тибқи навиштаи Тор Д.Г. эҳёи сиккакӯбӣ дар Нишопур ва Ҳирот, бо вучуди он ки Ҳирот пас аз ислоҳоти пулии Маъмун аз фаъолияти худ бозмонда буд, гувоҳи медиҳад, ки дар ин марҳала тағйирот дар низоми сиккакӯбӣ ба амал омадааст. Навиштори ин сиккаҳо аз лиҳози шакл ва мазмун дар миёни маҷмуи якнавохти сиккаҳои асри IX хусусияти ғайримаммул касб мекунад [17, 302-303].

Сабт шудани дирҳамҳои Хучистонӣ дар ганчинаҳо, аз ҷумла дар ганчинаи Кӯлоб, далолат мекунад, ки ин сиккаҳо танҳо ба марказҳои кӯбиши сикка маҳдуд нестанд [8, 167]. Зеро онҳо ба

муомилоти воқеии минтақа ворид шудаанд ва нуфузи Абдуллоҳи Хучистониро дар фазои пулӣ инъикос менамоянд [17, 303].

Муносибати Саффорӣён бо хилофати Аббосӣ дар сиккаҳои онҳо ба таври возеҳ инъикос ёфтааст. Қатъ ва бозпайдо шудани бароришҳои сикка пас аз асир гардидани Амр ибни Лайс далолат мекунад, ки тағйири ҳокимият пеш аз ҳама дар сатҳи пулӣ таҷассум ёфтааст ва маҳз сикка ҳамчун нишондиҳандаи аввалини гусастагии сиёсӣ амал мекунад [17, 309].

Бо вучуди он ки Яъқуб ибни Лайс ва ворисони ӯ дар амал сиёсати мустақил пеш мебарданд, онҳо дар сатҳи рамзӣ итлооти худро ба халифа нигоҳ медоштанд, зеро зикри номи халифа дар навиштаҳои сикка на танҳо унсурӣ мазҳабӣ, балки ҷузъӣ усули қонунӣ нишон додани ҳокимият ба шумор мерафт. Таҳқиқоти Тизенхаузен В.Г. нишон медиҳад, ки нисбат додани як қатор сиккаҳо ба халифаҳои аббосӣ ҳамеша бо воқеияти сиёсӣ мутобикат намекунад. Намунаҳои бисёре, ки қаблан ҳамчун сиккаҳои расмӣ хилофат арзёбӣ мешуданд, дар асл ба сулолаҳои маҳаллӣ, аз ҷумла ба Саффорӣён, тааллуқ доранд. Илова бар ин, зикри номи халифа дар катибаи сикка ҳатман маъноӣ кӯбидани онро бо амри мустақими ӯ надорад, зеро чунин сиккаҳо метавонанд бо амри ҳокимони маҳаллӣ кӯбида шаванд. Бинобар ин, таҳлили эпиграфии сиккаҳо ҳамеша бо дарназардошти вазъи воқеии сиёсӣ бояд анҷом дода шавад [7, 5-6].

Далелҳои нумизматикӣ нишон медиҳанд, ки пас аз соли **287 х.қ. / 900** ҳокимияти Саффорӣён дар вилояти Форс ба марҳалаи таъриф ворид гардида, назорати онҳо бар марказҳои сиккакӯбӣ тадриҷан суст шудааст. Сиккаҳои Шероз, ки дар катибаи худ номҳои пурраи хилофати Аббосиро дар бар мегиранд, гувоҳӣ медиҳанд, ки миёни Аббосӣён ва Саффорӣён ҷудоии воқеии сиёсӣ барвақттар аз он рух додааст, ки сарчашмаҳои хаттӣ ишора мекунанд.

Кашфи сиккаи саффорӣе, ки дар Шош кӯбида шудааст, шояд ба он далолат кунад, ки Саффорӣён нуфузи сиёсии худро на танҳо дар ҳудуди Хуросон, балки дар минтақаҳои берун аз он низ густариш дода, ҳатто дар Хоразм низ ҳокимон таъйин менамуданд. Дар ин маврид, сикка ба далели мустақими густариши нуфузи онҳо берун аз маркази аслии давлат табиқ меёбад [17, 297]. Ин сиёсат, аз як ҷониб, барои пешгирӣ аз муқовимати ошкорои маркази хилофат зарур буд ва аз ҷониби дигар, ҳамчун воситаи асосноксозии ҳуқуқии ҳокимияти мустақили эронӣ истифода мешуд.

Дар чунин шароит, сикка ба абзори мураккаби сиёсӣ табиқ мегардад, ки дар он ҳам рамзи марказ ва ҳам рамзи маҳал ба таври ҳамзамон бозтоб меёбанд. Сиккаҳои Шероз дар соли 289 х.қ. / 902–903 имкон медиҳанд, ки гузариши қудрат байни нерӯҳои сиёсӣ ба таври хронологӣ дақиқ муайян карда шавад. Бояд таъкид намуд, ки ҳулосаи Тор Д.Г. дар бораи сиккаи Шош ба натиҷагирӣҳои Торнберг таъя дошта, тафсири масъала дар асоси мавқеи илмӣ ӯ шакл гирифтааст. Ҳалли комили ин масъала аз кашфи минбаъдаи сиккаҳои саффорӣи дар Шероз кӯбидашуда вобастагии зич дорад.

Муқоисаи умумии сиккаҳои Саффорӣён бо сиккаҳои Тоҳирӣён нишон медиҳад, ки агар Тоҳирӣён дар низомии сиккакӯбии худ то андозае бар унсурҳои суннати пешазисломӣ давлатдорӣ таъя менамуданд, Саффорӣён қомилан ба қолаби эпиграфии исломӣ рӯ овардаанд. Ин гузариш танҳо ба тағйири шакли зоҳирии сикка маҳдуд намешавад, балки табиқили амиқӣ мафҳуми идеологии ҳокимиятро низ бозтоб медиҳад. Дар ҳоле ки дар намунаҳои сиккаҳои пешин нишонаҳои мероси сосонӣ ҳанӯз эҳсос мегарданд, дар сиккаҳои саффорӣи ин унсурҳо қариб пурра аз саҳнаи рамзӣ сикка маҳв мешаванд. Сиккаҳои Саффорӣён дар муқоиса бо сиккаҳои Тоҳирӣён нишон медиҳанд, ки ҳокимият аз марҳалаи вобастагӣ ба хилофат ба сӯи истиклолияти воқеии маҳаллӣ мегузарад. Дар ин сиккаҳо нақши шахсии амирон барҷастатар мегардад, дар ҳоле ки робитаи рамзӣ бо маркази хилофат ҳанӯз нигоҳ дошта мешавад [16, 76-78]. Дар муқоиса бо сиккаҳои Сомонӣён, ки дар давраи баъдӣ низомии пулии устувор ва муназзамро ташаққул медиҳанд, сиккаҳои Саффорӣён марҳалаи гузаришро инъикос мекунанд, яъне давраеро, ки дар он унсурҳои суннати марказӣ ва вижагӣҳои маҳаллӣ дар як низомии муваққатӣ ба ҳам мепайванданд.

Сабт гардидани кашфи сиккаҳои Саффорӣён дар таркиби ганҷинаҳои сиккаҳои қуфӣи Тоҷикистон, аз ҷумла дар ҳудуди Кӯлоб, далели возеҳи мавҷудияти робитаҳои устувори иқтисодӣ ва тижоратӣ миёни қаламрави Саффорӣён ва сарзаминҳои он сӯи рӯди Омударё мебошад [9, 29]. Гарчанде теъдоди ин сиккаҳо дар муқоиса бо дирҳамҳои Сомонӣён маҳдуд аст,

хамин миқдори нисбатан кам низ арзиш ва аҳаммияти калидӣ дорад, зеро марҳалаи пешинаи ташаккули низоми пулии минтақавиро инъикос намуда, давраи гузариш аз бартарии пулҳои марказӣ ба сӯи шаклҳои маҳаллиро равшан менамояд. Сиккаҳое, ки дар марказҳои Балх, Нишопур ва Шероз кӯбида шудаанд ва дар таркиби чунин ганҷинаҳо кашф гардидаанд, самтҳои ҳаракати пул ва молро муайян месозанд ва гувоҳӣ медиҳанд, ки гардиши иқтисодӣ дар ин фазо то чӣ андоза фарогир ва муназзам будааст.

Аз нигоҳи сарчашмашиносӣ, сиккаҳои Саффорӣён дорои аҳаммияти бисёрпахлу мебошанд. Онҳо ҳамчун сарчашмаи хронологӣ арзиши баланд доранд, зеро соли кӯбиданашон дар матн сабт гардидааст ва ба унвони сарчашмаи сиёсӣ муҳиманд, чунки муносибати ҳокимияти эронӣ бо хилофат ва рақибон дар катибаҳои онҳо бозтоб меёбад. Аз ҷиҳати иқтисодӣ аҳаммияти вижа доранд, зеро вазн ва таркиби филиз сатҳи муомилоти пулӣ ва дараҷаи дастрасӣ ба захираҳои маъданро инъикос мекунад. Аз лиҳози фарҳангӣ низ арзишманданд, зеро забон, навъи хат ва қолаби эпиграфии онҳо сатҳи густариши фарҳанги исломиро дар минтақа нишон медиҳад.

Таҳлили муфассали навиштаҳои сиккаҳои Саффорӣён нишон медиҳад, ки онҳо, ҳамзамон бо иҷрои вазифаи иқтисодӣ, ҳамчун матни рамзӣ ҳокимият низ истифода мешаванд. Ҳар як матни рӯй ва пушти сикка дорои маънои сиёсӣ ва идеологӣ буда, ҷойгиршавии онҳо хусусияти тасодуфӣ надоранд. Ибораҳои асосии матнӣ, ки дар қисми марказии сикка ҷой гирифтаанд, бештар ба ақидаи тавҳидӣ ва рисолати паёмбар ишора мекунад, дар ҳоле ки бахшҳои канорӣ барои оятҳои қуръонӣ ва иттилооти илмӣ, аз ҷумла маҳалли сиккакубӣ ва соли ҳиҷрӣ, ҷудо карда шудаанд. Ин сохтори дохилии катиба, аз як ҷониб, анъанавии умумии сиккаҳои исломиро идома медиҳад ва аз ҷониби дигар, ба талаботи сиёсӣ ва идеологии ҳокимияти эронӣ мутобиқ мегардад.

Дар сиккаҳое, ки ба номи Амр ибни Лайс кӯбида шудаанд, одатан номи халифаи Аббосӣ бо лақабҳои таширфотӣ мазҳабӣ, аз қабилӣ ал-Муътаmid ғала-Ллоҳ ва ал-Муътаmid биллоҳ, дар баробари номи амири Саффорӣ сабт мегардад. Ин якҷоягии номҳо ба таври рамзӣ нишон медиҳад, ки ҳокимияти эронӣ худро берун аз доираи исломӣ қарор намениҳад, балки қудрати худро ҳамчун идомаи ҳокимияти умумии хилофат муаррифӣ менамояд. Ҳамзамон, ҷойгиршудани номи амир дар сикка ба маънои эътирофи ҳукуки ӯ ба ҳокимият низ мебошад, зеро ҳаққи кӯбидани сикка дар низоми сиёсии асрҳои миёна танҳо ба соҳибқудрат тааллуқ дошт. Аз ҳамин сабаб, ҳар як дирҳами саффорӣ ҳамчун санади мустақими сиёсӣ арзёбӣ мешавад, ки дар он мувозинати мураккаби муносибатҳои миёни маркази хилофат ва ҳокимияти эронӣ таҷассум ёфтааст.

Матнҳои қуръонӣ, ки дар ҳошияҳои сиккаҳои Саффорӣён ҷой гирифтаанд, аз ҷиҳати мазмун асосан ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд. Ба гурӯҳи аввал он оятҳо дохил мешаванд, ки ба қудрати мутлақи Худо ва иродаи Ӯ дар бахшидани ҳокимият ишора доранд. Чунин оятҳо ҳокимияти амирро ҳамчун натиҷаи иродаи илоҳӣ муаррифӣ намуда, қонунӣ будани онро асоснок менамоянд. Ба гурӯҳи дуюм оятҳои мансубанд, ки ба пирӯзӣ ва мубориза бо душманон иртибот доранд. Ин гуна оятҳо бештар дар шароити ҳассоси сиёсӣ ва ошӯбҳо истифода шуда, ҳадафи онҳо асоснок кардани амалиёти низомӣ ва муаррифии он ҳамчун вазифаи динӣ мебошад. Дар ҳамин замина, қорбурди оятҳои сураҳои «Тавба» ва «Оли Имрон» дар бархе аз сиккаҳо аҳаммияти махсус пайдо мекунад, зеро онҳо мустақиман ба мубориза, пирӯзӣ ва тағйири қудрат ишора менамоянд.

Дар байни сиккаҳое, ки ба заминаи сиёсии Саффорӣён иртибот доранд, дирҳами ба номи Абдуллоҳи Хучистонӣ кӯбидашуда мавқеи махсусро ишғол мекунад. Ин сикка ҳангоми исёни ӯ бар зидди Саффорӣён ва ҳамзамон, бар зидди тартиботи мавҷудайи Хуросон ба муомилот ворид гардидааст. Дар катибаи он, бар хилофи намунаҳои сиккаҳои расмӣ саффорӣ, номи амири ҳукмрон зикр нашуда, танҳо номи халифа ва ибораҳои қуръонӣ сабт гардидаанд. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки Хучистонӣ қасдан аз зикри номи рақиб сиёсӣ худдорӣ намуда, кӯшиш кардааст ҳаракати худро ҳамчун ҳаракати қонунӣ ва мутобиқ ба иродаи илоҳӣ муаррифӣ намояд.

Агар аз доираи таҳлили катибаҳо берун бароем ва ба маълумоти хронологӣ рӯ оварем, мушоҳида мешавад, ки санаҳои сиккакубии сиккаҳои Саффорӣён бо марҳилаҳои муҳими таърихи сиёсӣ мутобиқат доранд. Афзоиши шумораи намунаҳои сиккаҳои дар Нишопур ва Балх

кӯбидашуда ба даврахое рост меояд, ки ин шаҳрҳо зери назорати мустақими онҳо қарор доштанд, дар ҳоле ки қатъ гардидани сиккакубӣ дар баъзе марказҳо ба марҳилаҳои заъфи ҳокимият ё аз даст рафтани шаҳрҳо ишора мекунад. Ба ҳамин тартиб, сикка ҳамчун сарчашмаи хронологӣ имкон медиҳад, ки равандҳои сиёсӣ бо дақиқии бештар нисбат ба сарчашмаҳои ҳаттӣ барқарор карда шаванд, махсусан дар ҳолатҳое, ки манбаъҳои таърихӣ маълумоти мухталиф медиҳанд ё умуман иттилоӣ кофӣ надорад.

Аз ҷиҳати иқтисодӣ, вазн ва сифати филизи сиккаҳои Саффориён далели возеҳи вазъи захираҳои нуқра ва сатҳи назорати онҳо бар шабакаҳои истихроҷ ва муомилоти молӣ ба шумор меравад. Нисбатан устувор будани вазни дирҳамҳо нишон медиҳад, ки дар марҳилаҳои муайян ҳокимият тавонистааст истеҳсоли пули меъёриро нигоҳ дорад ва ба муомилоти пулӣ эътимод бахшад. Ҳамзамон, фарқиятҳои ҷузъӣ дар вазн ва андоза, ки дар бархе намунаҳо мушоҳида мешаванд, метавонанд нишонаи мушкилоти молиявӣ, афзоиши хароҷоти ҳарбӣ ё маҳдуд гардидани захираҳои филизот бошанд. Бинобар ин, таҳлили метрологӣ на танҳо масъалаи техникаи сиккакубӣ, балки нишондиҳандаи вазъи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ низ махсус мешавад. Аз дидгоҳи таърихӣ илм ва техника, метрологияи сиккаҳоро метавон яке аз муҳимтарин ҷузъҳои фановарии пулии асрҳои миёна арзёбӣ намуд, зеро нигоҳ доштани вазни меъёрӣ ва сифати муайяни филиз бидуни ҷаҳлияти муназзамӣ меҳкадаҳо ва назорати давлатӣ имконнопазир буд.

Мавҷудияти дирампораҳои саффорӣ дар таркиби ганчинаҳои Мовароуннаҳр, аз ҷумла дар таркиби ганчинаи Кӯлоб, барои омӯзиши гардиши пул дар сатҳи минтақавӣ аҳамияти хос дорад. Дирампораҳо одатан барои муомилоти рӯзмарра, пардохти маоши хурд истифода мешуданд. Мавҷудияти онҳо нишон медиҳад, ки сиккаҳои Саффориён на танҳо дар сатҳи маъмурӣ, балки дар ҳаёти иқтисодии аҳоли низ нақш доштаанд. Дар асоси ин, онҳоро метавон ҳамчун нишондиҳандаи сатҳи гардиш ва аҳамияти муомилоти пулӣ дар минтақа баррасӣ намуд.

Таҳлили ганчинаи Кӯлоб боз аз ин ҷиҳат аҳамияти махсус дорад, ки дар таркиби он намунаҳои гуногуни сиккаҳо аз давраҳои мухталиф ҷамъ омадаанд. Мавҷудияти дирҳамҳои саффорӣ дар ин ганчина далоят мекунад, ки пулҳои онҳо ба муҳити иқтисодии Варазрӯд низ роҳ ёфта буданд. Ин воридшавӣ хусусияти тасодуфӣ надошта, натиҷаи равандҳои тиҷоратӣ, ҳаракати нерӯҳои ҳарбӣ ва робитаҳои маъмурӣ мебошад. Аз ин ҷиҳат, ганчина бояд на ҳамчун маҷмуи тасодуфии сиккаҳо, балки ҳамчун инъикоси воқеии гардиши пул ва шабакаҳои пайванди иқтисодӣ арзёбӣ шавад.

Дар муқоиса бо Тоҳирӣён, ки бештар ба анъанаҳои пешини давлатдорӣ таъяс мекарданд, Саффориён дар сиккаҳои худ шакли нисбатан содатар ва мазмунӣ идеологии равшантарро ба қор мегиранд. Агар дар бархе аз сиккаҳои тоҳирӣ унсурҳои суннати сосонӣ ҳанӯз эҳсос шаванд, дар бароришҳои саффорӣ онҳо қариб пурра аз байн мераванд ва ҷойи онҳоро ибораҳои исломӣ ишғол мекунанд. Ин раванд гувоҳӣ медиҳад, ки сиккаҳои саффорӣ тадриҷан ба яке аз муҳимтарин воситаҳои муаррифии ҳувиати сиёсӣ ва идеологии ҳокимияти Саффориён табдил ёфта, дар баробари таҷассуми арзишҳои фарҳанги исломӣ, баъзе унсурҳои анъанавии меросмондаи Сосониёнро низ инъикос менамоянд.

Дар муқоиса бо Сомониён, ки дар давраи баъдӣ низомии пулии устувор ва фарогирро ба вуҷуд оварданд, сиккаҳои Саффориён марҳалаи гузаришро нишон медиҳанд. Онҳо ҳанӯз ба як низомии ягонаи такмилёфта нарасида буданд, аммо барои шакл гирифтани он замина фароҳам оварданд. Амали онҳо дар сиккакубӣ, тарзи истифодаи матни навиштаҳо ва таъсиси меҳкадаҳо - сиккаҳонаҳо барои рушди минбаъдаи сиккакӯбии минтақа асос гузошт.

Агар сиккаҳои Саффориёнро ба таври умум баррасӣ кунем, равшан мешавад, ки онҳо на танҳо маҳсули қори меҳкадаҳо, балки натиҷаи мустақими сиёсати давлатӣ мебошанд. Ҳар гуна тағйир дар матни катибаҳо, дар интиҳоби оятҳои Қуръонӣ, дар ҷойгир кардани номи халифа ва амир, инчунин дар маҳалли сиккакубӣ, бевосита бо тағйири вазъи воқеии сиёсӣ вобаста аст. Аз ин ҷиҳат, сиккаҳоро метавон ҳамчун як навъи маҳсули ҳуҷҷати давлатӣ арзёбӣ кард, ки сиёсати ҳокимиятро бо забони эпиграфӣ баён менамояд. Агар сарчашмаҳои ҳаттӣ бештар воқеаҳоро аз нигоҳи муаллифнашон инъикос кунанд, сиккаҳо мавқеи расмӣ давлатро нишон медиҳанд ва аз ҳамин сабаб сатҳи эътимоди онҳо баландтар аст.

Сиккакубии Саффориён дар асри IX ба марҳилаи гузариш рост меояд, ки дар он ҳокимиятҳои маҳаллӣ тадриҷан аз доираи идоракунии мустақими хилофат берун шуда, ба ташаккули шаклҳои нисбатан мустақили давлатдорӣ рӯ меоваранд. Сиккаҳо дар ин раванд нақши миёнарав доранд, зеро аз як тараф нишонаи тобеияти рамзӣ ба хилофатро нигоҳ медоранд ва аз тарафи дигар номи амири маҳаллиро муаррифӣ мекунанд. Ин дугонагӣ дар зоҳир метавонад ҳамчун зиддияти рамзӣ дарк гардад, аммо дар асл шакли нави асоснокнамоии конунӣ будани ҳокимиятро таҷассум мекунад, ки дар он итлоати рамзӣ бо соҳибхотии амалӣ пайваст мешавад.

Аз нигоҳи идеологӣ, сиккаҳои Саффориён равшан нишон медиҳанд, ки ҳокимият барои асоснок кардани мавқеи худ бештар ба унсурҳои динӣ таъян мекунанд. Ин таъяngo пеш аз ҳама дар интиҳоби оятҳои қуръонӣ ва тарзи баёни навиштаҳо зоҳир мегардад. Ояте, ки ба иродаи илоҳӣ дар бахшидани ҳокимият ишора мекунанд, қудрати амиро ҳамчун амри илоҳӣ муаррифӣ месозанд, на ҳамчун натиҷаи тасодуф ё ба зӯр соҳиб шудани қудрат. Ояте, ки ба мубориза бо душманон дахл доранд, амалҳои ҳарбиро ҳамчун иҷрои вазифаи динӣ нишон медиҳанд.

Агар аз дидгоҳи сарчашмашиносӣ ба масъала назар андозем, сиккаҳои Саффориён дорои чанд ҷанба ё зинаи иттилоотӣ мебошанд. Аз як сӯ, онҳо маълумоти хронологӣ медиҳанд, аз сӯи дигар, ҷуғрофиёи сиккакӯбиро муайян месозанд, ҳамзамон мазмуни идеологиро инъикос мекунанд ва дар баробари ин, тавассути вазн, навъи филиз ва сифати қубидан ҳолати муомилоти пулӣ ва вазъи захираҳои молиявиро нишон медиҳанд. Маҳз ҳамин бисёрқабатии иттилоотии сиккаҳои саффорӣ онҳоро ба яке аз сарчашмаҳои мукамалтарини омӯзиши таърихи асрҳои миёна табдил медиҳад.

Дар робита ба ҷуғрофияи муомилоти пулӣ, сиккаҳои Саффориён нишон медиҳанд, ки Хуросон дар ин давра ба яке аз марказҳои муҳими гардиши иқтисодӣ табдил ёфта буд. Қашф шудани онҳо дар ганҷинаҳои Варазрӯд, махсусан дар минтақаҳои ҷанубии он (Ганҷинаи Кӯлоб), далели равшани пайвастагии бозорҳои маҳаллӣ бо бозорҳои бузург ва марказҳои тичоратӣ мебошад.

Дар ҳамин замина, аҳамияти таҳқиқи ганҷинаҳо ва маҷмуаҳои маҳаллӣ махсусан бузург аст. Ҳар як ганҷина на танҳо маҷмуи тасодуфии сиккаҳо, балки натиҷаи интиҳоби иҷтимоӣ ва иқтисодии давраи муайян мебошад. Мавҷудияти сиккаҳои Саффориён дар ҷунин ганҷинаҳо аз робитаҳои воқеии иқтисодӣ ва сиёсӣ шаҳодат медиҳад. Ганҷинаи Кӯлоб, ки дар таркиби он дар баробари дирҳамҳои умавӣ, аббосӣ ва сомонӣ инчунин навъҳои сиккаҳои саффорӣ сабт шудаанд, намунаи равшани ҷунин раванд аст ва нишон медиҳад, ки сиккаҳои Саффориён, бо вучуди миқдори нисбатан ками худ, дар гардиши иқтисодии Варазрӯд ҷойгоҳи муайян доштаанд [8, 167].

Бо ҷамъбасти натиҷаҳои таҳлил метавон гуфт, ки сиккакӯбии Саффориён падидаи бисёрпахлу буда, дар он унсурҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва идеологӣ ба ҳам пайванд шудаанд. Онро наметавон танҳо дар доираи таърихи сиккаҳо баррасӣ кард, балки бояд ҳамчун ҷузъи таркибии таърихи умумии давлатдори тоҷикон ва ҷомеаи асрҳои миёна омӯхт. Сиккаҳо дар ин замина на танҳо воситаи муомилот, балки нишонаи ҳукукҳои ҳокимият, матни идеологӣ ва инъикоси равандҳои иқтисодӣ мебошанд. Ба ҳамин далел, таҳқиқи сиккаҳои Саффориён барои дарки амиқи равандҳои ташаккули давлатдорӣ дар Хуросони бузург аҳамияти калидӣ дорад, зеро нишон медиҳад, ки ҷи гуна ҳокимият дар шароити заъфи марказ бо таъян ба рамзҳои динӣ ва абзорҳои иқтисодӣ мавқеи худро устувор месозад. Ҳамзамон равшан мегардад, ки муомилоти пулӣ то ҷи андоза бо равандҳои сиёсӣ пайваст аст ва тағйири як унсур сабаби тағйири унсурҳои дигар мегардад.

Дар натиҷа метавон хулоса кард, ки сиккакӯбии Саффориён на танҳо як марҳилаи муҳим дар рушди низоми пулӣ, балки яке аз падидаҳои калидии таърихи сиёсии асрҳои миёна ба шумор меравад. Аз ин дидгоҳ, омӯзиши ҳамаҷонибаи сиккаҳои Саффориён имкон медиҳад, ки на танҳо таърихи низоми пулӣ, балки масъалаҳои давлатдорӣ, идеология ва ҳаёти иҷтимоии ҷомеаи асрҳои миёнаи Хуросони Бузург бо дақиқии бештар мавриди таҳлил қарор гиранд.

Гузашта аз ин, таҳқиқот нишон медиҳад, ки низоми сиккакӯбии Саффориён танҳо падидаи сиёсӣ ва иқтисодӣ набуда, ҷанбаи фановарӣ низ дошт. Фаъолияти меҳкадаҳо, риояи меъёрҳои вазн ва сифати филиз, инчунин ташкили истеҳсол ва паҳншавии пул аз мавҷудияти таҷрибаи

муайяни техникӣ ва ташкилии замон гувоҳӣ медиҳанд. Бо назардошти ин, сиккакӯбии Саффорӣро метавон ҳамчун яке аз унсурҳои муҳими фановарии пулии Хуросони Бузург арзёбӣ намуд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Боғбедӣ Ҳ. Сиккаҳои Эрон дар давраи исломӣ аз оғоз то баромадани Салҷуқӣ. – Техрон, 1393 ҳ.ш. – 745 с.
2. Босворт К. Э. Саффариды // Мусульманские династии: справочник по хронологии и генеалогии / Пер. с англ. П. А. Грязневича. – Москва: Наука, 1971. – С. 148-152.
3. Григорьев В. В. О куфических монетах, находящихся в России и Прибалтийских странах, как источниках для древнейшей истории. Россия и Азия: сборник исследований и статей по истории, этнографии и географии. – Санкт-Петербург, 1876. – 575 с.
4. Марковъ А. Топографія кладовъ восточныхъ монетъ (сасанидскихъ и куфическихъ). – Санкт-Петербургъ, 1910. – 148 с.
5. Савельевъ П. Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории. I: Топография кладов с восточными монетами и изделиями VII, VIII, IX, X и XI века, в России и прибалтийских странах, объясненная историческими свидетельствами о торговле северо-востока Европы в эпоху основания и утверждения русского государства. – Санкт-Петербургъ, 1846 (обл. 1847). – 180 с.
6. Тизенгаузенъ А. Г. О саманидскихъ монетахъ // Записки Императорскаго Археологическаго Общества. – Санктпетербургъ: Въ типографіи Экспедиціи заготовленія государственныхъ бумагъ, Томъ шестой, 1853. – С. 1–127.
7. Тизенгаузен В. Г. Монеты восточного халифата. – Санкт-Петербург, 1873. – 439 с.
8. Шарифзода А. Новый монетный двор Саманидов// Сообщения Национального музея Таджикистана. – Душанбе, №2, 2017, - С. 167- 172.
9. Шарифзода А. Қ. Дирхамҳои умавӣ, аббосӣ ва саффорӣ дар ганҷинаи Кӯлоб // Ахбори ДДҲБСТ. – Хучанд, № 3 (80), 2019. - С. 16-26.
10. Шарифзода А. Ганҷинаи Кӯлоб. – Душанбе, 2019. - 648 с.
11. Adler J. G. C. Collectio nova numorum cuficorum seu arabicorum veterum, ex variis museis et collectionibus eruta, illustrata et explicata. – Altonae, 1775. – 218 p.
12. Bosworth C. E. The Tahirids and Saffarids // The Cambridge History of Iran. Vol. 4: The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs / ed. by R. N. Frye. – Cambridge: Cambridge University Press, 1975. – P. 90–151, esp. P. 148–150.
13. Codrington O. A Manual of Musalman Numismatics. – Oxford: Clarendon Press, 1904. – 328 p.
14. Fraehn C. M. Das Muhammedanische Münzkabinet des Asiatischen Museums der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg: Vorläufiger Bericht. – St. Petersburg: Gedruckt von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1821. – 124 s.
15. Fraehn C. M. De musei Sprevitziани Mosquae numis kuficis, nonnullis antehac ineditis, qui Chersonesi humo eruti esse dicuntur, commentationes duae, plura eadem et numismaticae et geographiae Asiae capta obscuriora illustrantes. – Petropoli: Typis Academiae Scientiarum, 1826. – 110 p.
16. Lane-Poole S. Catalogue of Oriental Coins in the British Museum. Vol. II. – London, 1876. – 276 p.
17. Tor D. G. A Numismatic History of the First Saffarid Dynasty (AH 247–300 / AD 861–911) // The Numismatic Chronicle. – London, Vol. 162. – 2002. – P. 293-314.
18. Tornberg C. J. Numi cufici regii numophylacii Holmiensis, quos omnes in terra Sueciae reperti digessit et interpretatus est. – Upsaliae: Leffler et Sebell, 1848. – 328 p.
19. Tornberg C. J. Symbolae ad rem numariam Muhammedanorum. Vol. III. – Upsaliae: C. A. Leffler, 1856. – 59 p.
20. Tychsen O. G. Introductio in rem numariam Muhammedanorum. – Rostochii, 1795. – 176 p.

НАҚШИ САФФОРИЁН ДАР РУШДИ СИККАКЌБЌИ ВА ФАНОВАРИИ ПУЛИИ ХУРОСОНИ БУЗУРГ

Муаллифи мақола масъалаҳои марбут ба низоми сиккакўбӣ, муомилоти пулӣ ва фановарии пулии Хуросони Бузург дар давраи Саффорӣро мавриди таҳқиқ қарор дода, дар асоси таҳлили сиккаҳои Саффорӣ, маълумоти маъхазҳои хаттӣ ва дастовардҳои сиккашиносии муосири Шарку Ғарб хусусиятҳои асосии ташаккул ва фаъолияти низоми пулии ин давраро баррасӣ кардааст. Ӯ ба омӯзиши фаъолияти меҳкадаҳо, ҷуғрофияи сиккакўбӣ ва нақши марказҳои барҷастаи иқтисодии Хуросони Бузург, аз ҷумла Нишопур, Балх, Систон, Форс, Шероз ва Истахр таваҷҷуҳи махсус зоҳир намудааст. Дар мақола масъалаҳои вобаста ба сиёсати пулии Яъқуб ибни Лайс ва Амр ибни Лайс, инчунин муносибати Саффорӣён бо Хилофати Аббосӣён дар партави маълумоти нумизматӣ таҳлил гардидаанд. Муайян карда шудааст, ки сиккаҳо на танҳо воситаи мубодилаи иқтисодӣ, балки яке аз абзорҳои бунёдии ифодаи ҳокимияти сиёсӣ ва қонуниятҳои давлатдорӣ мебошанд. Дар асоси таҳлили вазн, филиз ва катибаҳои сиккаҳо сатҳи рушди фановарии пулӣ ва анъанаҳои сиккакўбии асри IX дар Хуросони Бузург арзёбӣ шудааст. Нақши дирҳамҳои Саффорӣ дар рушди муомилоти пулӣ ва робитаҳои иқтисодии минтақа низ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Натиҷаҳои таҳқиқ нишон медиҳанд, ки низоми сиккакўбии Саффорӣён дар идомаи анъанаҳои пешина ташаккул ёфта, дар рушди давлатдорӣ ва иқтисоди Хуросони Бузург нақши барҷаста дошт. Муаллиф аҳамияти омӯзиши мероси нумизматиро ҳамчун сарчашмаи арзишманди таҳқиқи таърихи илм, техника ва давлатдории асрҳои миёна таъкид менамояд.

Калидвожаҳо: Саффорӣён, сиккакўбӣ, дирҳам, меҳкада, муомилоти пулӣ, Хуросони Бузург, Нишопур, Балх, сиккашиносӣ, фановарии пулӣ, давлатдорӣ, таърихи илм ва техника.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарифзода Абдували Қурбоналӣ - номзади илмҳои таърих, мудири шуъбаи таърихи илм ва техникаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ – 33, Тел.: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

РОЛЬ САФФАРИДОВ В РАЗВИТИИ МОНЕТНОГО ДЕЛА И ДЕНЕЖНОЙ ТЕХНОЛОГИИ ВЕЛИКОГО ХОРАСАНА

Автор статьи исследует вопросы, связанные с монетным делом, денежным обращением и денежными технологиями Великого Хорасана в эпоху Саффаридов. На основе анализа саффаридских монет, сведений письменных источников и достижений современной восточной и западной нумизматики рассматриваются основные особенности формирования и функционирования денежной системы данного периода. Особое внимание уделено деятельности монетных дворов, географии чеканки монет и роли ведущих экономических центров Великого Хорасана, включая Нишапур, Балх, Систан, Фарс, Шираз и Истахр. В статье проанализированы вопросы денежной политики Якуба ибн Лайса и Амра ибн Лайса, а также взаимоотношения Саффаридов с Аббасидским халифатом в свете нумизматических данных. Установлено, что монеты являлись не только средством экономического обмена, но и одним из важнейших инструментов выражения политической власти и легитимации государственности. На основе анализа веса, металла и легенд монет дана оценка уровню развития денежных технологий и традиций монетного дела IX века в Великом Хорасане. Рассмотрена также роль саффаридских дирхамов в развитии денежного обращения и экономических связей региона. Результаты исследования показывают, что монетное дело Саффаридов сформировалось на основе предшествующих традиций и сыграло заметную роль в развитии государственности и экономики Великого Хорасана. Автор подчеркивает значение нумизматического наследия как ценного источника для изучения истории науки, техники и государственности средневекового периода.

Ключевые слова: Саффариды, монетное дело, дирхам, монетный двор, денежное обращение, Великий Хорасан, Нишапур, Балх, нумизматика, денежные технологии, государственность, история науки и техники.

Сведения об авторе: Шарифзода Абдували Курбонали - кандидат исторических наук, заведующий отделом истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии

им А. Дониша НАНТ. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, пропект Рудаки – 33, Тел.: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

THE ROLE OF THE SAFFARIDS IN THE DEVELOPMENT OF COINAGE AND MONETARY TECHNOLOGY IN GREATER KHUROSON

The author examines issues related to coinage, monetary circulation, and monetary technology in Greater Khuroson during the Saffarid period. Drawing upon an analysis of Saffarid coins, written historical sources, and the achievements of modern Eastern and Western numismatic scholarship, the study explores the main features of the formation and functioning of the monetary system of this era. Particular attention is paid to the activities of mints, the geography of coin production, and the role of major economic centers of Greater Khuroson, including Nishapur, Balkh, Sistan, Fars, Shiraz, and Istakhr. The article also analyzes the monetary policies of Ya'qub ibn al-Layth and 'Amr ibn al-Layth, as well as the relations between the Saffarids and the Abbasid Caliphate in the light of numismatic evidence. It is demonstrated that coins served not only as a medium of economic exchange but also as a fundamental instrument for expressing political authority and legitimizing statehood. Based on an examination of coin weights, metals, and inscriptions, the study assesses the level of development of monetary technology and coinage traditions in ninth-century Greater Khorasan. The role of Saffarid dirhams in the development of monetary circulation and regional economic relations is likewise considered. The findings indicate that the Saffarid monetary system evolved from earlier traditions and played a significant role in the development of statehood and the economy of Greater Khuroson. The author emphasizes the importance of numismatic heritage as a valuable source for the study of the history of science, technology, and medieval statehood.

Keywords: Saffarids, coinage, dirham, mint, monetary circulation, Greater Khuroson, Nishapur, Balkh, numismatics, monetary technology, statehood, history of science and technology.

Information about the author: Sharifzoda Abduvali Qurbonali- Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of History of Science and Technology of the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue - 33, Tel: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

ВАЗЪ ВА ОСОРИ РИМИЁНИ МУҲОҶИР ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Аюбов А. Р.¹

Яке аз масъалаҳои муҳимми таърихи Осии Марказӣ дар аҳди қадим муносибати Ҷумҳурии Рим ва давлати Порт мебошад. Маҳз дар он вақт ин ду давлати пуриктидор дар муносибатҳои байналхалқӣ нақши калон бозиданд. Ҳар ду давлат сиёсати забткорона мебурданд ва мақсади асосии муносибати байни онҳо дар ҳамин ифода меёфт. Натиҷаи ин рақобат ғоратгарӣ бо мақсади ба даст овардани ғанимат, вайронкорӣ ва асорати аскарон мубаддал гардида буд.

Лашкаркаши Рими қадим Марк Красс бо ҳаммаслакони худ Юлий Сезар ва Гней Помпей дар муҳолифат қарор дошта, чунин мепиндошт, ки барои забт намудани ҳокимияти Рим ба ӯ шухрати ҷангӣ намерасад. Бинобар ин нақшаи забт намудани шоҳигии Портро кашид. Ҳарчанд сенаторон нақшаи ҷангии ӯро саҳт танқид намуда, як қисми трибунҳои халқӣ ошкоро муқобил баромаданд, аммо Марк Красс аз нияти худ даст накашида, бо кӯшунҳои худ, ки аз 9 легион иборат буд ба самти марзҳои давлати Порт ҳаракат кард. Давлати Порт барои Рим таҳдиди калон буд. Зеро портҳо дар Ироку Сурия ва Фаластин ҳокимияти худро ҷорӣ намуда буданд [12, с.210].

Муҳорибаи халқунанда дар соли 53 то мелод дар назди шаҳри Карра ба амал омад. Артиши савораи портиҳо бо сарвари Сурен диловарӣ нишон дода, артиши Марк Красс ва писари ӯро ихота намуданд. Дар лаҳзаи ақибнишинӣ ҳуди Марк Красс ва 12 ҳазор сарбозон ҳалок шуданд. Илова бар ин, портиҳо садҳо нафар аскарони римиро асир гирифта, ба марзи давлати худ ворид намуданд.

Доир ба масъалаи номбурда дар манбаъҳои хаттӣ баъзе маълумот мавҷуданд. Навиштаҳои Помпей Трог, Птолемей Клавдий, Светоний Транквилл, Страбон ба ин мисол шуда метавонанд. Дар асоси маълумоти ин манбаъҳо таҳқиқоти Л. А. Боровкова, Т. В., Гамкрелидзе, В. В. Иванов, Д. Е. Новокшинов, И. В. Пянков ва ҷанде дигарон рӯйи кор омадаанд. Дар бораи вазъи асирони римӣ дар маъхазҳо қайдҳо мавҷуданд. Аммо то ҳол онҳо ба таври мукамал коркард нашудаанд ва таҳқиқоти бештарро меҳсонанд.

Натиҷаи ихтилофи онҳо боиси ба асорат афтодани ҳазорон нафар аскарон аст. Мутобиқи маълумоти маъхазҳои хаттӣ асирони римиро вилояти Марғиён ҷой дода буданд. Аз ин ҷо онҳоро минбаъд ба тарафи Шарқ мефиристоданд. Зеро нигоҳ доштани ҳазорҳо нафар асирон дар наздикии сарҳадҳои шарқӣ ё марказҳои маъмурӣ хатарнок буд. Портҳо қисми зиёди асиронро ба таркиби артиши худ ворид мекарданд. Асирони дар Ғарб ба даст афтодаро дар Шарқ ба ҷанг мебурданд. Аз байни римӣҳо як даста таҳти сарвари Квинт Лабийен пурра ба ҳаёти артиши Порт бо ихтиёри худ ворид шуда буданд [6, с.8]. Асирони саркаикардари барои сохтмони пойгоҳҳои ҳарбӣ ба сарҳади шарқӣ равон мекарданд. Бо назардошти он ки Порт бо иттифокчиён – қабилҳои кӯчманчиҳои сақоиҳо ҳамсарҳад буд, хизмат дар ин ҷо душворӣ надошт.

Дар охири соли 36 то мелод артиши римӣ бо сарвари Антоний шикаст хӯрд ва ба сафи портиён шумораи зиёди асирон ҳамроҳ гардид. Дар бораи ҳодисаҳои минбаъда Помпей Трог навиштааст: «Фраат аз ин ғалаба мағруртар шуд ва дар қори идорақунӣ қатъитар гардид, бинобар ин мардум ӯро ронданд. Муддати тӯлонӣ Фраат дар ҳимояи давлатҳои ҳамсоя буд ва ниҳоят бо ёрии артиши калони скифҳо ҳуқуқи шоҳиро барқарор намуд. Дар вақти набудани Фраат ба портиҳо Тиридат ҳукмронӣ мекард. Вай аз наздикшавии скифҳо бохабар шуда, бо дастаҳои худ ба тарафи Юлий Сезар ба Испания, ки дар он ҷо вай ҷанг мекард, шитофт» [7, с.123].

Тиридати II эҳтимол намоёндаи гурӯҳи ашрофи портии вилоятҳои ғарбӣ буд, дар ҳолате ки Фраати IV дар вилоятҳои шарқӣ ва шимолӣ-шарқии мамлакат, яъне ҷойи масқуншавии асирони ҳарбӣ-римӣ дастгирӣ дошт. Фраат маҳз бо ёрии сақоиҳо Тиридатро маҷбур кард, ки ба Рим фирор кунад. Сақоиҳо, йучиҳо, тахориён ба Фраат дар соли 26 то мелод барои ба даст даровардани ҳокимият ёрӣ расонданд. Аммо ба имдодгарони худ ошкоро миннатдорӣ баён

¹ Аюбов Абдусалом Рауфович-Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, доктори илмҳои таърих, профессор.

накарда наметавонист. Пешниҳод кардани амалиёти мустақил дар Шарқ барои наҷотгарон нишони изҳори миннатдорӣ буд.

Дар бораи воқеаҳои солҳои 20-уми то мелод Светоний навишта буд: “Шухрати Август ҳатто ҳиндуҳо ва скифҳоро водор намуд, ки ба воситаи сафирон дӯстиро бо Август ва халқи Рим пурсон шаванд. Портҳо бо талаби ӯ Арманистонро вогузоштанд ва ливоҳои аз Марк Красс ва Марк Антонио гирифтанд бозгардониданд, ба таври ихтиёрӣ гаравгонро пешниҳод карданд ва ҳатто онҳоро шоҳи худ интихоб карданд, ки Август маъқул дониста буд” [11, с.35]. Светоний дар бораи баргардонидани асирони римӣ чизе нанавиштааст. Се гурӯҳи римӣ дар Шарқ даҳҳо ҳазор мардонро ташкил медод ва ба онҳо дертар боз садҳо гурезагон аз Искандрия ҳамроҳ шуданд.

Дар бораи тақдирӣ минбаъдаи легионерҳо маъхазҳои риму юнонӣ маълумот намедиханд. Дар солномаҳо ва хроникаҳои чинӣ маълумот мавҷуд аст. Профессори Донишгоҳи Оксфорд Гомер Дебс муайян кардааст, ки баъди ба Марв оварда шудани асирони римӣ аз ҳисоби онҳо барои ҳимояи сарҳадҳои шарқии империяи Порт аз ҳучумҳои қавмҳои бодиянишин дастаи махсус ташкил доданд [2, с. 47].

Дар солҳои 40-уми асри I то мелод ҳокими хунҳо Чжи-чжи бо портҳо иттифок бааст. Дар натиҷа ба ихтиёри ӯ дастаи легионерҳои римии Марв барои сохтмони истехкоми ҳарбӣ дар масофаи 15 дуртар аз қисмати шарқии Тарази имрӯза дода шуд. Ин истехком дар оянда ба пойтахти Чжи-чжи табдил ёфт.

Имрӯз осори иншооти мудофиавиро дидан мумкин аст, ки тибқи анъанаҳои римӣ сохта шудаанд. Римӣҳо дар сохтмони чунин иншоот, ки аз хандақи доирашакл ва хоктеппаи бо шаддаҳои нӯгтез ихоташуда иборат буданд, маҳорати калон доштанд. Ягон халқ дар гузашта чунин иншоотро истифода намебурд.

Дар солномаҳои чинӣ омадааст, ки дар соли 36 то мелод генерали чинӣ Чэн Тан ба Осиёи Миёна юриши ҳарбӣ ташкил кард. Аммо ба ӯ Чжи-чжи дар наздикии Тараз муқобилияти сахт нишон дод. Вақте ки Чэн Тан бо артиши сершумор ба қалъа наздик шуд, аз дидани хандақи назди қалъа ва девори дуқабата бо манораҳои дидбонӣ дар ҳайрат афтод. Дарвозаҳои шаҳрро зиёда аз сад нафар аскарон муҳофизат мекарданд, ки аз ду тараф чун “пулакчаҳои моҳӣ” қатор меистоданд. Ин тарзи сафороии машҳури римӣ буд, ки онро бо забони лотинӣ “тестудо” мегуфтанд. Маънои ин истилоҳ “сангпушт” аст. Тибқи он сипарҳои аскарон бо ҳамдигар хеле ҷафс меистоданд [5, с.237].

Ба чинӣҳо баробари римӣҳо ҳамчунин хоразмӣҳо ёрӣ медоданд. Аммо чинӣҳо ғолиб баромаданд. Чжи-чжиро бо ҳамроҳии ҳамсар ва писараш сар буриданд. Легионерҳои римии асирафтударо ба Чин бурданд.

Дар масъалаи барӯйхатгирии аҳолии соли 5 мелодӣ байни шаҳрҳои музофоти Гансу номи шаҳри Ли Чан қайд шудааст. Соли 9 мелодӣ тибқи фармони император Вэн Ман номи шаҳри Ли Чан ба Чэн Лю табдил дода шуд, ки маънои он “ворисони асирон” мебошад. Аз ин маълум мешавад, ки дар шаҳри номбурда асирони римии аз Тараз бурдашударо маскун кардаанд ва ворисони онҳо то ҳол истиқомат мекунанд.

Ҳангоми кофтукови шаҳри қадимаи Тараз бостоншиносон маҳалҳои истиқоматӣ, биноҳои ҷамъиятӣ ва иншооти дигарро пайдо карданд. Махсусан бозмондаи ҳаммом аҷоиб аст, ки сохтори гармидиҳии он аз рӯйи анъанаҳои римӣ сохта шудаанд.

Ҳиссиёти римӣ дар муҳочират аз ҷониби Овидий инъикос карда шудааст. Мутобиқи он римӣни муҳочир аз набудани май ва шахсоне ки бо забони лотинӣ гап мезаданд, шикоят кардаанд. Асирони римӣ дар Осиёи Марказӣ бо забони модарӣ гап мезаданд. Қисми зиёди онҳо то давраи асорат дар артиши Красс хизмат мекарданд. Ба онҳо имкон дода шуд, ки дар ин ҷо бо забони худ гуфтугӯ намоянд. Дар Марғиён истехсоли май ва истеъмолкунандагони он бо овардани асирони римӣ афзуд. Барои нигоҳ доштани май хумҳоро дар замин гӯр мекарданд. Дар манбаъҳои хаттӣ бо забони оромӣ навишташуда оид ба истехсол ва харидории май дар Марғиён маълумот омадааст [3, с.147].

Тичорати шароб дар он давра барои ҳазинаи давлати Порт ба дараҷае муҳим гардид, ки он дар тангаҳо нишон дод шудааст. Дар баъзе аз онҳо, аз ҷумла дар тангаҳои Фраати IV тавсири ангур бо хӯшаҳои гандум аз ду тараф мавҷуд аст. Аммо нақши муҳимро дар мустаҳкамшавии мавқеи римӣҳо

дар Осиёи Марказӣ йучиҳо бозиданд. Онҳо маҷбур буданд, ки ба таври доимӣ бо муҳофизони сарҳадҳои шарқии Порт дошта бошанд. Тақдири йучиҳо баъди аз тарафи хуннҳо шикаст дода шудани онҳо ва фирор ба Ғарб хуб омӯхта шудааст. Дар ин чода хизмати Л.А. Боровкова калон аст [1, с.325].

Кучманчиён қобилияти муҳосира, ҳучум кардан, бунёд намудани шаҳрҳоро надоштанд. Маҳз бо пайдо шудани римиҳо дар минтақаи ҳамсоя қисми зиёди йучиҳо ба зироаткорон табдил ёфтанд. Бостоншиносон устадонҳое пайдо карданд, ки намуди онҳо на маҳаллӣ, балки бештар ба устадонҳои италиявӣ шабоҳат доштанд. Дар ҳамон вақт дар санъати амалии минтақа тағйирот ба вучуд омад. Тақрибан баъди 30 соли баъди торумори дастаҳои Марк Красс дар муаллифони аҳди қадим қайдҳо оид ба қabilaҳои нав дар маҳалҳои алоқаи байни асирон ва йучиҳо пайдо шуданд. Ин қabilaҳо, ки онҳоро Птолемей “ҳалқи бузург” номидааст, бохтариҳо - тахориён буданд [9, с. 298].

Қисми зиёди римиҳо аз ҳисоби аскарони Красс ва Антоний, гурезагони Искандария, ки дар Шарқ буданд, дар ватани нав ба таври доимӣ маскун шуданро афзал донишанд. Онҳо дар ин чо, ки ба шарофати ёрӣ ба Фраат мустақил шуданд, соҳиби ватани нав, оила ва фарзандон гардиданд. Дар нақшаи дурнамои онҳо бунёд кардани давлати нав дар заминҳои забтношудаи Шарқ мавҷуд буд.

Ин давлат баъди дар соли 30 то мелод ба Ҳиндустони Ғарбӣ омадани муҳоҷирони римӣ аз Искандария, ки сарвати зиёдро ҳамроҳи худ доштанд, ташкил дода шуд. Ин давлати Кӯшониён буд. Давлати Кӯшониён дар асрҳои I–III арзи вучуд карда, марзҳои Осиёи Миёна, Афғонистон, Покистон, Ҳиндустони Шимоливу Туркистони Шарқиро дарбар гирифта буд.

Омӯзиши раванди муҳоҷирати римиён дар таърихи Осиёи Марказӣ нақши муҳим дорад. Вай аз ҷумла имкон медиҳад, ки ба баромади асотир дар бораи Гэсэрхон, ки ба қавмҳои турку тибетӣ муғулу чинӣ мансуб аст, қисман равшанӣ андохта шавад. Дар китоби худ Ю. Н. Рерих навиштааст, ки Кэсар (Гэсэр)-и тибетӣ аз унвони римии «сезар» бармеояд ва онро шохони кушонӣ қабул намудаанд. Минбаъд онро хонҳои қавмҳои туркзabони тибетӣ ва тангутҳо ба худ гирифтанд [10, с. 72].

Номи шох Кэсарро бо туркҳои Осиёи Марказӣ ва мамлакати Пхр пайваст мекунанд. Дар харитаи баъди ҷопи китоби Ю.Н. Рерих таҳиягардида мамлакате бо номи «Шох Рим» нишон дода шудааст. Ин харита воридкунии римиёно ба Осиёи Марказӣ тасдиқ менамояд. Ин Кэсари афсонавӣ ҳамон Юлий Сезар буд, ки муҳоҷирони римӣ бо номи вай ватани нави худро бунёд мекарданд.

Дар деворҳои ғори Қаро Камари Ўзбекистон навиштаҷоте ёфт шуданд, ки ба аскарони собиқӣ дастаи римиёни «Аполлинарис» дар сеяки охири асри I мелодӣ мансубанд. Худи ғорро эҳтимол ба сифати митреум – маъбади парастии Митра истифода мебарданд. Зеро ғор шакли митреум-хонаи росткунҷа бо сақфи гунбазмонандро дошт. Парастии Митра дар ибтидои асри аввали мелодӣ дар байни легионерони римӣ пайдо шуда, минбаъд дар тамоми империяи Рим аз Эрон то Англия паҳн гардидааст.

Ин мисол дар бораи ҳузури римиён дар Шарқ ба ҳайси асирони ҳарбӣ шаҳодат медиҳад. Дар дохили ғор ҳамчунин навиштаҷотҳо бо забонҳои бохтарӣ, юнонӣ, арабӣ ба даст омаданд. Махсусан навиштаҷоти сеқаторай лотинӣ дар илм кашфиёти калон буд. Зеро Бохтар дар масофаи ҳазорҳо километр аз Рим қарор дошт.

Дар навиштаҷот номи “Гай Рекс”-ро хонданд. Эҳтимол, ин номи легиони 15-уми римии “Аполинарис” буд, ки соли 53 то мелод аз тарафи Юлий Сезар ташкил ёфтааст. Соли 37 то мелод вай дар юриши зиддиportiи Антоний ширкат варзида, шикаст хӯрд. Шоҳи Порт Ороди II онҳоро дар Марғиён ҷойгир кард, аммо дар соли 20 то мелод як қисми асиронро Фарҳоди IV ба Октавиан Август баргардонд [4, с. 154].

Ин ягона ҳолати баргардони асирони римӣ аз тарафи душман буд. Дар давраҳои минбаъда легиони номбурда боз чанд маротиба дар ҷанги байни Риму Порт иштирок дошт. Дар масъалаи номи Гай Рекс бошад, вай эҳтимол намояндаи яке аз миссияҳои тичоратӣ ва ё дипломатии Рим ба Бохтар буд. Плутарх навиштааст, ки маънои истилоҳи “рекс” шох буда, он танҳо ба ворисони Нума Помпилий мансуб буд [8, с. 216].

Хамин тарик, дар натиҷаи ҷанги байни давлатҳои Рим ва Порт ҳазорҳо аскарони римӣ аз Ватан дур монда, дар Осиёи Марказӣ, аз ҷумла дар вилояти Марғиёни Туркменистон, Сурхондарёи Ўзбекистон, Тарази Қазокистон маскун шуданд. Минбаъд бо сабабҳои дар боло қайдгардида қисме аз онҳоро ба марзи Чин бурданд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Боровкова Л.А. Царства «западного края» во II - I веках до н. в. (Восточный Туркестан и Средняя Азия по сведениям из «Ши цзи» и «Хань шу») / Л.А. Боровкова. – М.: Институт востоковедения РАН, Крафт, 2001. – 368 с.
2. Дебс Г.Г. Военное соприкосновение между римлянами и китайцами в античное время / Г.Г. Дебс // Вестник древней истории. - 1946. - № 2. - С.45–50.
3. Мандельштам А.М. Памятники кочевников Кушанского времени в Северной Бактрии / А.М.Мандельштам // Труды Таджикской археологической экспедиции Института археологии АН СССР и Института истории им. А. Дониша АН Таджикской ССР. Том VII. – Л., 1975. - 228 с.
4. Махлаюк А.В. Солдаты Римской Империи. Традиции военной службы и воинская ментальность. Филологический факультет. СПбГУ, 2006. – 440 с.
5. Моммзен Т. История Рима / Пер. под ред. С. И. Ковалева и Н. А. Машкина. – СПб.: Наука, 1997. – 638 с.
6. Новокшенов Д.Е. Гораций о римских пленных / Новокшенов Д.Е. // Классическая филология. Материалы секции XL Междунар. филол. конф. 14-19 марта 2011 г. – СПб., 2011. – С.8-14.
7. Помпей Трог. Юстин, Марк Юниан. Эпитома сочинения Помпея Трога *Historiae Philippicae* / Пер. А. А. Деконского, М. И. Рижского; Под ред. М. Е. Грабарь-Пассек; Комм. К. В. Вержбицкого, М. М. Холода. – СПб., 2005. – 490 с.
8. Плутарх. Сравнительные жизнеописания в двух томах. Т.1. – М.: Наука, 1994. – 702 с.
9. Птолемей Клавдий. Руководство по географии / Клавдий Птолемей // Античная география: Книга для чтения / Сост. М. С. Боднарский. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1953. – С. 281-323.
10. Рерих Ю.Н. Тибет и Центральная Азия. Статьи, лекции, переводы / Ю.Н. Рерих. – Самара: Издательский дом «Агни», 1999. – 368 с.
11. Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. О знаменитых людях (фрагменты) / Пер. и прим. М. Л. Гаспарова, статья Е. М. Штаерман. Отв. ред. С.Л. Утченко. (Серия «Литературные памятники»). – М.: Наука, 1993. – 223 с.
12. Смыков Е.В. Сирийское наместничество Авла Габиния / Е.В. Смыков // Античный мир и археология. 2006. – Вып. 12. – С.198-213.

ВАЗЪ ВА ОСОРИ РИМИЁНИ МУҲОЧИР ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Дар мақола сухан дар бораи рақобати ду давлати бузурги аҳди қадим-Рим ва Порт меравад, ки ба муҳочирати иҷбории римӣҳо ба Осиёи Марказӣ оварда расонд. Давлати Порт ва империяи Рим ду давлати тавоноӣ аҳди қадим буданд, ки бо сиёсати хориҷии забткоронаи худ дар муносибатҳои байналхалқӣ нақши калон бозиданд. Дар мубориза алайҳи Порт ба римӣҳо Арманистон мадад мерасонд. Аҳолии он шаҳрҳои Байнанахрайн, юнониҳо ва сокинони эллинишудаи Римро ҷонибдорӣ мекарданд. Аммо дар ҷанг портҳо ғалаба карданд.

Дар натиҷаи ғалаба дар ҷанг портҳо асирони ҷарбии римиро ба сарҳадҳои шарқии мамлакат фиристонданд, ки мақсад пешгирии исёни муҳочирони римӣ буд. Қисми зиёди муҳочиронро дар Марғиён ҷой дода, дар қорҳои хоҷагӣ истифода мебарданд. Муҳочират ҳамчун рукни муҳимми равандҳои этнофарҳангӣ ба тағйирёбии муҳити зист, таъсири байниҳамдигарии фарҳангҳои мухталиф мусоидат кардааст.

Калидвожаҳо: тарих, муҳочират, Рим, Порт, Марғиён, асирони ҷарбӣ, ҷангҳои гаржданӣ, Осиёи Марказӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Аюбов Абдусалом Рауфович - Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Гафуров, доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи

умумӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. E-mail: abdusalom-1@mail.ru. Тел.: 927-09-06-65.

ПОЛОЖЕНИЕ И СЛЕДЫ РИМСКИХ МИГРАНТОВ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В статье речь идет о соперничестве двух великих держав древности – Рима и Парфии, которое привело к принужденной миграции римлян в Центральную Азию. Парфянское государство и Римская империя являлись двумя мощными государствами древности, сыгравшие большую роль в международных отношениях. В борьбе против Парфии римлянам помогала Армения. Её население поддерживали города Месопотамии, греков и эллинизированное население Рима. Однако в войне победили парфяне.

В результате войн парфяне отправляли римских военнопленных на восточные границы страны с целью предосторожности бунта римских мигрантов. Большую часть мигрантов поместив в Маргиане, использовали в хозяйственных работах. Миграции как важное звено этнокультурных процессов, способствовала изменению среды обитания, взаимодействию различных культур.

Ключевые слова: история, миграция, Рим, Порт, Маргиана, военнопленные, гражданские войны, Центральная Азия.

Сведения об авторе: Аюбов Абдусалом Рауфович - Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова, доктор исторических наук, профессор кафедры всеобщей истории. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1. E-mail: abdusalom-1@mail.ru. Тел.: 927-09-06-65.

THE POSITION AND TRACES OF THE ROMAN MIGRATION TO CENTRAL ASIA

This article discusses the rivalry between two great ancient powers—Rome and Parthia - which led to the forced migration of Romans to Central Asia. The Parthian state and the Roman Empire were two powerful ancient powers that played a major role in international relations. In their struggle against Parthia, the Romans were aided by Armenia. Its population was supported by the cities of Mesopotamia, the Greeks, and the Hellenized population of Rome. However, the Parthians won the war.

As a result of the wars, the Parthians sent Roman prisoners of war to the country's eastern borders to prevent a revolt by Roman migrants. Most of the migrants were placed in Margiana and used for agricultural work. Migrations, as an important link in ethnocultural processes, contributed to changes in the habitat and the interaction of different cultures.

Key words: migration, Rome, Port, Margiana, prisoners of war, Greek, civil wars.

Information about the author: Ayubov Abdusalom Raufovich - Khujand State University named after B. Gafurov, doctor of historical sciences, professor of the Department of World History. Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov Drive, 1. E-mail: abdusalom-1@mail.ru. Phone: 927-09-06-65.

АҲАММИЯТИ ТАШАББУСИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР МУАРРИФИИ УСТУВОНАИ КУРУШ ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ИБТИДОИИ ҲУҚУҚИ ИНСОН

Сангинов Д.¹

Куруши Кабир яке аз бузургтарин шахсиятҳои таърихӣ, сиёсатмадори барҷаста ва бунёдгузори анъанаҳои давлатдорӣи адолатпарвар ба ҳисоб меравад. Ӯ дар таърихи тамаддуни башарӣ ҳамчун тарғибкунандаи баробарии иҷтимоӣ, таҳаммулпазирӣ ва эҳтиром ба ҳуқуқи инсон мавқеи махсус дорад. Бар асоси маълумоти катибаҳои Дорои Бузург ва сарчашмаҳои таърихӣи юнонӣ, ҳудуди давлати Куруши Кабир дар се қитъаи олам - Осиё, Аврупо ва Африко паҳн гардида, зиёда аз 22 вилоятро дар бар мегирифт ва бештар аз 70 қавму миллатҳоро муттаҳид намуда буд [2, с. 21]. Маҳз ҳамин фароғирии сиёсӣ ва фарҳангии давлатдорӣи ӯ сабаб гардид, ки ғайбати Куруш дар таърих танҳо ҳамчун як кишваркушо арзёбӣ нашавад, балки ҳамчун асосгузори низомӣ идоракунии чандмиллатӣ ва нисбатан таҳаммулпазир низ мавриди таваҷҷӯҳ қарор гирад.

Аз рӯйи маълумоти Ҳеродот, пас аз ишғоли Лидия раванди густариши қаламрави Куруш ба сӯи минтақаҳои дигари Осиё суръат гирифт. Ба қавли ӯ, вақте ки Гарпаг шаҳрҳои Осиёи Хурдро забт мекард, Куруш пайи ҳам кишварҳои Осиёро ба итоат дароварда, танҳо баъд аз он ба Бобул ҳучум кард [10, с. 178-180]. Албатта, миёни муҳаққиқон дар масъалаи тартибу пайдарҳамии ғайбати Куруш ихтилофи назар вучуд дорад. Баъзе муаррихони қадим ва муҳаққиқони муосир бар он назаранд, ки як қатор кишварҳои Эрони Шарқӣ, аз ҷумла Гиркания ва Порт, ҳанӯз пеш ё дар оғози сукути Мод ба таври ихтиёрӣ ба итоати Куруш даромада буданд [4, с. 102-110; 5, с. 18-19]. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки густариши давлати Ҳахоманишиён танҳо натиҷаи зӯри ҳарбӣ набуд, балки омили сиёсӣ, нуфузи шахсӣ ва эътибори Куруш низ дар ин раванд нақши назаррас бозидааст.

Баъди ишғоли Эрони Шарқӣ ва Осиёи Марказӣ дар сари роҳи Куруш барои ба давлати мутамаддини давр табдил ёфтан Бобул меистод. Бобул дар он замон яке аз марказҳои бузурги маданият, иқтисод ва тичорати Шарқи Қадим буд. Аз ин рӯ, тасарруфи он барои порсҳо на танҳо аҳаммияти сиёсӣ ва ҳарбӣ, балки аҳаммияти иқтисодӣ ва фарҳангӣ низ дошт. Вазъияти дохилии Бобул дар арафаи ҳучуми Куруш барои Набонид мусоид набуд. Тоҷирон, рӯҳониёни Мардук ва як қатор гурӯҳҳои иҷтимоӣ аз сиёсати ӯ норозӣ буданд. Куруш аз ин вазъият огоҳ буда, кӯшиш мекард онро барои тасарруфи Бобул самаранок истифода барад [3, с. 102-110]. Аммо, ҷунони М.А. Дандамаев таъкид мекунад, ҳатто дар ҷунин шароит ҳам масъалаи ҳалкунандаи иқтисодӣ ҳарбӣ ва ташкили оқилонаи лашкар буд [4, с. 32-52].

Маҳз бо ҳамин омодагии низомӣ ва сиёсӣ Куруш баҳори соли 539-и то милод ба ҳудуди Бобул дохил гардид. Сарчашмаҳо аз муҳташамии деворҳо ва истехкоми ҳарбии Бобул сухан мегӯянд. Ҳеродот шаҳро бо деворҳои бузург ва дарвозаҳои мисини раҳнапозир тавсиф менамояд. Бо вучуди ин, муқовимати Бобул дер напояд. Муҳорибаи ҳалкунанда моҳи августи ҳамаи сол дар назди шаҳри Опис дар соҳили Дачла ба амал омад. 10 октябр Гобрия шаҳри Сиппарро бидуни ҷанг гирифт ва баъди ду рӯз Бобул ишғол шуд. 29 октябр Куруши Кабир ботантана ба шаҳр ворид гардид [10, с. 681]. Ин пирӯзӣ танҳо ғалабаи низомӣ набуд. Пас аз он Куруш ба як қатор иқдомҳои сиёсӣ ва дипломатӣ даст зад, аз ҷумла маъбади Эсагиларо барқарор намуд, ҳуқуқи имтиёзҳои рӯҳониёни Мардуко аз нав барқарор кард, яҳудиёноро барои бозгашт ба сарзамини худ иҷозат дод ва сохти маъмурии маҳаллиро комилан аз байн набурд [10, с. 681]. Маҳз ҳамин рафтор асоси эътибори таърихӣи ӯро ҳамчун ҳокими адолатпарвар ба вучуд овард.

Баъди ишғоли Бобул Финикия ва Фаластин ихтиёрӣ ба итоати ӯ даромаданд. Дар ихтиёри Куруш акнун тамоми Шарқи Баҳримиёназамин қарор дошт. Бо вучуди он ки бисёре аз муҳаққиқон гумон мекарданд, ҳадафи навбатии ӯ Миср хоҳад буд, Куруш ба ҷойи он таваҷҷӯҳи худро ба самти шимолу шарқ равона кард. Сабаби ин кор нооромии сарҳад ва таҳдиди қабилаҳои массагет буд. Аз ин рӯ, Куруш ба Миср ҳучум накард ва тобистони соли 530-и то

¹ Сангинов Далер Негматович – ходими калони илмӣи шуъбаи илмҳои гуманитарӣ -иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ИИТ ДМТ

милод дубора ба сӯи Осиёи Марказӣ раван шуд [4, с. 32-52]. Ин воқеа низ нишон медиҳад, ки сиёсати ӯ бар пояи ҳифзи устувории дохилӣ ва марзҳои империя асос ёфта буд, на танҳо васеъкунии қаламрав.

Аз ҳамин ҷо метавон ба ҳулоса омад, ки модели давлатдории Куруш бар пояи таҳаммулпазирӣ, эҳтиром ба гуногунрангии фарҳангӣ ва идоракунии амалӣ бунёд ёфта буд. Агар бисёре аз давлатҳои аҳди қадим дар асоси террор, ғуломсозии оммавӣ ва вайрон кардани муқаддасоти халқҳои мағлубшуда устувор мешуданд, давлати Куруш бо шакли дигар, яъне бо ҳамгироии сиёсӣ, эътирофи урфу одат ва мазҳаби халқҳои тобеъ ва барқарор сохтани сохторҳои маҳаллӣ пеш мерафт. Ин омилҳо баъдан дар арзёбии Устувонаи Куруш ҳамчун санади муҳимми таърихӣ нақши калидӣ бозиданд.

Устувонаи Куруш яке аз муҳимтарин ёдгориҳои таърихӣ тамаддуни башарӣ ба ҳисоб рафта, дар таърихи ташаккули афкори ҳукукии инсон ҷойгоҳи хос дорад. Ин санад, ки ба соли 539-и то милод мансуб аст, дар шакли гилнавишти цилиндрмонанд таҳия гардида, сиёсати давлатдории Куруши Кабирро таҷассум менамояд [2, с. 20-21]. Имрӯз он дар Осорхонаи Британия нигохдорӣ мешавад ва ба сифати яке аз машҳуртарин осори бостонии аҳди қадим шинохта шудааст. Матни устувона бо забони аккадӣ ва хатти меҳӣ навишта шуда, дар он Куруш худро «шоҳи шоҳон, шоҳи бузург, шоҳи Бобул, Сумер ва Аккад» муаррифӣ мекунад. Ӯ таъкид менамояд, ки ба Бобул бидуни ҷанг ворид шуда, барои мардуми он сулҳ ва оромӣ овардааст. Дар мазмуни ин санад идеяи ҳифзи аҳолии осоишта, эҳтиром ба муқаддасоти динӣ ва барқарор кардани низоми одилонаи идоракунии мавқеи марказӣ дорад [1, с. 41-42].

Аз таҳлили мазмуни Устувона бармеояд, ки сиёсати Куруш бар пояи инсонгароӣ ва адолати иҷтимоӣ бунёд ёфта буд. Ӯ бар ҳилофи анъанаҳои зӯрваронаи бисёре аз ҳокимони замони худ, нисбат ба халқҳои мағлубшуда муносибати таҳаммулпазирона пеш гирифта, ба онҳо озодӣ ва қафолатҳои муайяни ҳуқуқӣ фароҳам овард [13, с. 20]. Дар доираи ин сиёсат Куруш ба масъалаи озодии дин ва ҳифзи арзишҳои фарҳангии халқҳо аҳаммияти махсус зоҳир намуд. Тавре дар матни устувона ва дар тафсириҳои муосир таъкид мешавад, маъбадҳои вайроншуда барқарор гардиданд ва халқҳо имконияти парастидани худоёни худро пайдо карданд [1, с. 41-42]. Барои замони худ ин падида воқеан бегобае буд, зеро дар аксари мавридҳо ғолибон дини худро таҳмил намуда, маъбадҳои халқҳои мағлубшударо хароб мекарданд.

Муҳаққиқони муосир бар он назаранд, ки Устувонаи Куруш дорои мазмуни фарогири ҳуқуқӣ буда, дар он унсурҳои ибтидоии ҳуқуқи инсон ба таври нисбатан равшан таҷассум ёфтаанд. Аз ҷумла, принципҳои баробарии иҷтимоӣ, озодии шахсӣ, манъи меҳнати маҷбурӣ ва ҳифзи ҳуқуқи инсон, ки баъдтар дар Эълониҳои умумии ҳуқуқи башар дар соли 1948 ба таври мукамал ифода ёфтанд, дар шакли ибтидоӣ дар сиёсати Куруш ва матни устувона низ мушоҳида мешаванд [11, с. 15-18]. Чек Доннелли низ таъкид мекунад, ки ҳуқуқи инсон натиҷаи рушди тӯлоии таърихӣ буда, сарчашмаҳои он дар тамаддуниҳои қадим ҷой доранд [16, р. 73]. Аз ин нигоҳ, Устувонаи Курушро набояд бо маънои ҳуқуқи муосир бевосита айнаиш дод, вале онро метавон яке аз заминаҳои муҳимми таърихӣ ин падида шуморид.

Дар баробари сарчашмаҳои шарқӣ, маълумоти муаррихони юнонӣ низ барои арзёбии шахсияти Куруш аҳаммияти калон дорад. Ҳеродот ўро ҳамчун бунёдгузори империяи бузурги Ҳахоманишиён тавсиф намуда, таъкид мекунад, ки давлати ӯ бо адолат ва таҳаммулпазирӣ фарқ мекард [18, с. 178-180]. Ксенофонт дар «Курушнома» шахсияти ўро ба сифати намунаи ҳокими оқил ва ахлоқӣ ба таври муфасссал ба қалам медиҳад. Ба қавли ӯ Куруш фаъолияти худро ба ҳадафҳои олий-адолат, дониш ва некӯахлоқии ҷомеа равона карда буд ва пирӯзии ҳарбӣ ба ҳеҷ давлат ҳақ намедиҳад, ки халқҳои мағлубшударо истисмор намояд [20, с. 145-146]. Ҳарчанд «Курушнома» бештар дорои унсурҳои ахлоқӣ-дидактикӣ аст, он боз ҳам нишон медиҳад, ки образи Куруш дар тафаккури антиқӣ ба сифати ҳокими намунавӣ устувор гардида буд.

Дар таҳлилҳои фалсафии аврупоӣ низ ба нақши Куруш таваҷҷӯҳи хос дода шудааст. Аз ҷумла, Гегел дар «Фалсафаи таърих» таъкид мекунад, ки ташаккули давлатдории мутамаддин ва тамаддуни умумибашарӣ маҳз аз таҷрибаи таърихӣ порсҳо оғоз меёбад [17, с. 48-50]. Ин арзёбӣ, албатта, хусусияти фалсафӣ дорад, вале он бозгӯи он аст, ки Куруш дар шуури илмӣ асрҳои баъдӣ низ танҳо як шоҳи шарқӣ набуд, балки ҳамчун шахсияте арзёбӣ мешуд, ки давлатдориро аз сатҳи ғасб ва ҳукмронии зӯрӣ ба сатҳи низоми муназзам ва одилона боло

бурдааст. Дар ҳамин замина, академик Бобочон Ғафуров низ сиёсати таҳаммулпазирии Ҳахоманишиёро таъкид намуда, менависад, ки онҳо нисбат ба дину мазҳабҳои халқҳои гуногун муносибати эҳтиромона доштанд ва ҳатто маъбадҳои онҳоро барқарор мекарданд [1, с. 87; 1, с. 157].

Бояд таъкид намуд, ки шахсияти Куруш дар адабиёти динӣ низ мавқеи муҳим дорад. Дар «Таврот» ӯ ҳамчун ҳокими интихобшуда ва одил муаррифӣ мешавад, ки бо иродаи илоҳӣ амал мекунад. Дар анъанаи исломӣ низ масъалаи иртиботи образи Зулқарнайн бо шахсияти Куруш борҳо мавриди баҳс қарор гирифтааст. Ҳарчанд ин масъала то имрӯз баҳсбарангез боқӣ мондааст, ҳуди мавҷудияти чунин назарияҳо нишон медиҳад, ки шахсияти Куруш аз доираи таърихи сиёсӣ берун рафта, ба фазои маънавӣ ва динӣ низ ворид шудааст. Ин ҳолат арзиши рамзии ўро дар фарҳанги ҷаҳонӣ боз ҳам бештар мекунад.

Дар таҳқиқоти муосир ба арзёбии аҳаммияти Устувонаи Куруш таваҷҷӯҳи махсус зоҳир мегардад. Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба мазмун ва моҳияти ин санади таърихӣ баҳои баланд дода, онро ҳамчун падидаи нодири сиёсӣ ва фарҳангӣ арзёбӣ менамоянд. Ба андешаи ӯ, «Эълomia аз фарҳанги ориёӣ ва ақоиди инсондӯстӣ сарчашма мегирад ва нахустин ҳуҷҷати таърихист, ки эҳтироми ҳуқуқ, озодии мазҳабу эътиқод ва ҳифзи дорoiи шахрвандонро пуштибонӣ кардааст» [13, с. 20]. Ин арзёбӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки дар шароити истиклолияти давлатӣ Тоҷикистон ба мероси ориёӣ ва махсусан, ба шахсияти Куруш ҳамчун унсури муҳими худшиносии миллӣ ва муаррифии арзишҳои таърихии миллат таваҷҷӯҳи ҷиддӣ зоҳир менамояд.

Аз ин нуқтаи назар, ташаббуси Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муаррифии Устувонаи Куруш барномаи мукаммали сиёсӣ-фарҳангӣ мебошад. Дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ аз 28 декабри соли 2024 таъкид гардида буд, ки барои таҷлили 2550-солагии Эълomiaи Куруши Кабир ва муаррифии он дар сатҳи байналмилалӣ тадбирҳои зарурӣ андешида шаванд [8]. Маҳз ҳамин дастур ба заминаи муҳими сиёсӣ барои пешбурди ташаббус дар сатҳи байналмилалӣ табдил ёфт. Ин самт дар идомаи сиёсати фарҳангпарваронаи давлат қарор дошта, бо дигар иқдомҳои Тоҷикистон оид ба эҳёи тамаддуни ориёӣ, таҷлили ҷашнҳои бостонӣ, муаррифии мероси Саразм, Ҳисор, Кӯлоб ва дигар арзишҳои таърихӣ ҳамоҳанг мебошад.

Қадами муҳим дар ин самт қабули қатъномаи «Устувонаи Куруш: Эълomiaи ибтидоии ҳуқуқҳои инсонӣ ва гуногунрангии фарҳангӣ» дар иҷлосияи 43-юми Конфронси генералии ЮНЕСКО дар шаҳри Самарқанд 6 ноябри соли 2025 гардид. Тибқи иттилои манбаъҳои расмӣ, ин қатънома бо ташаббуси Тоҷикистон ва Эрон пешниҳод шуда, дар он Устувонаи Куруш ҳамчун санади барвақтии ҳуқуқи инсон ва гуногунрангии фарҳангӣ мавриди эътироф қарор гирифтааст. Дар баробари ин, манбаъҳои расмӣ дипломатии Тоҷикистон низ таъкид карданд, ки қабул шудани қатънома бояд ба ворид кардани принципҳои он ба барномаҳои таълимӣ ва фарҳангии ЮНЕСКО мусоидат намояд [15].

Ин иқдом аз ҷанҷи ҷиҳат дорoi аҳаммияти калони илмӣ ва сиёсӣ мебошад. Аввалан, он ба эътирофи саҳми тамаддуни шарқӣ, бахусус тамаддуни ориёӣ, дар ташаккули арзишҳои ҳуқуқи инсон мусоидат мекунад. Дар илми муосир бисёр вақт пайдоиши ҳуқуқи инсон танҳо ба тамаддуни ғарбӣ ва давраи модерн нисбат дода мешавад. Аммо эътирофи байналмилалӣ Устувонаи Куруш нишон медиҳад, ки идеяҳои адолат, таҳаммулпазирӣ, ҳифзи шаъну шарафи инсон ва эҳтиром ба гуногунрангӣ дар тамаддунҳои шарқӣ низ решаҳои хеле қадимдоранд. Дуюмин, ин иқдом ба коҳиши тамоюли ғарбмарказӣ дар шарҳи таърихи ҳуқуқ ва тамаддун мусоидат мекунад. Сеюмин, Тоҷикистонро ҳамчун кишвари ташаббускор ва ҳомии муколамаи тамаддунҳо дар арсаи байналмилалӣ муаррифӣ менамояд.

Аҳаммияти ин раванд дар соли 2026 боз ҳам бештар инъикос гардид. 15 апрели соли 2026 дар Шӯъбаи Созмони Милали Муттаҳид дар Женева бо ташаббуси Намояндагии доимии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳамкорӣ бо Намояндагии доимии Ҷумҳурии Ислонии Эрон таҳти унвони «Нақши Устувонаи Куруши Кабир дар ташаккули ҳуқуқи озодиҳои муосири инсон» ҳамоиши сатҳи баланд баргузор шуд. Дар он намояндагони ниҳодҳои байналмилалӣ, дипломатҳо, ҳуқуқшиносон ва доираҳои илмӣ иштирок намуда, аҳаммияти Устувонаи Курушро барои ташаккули санадҳои муосири байналмилалӣ баррасӣ карданд. Дар ҳамоиш ҳамчунин

ташаббуси Тоҷикистон вобаста ба эълон гардидани соли 2027 ҳамчун Соли байналмилалӣ маърифати ҳуқуқӣ низ муаррифӣ шуд. Ин нишон медиҳад, ки Тоҷикистон Устувонаи Курушро на танҳо ҳамчун ёдгории таърихӣ, балки ҳамчун сарчашмаи маънавию ғоявӣ барои пешбурди фарҳанги ҳуқуқӣ дар замони муосир истифода мебарад [6].

22 апрели соли 2026 дар Осорхонаи миллии Тоҷикистон таҳти унвони «Устувонаи Куруш - аввалин эълומияи ҳуқуқи башар» конференсияи илмӣ-назариявӣ ҷумҳуриявӣ баргузор гардид. Дар он донишмандон, нависандагон ва пажӯҳишгарони ватанӣ аз паҳлуҳои гуногуни ин санад сухан гуфтанд: аз робитаи ғояҳои Устувона бо «Авасто» то масъалаи дунявият, мардумсолорӣ, озодии дин ва аҳаммияти он барои худшиносии миллий. Ин гуна чорабинӣҳо нишон медиҳанд, ки ташаббуси Тоҷикистон танҳо дар сатҳи дипломатӣ маҳдуд намешавад, балки дар фазои илмӣ ва фарҳангии дохили кишвар низ ба як ҳаракати маърифатӣ табдил ёфтааст [5].

Аз нуқтаи назари геосиёсӣ низ истифодаи чунин мероси таърихӣ дорои аҳаммияти калон аст. Дар илми муосири муносибатҳои байналмилалӣ мафҳуми «нерӯи нарм» яке аз василаҳои муҳими таҳкими нуфузи давлатҳо ба ҳисоб меравад. Давлатҳо на танҳо бо иқтисодӣ ё низомӣ, балки бо арзишҳои фарҳангӣ, таърихӣ ва маънавии худ низ метавонанд дар арсаи байналмилалӣ мавқеи устувор ба даст оранд. Тоҷикистон бо муаррифии Устувонаи Куруш дар доираи ЮНЕСКО, ҳамоишҳои байналмилалӣ ва фазои илмӣ нишон медиҳад, ки соҳиби мероси қадим, андешаи башардӯстона ва қобилияти пешниҳоди арзишҳои умумибашарӣ ба ҷомеаи ҷаҳонӣ мебошад. Ба ҳамин маъно, ташаббуси мазкур як намунаи муваффақи истифодаи дипломатияи фарҳангӣ ва таърихӣ ба нафъи манфиатҳои миллий мебошад.

Дар сатҳи худшиносии миллий низ аҳаммияти Устувонаи Куруш хеле бузург аст. Миллати тоҷик дар арсаи байналмилалӣ бо таъриху фарҳанги ғанӣ ва тамаддуни куҳанбунёди худ шинохта шудааст. Хотироти таърихӣ ва фарҳанги аҷдодӣ дар тӯли асрҳо имкон доданд, ки тоҷикон сарфи назар аз таҳаввулоти вазнини сиёсӣ иҷтимоӣ асолат ва ҳастии миллии худро ҳифз намоянд. Дар шароити ҷаҳонишавӣ муосир омӯзиш ва эҳёи чунин мероси таърихӣ фарҳангӣ аҳаммияти хос пайдо мекунад. Устувонаи Куруш дар ин замина рамзи адолат, сулҳ, таҳаммулпазирӣ ва ҳудодоҳии таърихӣ миллат мебошад.

Бояд гуфт, ки муҳити сиёсӣ фарҳангии Тоҷикистони соҳибистиклол барои чунин бардошт ва муаррифии мероси қадимӣ шароити мусоид фароҳам овардааст. Бо ташаббуси Пешвои миллат соли 2006 ҳамчун Соли тамаддуни ориёӣ таҷлил гардид, чашнҳои бостонии Сада, Меҳргон ва Тиргон эҳё шуданд, ёдгориҳои муҳими таърихӣ ба сатҳи нави муаррифӣ баромаданд, осори Бобоҷон Ғафуров ва Абулқосим Фирдавӣ бо теъдоди васеъ нашр ва миёни аҳоли паҳн гардиданд. Дар чунин замина, муаррифии Устувонаи Куруш қимати мантиқӣ ва пайвасти ба сиёсати умумии давлат дар самти эҳёи хотираи таърихӣ ва таҳкими худшиносии миллий мебошад.

Ҳамин тариқ, таҳлили сарчашмаҳои таърихӣ, осори илмӣ ва воқеаҳои муосир нишон медиҳад, ки Устувонаи Куруш на танҳо як ҳуҷҷати сиёсӣ ё ёдгории бостонӣ, балки падидаи муҳими фарҳангӣ, ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ мебошад. Он дар замони худ намунаи нодири давлатдорӣ адолатпарварро таҷассум кард ва имрӯз низ ҳамчун сарчашмаи илҳом барои рушди ҳуқуқи инсон, таҳаммулпазирӣ ва сулҳ аҳаммияти худро нигоҳ доштааст. Ташаббуси Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муаррифии он, хусусан дар сатҳи ЮНЕСКО ва созмонҳои байналмилалӣ, гувоҳи он аст, ки кишвар метавонад мероси таърихӣ худро ба як унсuri муассири ҳузури байналмилалӣ, таҳкими нуфузи сиёсӣ ва рушди худшиносии миллий табдил диҳад. Аз ин ҷиҳат, Устувонаи Куруш ҳамзамон ҳам як мероси таърихӣ, ҳам як сарчашмаи ҳуқуқӣ ва ҳам як абзори пуриқтисодӣ дипломатияи фарҳангии Тоҷикистон дар асри XXI мебошад.

Мақолаи мазкур дар доираи лоиҳаи «Таҳлил ва ташвиқи ташаббусҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи ҷаҳонӣ» таҳти № 0124TJ1586 иҷро шудааст.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. Китоби 1, 2 / Б.Ғ. Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 2020. – 976 с.
2. Ғаффорӣ Н. У. Инъикоси мақоми Куруш дар сарчашмаҳои таърихӣ ва адабиёти илмӣ / Н.У. Ғаффорӣ // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. – 2019. № 4 (81). С. 211-215.
3. Дандамаев М.А. Иран при первых Ахеменидах / М.А. Дандамаев. – М., 1963. – С. 102–110.
4. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы / М.А. Дандамаев. – М., 1985. – С. 32–52.
5. Дар Душанбе пахлуҳои гуногуни Устувонаи Куруши Кабир чун аввалин эълонияи ҳуқуқи башар баррасӣ гардид <https://khovar.tj/2026/04/dar-dushanbe-pa-lu-oi-gunoguni-ustuvonai-kurushi-kabir-chun-avvalin-elomiyai-u-u-i-bashar-barras-gardid/>
6. Дар Женева таҳти унвони «Нақши Устувонаи Куруши Кабир дар ташаккули ҳуқуқи озодиҳои муосирӣ инсон» ҳамоиш доир шуд. <https://khovar.tj/2026/04/dar-zheneva-ta-ti-unvoni-na-shi-ustuvonai-kurushi-kabir-dar-tashakkuli-u-u-u-ozodi-oi-muosiri-inson-amoish-doir-shud/>
7. Дьяконов И.М. История Мидии / И.М. Дьяконов. – М.–Л., 1956. – С. 18–19.
8. Ироаи Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар» <https://www.president.tj/event/news/49227>
9. Қабул гардидани қатномаи «Устувонаи Куруши Кабир» [манбаи электронӣ] <https://www.mfa.tj/tg/main/view/17757/qabul-gardidani-qatnomai-ustuvonai-kurushi-buzurg>. 06.11.2025.
10. Масперо Г. Древняя история народов Востока / Г. Масперо. – М., 1911. – С. 681.
11. Мирзозода Ф. Инъикоси ғояҳои Эълонияи Куруши Кабир дар эълонияи ҳуқуқи башар. <https://tnu.tj/index.php/tj/inikosi-oja-oi-jelomijai-kurushi-kabir-dar-jelomijai-umumii-u-u-i-bashar/>
12. Раҳмон Э. Тоҷикон дар оинаи таърих / Э. Раҳмон. – Душанбе, 2002. – 320 с.
13. Раҳмон Э. Чехраҳои мондагор / Э. Раҳмон. – Душанбе, 2016. – 364 с.
14. Саъдизода Ҷ. Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар эҳё ва муаррифии Куруши Кабир ва эълонияи ҳуқуқи башари ӯ / Ҷ. Саъдизода, Д. Муҳиддинов // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. 2025. № 2. С. 48-66.
15. Ташаббуси Тоҷикистон ва эътирофи аввалин эълонияи ҳуқуқи башар дар ҷаҳон // Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, 2025. – URL: <https://amit.tj> (санаи муроҷиат: 07.03.2026).
16. Donnelly J. Universal Human Rights in Theory and Practice. – Ithaca: Cornell University Press, 2013. – 304 p.
17. Hegel G.W.F. Philosophy of History. – New York, 1956. – P. 48–50.
18. Herodotus. Histories. – London, 1998. – 600 p.
19. UNESCO's 2025 Cyrus Cylinder Resolution // <https://www.ejiltalk.org/unescos-2025-cyrus-cylinder-resolution-erpetuating-the-shortcomings-of-the-traditional-paradigm-of-international-legal-historiography/> EJIL: Talk! 02.01.2026.
20. Xenophon. Cyropaedia. – Oxford, 2008. – 350 p.

АҲАММИЯТИ ТАШАББУСИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР МУАРРИФИИ УСТУВОНАИ КУРУШ ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ИБТИДОИИ ҲУҚУҚИ ИНСОН

Дар мақола аҳаммияти таърихӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва ҳуқуқии Устувонаи Куруш ҳамчун яке аз муҳимтарин санадҳои аҳди қадим мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Дар заминаи сарчашмаҳои таърихӣ, осори муҳаққиқони муосир ва маводи марбут ба ташаббусҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, нақши Куруши Кабир дар ташаккули анъанаҳои давлатдорӣ адолатпарвар, таҳаммулпазирии динӣ ва эҳтиром ба ҳуқуқи инсон баррасӣ мегардад. Ҳамзамон, мақола омада, ки ташаббуси Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти муаррифии Устувонаи Куруш дар арсаи байналмилалӣ на танҳо аҳаммияти таърихӣ ва фарҳангӣ, балки аҳаммияти сиёсӣ ва геосиёсӣ низ дорад. Қабули қатномаи марбут ба Устувонаи Куруш дар иҷлосияи 43-юми Конфронси генералии ЮНЕСКО дар Самарқанд, 6 ноябри соли 2025, воқеан

як қадами муҳим дар роҳи эътирофи саҳми тамаддуни шарқӣ дар ташаккули арзишҳои умумибашарӣ гардид.

Калидвожаҳо: Куруши Кабир, Устувонаи Куруш, ҳукуки инсон, тамаддуни ориёӣ, Тоҷикистон, ЮНЕСКО, таҳаммулпазирӣ, давлатдорӣ, дипломатияи фарҳангӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сангинов Далер Негматович – ходими калони илмӣ шуъбаи илмҳои гуманитарӣ -иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ИИТ ДМТ. **Суроға:** Тоҷикистон г. Душанбе, кӯчаи Рӯдакӣ, 17 E-mail: saden_tj@mail.ru Телефон: (+992) 918-70-04-92

ЗНАЧЕНИЕ ИНИЦИАТИВЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН ПО ПРЕДСТАВЛЕНИЮ ЦИЛИНДРА КИРА КАК ПЕРВИЧНОГО ИСТОЧНИКА ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

В статье анализируется историческое, политическое, культурное и правовое значение Цилиндра Кира как одного из важнейших документов древней эпохи. На основе исторических источников, трудов современных исследователей и материалов, связанных с международными инициативами Республики Таджикистан, рассматривается роль Кира Великого в формировании традиций справедливого государственного управления, религиозной толерантности и уважения к правам человека. Одновременно в статье показано, что инициатива Республики Таджикистан по продвижению Цилиндра Кира на международной арене имеет не только историко-культурное, но также политическое и геополитическое значение. Принятие резолюции, посвящённой Цилиндру Кира, на 43-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО в Самарканде 6 ноября 2025 г. стало важным шагом на пути признания вклада восточной цивилизации в формирование общечеловеческих ценностей.

Ключевые слова: Кир Великий, Цилиндр Кира, права человека, арийская цивилизация, Таджикистан, ЮНЕСКО, толерантность, государственность, культурная дипломатия.

Сведения об авторе: Сангинов Далер Негматович – старший научный сотрудник отдела социально-гуманитарных и экономических наук НИИ ТНУ. **Адрес:** Таджикистан г. Душанбе, проспект Рудаки, 17 E-mail: saden_tj@mail.ru Телефон: (+992) 918-70-04-92

THE SIGNIFICANCE OF THE INITIATIVE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN TO PROMOTE THE CYRUS CYLINDER AS AN EARLY SOURCE OF HUMAN RIGHTS

The article analyzes the historical, political, cultural and legal significance of the Cyrus Cylinder as one of the most important documents of the ancient period. Drawing on historical sources, the works of contemporary scholars and materials related to the international initiatives of the Republic of Tajikistan, the article examines the role of Cyrus the Great in shaping the traditions of just governance, religious tolerance and respect for human rights. At the same time, the article demonstrates that the initiative of the Republic of Tajikistan to promote the Cyrus Cylinder internationally has not only historical and cultural significance, but also political and geopolitical importance. The adoption of the resolution on the Cyrus Cylinder at the 43rd session of the UNESCO General Conference in Samarkand on November 6, 2025, marked an important step toward recognizing the contribution of Eastern civilization to the formation of universal human values.

Keywords: Cyrus the Great, Cyrus Cylinder, human rights, Aryan civilization, Tajikistan, UNESCO, tolerance, statehood, cultural diplomacy.

Information about the author: Sanginov Daler Negmatovich is a research fellow of the Department of Social and Humanitarian and Economic Sciences of the Scientific Research Institute of TNU. Address: Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17 E-mail: saden_tj@mail.ru Phone: (+992) 918-70-04-92

ЗАРУРИЁТИ БОЗШИНОХТИ МАМОЛИКИ ШАРҚИ НАЗДИК ВА ХОВАРИ МИЁНА ДАР ШАРҚШИНОСИИ ТОЧИКИ ДАВРОНИ ИСТИҚЛОЛ

Ворисов С¹.

Шарқшиносӣ аз вожаҳои “шарқ” ва “шинохт” таркиб ёфта, маънои шинохти ҷуғрофӣ бо номи Шарқро дорад. Ҳаммаънои “Шарқшиносӣ” дар тоҷикӣ “Ховаршиносӣ” аст. Ҳам вожаи “шарқ” ва ҳам “ховар” ба офтоб ишора доранд. Яъне ҷуғрофӣ ё кишварҳои офтобрӯя.

Дар луғатномаҳо шарқшиносӣ “мутолааи ҷавомеи шарқӣ аз зовияи диди шарқшиносони ғарбӣ” ё “соҳае, ки ба таҳқиқи мамолики Шарқ машғул аст” таъриф шудааст [1]. Шарқшиносӣ пажӯҳиши таърих, забону адабиёт, фарҳанг ва дини ҷомеаҳои шарқиро дар бар мегирад.

Эдвард Саид ховаршиносии маъруфи фаластинӣ-африқоӣ муаллифи китоби “Шарқшиносӣ-Orientalism” 1978 усулу методҳои ховаршиносии ғарбиро интиқод карда, шарқшиносӣ ба усули ғарбиро ҳамчун донише хонд, ки “бартариталабии ғарбӣ” ва “мустамликадорӣ”-ро инъикос мекунад [12, с.2].

Кароматулло Олимов шарқшиносиро “зодаи илми аврупоӣ” ва “амалисозандаи сиёсатҳои ғарбӣ дар ҷомеаҳои Шарқ” меҳисобад. Ба эътиқоди ӯ бештари шарқшиносони аврупоӣ ва рус дар оғоз, одамони низомӣ буданд ва маълумоти ҷамъовардашон дар бораи кишварҳои Шарқиро “барои таҳияи барномаҳои низомӣ истифода мекарданд”^[6, с.10].

Ховаршиносӣ ҳамчун яке аз шохаҳои илм дар охири қарни 18 ва 19 дар Аврупо зухур кардааст [11]. Мушаххасан дар Англия, Фаронса ва Голландия, ки дар кишварҳои шарқӣ мустамлика доштанд [2, с.7]. Шарқшиносӣ дар Русия дар охири асри 18 ва ҷорӣ аввали асри 19 бо марказият дар Петербург, Маскав ва Қазон таъсис ёфт, ки се сарчашмаи асосӣ дошт: 1) шарқшиносии амалӣ, ки иборат аз миссионерони масеҳӣ дар кишварҳои шарқӣ буд, 2) мактабҳои анъанавии халқҳои шарқ, ки дар ҳаёти Русия ворид шуда буданд ва 3) шарқшиносони ғарбӣ, ки барои қор ба Русия даъват шуда буданд ва дар ин марҳала осори шарқшиносони ғарбӣ ба русӣ баргардон мешуд [2, с.7].

Ҳамингуна, шарқшиносӣ аз Аврупо маншаъ гирифта, дар Русия доман паҳн кард ва то инқилоби Октябри соли 1917 принсипҳои ягона ва усулу методҳои омӯзишии мушобих дошт.

Аммо бо таъсиси Иттиҳоди Шуравӣ мактаби русии шарқшиносӣ дучори тағйирот шуда, бо воқеиятҳои ҳоким дар Шуравӣ мутобиқ карда шуд. Яъне, мактаби шарқшиносии Шуравӣ таъсис дода шуд, ки бар асоси идеологияи марксизм-ленинизм амал мекард. Иттиҳоди Шуравӣ дар талоши тавсеаталабии идеологӣ дар кишварҳои шарқӣ буд ва ҳаракатҳои озодихонаи шарқӣро дар муқобили мустамликадорони империалист ғайрат мекард. Шарқшиносии Шуравӣ ҳам аз ҳамин зовия ба Шарқ нигариста, ва ҷорӣ ба назарияи ва амалияи низ ҳамин идеология буд.

Биноан ҳама таҳқиқоти омӯзишҳои шарқшиносӣ ба шумули шинохти мамолики арабӣ дар Ғарб ва Шуравӣ аз воқеиятҳои ҳоким бар он ҷомеаҳо бархоста, ҳама марказҳои муҳими шарқшиносии Шуравӣ аз Маскаву Ленинград то Бакуву Тошканду Душанбе пайравии ҳамин мактаб ва усулу равишҳои таҳқиқоти онро мекарданд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз замони истиқлол аз Иттиҳоди Шуравӣ дар 35 соли пеш ворида як марҳилаи нав шуда, мактаби шарқшиносии тоҷик низ бо заруратҳои бознигарӣ ва таҷдиди роҳи усулҳои таҳқиқ мутобиқ бо воқеиятҳои сиёсӣ иҷтимоии кишвар дучор шуд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сарқонуни худ “давлати соҳибхӯш, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона” эълон шудааст [4, с. 3]. Дар сохтори имрӯзаи кишвар арзишҳои миллӣ, таърихӣ, тамаддунӣ ва фарҳангӣ аҳамияти хеле зиёд доранд. Мутобиқи конституцияи “Тоҷикистон сиёсати сулҳҷӯнаро ба амал татбиқ намуда, соҳибхӯшӣ ва истиқлолияти дигар давлатҳои ҷаҳонро эҳтиром менамояд” [4, с.6].

Концепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, муносибати берунии кишварро бар асоси эҳтироми тамомияти арзии кишварҳо, дахлнопазирии марзҳо, боварӣ, дӯстӣ ва ҳамкорӣ

¹ Ворисов Саъдӣ – иҷрокунандаи вазифаи мудири шуъбаи омӯзиши кишварҳои Шарқ, Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттии назди Раёсати АМИТ

бо тамоми кишварҳои олам дар асоси манфиатҳои мутақобилаба роҳ мондааст [3]. Инчунин, сиёсати хориҷии Тоҷикистон “Сиёсати “дарҳои кушода”, “сулҳхоҳона ва беғараз” зикр шудааст [3].

Шарқшиносии даврони истиқлол низ бояд бо дарназардошти воқеиятҳои нави сохторӣ, арзишӣ ва сиёсӣ дар кишвар шакл гирад. Яъне омӯзиши кишварҳои Шарқ аз зовияи як давлати мустақил, шарқӣ бо номи Тоҷикистон ва бо дарназардошти манфиатҳои миллӣ ва таҳаввулоти геосиёсӣ дар минтақа ва ҷаҳон. Агар шарқшиносии Аврупо ва Шуравӣ бо як навъ нигоҳи боло ба пойин ба кишварҳои шарқӣ нигариста, онро таҳқиқ мекард, шарқшиносии навини тоҷик бояд бо нигоҳи баробар кишварҳои шарқиро таҳқиқ кунад.

Дар умум, ба бовари мо мактаби шарқшиносӣ, ки мерос аз Шуравӣ аст, бояд ҳифз шуда, тақвият ёбад ва бо воқеиятҳои навин мутобиқсозӣ шавад. Пеш аз ҳама доираи кишварҳои шарқӣ, ки ҳадаф ва мақсади шарқшиносӣ ҳаст маҳдуд ва авлавиятбандӣ шавад. Масъалан ҳамсояҳои наздиктарини мамлакатҳои собиқ Шуравӣ ва кишварҳои форсизабон бояд дар садри чадвал бошанд, ҳамонгуна, ки дар концепсияи сиёсати хориҷии Тоҷикистон низ ҳамкорӣ бо мамолики арабӣ баъди муносибат бо кишварҳои собиқ Шуравӣ, кишварҳои форсизабон, кишварҳои аврупоӣ, Покистону Ҳинд омадааст [3].

Масъалаи муҳимми дигар, ки ба бовари мо бояд дар шарқшиносии навини тоҷик мавриди таваҷҷӯҳ бошад ин ҳамохангии таҳқиқоти шарқшиносӣ дар умум ва арабшиносӣ ба таври хос, бо авлавиятбандии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон аст. Дар концепсияи сиёсати хориҷии Тоҷикистон масъалаи авлавият дар муносибати хориҷӣ масъалае доништа мешавад, ки мутобиқ бо вазъияти минтақа ва ҷаҳон “пайваста мавриди бозбинӣ” қарор мегирад [3].

Дар концепсияи мазкур муносибат бо мамолики Шарқи Наздик ва Ховари Миёна, алаҳхусус бо кишварҳои арабии хошияи Халиҷи Форс бо таваҷҷӯҳ ба ҳамкориҳои иқтисодӣ ва сармоягузорӣ таъкид шудааст. Бо дарназардошти мавқеъ ва мақоми Ҷумҳурии Арабии Миср муносибат бо ин кишвар ба шакли ҷудогона зикр шудааст [3].

Пас бахши арабшиносии тоҷикро зарурат пеш меояд, ки таҳқиқот ва шинохти ин кишварҳоро аз диди илмӣ бо дарназардошти авлавиятҳои сиёсати давлатӣ ба роҳ монад. Яъне, бештар тамаркуз рӯи масъалаҳои на танҳо сиёсӣ-иқтисодӣ, балки иқтисодӣ ва сармоягузорӣ низ дошта бошад.

Биноан, ба бовари мо дар даврони истиқлол зарурати бозшинохти давлатҳои Ховари Миёна пеш омадааст. Ин заруратҳо агарчи қисман дар арабшиносии даврони Шуравӣ мавриди таваҷҷӯҳу омӯзиш қарор гирифтаанд, аммо ниёз ба таҳқиқи мучаддад ва аз зовияи нав доранд. Яъне аз диди воқеиятҳои имрӯзӣ ва аз зовияи тоҷикӣ ва тоҷикистонӣ. Мешавад зарурати бозомӯзиши кишварҳои арабиро дар чанд нукта хулоса кард:

1. **Зарурати таърихӣ.** Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мамолики арабӣ, алаҳхусус Ироқ, давлатҳои Шом, Миср, кишварҳои арабии ҳавзаи Халиҷи Форс: Кувейт, Баҳрайн, Қатар, Иморот ва Уммону Яман аз кишварҳои мебошанд, ки бо Тоҷикистон гузаштаи таърихӣ муштарак доранд ва дар чанд марҳалаи таърихӣ зерӣ як сақфи сиёсӣ ва ё ҷузъҳои аз як империя ва давлати бузург будаанд. Масъалан, дар даврони империяи Сосонӣ ва марҳалаҳои баъди густариши Ислом, Тоҷикистони имрӯзӣ ва давлатҳои арабии мазкур ҷузъҳои як давлат будаанд [10]. Табиист, ки муштаракоти таърихӣ дар таҳкими муносибатҳо таъсири нақши худро доранд.

2. **Зарурати тамаддунӣ.** Ҳам Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳам мамолики арабӣ мансубиятҳои тамаддунии муштарак доранд, зеро дар марҳалаи густариши Ислом, бахшҳои аз тамаддуни исломиро ташкил дода, имрӯз ҳам дар тақсимбандии динӣ бахшҳои олами Исломо ташкил медиҳанд ва дар созмонҳои мисли Созмони кишварҳои исломӣ ва муассисаҳои молиявии исломӣ, мисли Бонки Исломӣ, ки ба рушду тараққии сарзаминҳои мусулмоннишин нигаронида шудаанд, узвият доранд. Ин масъала дар концепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври алоҳида таъкид шудааст: “Ба манзури таҳкими муносибатҳо бо ҷаҳони араб Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамкориро бо созмонҳои минтақавӣ, аз ҷумла Ҷомеаи Давлатҳои Арабӣ густариш хоҳад дод” [10].

3. **Зарурати забонӣ.** Яке аз пайвандҳои таърихӣ ва муштаракоти маънавӣ байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мамолики арабӣ масъалаи забон аст. Забони арабӣ ва форсии тоҷикӣ дар тӯли таърих забонҳои муҳимми динӣ ва тамаддунӣ буда, таъсирҳои мутақобил дар якдигар

доштаанд ва забонҳои муҳимсми динӣ, илмӣ, пажӯҳишӣ ва шеърӣ адаб ҳам барои арабҳо ва ҳам барои форсҳо будаанд. Осору китобҳои зиёде бо ин ду забон таълиф шуда, дар марказҳои мероси хаттӣ ва осорхонаҳои Тоҷикистон ва кишварҳои арабӣ ҳифз мешаванд. Китобҳои форсии бузургони форс-тоҷик дар давлатҳои арабӣ ва осори арабии бузургони араб дар Тоҷикистон мавҷуданд. Дар миёни бузургони форс-тоҷик дар асрҳои гузашта, арабидонӣ меъёри донишмандӣ, аҳли зиё будан ва дастрасӣ ба забони байналмилалӣ будааст. Аз ин рӯ, классикони форс-тоҷик, аз Рӯдакӣ то Айнӣ, ҳама арабиро хуб медонистанд ва Саъдии Шерозӣ ба донишмандони ин забон шуҳраи офоқ дар диёри араб будааст. Ӯ мефармояд:

Ки Саъдӣ роҳу расми ишқбозӣ,

Чунон донад, ки дар Бағдод тозӣ [7].

4. **Зарурати фарҳангӣ.** Ба далели мансубиятҳои муштаракӣ тамаддунӣ ва бовару эътиқод, шабоҳат ва яқсонӣ дар фарҳангҳои Тоҷикистон ва мамӯлики арабӣ дида мешавад. Таъсирпазири фарҳангӣ байни мардуми арабу форс аз замонҳои хеле қадим вучуд дошта, ҳатто дар номгӯи чорабиниҳои фарҳангӣ ҳам дида мешавад. Дар мамӯлики арабӣ ба фестивалҳои фарҳангӣ “маҳраҷон” мегӯянд, ки рӯйида аз калимаи “меҳрон”-и форсӣ-тоҷикӣ.

5. **Зарурати амниятӣ.** Мамӯлики арабӣ, алаҳхусус кишварҳои нафтхезу сарватманди арабӣ, аз қабилҳои Подшоҳии арабистони Саудӣ, Амӯротӣ Муттаҳидаи Арабӣ, Кувейт, Қатар дар даҳаи 80 нақши муҳимме дар қазияи Афғонистон бозӣ карда, бо ҳимоятҳои молиявӣ аз ҳизбу ҳаракатҳои зидди Шуравӣ дар Афғонистон ҳимоят намуда, нуфузи худро дар ҳамсояи кишварӣ мо эъмол намудаанд. Баъди шикасти Шуравӣ ин кишварҳо алаҳхусус, Арабистони Саудӣ, Имӯрот ва Қатар бозиҳои худ дар Афғонистонро идома дода, аз ҳаракати Толибон ҳимоят намуданд. Дар оғози соли 2026 вақте ҷангу нооромӣ байни Покистон ва Толибон рух дод, Ҷумҳурии Исломии Покистон бо вучуди он ки меъмӯри Толибон донишманди мешавад, барои ҳалли низоӣ мусаллаҳона ва бухрон дар муносиботаш бо Толибон, ба Амӯротӣ Муттаҳидаи Арабӣ ва Давлати Қатар мӯроҷиат карда, хостори мӯсоидати онҳо дар ҳалли бухрони бавучудоманда шуд, ки баёнгарӣ нуфузи он кишварҳо дар Афғонистон аст [9]. Мешавад гуфт, ки агарчи аз лиҳози ҷуғрофӣ мамӯлики арабӣ аз Осиёи Марказӣ дур бошанд ҳам, аз лиҳози нуфузи сиёсӣ дар Афғонистон, ҳамсояи Осиёи Марказӣ, алаҳхусус Ҷумҳурии Тоҷикистонанд, ки тӯлонитарин марзу сарҳадро бо Афғонистон дар Осиёи Марказӣ дорад ва аз диди амниятӣ дар ҷабҳаи пеши таҳдидҳо аз Афғонистон қарор дорад.

6. **Зарурати иқтисодӣ, тиҷоратӣ ва сармоягузорӣ.** Мамӯлики арабии Халиҷи Форс аз кишварҳои сарватманди ҷаҳон буда, қудратҳои иқтисодии бузурги минтақавӣ ва ҷаҳонӣ маҳсӯб мешаванд, ки дар талоши ёфтани бозорҳои нав барои сармоягузорӣ мебошанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун як кишварӣ дар ҳоли тавсеа ниёз ба сармояҳои хориҷӣ барои татбиқ ва амалисозии тарҳу лоиҳаҳои гуногун мисли Нерӯгоҳҳои барқӣ обӣ, нерӯгоҳҳои барқӣ офтобӣ, нерӯгоҳҳои бодӣ, канданиҳои фӯиданок, кону маъданҳои кӯҳӣ ва ғайра дорад, ки мешавад дар ин замина бо кишварҳои арабӣ ҳамкорӣ кунад. Тоҷикистон то ҷое муваффақ шудааст сармояи арабиро барои тарҳи Роғун ҷалб намояд. Дар соли 2025 Фонди рушди Саудӣ ба маблағи 100 миллион доллари ИМА [13], Ҳазинаи рушди Қатар 182 миллион риёли қатарӣ (50 миллион доллари ИМА) [14] ва Фонди Абу Забӣ барои рушд дар соли 2026, 102 миллион доллари ИМА қарз барои Роғун ҷудо кард [8], ки далели возеҳи гуфтаҳои болост.

7. **Зарурати муҳочирати меҳнатӣ.** Бо вучуди он ки муҳимтарин самти муҳочирати корӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон Русия ва Қазоқистон буда, бештарин теъдоди муҳочирони кории мо дар он кишварҳо ҳастанд, аммо сиёсати муҳочирати Тоҷикистон дар ҳоли диверсификатсия қарор дошта, самтҳои нави муҳочирати корӣ низ дар ҳоли зиёдшавианд. Яке аз ҷунин самтҳо бозори кори давлатҳои арабӣ, баҳусус кишварҳои арабии ҳавзаи Халиҷи Форс мебошанд. Дар ин самт заминаи ҳуқуқӣ бо имзои созишномаҳои танзими муҳочирати корӣ бо Давлати Кувейт, Арабистони Саудӣ, Давлати Қатар, Амӯротӣ Муттаҳидаи Арабӣ ба имзо расида, дар ҳоли татбиқ аст [5]. Ҳамасола теъдоди муайяне аз муҳочирони кории тоҷик барои фаолияти меҳнатӣ ба ин кишварҳо сафар мекунанд.

Хулоса, Шарқшиносии тоҷик дар умум ва арабшиносӣ ба таври хос дар даврони истиқлол дар ҳоли гузариш қарор дошта, ниёз ба зарурати бозтаъриф ва фаъолашавӣ бо меъёрҳо ва авлавиятҳои нави мутобиқ бо воқеиятҳои замони истиқлоли Тоҷикистонро дорад. Мактаби

муस्ताкили шарқшиносӣ ва арабшиносии тоҷик бо дарназардошти мавқеъу накши кишварҳои Ховари Миёна дар ҳаёти сиёсӣ, амниятӣ, иқтисодӣ ва сармоягузории минтақа ва ҷаҳон ва зарурати рушди муносибат бо ин кишварҳо, ниёз ба бозшинохти кишварҳои арабӣ аз диду зовияи манфиатҳои миллии тоҷикӣ ва воқеиятҳои сиёсӣ-стратегӣ дар сатҳи минтақа ва ҷаҳонро дорад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. “Воҷаҷӯ”- воҷаномии онлайнӣ 2017, [Сарчашмаи электронӣ].-Иҷозати дастрасӣ: <https://vazhaju.tj/>. (санаи мурочиат 22.06.2026).
2. Ким Г.Ф., Шаститко П.М. История отечественного востоковедения до середины XIX века, / Г.Ф. Ким., П.М., Шастико. – Москва: «Наука» Главная редакция восточной литературы, 1990.- 435ст.
3. Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 27 январӣ соли 2015, № 332 . [Сарчашмаи электронӣ].-Иҷозати дастрасӣ: <https://mfa.tj/> . (санаи мурочиат 25.06.2026).
4. Конститутсияи ҷумҳурии Тоҷикистон, Моддаи 1., Боби якум асосҳои сохтори конституционӣ, с.3.
5. Маҳмадбекзода М.Ш. , Муҳоҷирати меҳнатӣ дар Шарқи наздик ва Халиҷи Форс / М.Ш. Маҳмадбекзода. – Душанбе: “Сифат-Офсет”, 2025. –137с.
6. Олимов К. Шарқшиносии тоҷик: дастовардҳо ва пешомадҳо / К. Олимов // Шарқшиносии Тоҷик (1958-2008), Мураттибон: Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ва Нурмуҳаммади Амиршохӣ / К.Олимов. – Душанбе: “Маориф ва фарҳанг”, 2009.- 646с.
7. Шерозӣ С. Гулистон / Саъдии Шерозӣ: Ҳикояти шумораи 21, боби панҷум: дар ишқ ва ҷавонӣ [Сарчашмаи электронӣ].-Иҷозати дастрасӣ: <https://ganjoor.net/> . (санаи мурочиат 27.06.2026).
8. ADFD finances Rogun Hydroelectric Power Station in Tajikistan, February 4, 2026. . [Сарчашмаи электронӣ].-Иҷозати дастрасӣ: <https://www.wam.ae/>. (санаи мурочиат 29.06.2026).
9. Difficult neighbour, Editorial, Published February 20, 2026. [Сарчашмаи электронӣ].-Иҷозати дастрасӣ: <https://www.dawn.com/> . (санаи мурочиат 27.06.2026).
10. Maps of the Sassanid Empire in 620, [Сарчашмаи электронӣ].-Иҷозати дастрасӣ: <https://commons.wikimedia.org> . (санаи мурочиат 27.06.2026).
11. Megan C. Thomas, Encyclopaedia Britannica / Thomas Megan C. донишномаи онлайнӣ. [Сарчашмаи электронӣ].-Иҷозати дастрасӣ: <https://www.britannica.com>. (санаи мурочиат 24.06.2026).
12. Said W. Edward, Orientalism / Edward Said W.- Vintage Books a Division of Random House New York, 1979. – 378pg.
13. Tajikistan secures \$100mn Saudi funding for Roghun HPP. [Сарчашмаи электронӣ].-Иҷозати дастрасӣ: <https://rogun.exposed/> . (санаи мурочиат 27.06.2026).
14. صندوق قطر للتنمية يعزز أمن الطاقة في جمهورية طاجيكستان من خلال اتفاقية قرض بقيمة 182 مليون ريال قطري , 24 , 2025.

ЗАРУРИЁТИ БОЗШИНОХТИ МАМОЛИКИ ШАРҚИ НАЗДИК ВА ХОВАРИ МИЁНА ДАР ШАРҚШИНОСИИ ТОҶИКИ ДАВРОНИ ИСТИҚЛОЛ

Мактаби шарқшиносии тоҷик дар соли 1958 дар заминаи шакршиносии Шуравӣ таъсис ёфта, баъди 1991 ворида марҳалаи нав шуд, ки дар заминаи истиқлол ва ҷаҳонбинии миллии рушд мекунад. Гузариш аз марҳалаи Шуравӣ ба истиқлол ва тағйир дар воқеиятҳои сиёсӣ ва идеологӣ рушди шарқшиносӣ ва алаҳхусус бахши омӯзиши Шарқи Наздик ва Ховари Миёнаи онро дар баробари тағйирот ва воқеиятҳои нав қарор додааст.

Кишварҳои арабӣ бо доштани иқтидорҳои иқтисодӣ сармоягузорӣ на танҳо дар рушди иқтисоди кишварҳо, балки дар таҳаввулот рӯйдодҳои он низ таъсир ва нуфузи худро доранд. Ин ҳама зарурати бозшинохти кишварҳои арабиро пеш овардааст. Дар ин мақола зимни баррасии таърифи шарқшиносӣ ва марҳалаҳои таърихӣ, ба зарурати бозшинохти мамолики арабӣ аз зовияи нави миллии дар шароити истиқлоли давлатии Тоҷикистон пардохта шудааст.

Калидвожаҳо: Шарқшиносӣ, Шарқи Наздик, Ховари Миёна, Афғонистон, арабшиносӣ, Тоҷикистон, мамолики арабӣ, Подшоҳии Арабистони Саудӣ, Қатар, Кувейт, Амороти Муттаҳидаи Арабӣ, Ҷумҳурии Арабии Миср.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ворисов Саъдӣ Махшулович – иҷрокунандаи вазифаи мудири шӯбаи омӯзиши кишварҳои Шарқ, Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттии назди Раёсати АМИТ. Тел.: 918585996, Почтаи электронӣ: sadivorisi@gmail.com

НЕОБХОДИМОСТЬ НОВОГО ОСМЫСЛЕНИЯ СТРАН БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА В ТАДЖИКСКОМ ВОСТОКОВЕДЕНИИ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

Таджикская школа востоковедения была основана в 1958 году на базе советского востоковедения и после 1991 года вступила в новый этап развития, формирующийся в условиях государственной независимости и национального мировоззрения. Переход от советского периода к эпохе независимости, а также изменения политических и идеологических реалий поставили таджикское востоковедение, особенно направление изучения Ближнего и Среднего Востока, перед новыми вызовами и реалиями.

Арабские государства, обладая значительным экономическим потенциалом и инвестиционными возможностями, оказывают влияние не только на экономическое развитие различных стран, но и на политические процессы и происходящие в них трансформации. Всё это обуславливает необходимость нового осмысления и переоценки арабских стран.

В данной статье наряду с рассмотрением понятия востоковедения и исторических этапов его развития анализируется необходимость нового изучения арабских стран с позиции национального подхода в условиях государственной независимости Республики Таджикистан.

Ключевые слова: востоковедение, Ближний Восток, Средний Восток, Афганистан, арабистика, Таджикистан, арабские страны, Саудовская Аравия, Катар, Кувейт, Объединённые Арабские Эмираты, Арабская Республика Египет.

Сведения об авторе: Ворисов Саъди Махшулович, исполняющий обязанности заведующего отделом изучения стран Востока, Центра востоковедения и письменного наследия при Президиуме Национальной академии наук Таджикистана. Тел.: 918585996, Электронная почта: sadivorisi@gmail.com

THE NECESSITY OF RE-STUDYING THE ARAB COUNTRIES OF THE NEAR AND MIDDLE EAST IN TAJIK ORIENTAL STUDIES DURING THE INDEPENDENCE PERIOD

The Tajik school of Oriental Studies was established in 1958 within the framework of Soviet Orientalism and entered a new stage of development after 1991, shaped by state independence and a national intellectual worldview. The transition from the Soviet period to the era of independence, together with changing political and ideological realities, has confronted Tajik Oriental Studies—particularly the field of Near and Middle Eastern studies—with new challenges and transformations.

Arab countries, possessing substantial economic and investment capacities, exert influence not only on the economic development of various states but also on political processes and ongoing regional transformations. These developments have created the need for a renewed scholarly reassessment of the Arab world.

This article examines the concept of Oriental Studies and the historical stages of its development, while also addressing the necessity of re-evaluating Arab countries from a new national perspective in the context of the state independence of the Republic of Tajikistan.

Key words: Oriental Studies, Near East, Middle East, Afghanistan, Arab Studies, Tajikistan, Arab countries, Saudi Arabia, Qatar, Kuwait, United Arab Emirates, Egypt.

Author: Vorisov Sadi Makhshulovich, Acting Head Department of East Country Studies, Center for Oriental Studies and Written Heritage of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Mob:918585996, email: sadivorisi@gmail.com

ТРУДОВОЙ ПОДВИГ ТАДЖИКИСТАНЦЕВ В ТЫЛУ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

Искандаров, К.¹

Введение. Победа Советского Союза в Великой Отечественной войне против гитлеровской Германии, была одержана героическим подвигом народов, всех национальностей проживавших в стране. Каждая республика внес свой вклад в достижение победы. Таджикистан, как и другие республики с самого начала войны вторжению немецкой Германии воспринял, как смертельную угрозу на государственную целостность, национальную независимость и неприкосновенность родного Таджикистана, на сохранение таджиков как свободной нации.

Вклад Таджикистана и таджикстанцев в победе над нацизмом был разносторонний и охватил практически все сферы-начиная от непосредственного участия сыновей и дочерей Таджикистана в адских сражениях против фашистов на фронтах, до не менее героического труда в тылу. В тылу вся тяжесть лежала на плечах женщин, и их патриотизм и организованность способствовали тому, что промышленные предприятия успешно выполняли производственные планы. Колхозы и совхозы Таджикистана должны были поставлять промышленности важные виды стратегического сырья – хлопок и шёлк, зерно и животноводческую продукцию.

За прошедшие после победы над фашистской Германией о вкладе Таджикистана в общую победу над нацистской Германией, в том числе о героическом труде таджикского народа в тылу, написано не мало книг и статей. Тем не менее, различные аспекты этой темы остались еще не изученной, не все архивные материалы, которые могут пролить свет на отдельные эпизоды героического труда труженников тыла, введены в научный оборот, что актуализирует настоящее исследование. Актуальность темы обусловлено попыткой некоторых стран сфальсифицировать историю Великой отечественной войны, принизить роль многонационального советского народа в победу над нацистской Германией, а также необходимости выявить и обобщить реальный вклад труженников тыла в Таджикистане в общую копилку, приведшую к победе в Великой Отечественной войне.

Цель настоящей статьи заключается в исследовании и обобщении вклада труженников тыла Таджикистана в годы Великой Отечественной войны против фашистской Германии.

Метод исследования. При написании статьи использованы исторический метод исследования, а также методы сравнительного анализа, индукции и дедукции, наблюдения и т.д.

Результаты. 9 мая 2026 г. исполнилось 81 год со дня Победы советского народа в Великой Отечественной войне (ВОВ), огромный вклад в котором внёс Таджикистан. Несомненно, за все эти годы о вкладе Таджикистана в общую победу над фашистской Германией написано много книг и статей, защищены десятки кандидатских и докторских диссертаций. Авторы всех публикаций едины в том, что после вероломного нападения нацистской Германии на Советский Союз 22 июня 1941 г. , опасность, нависшая над советским государством, вызвала огромный подъем всенародного патриотизма по всей территории Советского Союза, в том числе в Таджикистане. Повсеместно состоялись многотысячные митинги возмущения вероломным нападением гитлеровцев, на которых люди заявляли о своей готовности встать на защиту Родины, и, если потребуется отдать жизнь за свободу и независимость страны. Выступая на общегородском митинге трудящихся города Сталинабада 22 июня 1941 года, выдающийся таджикский поэт А. Лахути заявил: «Работники искусства и культуры - писатели, поэты, журналисты, артисты - вся интеллигенция Таджикистана считает себя мобилизованной для уничтожения врагов социалистической Родины. Не жалея своей жизни, будем бороться за счастье человечества, бороться и побеждать...» [13]. Такие митинги состоялись не только в столице - в городе Душанбе, но и в других городах и районах- Ленинабаде, Гарме, Кулябе, Курган-Тюбе, Хороге и других местах. Только за первые недели войны было проведено более

¹ Искандаров Косимшо – главный научный сотрудник Центра востоковедения и письменного наследия НАНТ

тысячи митингов, на которых приняли участие более 100 тысяч человек [3, с. 33]. Из Таджикистана на фронт уже в первые дни войны были мобилизованы десятки тысяч мужчин [10, с.85]. В целом, согласно заявлению Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона из полуторамиллионного населения республики на фронты войны было призвано более 300 тыс. боеспособных граждан [35], из которых 209 тысяч человек сражались на фронтах войны, 44.957 граждан, это в основном старшего возраста, были мобилизованы для работы в военной промышленности страны, которые в те годы в основном были сосредоточены в центральных районах Российской Федерации и Сибири. Из посланников Таджикистана 90579 человек не вернулись [9, с. 16], что составляет 34,5% от общего числа мобилизованных [12, с. 3]. В годы Великой Отечественной войны не было фронта, чтобы там не героически не сражались посланцы Таджикистана.

Не менее, трудное испытание выпала на долю таджикского народа в тылу врага. Таджикистан превратился в надежный резерв фронта, как для пополнения рядов Красной Армии на фронте, так и для работы в промышленных предприятиях, колхозах и учреждениях социальной структуры. Посланцы Таджикистана трудились в промышленных предприятиях Челябинской, Новосибирской, Свердловской областях, в Татарской АССР, а также в Куйбышеве и Москве. Таким образом, таджикский народ, направив десятки тысяч своих сыновей на трудовой фронт в оборонную промышленность, тем самым внес свой вклад в производство станков, самолетов, боеприпасов для советских Вооруженных Сил.

Миллионы рабочих, инженерно-технических работников вместе с оборудованием заводов совершили неимоверно трудный и героический переход из западных районов страны на новые базы. По распоряжению Совета народных комиссаров (СНК) СССР от 24 августа 1941г. часть промышленных предприятий, подлежащих эвакуации, была направлена в Таджикистан. В короткий период народного хозяйства Таджикской ССР было перестроено на военный лад.

В связи с тем, что в дни войны резко возросла потребность в снабжении оборонной промышленности молибденом, вольфрамом, сурьмой, мышьяком, висмутом, оловом и другими редкими и цветными металлами, в Таджикистане началась форсированная разработка редкоземельных месторождений.

Легкая промышленность стала выпускать больше тканей и готовых изделий военного назначения. Швейные, обувные, кожевенные и другие предприятия этой отрасли приступили к изготовлению армейского обмундирования: гимнастерок, шинелей, телогреек, полушубков, нательного белья и сапог для фронтовиков.

Текстильщики и шелковики переключились на выпуск вязи, суровья, различных тканей, требующихся для экипировки советских бойцов и материальной части (всевозможные чехлы, маскхалаты и другие маскировочные средства), парашютного и медицинского шелка, марли.

Таджикистан в годы войны принял десятки эвакуированных предприятий Москвы, Ленинграда, Украины, Белоруссии, которые прибыв на таджикскую землю, сразу запускали производство. Только в 1941-1942 гг. в Таджикистан было эвакуировано более 30 промышленных предприятий. Среди них Одесский консервный завод 1 Мая и Феодосийский завод «Красный Перекоп», Московская ткацкая фабрика «Трехгорная мануфактура», Московская шелкоткацкая фабрика имени Щербакова, Симферопольский стеклотарный завод и др. Таджикистан стал одним из основных поставщиков цветных и редких металлов, столь необходимых для фронта. После начала войны в 1941 году в Табошар из Одессы эвакуировали завод «В» и филиал Гиредмета Народного комиссариата цветной металлургии (Наркомцветмет) СССР. В книге коллектива авторов под названием «Пионеры секретного атома» отмечается, что «Первым актом, положившим начало созданию сырьевой базы урана в нашей стране явилось решение Государственного комитета обороны СССР (ГОКО) от 27 ноября 1942 года об организации урановой руды на известных к тому времени месторождениях Средней Азии... [7, с. 8], а 27 ноября 1942 года Государственный комитет обороны принял постановление «О добыче урана» – начался атомный проект. Хотя история создания ядерного оружия в СССР все еще окутана тайной, тем не менее, согласно широко распространенному убеждению, первые советские атомные бомбы были начинены ураном, добытым в 40-е годы XX века в Таджикистане, в урановом руднике близ города Табошар [8].

В тылу таджикское крестьянство, не покладая рук, работало для того, чтобы дать фронту и стране как можно больше хлеба, мяса и других продуктов. Высокое чувство патриотизма находило свое выражение в самых различных формах. Колхозники стремились не только досрочно выполнить государственные планы заготовок, но и создать дополнительные продовольственные ресурсы.

С большой готовностью колхозники Таджикистана поддерживали замечательное начинание трудящихся Москвы и Ленинграда о создании Фонда обороны. Уже в самом начале войны движение за создание Фонда обороны охватило широчайшие массы колхозного крестьянства. В сельских районах республики проходили многотысячные митинги, на которых колхозники с воодушевлением отдавали в Фонд обороны свои сбережения и продукты.

Желание колхозного крестьянства Таджикистана помочь всеми силами Красной Армии выразилось и в патриотическом движении по сбору теплых вещей и подарков воинам. Это движение оказало большую помощь Советскому государству в особенно трудный период мобилизации и создания массовой армии. Кампания по сбору теплых вещей для фронтовиков началась осенью 1941г. В Таджикской Советской Социалистической Республике инициаторами этого движения были колхозники селхозартели им. Фрунзе Ленинабадской области. Все трудящиеся республики откликнулись на их призыв и к началу 1942г. сдали 2320 полушубков, 1274 меховых жилета, 4114 пар меховых рукавиц, 2898 пар шапок-ушанок, около 10 тыс. телогреек и ватных брюк, 51 624 овчины, 35 577 кг шерсти, большое количество других теплых вещей и сырья, необходимого для их производства [2, с. 80]. В 1942г. колхозницы Памира связали и отослали в подарок доблестным защитникам Родины 3945 пар джурабов и 2622 пары шерстяных перчаток [2, с.80].

Любовь трудящихся Таджикистана к своей армии выражалась многообразно. Одной из форм проявления этой любви являлись подарки для фронтовиков. Эшелон за эшелоном с подарками посылал Таджикистан в действующую армию. Их сопровождали делегации трудящихся республики. Первый эшелон был отправлен из Таджикистана к новому 1942 г. Приезд делегации в самый разгар битвы под Москвой вызвал большой патриотический подъем среди бойцов и командиров подшефной Таджикистану 20-й горно-кавалерийской дивизии. В конце февраля 1942г. из Таджикистана выехала делегация с подарками бойцам Западного фронта. Этим эшелоном было отправлено 48 т сухофруктов, 7650 банок мясных и овощных консервов, 9800 банок различного варенья, 15 т абрикосового повидла, 23 бочки вина и т.д. [2, с.80].

В октябре 1942 г. из Сталинабада был отправлен эшелон из 18 вагонов с подарками защитникам Сталинграда. Эшелон сопровождал заместитель председателя Президиума Верховного Совета Таджикистана Мукум Султанов. В ноябре 1943 г. трудящиеся Таджикистана направили на 1- Белорусский фронт эшелон из 32 вагонов с подарками и делегацию во главе с Председателем Президиума Верховного Совета Таджикистана Мунавваром Шогадоевым. Часть подарков была доставлена подшефную Таджикистану 17-ю Краснознаменную ордена Ленина гвардейскую кавалерийскую дивизию [11, с. 136-137].

Эшелон первомайских подарков был отправлен бойцам Юго-Западного фронта. 11 колхозов Дагана-Киикского района выделили для отправки фронтовикам несколько коров и свыше полсотни овец. Для покупки подарков в районе было собрано свыше 50 тыс. руб. деньгами. Около 2 т кишмиша и много сухофруктов собрали для посылки на фронт комсомольцы Шахристана. Всего колхозники и рабочие Таджикистана собрали более 1 млн. рублей. Помимо денежных средств, для организации праздничных подарков было собрано также 2265 кг риса, 20 тыс. банок мясных консервов, 39 893 кг сухофруктов [16].

С высоким патриотическим подъемом проходил в республике сбор подарков героическим защитникам Ленинграда и морякам Балтийского флота ко дню Военно-Морского Флота. Патриотизм колхозного крестьянства тыловых районов страны проявился и в организации всемерной помощи районам, пострадавшим от немецкой оккупации.. В колхозах Пахтаабадского района было посеяно в Фонд обороны и помощи колхозникам 22,5 га хлопчатника, 23,5 га пшеницы и 12 га ячменя. Колхозники Ленинабадской области посеяли в Фонд помощи населению, пострадавшему от немецких оккупантов, 456 га хлопчатника,

зерновых и других сельскохозяйственных культур. Колхозы Кулябской области засеяли в Фонд помощи колхозам, освобожденным от фашистских оккупантов, 400 га вновь освоенных земель. Колхозы ГБАО засеяли в Фонд помощи освобожденным колхозам 80 га [16]. Поддержка союзных республик помогла освобожденному крестьянству поднять, возродить и двинуть вперед сельское хозяйство. В Таджикистане развернулся сбор средств на постройку танковой колонны «Колхозник Таджикистана». На собрании комсомольцев и молодежи Чорбогского кишлачного Совета Сталинабадской области было внесено предложение организовать сбор средств на постройку танковых колонн им. Колхозной молодежи Таджикистана. К началу 1943 г. по республике на танковую колонну им. Колхозной молодежи Таджикистана было собрано около 3 млн.руб.

Сбор средств на танки и самолеты, а также дополнительная сдача продовольствия в Фонд обороны страны сверх выполнения обязательств перед государством приняли поистине всенародный характер. Это движение породило тысячи патриотов, которые внесли свои сбережения, накопленные в течение всей трудовой жизни.

По имеющимся данным в период 1941-1945 гг. Таджикская Советская Социалистическая Республика отправила на фронт свыше 1 млрд. рублей, 40 тыс. пудов зерна (1015 тонн), 213 тонн мяса, 2014 тонн картофеля и овощей, 458 тонн фруктов, более 150 вагонов продовольствия, 532 тыс. комплектов теплой одежды, 123 тыс. 80 овчинных шкур, 25 тыс. метров ткани и 993 тыс. 400 килограммов шерсти. Наряду с этим, промышленные предприятия Таджикистана производили для фронта военную одежду, патроны, парашюты и т.д. Только в первые годы войны частям и соединениям Красной Армии были переданы 8874 автомашины, 115 тракторов, 19326 лошадей, 1791 повозок и необходимая упряжь [4].

Особо следует отметить, большой вклад женщин в общую победу. В годы Великой Отечественной войны на плечи женщин в Таджикистане легла тяжелейшая задача – организация тыла и обеспечение советских войск необходимым продовольствием, хотя немало было девушек, которое добровольно уходило на фронт и показали образцы героизма и самопожертвования.

Вместе с тем известно, что в Таджикистане в условиях военного времени неизмеримо возросла роль женского труда на производстве, в решении хозяйственных и социально-политических задач. На 1 октября 1941г. женщины, работавшие на предприятиях, составляли 51,4% по отношению к общему числу рабочих против 41% на 1 октября 1940 г. [1, с.34] Особенно увеличилась занятость женщин в легкой, пищевой, текстильной, хлопкоочистительных отраслях промышленности. В легкой промышленности численность женщин на конец 1941г. составляла 75,7%. [1,с.34] Когда почти все мужчины ушли на войну, более 500 тысяч таджикских домохозяек заменили их на полях, заводах и фабриках, и сами голодали, но отправляли все на фронт. Очевидцы рассказывали, что таджикские девушки и женщины делали такую работу, которую не в силах сделать многие современные мужчины. В Таджикистане, служивший тылом, источником сырья, было создано 10 тысяч предприятий, на которых работали в основном женщины. Работали, ожидая возвращения своих мужей, их дети умирали на их руках от голода и болезней, несмотря на то, что об этом советские историки не рассказывали. На производство пришли тысячи женщин, чтобы заменить у станков, на шахтах, на транспорте работников ушедших на фронт. В Таджикистане во время войны не было таких отраслей народного хозяйства, где бы ни работали женщины. Они работали даже на нефтепромыслах, в угольных шахтах, в авиации. Организовывались обучение женщин на различных курсах, чтобы овладели профессиями трактористов, шоферов, слесарей, операторов по добыче нефти и т.д.

Женщины-таджички самоотверженно трудились в сельском хозяйстве, обеспечивая фронт необходимой сельскохозяйственной продукцией. С самого начала войны, 90% сельских механизаторов страны были призваны в армию. В этих условиях по решению правительства в больших масштабах велась подготовка кадров механизаторов, особенно из числа женщин. Они овладели в короткий срок новыми специальностями, стали руководителями сельхозартелей, бригад, звеньев, ферм и оказали большую помощь колхозам в выполнении важной задачи обеспечении фронта и тыла сельскохозяйственной продукцией. В Таджикистане в 1945 г.

женщины составляли уже 75% от общего количества колхозников и рабочих, занятых в сельском хозяйстве [1, с. 91]. Одним из главнейших вопросов в годы войны был продовольственный. Самоотверженный труд хлеборобов Таджикистана явился их скромным вкладом во всенародное дело победы над врагом в ВОВ.

Женщины Таджикистана между тем заботились о том, чтобы солдаты и офицеры на фронте не чувствовали холода. Красноречивым свидетельством служит инициатива женщин Ходжента собрать для бойцов теплой одежды и обуви. Председатель Ленинабадского облисполкома, одна из женщин-активисток Мاستура Авезова, выступая на митинге в Ходженте заявила: «Красная Армия готовится к боям в зимних условиях. Мы поможем ей и в условиях зимы беспощадно громить фашистские орды. Оденем и обуем. Я вношу на приобретение теплой одежды для бойцов Красной Армии 10 тысяч рублей» [15]. Работницы промышленных предприятий и колхозных полей Таджикистана поддерживали начин Мاستуры Авезовой. От населения Таджикистана стало поступать в приемные пункты большое количество теплой одежды и обуви для воинов Красной Армии, это патриотическое движение носило массовый характер. На Ленинабадском шелкокомбинате была создана 21 бригада по изготовлению теплой одежды бойцам, 600 женщин включились в работу по вязке носков, варежек, шарфов. К концу 1942г. были отправлены на фронт более 4000 разных теплых вещей [17]. Всего за годы Великой Отечественной войны из Таджикистана был отправлен на фронт 151 вагон подарков. Женщины Таджикистана отдавали в фонд обороны свои сбережения, драгоценности, украшения; подписывались на военные займы и билеты денежно-вещевых лотерей; проводили субботники и воскресники, средства от которых шли на создание танковых колонн и авиационных эскадрилий. В суровые военные годы Таджикистан стал поистине вторым домом для многих эвакуированных жителей блокадного Ленинграда, Москвы, Киева, Минска и многих других городов и сел западных областей Советского Союза. Таджики приютили около 100 000 человек, из них почти 10 000 детей. Граждане Таджикистана проявляли большую заботу об эвакуированных и семьях фронтовиков в обеспечении их жильем, топливом, продуктами питания, одеждой и обувью. Наряду с эвакуированными семьями в Таджикистан прибывали дети-сироты, родители которых погибли на войне. Многие семьи брали на воспитание осиротевших детей. Женщина из Пенджикентского района Мамлакат Худойбердыева приняла в свою семью 26 детей, оставшихся сиротами [1, с. 126].

Родина высоко оценила трудовые подвиги женщин. Сотни женщин Таджикистана получили ордена Советского Союза, а около 20 тысяч из них удостоены медали «За доблестный труд в годы Великой Отечественной войны (1941-1945гг.)» [14].

Одним из главных направлений работы в тылу стало лечение раненых бойцов и командиров советской армии. С началом Великой Отечественной войны Сталинабад стал одним из основных центров, где сосредотачивались эвакуационные госпитали. Столица Таджикистана входила в число самых насыщенных по количеству эвакуогоспиталей городов Советского Союза. По мнению таджикского исследователя Г. Шерматова Душанбе «по праву может считаться «городом Военно-медицинской славы» [11, с.159], где в годы ВОВ и некоторое время спустя действовали 22 госпиталя и другие военно-лечебные учреждения» [11, с. 142].

Более 60% больных в госпиталях ставили на ноги. Врачи смогли поставить на ноги более 50 000 раненых советских солдат. Это около пяти полноценных дивизий. Женщины собирали подарки и книги, стирали белье, убирали и мыли госпитальные помещения, ухаживали за тяжелоранеными. Детей фронтовиков и эвакуированных устраивали в санатории, детские лагеря и дома отдыха.

Таким образом, нет никакого сомнения, что Таджикистан наряду с другими народами Советского Союза внес большой вклад в разгроме фашизма. Таджики в составе различных воинских подразделений шли в атаку под Москвой и Сталинградом, Одессой и Курском. Освобождали Варшаву, Белград, Вену и других европейских столиц, брали штурмом Кёнигсберг и Берлин.

Массовый героизм и стойкость проявляли труженики тыла, рабочие и крестьяне, которые трудились днем и ночью, давали стране тысячи тонн угля, нефти руды, вырабатывали сотни тысяч штук швейных изделий и обуви, миллионы метров тканей.

Труженики тыла в Таджикистане своим героическим трудом выиграли в годы ВОВ небывалую битву за металл и хлеб, топливо и сырье, вылечили и вновь поставили в строй десятки тысяч раненых бойцов Красной Армии, приютили эвакуированных семей, в том числе осиротевших детей и заботились о них как о своих собственных детях.

Как справедливо отметил в своем Поздравительном послании в честь 81-й годовщины Победы над фашизмом Основатель мира и национального единства, Лидер нации, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон, «...вклад Таджикистана был значительным не только на полях сражений, но и в тылу. Женщины, дети и пожилые люди, несмотря на страдания от голода и другие тяготы военного времени, трудились круглосуточно, внося достойный вклад в достижение победы. Наш народ, испытывая нехватку продовольствия и других жизненно необходимых товаров, отправлял на фронт зерно и продукты питания, одежду и денежные средства» [5].

Действительно, труженики тыла своим героическим трудом выиграли в годы Великой Отечественной войны небывалую битву за металл и хлеб, топливо и сырье, вылечили и вновь поставили в строй десятки тысяч раненых бойцов Красной Армии, приютили эвакуированных семей, в том числе осиротевших детей и заботились о них как о своих собственных детях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ашрапова, С.Т. Вклад женщин Таджикистана в победу в Великой Отечественной войне (по материалам периодических изданий). Монография / С.Т. Ашрапова. – Душанбе, 2020. – 188 с.
2. История таджикского народа. Том VI. (Новейшая история). – Душанбе: Империял- Групп, 2011.
3. Коммунистическая партия Таджикистана в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.- Душанбе, 1983.
4. Мухаммадиева К.М. Вклад Таджикистана в победу в Великой Отечественной войне / К.М.Мухаммадиева, Н.И.Дырда, М.С. Валиев [Электронный ресурс]. URL: а. // <https://www.tajmedun.tj/ru/novosti/universitet/vklad-tadzhikistana-v-pobedu-v-velikoy-otechestvennoy-voynе/> (дата обращения: 11.05.2021).
5. Поздравительное Послание Лидера нации Эмомали Рахмона по случаю Дня победы) // «Паёми Душанбе». – 2020.- 9 мая.
6. Поздравительное послание Лидера нации , Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона по случаю 81-й годовщины Дня Победы// <https://prezident.tj/event/speeches/55490> (дата обращения: 09.05.2026).
7. Пионеры секретного атома. – Чкаловск, б.и., 1995.
8. Табошар: история урановых тайн Таджикистана [Электронный ресурс]. URL: Sputnik Таджикистан. https://news.rambler.ru/world/36315336/?utm_content=news_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylinkhttps://news.rambler.ru/world/36315336-taboshar-istoriya-uranovyh-tayn-tadzhikistana/ (дата обращения: 13 марта 2017).
9. Хотамов, Н.Б. Таджикистан в годы Великой Отечественной войны и послевоенного восстановления/ Н. Б.Хотамов. – Душанбе, 2010.
10. Шерматов, Г. Кавалерийские дивизии, сформированные в Таджикистане в боях против Вермахта 1941-1942 гг.: хроника боевых действий / Г. Шерматов. – Душанбе: Орбита, 2017. – 100 с.
11. Шерматов, Г. Война и победа. Таджикистан в Великой Отечественной войне 1941-1945 г. / Г. Шерматов. – Душанбе: Литературный фонд Айни. – 71с.
12. Шерматов, Г.А. Кавалерийские дивизии, сформированные в Таджикистане, в боях и сражениях Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Дисс. канд. ист. наук/ Г.А. Шерматов.- Душанбе, 2023.Рязань, 2020. – 196 с.
13. Коммунист Таджикистана. – 1941. –23 июня, 4 июля, 9 авг.
14. Коммунист Таджикистана, 1985, 9 мая
15. Стахановец, 1941, 14 сент.

16. Правда. – 1942. – 15 апр.
17. Стахановчи, 1942, 10 окт.

ТРУДОВОЙ ПОДВИГ ТАДЖИКИСТАНЦЕВ В ТЫЛУ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Несомненно, весомый вклад в Победу над нацизмом в Великой отечественной войне, наряду с другими республиками, внес Таджикистан. В годы войны из 1,5 миллионной Таджикской ССР (1566 тыс.) всего на фронтах Великой Отечественной войны сражались около 300 тысяч посланцев республики. Около 90 тысяч или 34,5% от общего числа мобилизованных не вернулись с полей сражения. Воины таджикистанцы участвовали во всех важных сражениях и событиях Великой Отечественной войны, начиная от обороны Брестской крепости, до штурма Рейхстага. Из числа населения Таджикистана было сформировано 11 новых воинских подразделений, в том числе, кавалерийские дивизии, стрелковые бригады и отдельные таджикские батальоны. Одновременно, огромный вклад в Победу внесли и труженики тыла— и стар, и млад, мужчины и женщины, —трудились на промышленных предприятиях, фабриках и заводах, на сельскохозяйственных полях. Несмотря на вызванные войной трудности в республике, в течении года всё народное хозяйство было в основном перестроено на военный лад, была создана прочная военная экономика.

Колхозники стремились не только досрочно выполнить государственные планы заготовок, но и создать дополнительные продовольственные ресурсы.

В поддержку начинания трудящихся Москвы и Ленинграда о создании Фонда обороны, движение за создание Фонда обороны охватило широчайшие массы колхозного крестьянства и в Таджикистане. Колхозное крестьянство с воодушевлением отдавало в Фонд обороны свои сбережения и продукты. Кроме того, в Таджикистане зародилось патриотическое движение по сбору теплых вещей и подарков, героически сражающимся бойцам Красной армии.

Труженики Таджикистана работали не только на фабриках и заводах, боролись за увеличение урожая сельскохозяйственных продуктов, но и в многочисленных госпиталях, где лечились раненные бойцы и командиры советской армии.

Ключевые слова: Великая отечественная война, фашистская Германия, Таджикистан, таджикский народ, вклад, женщины, труженики тыла, колхозное крестьянство.

Сведения об авторе: Искандаров Косимшо – Центр востоковедения и письменного наследия при Президиуме Национальной академии наук Таджикистана, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник. Адрес: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, ул. Хусейзода, 35. E-mail ikas_53@inbox.ru

САҲМИ ТОҶИКИСТОН ДАР ҒАЛАБА БА МУҚОБИЛИ ГЕРМАНИЯИ ФАШИСТӢ ДАР ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНӢ

Бешубҳа, Тоҷикистон дар баробари дигар ҷумҳуриҳо дар Ҷанги Бузурги Ватанӣ саҳми назаррасе дар ғалаба бар фашизм гузошт. Дар давраи ҷанг аз 1,5 миллион аҳолии ҶШС Тоҷикистон (1,566,000), тақрибан 300,000 фиристодаи ҷумҳурӣ ба ҷабҳаҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ фиристода шуданд. Тақрибан 90,000 нафар ё 34,5% шумораи умумии сарбозони сафарбаршуда аз майдони ҷанг барнагаштанд. Сарбозони тоҷик дар ҳама набардҳо ва ходисаҳои муҳими Ҷанги Бузурги Ватанӣ, аз дифоъи Қалъаи Брест то ҳуҷуми Рейхстаг, иштирок карданд. Аз байни аҳолии Тоҷикистон 11 воҳиди нави низомӣ, аз ҷумла дивизияҳои савора, бригадаҳои тирандоз ва баталонҳои алоҳидаи тоҷикӣ ташкил карда шуданд. Дар айни замон, коргарони акибгоҳ-ҷавону пир, мардону занон-дар Пирӯзӣ саҳми бузурге гузоштанд. Онҳо дар корхонаҳои саноатӣ, заводу фабрикаҳо, инчунин дар соҳаҳои кишоварзӣ заҳмат кашиданд. Бо вучуди мушкilotи ҷанг дар ҷумҳурӣ, дар давоми як сол тамоми иқтисоди миллӣ асосан барои талаботи ҷанг аз нав сохта шуд ва иқтисодиёти устувори низомӣ таъсис дода шуд.

Колхозчиён на танҳо барои иҷрои нақшаҳои харидаи давлатӣ пеш аз муҳлат, балки барои эҷоди захираҳои иловагии озуқаворӣ низ кӯшиш мекарданд.

жунбиши таъсиси Фонди мудофия бо дастгирии ташаббуси коргарони Маскав ва Ленинград барои таъсиси Фонди мудофия оммаи васеи деҳқонони колхозии Тоҷикистонро низ фаро гирифт. Деҳқонони колхозӣ пасандозҳо ва маҳсулоти хӯроквории худро бо шавқ ба Фонди мудофия месупориданд. Ғайр аз ин, дар Тоҷикистон ҳаракати ватандӯстона барои ҷамъоварии либосҳои гарм ва тӯҳфаҳо барои сарбозони қаҳрамони Артиши Сурх ба вучуд омад.

Заҳматкашони Тоҷикистон на танҳо дар корхонаҳо ва заводҳо кор мекарданд ва барои афзоиши ҳосили кишоварзӣ талош мекарданд, балки дар беморхонаҳои сершуморе низ кор мекарданд, ки дар онҳо сарбозони ярадор ва фармондеҳони Артиши Шуравӣ табобат мегирифтанд.

Калидвожаҳо: жанги Бузурги Ватанӣ, Германияи фашистӣ, Тоҷикистон, халқи тоҷик, саҳми занон, заҳматкашони ақибгоҳ, деҳқонони колхозӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Исқандаров Қосимшо – Маркази шарқшиносӣ ва мероси хатти назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессор, сарҳодими илмӣ.

Суроға: 734025, Душанбе, жумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Ҳусейнзода, 35. E-mail ikas_53@inbox.ru

THE LABOR HEROISM OF TAJIKS ON THE HOME FRONT DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Undoubtedly, Tajikistan, along with other republics, made a significant contribution to the Victory over Nazism in the Great Patriotic War. Of the 1.5 million Tajik SSR (1,566,000), approximately 300,000 envoys from the republic fought on the fronts of the Great Patriotic War. Approximately 90,000, or 34.5% of the total number of mobilized soldiers, did not return from the battlefield. Tajik soldiers participated in all the important battles and events of the Great Patriotic War, from the defense of the Brest Fortress to the storming of the Reichstag. Eleven new military units were formed from among the population of Tajikistan, including cavalry divisions, rifle brigades, and separate Tajik battalions. At the same time, home front workers—young and old, men and women—made a huge contribution to the Victory. They toiled in industrial enterprises, factories, and plants, as well as in agricultural fields. Despite the difficulties caused by the war in the republic, within a year the entire national economy was largely restructured for wartime conditions, and a robust military economy was established.

Collective farmers strove not only to fulfill state procurement plans ahead of schedule but also to create additional food resources.

In support of the initiative of workers in Moscow and Leningrad to establish a Defense Fund, the movement for the creation of a Defense Fund also spread to the broad masses of collective farm peasants in Tajikistan. Collective farm peasants enthusiastically donated their savings and food to the Defense Fund. Furthermore, a patriotic movement arose in Tajikistan to collect warm clothing and gifts for heroically fighting Red Army soldiers. Tajikistan's workers not only worked in factories and plants, striving to increase agricultural harvests, but also in numerous hospitals where wounded soldiers and commanders of the Soviet Army were treated.

Keywords: Great Patriotic War, Nazi Germany, Tajikistan, Tajik people, contribution, women, home front workers, collective farm peasantry.

Information about the author: Iskandarov Qosimsho - Center for Oriental Studies and Written Heritage under the Presidium of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher. Address: 734025, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, st. Khuseyzoda, 35. E-mail ikas_53@inbox.ru

САҲМИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР РУШДИ ҲАМКОРИҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР СОҲАИ ОБ

Мирзоев Н.М., Чумаева П.А.¹

Оғози асри XXI барои давлати тозаистиклоли Тоҷикистон давраи пешниҳоди ташаббусҳои наҷибона, ки заминаи амали рушди устувори кишвар ва ҷомеаи ҷаҳонӣ аст, ба ҳисоб меравад. Давлату Ҳукумати Тоҷикистон ба шарофати заҳматҳои пайвастаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон баҳри ноил шудан ба ҳадафҳои миллӣ мавқеи хешро пайваста таҳким баҳшида, дар баробари он сатҳи иҷтимоию иқтисодӣ ва ҳаёти фарҳангию маънавии кишвар ба сатҳи сифатан нав инкишоф меёбад.

Об ҳамчун омили муҳими рушди устувор, дар бештари санадҳои сатҳи ҷаҳонӣ, минтақавӣ ва миллӣ, инчунин стратегияҳои рушд инъикос ёфтааст. Ҳамчун вазифаи муҳим ворид намудани ҳалли ҷанбаҳои гуногуни мушкилоти об дар барномаи Ҳадафҳои Рушди Устувор далели бештар шудани диққат ба мушкилоти об мебошад. Ба ин ҷидду ҷаҳд, майл ва талоши азими ҷонибҳои манфиатдор мусоидат кардааст.

Тоҷикистон дар ҳалли мушкилоти об дар сатҳи минтақа низ нақши ҳалкунандаро иҷро мекунад. Дар мамлакати мо 60 фоизи захираҳои оби дарёҳои Осиёи Марказӣ (ҳавзаи баҳри Арал) тавлид мешаванд. Тоҷикистон ҳаммуассиси Фонди байналмилалӣи наҷоти Арал мебошад, ки барои муҳокимаи муҳимтарин масоили обҳои сарҳадӣ имкониятҳои муфид пешниҳод мекунад. Дар шароити Осиёи Марказӣ, ки ҷараёни об асосан дар ду кишвари болооб ташаккул меёбад ва ҳиссаи бузурги он аз тарафи кишварҳои поёноб истифода мешавад, ҳамкориҳои байнидавлатӣ дар соҳаи об на танҳо калиди ҳалли мушкилоти об ва рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ мегардад, балки омили сулҳ, устуворӣ ва амният мебошад [5].

Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сифати аъзои созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ чандин маротиба тавонист бо таҳияи пешниҳодҳои муҳим дар мавриди дарёфти роҳи ҳалли масоили глобалӣ саҳми худро гузорад. Ин иқдомҳои шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар пеши назари ҷаҳонӣ ҳамчун кишвари ташаббускор ва дорои таваҷҷӯҳи хос дар ҳалли мушкилоти сайёра муаррифӣ намудааст.

Ташаббусҳои байналмилалӣи Тоҷикистон дар "дипломатияи об" инҳоянд:

1) Пешниҳоди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Иҷлосияи 54-уми Маҷмаи Умумии СММ (1 октябри 1999) – эълон намудани соли 2003 – Соли оби тоза. Дар асоси ин ташаббус 20 сентябри соли 2000 дар Иҷлосияи 55-уми Маҷмаи Умумии СММ соли 2003 ҳамчун “Соли байналмилалӣи оби тоза” эълон карда шуд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 1 октябри соли 1999 дар Иҷлосияи 54-уми Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид дар рафти суҳанронии худ пешниҳод намуданд, ки соли 2003 “Соли оби тоза” эълон гардад. Бо таъя ба ин ташаббус 20 сентябри соли 2000 дар Иҷлосияи 55-уми Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид соли 2003 ҳамчун “Соли байналмилалӣи оби тоза” эълон карда шуд. Дар рафти муаррифӣ намудани пешниҳоди худ Сарвари давлат ба мушкилоти гуманитарии қазияи ишора намуда, қайд намудаанд: *«Ин ташаббуси мо ба ҳавфи муташанниҷ гардидани вазъияте вобаста мебошад, ки миллиардҳо одамон аз истеъмоли оби тоза маҳруманд»*. Дар ҳақиқат ҳам, масъалаи мушкилоти об дар ҷаҳон ва манотиқи алоҳида, хусусан барои кишварҳои рӯ ба инкишоф, яке аз масоили муҳим ба шумор меравад, чунки тибқи маълумоти СММ истеъмоли оби тозаи нӯшокӣ дар давоми панҷоҳ соли охир се баробар афзудааст ва дар сурати наандешидани чораҳои фаврию самарабахш тақрибан 5 млрд аҳолии сайёра то соли 2030 метавонанд аз истифодаи оби тоза маҳрум гарданд. Бояд қайд намуд, ки то соли 2050 аҳолии сайёра тақрибан ба 10 млрд хоҳад расид ва ин афзоиши аҳоли асосан ба кишварҳои рӯ ба инкишоф рост меояд, ки аллакай аз норасоии оби тоза танқисӣ мекашанд. Ҳамчунин, ҳамасола истеъмоли об аз ҷониби аҳолии

¹ Мирзоев Ниёз Мирзоевич – д.и.т., профессор, сарҳодими илмӣ ИИТ ДМТ
2. Чумаева Парвона Абдувоҳидовна – н.и.т., ходими пешбари ИИТ ДМТ

сайёра 64 млн метри мукааб афзоиш меёбад ва дар сурати боқӣ мондани ин раванд, чуноне ки дар боло қайд гардид, то соли 2030 тақрибан нисфи аҳолии ҷаҳонро таҳдиди норасоии оби тоза интизор аст.

Доир ба аҳаммияти Соли байналмилалӣ «Оби тоза» Дабири кулли ЮНЕСКО Коитиро Матсуура 12 декабри 2002 дар паёми худ бахшида ба оғоз гардидани соли мазкур, чунин қайд намуданд: *«Ин лоиҳа беназир аст, чунки давлатҳои узви СММ ва тамоми дунё таманно намуданд, ки соли мазкур ҳамчун нишони дарки аҳаммияти идоракунии одилонаи захираҳои оби тоза аз ҷониби аҳли башар, ки аз он неқӯаҳволии ҷомеа вобаста аст, баргузор гардад. Ин лоиҳа, қабл аз ҳама, барои ЮНЕСКО беназир аст, чунки захираҳои оби тоза яке аз панҷ авлавияти ЮНЕСКО ба ҳисоб меравад. Соли байналмилалӣ «Оби тоза» як имкони нодиреро на танҳо барои шиносоии сокинони ҳамаи минтақаҳо, кишварҳо ва ҷомеаҳо бо масоили муосир дар соҳаи дастрасӣ ба об медиҳад, балки барои шунидани намояндагони ҳамаи сатҳҳои ҷомеа доир ба ин масъалаи муҳим шароити мусоид фароҳам меорад».*

Яъне аз гуфтаҳои Дабири кулли ЮНЕСКО бар меояд, ки дар дурнамо ташаббуси мазкури Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон саривақтӣ ва муҳим ба шумор рафта, дар роҳи ҳалли мушкилоти глобалии сайёра марбут ба об саҳми арзанда мегузорад [3, 10].

Дар ҷаҳорҷӯби чорабиниҳои марбут ба Соли байналмилалӣ оби тоза рӯзҳои 29 август - 1 сентябри соли 2003 дар шаҳри Душанбе Форуми байналмилалӣ оид ба оби тоза баргузор гардид [1, с.9].

Дар маросими ифтитоҳи Форуми мазкур Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон иштирок ва суханронӣ намуда, аз ҷумла таъкид намуданд: *«Кишвари мо, ҳарчанд ки дар сарғаҳи ташаккулёбии захираҳои оби тоза қарор дорад ва соҳиби беш аз 60 дарсади захираҳои оби Осиёи Марказӣ аст, аз масъалаи глобалии танқисии оби тоза ҳудро канор гирифта наметавонад. Гузашта аз ин, мо аз он дар таъвиши ҳастем, ки зиёда аз як миллиард одам дар ҷаҳон ба оби тоза дастрасӣ надорад. Вақте ки бо сабаби нарасидани оби тоза нӯшокӣ аз панҷ як ҳиссаи аҳолии сайёра азият кашида, ҳар сол тақрибан панҷ миллион одам аз истеъмоли оби ифлос ва бемориҳои вобаста ба он ҷони ҳудро аз даст медиҳанд, мо мардуми Осиёи Марказӣ, ки ин проблема алаҳусус бароямон мураккаб аст, наметавонем мавқеи бетарафиро ихтиёр кунем. Сабаби асосии соли байналмилалӣ «Оби тоза» эълон шудани соли 2003, ки ташаббускори он Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ҳамин аст»* [3, 10].

Яъне, дарки дурусти ин масъала ва ҳаллу фасли ихтилофоти марбут ба об дар сатҳи минтақа ва ҷаҳон метавонад ояндаи босубот ва тавсеаёфтаеро барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва тамоми аҳолии ҷаҳон тазмин намояд. Аҳаммияти баргузори ин ҳамоиш низ дар он буд, ки доир ба ҳалли мушкилоти марбут ба об, механизму усулҳои амалиро таҳия намудан зарур буд. Яъне соли байналмилалӣ «Оби тоза» ва ҳамоиши марбут ба он дар роҳи ҳалли мушкилоти дар боло зикр гардида саҳми арзанда гузошт [3, 10].

Дар Форум тақрибан 500 нафар вакил аз 53 кишвари ҷаҳон ва 100 созмони байналмилалӣ ширкат варзиданд. Дар ин Форум табодули афкор ва ҳамкорӣ, ҳалли муштараки мушкилоти бавучудода дар шароити ҳамбастагии ҷаҳон ба таври васеъ сурат гирифт. Дар доираи Форум 18 чорабиниҳои махсус баргузор гардид ва проблемаҳои марбут ба об дар миёни намояндагони ҳукуматҳо ва ҷомеаи шаҳрвандӣ, олимон ва коршиносони шинохта мавриди муколама ва баррасии васеъ қарор дода шуданд.

Ташаббуси мазкур тавачҷӯҳи ҷомеаи ҷаҳониро ба чунин масъалаи ҳассос ҷалб намуд: обрӯю эътибори кишвари моро дар арсаи байналмилалӣ баланд бардошт ва саҳми он ҷойгоҳи муносибро дарёфт. Соли байналмилалӣ «Оби тоза» тавонист заминаи фароҳамеро барои ҳалли мушкилоти марбут ба об гузорад. Инчунин баргузори ҳамоиш як имконияти мусоидеро ҷиҳати эълон намудани Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои ҳаёт» асос гузорад. Пешниҳоди даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои ҳаёт» (солҳои 2005–2015) аз ҷониби Асосгузори сулҳу ваҳдат, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон маҳз дар доираи ҳамоиши номбурда ироа гардида буд ва ташаббуси мазкур дар доираи васеи нишаст муҳокима шуда, дастгирии ҳамаҷониба ёфт ва дар Эълонияи ниҳонии Форум, яъне дар Мурочиатномаи Душанбе шомил карда шуд [3, С.15];

2) Пешниҳоди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба элон намудани солҳои 2005-2015-ро ҳамчун Даҳсолаи байналмилалӣ амал “Об барои ҳаёт” 23 декабри соли 2003 Маҷмаи Умумии СММ дар асоси Эълومияи Душанбе Қатъномаи дахлдорро қабул карда, солҳои 2005-2015-ро ҳамчун Даҳсолаи байналмилалӣ амал “Об барои ҳаёт” эълон кард [10];

3) Пешниҳод оид ба таъмин намудани кишварҳои Осиёи Марказӣ бо оби тоза тавассути таъсис додани Консортиуми байналмилалӣ доир ба истифодаи оби кӯли Сарез;

4) Ташаббуси таъсиси Фонди байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо, ки дар Женева дар сеюмин Форуми экологӣ (31-уми августи 4 сентябри соли 2009) ва дар Копенгаген дар конфронси 15-уми Тарафҳои Конвенсияи СММ оид ба тағйирёбии иқлим (7-8 декабри соли 2009) ироа гардиданд;

Дар рафти муаррифии ташаббуси навбатии худ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Иҷлосияи 58-уми Маҷмаи Умумии СММ таъкид намуданд: *«Нарасидани оби тоза яке аз проблемаҳои ҳазорсолаи нав мебошад, ки ҷомеаи ҷаҳонро ба ташиви овардааст. Дар миқёси ҷаҳон тақрибан як миллиарду 200 ҳазор нафар аз истифодаи оби тоза маҳруманд, ҳар сол зиёда аз панҷ миллион нафар аз бемориҳои вафот меkunанд, ки ба истифодаи оби ифлос вобастаанд. Аз рӯйи ҳисоби муассисаҳои озуқа ва кишоварзии СММ баъди 30 сол барои бо озуқа таъмин намудани аҳоли нисбат ба давраи ҳозира зарурати 60 дарсад бештар об ба миён хоҳад омад».*

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ғояи элон кардани солҳои 2005-2015-ро ҳамчун Даҳсолаи байналмилалӣ амал “Об барои ҳаёт” дар Форуми байналмилалӣ оид ба оби тоза (ш. Душанбе, 29 август - 1 сентябри соли 2003), ки зикраш дар боло рафт, пешниҳод намуд. Ин ташаббусро иштирокчиёни Форум дастгирӣ намуданд. 23 декабри соли 2003 Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид дар асоси Эълумияи Душанбе Қатъномаи дахлдорро қабул карда, солҳои 2005-2015-ро ҳамчун Даҳсолаи байналмилалӣ амал “Об барои ҳаёт” эълон кард. Дар таъя ба ин қатънома Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон якҷоя бо ниҳодҳои СММ ва дигар созмонҳои байналмилалӣ 30 май - 1 июни соли 2005 дар шаҳри Душанбе «Конфронси байналмилалӣ доир ба ҳамкориҳои минтақавӣ дар ҳавзаи дарёҳои фаромарзӣ»-ро баргузор кард. Чорабиниҳои мазкур дар байни ду рӯйдоди бузург – Форуми 3-юми Ҷаҳонии об дар соли 2003 дар ш. Киото ва Форуми 4-уми Ҷаҳонии Об дар соли 2006 дар ш. Мехико як риштаи васлкунандаи хубе гардид [1, с.10].

Мақсад аз баргузориҳои ҳамроҳии чорабиниҳои мазкур ин таҳияи принципҳои асосии андешидани тадбирҳо ва таҳрезии чорабиниҳо доир ба самарабахш гузаронидани Даҳсолаи дар пеш истода ва таҳияи тадбирҳои минбаъда ҷиҳати истифодаи оқилонаи оби дарёҳои фаромарзӣ буд. Дар ин нишастии мазкур намояндагони беш аз 50 кишвари дунё ва 103 созмонҳои байналмилалӣ минтақавӣ, ғайридавлатӣ ва экологӣ ширкат доштанд. Дар хотимаи ҳамроҳии мазкур пешниҳодҳо марбут ба масъалаҳои об, ки ниёз ба қабул намудани қарорҳои фаврӣ дар сатҳи миллӣ, минтақавӣ ва умумиҷаҳонӣ дар партави амалисозии Ҳадафҳои Рушди Ҳазорсола қабул гаштанд. Баргузориҳои ҳамроҳии номбурда бори дигар аз он шаҳодат меод, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳарчанд дар сарғаҳи сарчашмаҳои оби минтақа ҷойгир аст, ҷонибдори одилона ва оқилона истифода бурдани ин захираҳо мебошад ва дар ин масъала мавқеи худро тағйир надодааст [3, с.20].

Дар рафти ифтитоҳи Конфронси байналмилалӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон иштирок ва суханронӣ намуда, аз ҷумла таъкид намуданд: *«Вазифае асосие, ки ҳоло дар назди ҷомеаи ҷаҳонӣ дар соҳаи истифодаи захираҳои обӣ меистад, таъдид додани уҳдадорӣҳои эълонгашта ба амалия мебошад».*

Боиси қайд аст, ки дар панҷоҳ соли охир дар миқёси ҷаҳон зиёда аз 150 созишнома вобаста ба истифодаи оби дарёҳои фаромарзӣ ба имзо расидаанд. Ҳамчунин, таъкид гардид: *«Идораи дарёҳо ва кӯлҳои фаромарзӣ аз назари сиёсӣ хеле масъалаи ҳассос арзёбӣ мешаванд, аммо мо бояд онро на ҳамчун манбаи ихтилоф, балки ҳамчун вусъатдиҳандаи ҳамкориҳои истифода барем».* Дарвоқеъ, бо афзоиши аҳоли ба вучуд омадани низоъҳои шадид байни давлатҳо барои ба даст овардани сарчашмаи оби тоза ҳислати воқеӣ пайдо меkunанд, чунки масъалаи об мисли дигар мушкилоти ҳазорсолаи нав бо масоили амният дар раванди ҷаҳонишавӣ алоқамандии бевосита дорад. Мувофиқи маълумоти СММ дар ҷаҳон беш аз 200 ҳавзаи дарёҳои фаромарзӣ

мавҷуданд, ки дар қаламрави онҳо ду ва ё зиёда кишварҳо ҷойгир шудаанд. Бо дарназардошти истифодаи нодурусти захираҳои обӣ эҳтимоли сар задани муноқишаҳои байнидавлатиро барои дастёбии бештар ба манбаъҳои об афзоиш медиҳад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати ҳалли масъалаи номбурдари дарк намуда, барои пешгирии ин хатарҳо ҳамоиши мазкурро баргузор намуданд. Конфронси мазкур иқдоми барои боз ҳам наздиктар сохтани кишварҳои ҳавзаҳои фаромарзӣ гардида, таваҷҷӯҳ ва раванди саҳмгузори онҳо афзун намуд.

Дар фарҷоми ҳамоиш «Эъломияи Душанбе» қабул карда шуд, ки дар он аз ҷумла қайда карда шудааст:

- Таҳияи сиёсати миллии кишварҳои ҷаҳон дар соҳаи об;
- таҳияи стратегияҳои муштараки минтақавӣ барои идораи ҳавзаҳои дарёҳои фаромарзӣ дар доираи Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои ҳаёт» (солҳои 2005–2015);
- фароҳам овардани фазои боварию эътимод дар муносибатҳои давлатҳои ҳавзаҳои дарёҳои фаромарзӣ бо ҷалб намудани ҷомеаи шахрвандӣ, созмонҳои ғайридавлатӣ, бахши хусусӣ ва ҷомеаи маҳаллӣ дар раванди гуфтушинуниҳо ва ғ.

Ҳамчунин иштирокчиёни конфронс эълон гардидани Соли байналмилалӣ Оби тоза (2003), Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои ҳаёт» (солҳои 2005–2015)-ро саривақтӣ хонда, ҳамчун ҳадафи стратегияи ҷомеаи ҷаҳонӣ барои ҳаёти инсоният зарур шумориданд. Барои саҳми арзанда гузоштани ҳамаи табақаҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ ва тақон бахшидан ба уҳдадорҳои то он муддат ба дӯш гирифта (яъне, Ҳадафҳои Рушди Ҳазорсола марбут ба об, Эъломияи Форуми сеюми ҷаҳонӣ оби Киото, Мурочиатномаи Форуми байналмилалӣ оби тозаи Душанбе) аз ҷониби иштирокчиёни конфронс пешниҳод гардида тавсияҳо дода шуда, қарори мушаххас қабул карда шуд, ки он аз 16 банд иборат мебошад. Конфронси мазкур ҷиҳати ҷалби таваҷҷӯҳи аҳли башар ва равона намудани тамоми имкониятҳои онҳо барои ҳалли масъалаи мазкур саҳми муносиб гузошт. Азбаски ҳамоиш дар соли оғозёбии Даҳсолаи амал «Об барои ҳаёт» баргузор гардид, заминаи мусоид ва мувофиқро ҷиҳати дарки дурусти муҳимияти масъала ва таҳияи механизмҳои амалии он гузошт [3, с.23].

Яъне, ҳадафи асосии даҳсолаи мазкур то ду маротиба кам намудани аҳолии дастраси надоштаи сайёра ба об ва беҳдошт мебошад, зеро дар кишварҳои қитъаи Африқо ва дигар мамлаҳоти рӯ ба рушд занон ва кӯдакон тақрибан шаш соати худро барои обкашонӣ сарф менамоянд. Ҳамчунин, дар робита ба даҳсолаи мазкур Дабири кулли СММ қайд намуд: «*Мо наметавонем то охир ба сари бемориҳо, амсоли СПИД, сил, вараҷа ва дигар маризмҳои сироятӣ фарогир галаба намоем, то ҳолате, ки дар роҳи пайдо намудани дастрасӣ ба оби тозаи ошомиданӣ ва беҳдошт муваффақ нагардем*».

5) ташаббус оид ба эълон намудани соли 2012 “Соли байналмилалӣ дипломатияи об” барои таҳкими ҳамкориҳо дар ҳалли муносибатҳо дар соҳаи идоракунии захираҳои об;

6) эълон намудани соли 2013 ҳамчун Соли байналмилалӣ ҳамкорӣ дар соҳаи об (Қарори СММ аз 20 декабри соли 2010, 65/154, сессияи 65). Тибқи ин ташаббус, Конфронси байналмилалӣ сатҳи баланд дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи об дар Душанбе 20-21 августи соли 2013 баргузор гардид, ки зиёда аз 900 нафар иштирокчиё, намоёнҳои 70 кишвари узви СММ ва 20 созмонҳои байналмилалӣ, аз ҷумла, СММ, Раиси Ассамблеяи генералии СММ, Директори генералии ЮНЕСКО. Талошҳо барои расидан ба Ҳадафҳои Рушди Ҳазорсола ва тавсияҳо оид ба амалҳои минбаъда аз соли 2015, аз ҷумла рушди Ҳадафҳои Рушди Устувори об муҳокима карда шуданд [10].

Ташаббуси дигари Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон роҷеъ ба ҳамкорӣ дар соҳаи об низ аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ дастгирӣ ёфта, 20 декабри соли 2010 Созмони Милалӣ Муттаҳид тибқи қатъномае, ки дар ин асос қабул кард, соли 2013-ро “Соли байналмилалӣ ҳамкориҳо дар соҳаи об” эълон намуд. Президенти Тоҷикистон бағоят муҳим будани ин масъаларо на танҳо ҷиҳати дастёбӣ ба ҳадафҳои Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои ҳаёт-2005-2015» ҳамчун омили пешбаранда таъкид намуд, балки онро барои расидан ба Ҳадафҳои Рушди Ҳазорсола низ омили ҳалкунанда шуморид [1].

Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар доираи иҷлосияи 65-уми Маҷмаи Умумии СММ дар Машварати махсус бахшида ба мавзӯи «Ҳалли проблемаҳои ҷаҳонӣ обу беҳдоштӣ – вазифаи асосии амалӣ сохтани Ҳадафҳои Рушди

Ҳазорсола» маъруза намуда, дар рафти суханронии худ қайд карданд, ки «Захираҳои об дар тавсеаи ҳамкориҳои миёни давлатҳо нақши муҳим мебозанд. Дар таърих бисёр низоъҳои байни давлатҳо маълуманд, ки дар асоси ихтилофи назар доир ба масъалаҳои об рӯй додаанд. Вале бояд гуфт, ки об дар аксари мавридҳо на ҳамчун омил ҷудо кунандаи одамон ва мамлакатҳо, балки чун муттаҳид созандаи онҳо нақш мебозад. Айни ҳол дар миқёси ҷаҳон беш аз 263 дарёи сарҳадгузар мавҷуд аст ва давлатҳои ҳамсарҳад онҳоро барои таъмини эҳтиёҷоти асосии истифода мебаранд. Ин дарёҳо барои садҳо миллион одамон захираи муҳими ҳаёт ва таъмини амният, муҳити зист ва равобуди ҳамаҷузъи сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ мебошанд. Тоҷикистон дар робита ба ин вабо мақсади тезонидани суръати амалӣ сохтани ҳадафҳои дар сатҳи байналмилалӣ мувофиқа шудаи об пешниҳод мекунад, ки соли 2013 «Соли байналмилалӣ ҳамкорӣ дар соҳаи об» эълон карда шавад».

Тибқи ташаббуси мазкур 20-21 августи соли 2013 Конфронси байналмилалӣ сатҳи баланди ҳамкорӣ дар соҳаи об дар шаҳри Душанбе баргузор гардид. Барои иштирок дар кори он беш аз 900 нафар меҳмонони воломақом ва мутахассисону коршиносони маъруф аз зиёда аз 70 кишвари ҷаҳон ва созмонҳои сершумори минтақавӣ байналмилалӣ ба Тоҷикистон ташриф овардаанд. Бо ёдоварӣ аз иқдомҳои дар сатҳи ҷаҳонӣ пазируфташудаи Тоҷикистон, аз ҷумла «Соли байналмилалӣ оби тоза (2003), даҳсолаи (2005-2015) байналмилалӣ «Амалиёти об барои ҳаёт» ва «Соли байналмилалӣ ҳамкорӣ дар соҳаи об (2013)», пешниҳод намуд, ки аз соли 2015 даҳсолаи нави амалиёти байналмилалӣ дар соҳаи об эълон гардад. Ҳамчунин пешниҳод карда шуд, ки дар шаҳри Душанбе Маркази байналмилалӣ оид ба ҳамкорӣ ва дипломатияи соҳаи об таъсис дода шавад [1].

Ин ташаббуси Пешвои миллат ба тақвияти ҳамкориҳо танзим намудани муносибатҳо нигаронида шуда, аз таҷрибаи пешрафта дар ҳалли масъалаҳои баҳсноку низоъангез, аз ҷумла идораи захираҳои оби дарёҳои фаромарзӣ истифода карда мешавад. Аҳамияти масъалаи пешниҳодшуда на танҳо бо мақсади комёб гаштан ба Ҳадафҳои Даҳсолаи Об ҳамчун омил пешбаранда арзёбӣ мегардад, балки дар расидан ба Ҳадафҳои Рушди Ҳазорсола низ мақоми арзандаеро доро мебошад. Ҳадафҳои асосии «Соли байналмилалӣ ҳамкорӣ дар соҳаи об» инҳо махсус меёбанд:

- Дастёбӣ ба фаҳмиши амиқи ҳамбастагии рушди устувор ва идоракунии захираҳои обӣ;
- Мусоидати ҳукуматҳо ҷиҳати таҳияи стратегияву барномаҳо барои ҳамкориҳои босамар дар идоракунии захираҳои обӣ;
- Ҷалби ҷомеаи шаҳрвандӣ бо мақсади иштирок дар идоракунии захираҳои обӣ.

Соли 2013 низ бо ташаббуси Ҷумҳурии Тоҷикистон Маҷмаи Умумии СММ дар иҷлосияи 67-уми худ дар ҷаҳорҷӯи банди 20-уми рӯзнома («Рушди устувор») қатъномаеро (67/204) таҳти унвони «Татбиқи Соли байналмилалӣ ҳамкорӣ дар соҳаи об» бо иттифоқи оро қабул намуд. Дар таърихи 27–29 августи соли 2013 дар шаҳри Душанбе Конфронси байналмилалӣ сатҳи баланд доир ба ҳамкорӣ дар соҳаи об баргузор гардид. Барои ширкат дар кори ин ҷамъоӣ беш аз 900 нафар меҳмонони воломақом ва мутахассисону коршиносони маъруф беш аз 70 кишвари ҷаҳон ва созмонҳои сершумори минтақавӣ байналмилалӣ ба Тоҷикистон ташриф овардаанд [3, с.36].

Дар натиҷаи муҳокимаҳои интерактивӣ ва мубодилаи афкор як қатор санадҳои ниҳонии Конфронс қабул гардиданд, аз ҷумла:

- Эълонияи Конфронси байналмилалӣ сатҳи баланди ҳамкорӣ дар соҳаи об;
- Барномаи амали Конфронси Душанбе оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи об;
- Натиҷаи Конфронси байналмилалӣ сатҳи баланди ҳамкорӣ дар соҳаи об.

7) Пешниҳоди конференсияи байналмилалӣ сатҳи баланд дар бораи таҷрибаи Даҳсолаи байналмилалӣ амалиёти «Об барои ҳаёт» (2005-2015) дар Душанбе аз 9 то 11 июни соли 2015. Ин пешниҳод аз ҷониби Ассамблеяи генералии Созмони Милалӣ Муттаҳид, ки 19 декабри соли 2014 А / RES / 69/215 бо номи "Даҳсолаи байналмилалӣ амал" Об барои ҳаёт ", 2005-2015 ва талошҳои минбаъда барои расидан ба рушди устувори захираҳои об " дастгирӣ ёфтаанд [1].

Санаи 9–уми декабри соли 2014 Маҷмаи Умумии СММ қатъномаеро (А/RES/69/215) таҳти унвони «Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои ҳаёт» (солҳои 2005-2015) ва талошҳои минбаъда ҷиҳати дастрасӣ ба рушди устувори захираҳои об қабул кард, ки он аз кишварҳои

узви СММ, сохторҳои СММ, аз ҷумла «СММ–Об» ва дигар созмонҳоро даъват ба амал овардааст, то арзёбии фарогири дастовардҳоро дар раванди татбиқи Даҳсола ва идомаи талошҳо барои расидан ба ҳадафҳои дар сатҳи байналмилалӣ ҳамоҳангшудаи марбут ба об, аз ҷумла ҳадафҳои, ки дар санади ниҳии Конфронси Рио+20 таҳти унвони «*Ояндае, ки мо мехоҳем*» инъикос ёфтаанд, анҷом диҳанд. Қатънома баргузори Конфронси байналмилалӣ сатҳи баланд оид ба натиҷаҳои Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои ҳаёт» (солҳои 2005–2015)-ро дар шаҳри Душанбе пешбинӣ намуда буд. Конфронси мазкур тибқи қатъномаи дар боло зикр гардида 9-11-уми июни соли 2015 дар пойтахти кишварамон баргузор гардид. Дар қори Конфронс беш аз 1500 намоянда аз 100 кишвар ва минтақаҳои гуногуни олам, ниҳодҳои СММ, созмонҳои байналмилалӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва дигар ҷонибҳои манфиатдорро муаррифӣ мекарданд, ширкат намуданд. Ҳамчунин, қобили қайдаст, ки дар ҷаҳорҷӯби Конфронси байналмилалӣ сатҳи баланд роҷеъ ба натиҷаҳои татбиқи даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои ҳаёт» (солҳои 2005–2015), 6–8 –уми июни соли 2015 ҷаҳор ҷорабиниҳои пеш аз конфронсӣ, ба монанди Форуми об вобаста ба кӯдакон, Форуми «Об ва зан», Форуми оби кишварҳои кӯҳистон, Форуми оби кишварҳои камтараққикарда ва мамолики ҷазиравии рӯ ба рушд доир карда шуданд [3, с.39].

8) “Даҳсолаи байналмилалӣ амал “Об барои рушди устувор” солҳои 2018-2028”.

12-17 апрели соли 2015 дар Ҷумҳурии Корея Форуми ҷаҳонӣ об баргузор гардид, ки дар он ташаббуси нави Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи эълони Даҳсолаи байналмилалӣ «Об барои рушди устувор» пешниҳод карда шуд. Сипас, 9-11 июни соли 2015 дар Эломиаи поёнии Конфронси байналмилалӣ сатҳи баланд роҷеъ ба натиҷаҳои татбиқи даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои ҳаёт» аз ҷомеаи ҷаҳонӣ дар мавриди баррасии имкониятҳои эълони Даҳсолаи байналмилалӣ “Об барои рушди устувор” (бо пешниҳоди Тоҷикистон) даъват ба амал оварда шуд. Дар ҳошияи Конфронс ҷиҳати тарғиби ташаббуси нави Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои эълони Даҳсолаи байналмилалӣ “Об барои рушди устувор” дар ҳамкорӣ бо сохтори “СММ – об”, ҷорабиниҳои алоҳида дар мавзӯи “Аҳамияти ҳаётии об барои рушди устувор ва ҳадафҳои рушди ҳазорсола”, инчунин силсилаи дигар ҷорабиниҳо баргузор гардид. Вобаста ба ин, ҳайати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Конфронси “Раванди Берлин” таҳти унвони “Об ва муносибатҳои неки ҳамсоғӣ дар Осиёи Марказӣ” (7-8 сентябри с. 2015, ш. Берлин) иштирок намуд.

26-30 сентябри соли 2015 Президенти ҚТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар иҷлосияи 70-уми Маҷмааи умумии Созмони Милали Муттаҳид ва Мулоқоти СММ дар сатҳи олий ҷиҳати тасдиқи Рӯзномаи рушд барои давраи баъди соли 2015, ничунин ҷорабиниҳои ҳошиявии он – ҷорабиниҳои сатҳи баланди «Ҳавасмандгардонии раванди татбиқи амалӣ ва дастёбӣ ба “Ҳадафҳои рушди устувор дар соҳаи об», муколамаи интерактивии Саммити 2015 «Ба хоҳири ҳифзи сайёраи мо ва мубориза бо тағйирёбии иқлим», Форуми сатҳи баланди кишварҳои рӯ ба инкишофи маҳсур дар хушкӣ, ҷорабиниҳои сатҳи баланди СММ «Аз Ҳадафҳои Рушди Ҳазорсола то Ҳадафҳои Рушди Устувор дар минтақаи Осиёву Уқёнуси Ором» иштирок намуд. Сарвари давлат дар ин ҷорабиниҳо оид ба масъалаҳои вобаста ба рушди устувор, об, ҳифзи муҳити зист ва тағйирёбии иқлим суҳанронӣ ва мавқеи ҷумҳуриро муайян кард. 30 ноябр-11 декабри соли 2015 ҳайати расмӣ кишвар таҳти сарвари Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Париж дар қори Конфронси 21-уми тарафҳои Конвенсияи меъёрии Созмони Милали Муттаҳид оид ба тағйири иқлим ширкат варзид [1].

Чуноне, ки Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Паёми наватбии худ ба Маҷлиси Олий қайд карданд, Даҳсолаи пешниҳодгардида 21 декабри соли 2016 аз ҷониби СММ бо тарафдорӣ 177 кишвар дастгирӣ ёфт ва қатъномаи дахлдор доир ба эълон намудани Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои рушди устувор» (солҳои 2018–2028) қабул гардид. Даҳсолаи мазкур дар Рӯзи байналмилалӣ захираҳои об, яъне 22 марти соли 2018 оғоз гардида, то 22 марти соли 2028 давом хоҳад кард.

Зарурати қабули Қатъномаи мазкур ба он нигарониҳои умумибашарӣ зерин асоснок мегардад, ки барои ҳамаи кишварҳои олам дахл доранд: афзоиши аҳолиро раванди шаҳрнӣшӣ, биёбоншавӣ, хушксолӣ ва тағйироти иқлим, инчунин набудани имконот барои таъмини истифодаи мақсадноки об ва дар оянда авҷ гирифтани мушкилоти марбут ба набудани

дастрасӣ ба оби нӯшокии бехатар, хизматрасонии асосӣ дар соҳаи бехдошт ва малакаҳои кавии тозагӣ, нобаробарӣ ба дастрасӣ, офатҳои гидрологӣ.

Мувофиқи ин Қатъномаи МУ СММ ҳадафҳои Даҳсолаи байналмилалии амал “Об барои рушди устувор” масъалаҳои зеринро фаро мегиранд:

- рушди устувор ва мудирияти ҳамгироёнаи захираҳои об ҷиҳати расидан ба ҳадафҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва муҳити зист;
- роҳандозӣ ва пешбарии барнома ва лоиҳаҳои дахлдор;
- тавсеаи ҳамкорӣ ва ширкат дар ҳамаи сатҳҳо барои мусоидат ба татбиқи вазифа ва ҳадафҳои марбут ба захираҳои об, ки дар сатҳи байналмилалӣ мувофиқа шудаанд, аз ҷумла Ҳадафҳои рушди устувор;

Илова бар ин, Қатънома масъалаҳои зеринро ҳамчун ҳадафҳои иловагии Даҳсола муайян мекунад:

- такмили абзор (олот)-и ташаккул ва интишори дониш, осонгардонии дастрасӣ ба дониш ва мубодилаи иттилоот роҷеъ ба таҷрибаи бехтарин, баҳрабардорӣ аз иттилооти ҷадид дар бораи ҳадафҳои рушди устувори марбут ба захираҳои об;
- бунёди шабакаҳо ва мусоидат ба ташаккули ширкат ва фаъолияти тарафҳои манфиатдор дар татбиқи ҳадафҳо ва вазифаҳои марбут ба захираҳои об;
- тақвияти фаъолиятҳои иртиботӣ дар сатҳҳои мухталиф барои дастёбӣ ба ҳадафҳои марбут ба захираҳои об.

Дар маҷмӯъ метавон гуфт, ки даҳсолаи нав давоми мантиқии ташаббусҳои пешинаи ҚТ дар соҳаи об буда, дар зарфи як даҳсолаи дигар тамоми кишварҳои оламро гирди мизи музокирот дар ҳалли масоили норасоӣ ва мушкilotи марбут ба об дар сайёра ҷамъ меорад.

Зиёда аз ин зимни ин даҳсола аҳаммият ва арзиши об ҳамчун омили рушди устувор мавриди баррасӣ қарор мегирад ва Тоҷикистон ҳамчун кишвари дорои захираҳои обӣ аз як ҷониб барои ҳалли мушкilotи марбут ба об дар сатҳи ҷаҳонӣ талош намуда, аз ҷониби дигар аҳаммияти ин захираи табиӣ ва неъматӣ бебаҳоро ба ҷаҳониён таъкид месозад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷонибдори пешбурди раванди ҳалли самараноки масъалаҳо дар соҳаи обу энергетика буда, ният дорад, ки бо ҳамаи тарафҳои манфиатдор ҳамкориҳои фаъолро ба роҳ монад. Ҷумҳурии Тоҷикистон бар он аст, ки гидроэнергетика омили муҳимми рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар бисёр кишварҳо боқӣ мемонад.

Дар мисоли Тоҷикистон, ки дар он 95 ҶиЭи неруи барқ тавассути неругоҳҳои барқи обӣ истеҳсол мешавад, вобастагии бевоситаи ин ду омили муҳимми рушди устувор бараъло зоҳир мегардад. Дар Тоҷикистон солона тақрибан 18 миллиард кВт. соат неруи барқ истеҳсол мешавад ва ин ҳамагӣ 3-4 ҶиЭи иқтидорҳои мавҷудбудаи кишварро, ки ба 527 миллиард кВт. соат неруи барқ дар як сол мерасанд, ташкил медиҳад. Аз лиҳози захираҳои гидроэнергетикӣ Тоҷикистон дар ҷаҳон ҷойи ҳаштум ва аз рӯйи тақсимои онҳо ба ҳар сари аҳоли ҷойи дуюмро ишғол менамояд [9].

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дорои захираҳои бузурги об ва иқтидори гидроэнергетикӣ мебошад, ҳамеша омодагии хешро барои ҳамкорӣ бо ҳама ҷонибҳои алоқаманд, пеш аз ҳама бо кишварҳои ҳамсоя, дар самти истифодаи самаранок, мутақобилан судманд ва оқилонаи захираҳои обу энергетика ба манфиати кулли кишварҳои минтақа изҳор медорад. Азҳудкунии муштараки ин иқтидори азим метавонад ба ҳалли фарогири як қатор масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва экологии Осиёи Марказӣ мусоидат намояд.

Дар навбати аввал ин ба таъмини амнияти обӣ ва обтаъминкунии кафолатнок барои обёрии заминҳои тамоми кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ҳушксолиҳо тавассути танзими бисёрсола ва мавсимии маҷрои об дар обанборҳо, ҳамчунин ба пешгирии ҳолатҳои фавқулодаи вобаста ба об, мисли селу обхезӣ, мусоидат мекунад.

Сониян, баҳрабардорӣ аз иқтидори бузурги гидроэнергетикӣ Тоҷикистон имкон медиҳад, ки минтақа бо қувваи барқи дастрас ва аз лиҳози экологӣ тоза таъмин шавад ва ҳамзамон барои татбиқи Ҳадафи ҳафтуми рушди устувор мусоидат сурат гирад.

Ахиран, истифодаи захираҳои гидроэнергетикӣ мамлакат инчунин ба коҳиши назарраси паҳншавии гази карбон дар атмосфера мусоидат мекунад. Дар маҷмӯъ метавон гуфт, ки даҳсолаи нав давоми мантиқии ташаббусҳои пешинаи ҚТ дар соҳаи об буда, дар зарфи як

дахсолаи дигар тамоми кишварҳои оламро гирди мизи музокирот дар ҳалли масоили норасоӣ ва мушкилоти марбут ба об дар сайёра чамъ меорад. Зиёда аз ин зимни ин дахсола аҳамият ва арзиши об ҳамчун омили рушди устувор мавриди баррасӣ қарор мегирад ва Тоҷикистон ҳамчун кишвари дорои захираҳои обӣ аз як ҷониб барои ҳалли мушкилоти марбут ба об дар сатҳи ҷаҳонӣ талош намуда, аз ҷониби дигар аҳамияти ин захираи табиӣ ва неъматӣ бебаҳоро ба ҷаҳонӣ таъкид месозад.

Мақолаи мазкур дар доираи лоиҳаи «Таҳлил ва таҳвиқи ташаббусҳои байналмилалӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи ҷаҳонӣ» таҳти № 0124TJ1586 иҷро шудааст.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Алиев, Қ. Об муъҷизаи ҳаёт: ба 10-солаи байналмилалӣ (2005-2015) «Об барои ҳаёт» бахшида мешавад / Қ. Алиев. – Хуҷанд: Ношир, 2015.
2. Музаффарзода М. Ташаббусҳои байналмилалӣи Пешвои миллат дар ҳалли мушкилоти глобалӣи марбут ба об / М. Музаффарзода. – Душанбе: КВД «Тоҷикдипсервис», 2017. – С.-10.
3. Нашри мақолаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Маҷаллаи “Нигориши СММ” таҳти унвони “Об барои рушди устувор” (Water for Sustainable Development), [Захираи электронӣ] <http://www.president.tj/node/17364>
4. Саидова Ф.С. Санъати суҳанварии Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва нақши он дар таъмини ваҳдат ва суботи ҷомеа / Ф.С. Саидова // Маҷалаи академӣи ҳуқуқ. – Душанбе, 2019, №4.
5. Аслов,
6. Сирочиддин. 25 қадам дар паҳнои олам / Сирочиддин Аслов. – Душанбе: Ирфон, 2016. – С.9.
7. Суҳанронӣи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Конфронси байналмилалӣи сатҳи баланд доир ба чамъбасти раванди татбиқи амалии Дахсолаи байналмилалӣи амалиёти «Об барои ҳаёт», солҳои 2005-2015, 9 июни соли 2015, ш. Душанбе. – Душанбе, 2015.
8. Суҳанронӣи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар чорабинӣи “Дар ҷустуҷӯи ҳамбастагӣ байни энергия ва об: Синергия байни Ҳадафҳои шашум ва ҳафтуми рушди устувор”, [Захираи электронӣ] <http://www.president.tj/node/17342>.
9. Ташаббусҳои байналмилалӣи Тоҷикистон [Захираи электронӣ] <http://mfa.tj/?1=tj&art=3>
10. Саидова Ф.С. Санъати суҳанварии Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва нақши он дар таъмини ваҳдат ва суботи ҷомеа / Ф.С. Саидова // Маҷалаи академӣи ҳуқуқ. – Душанбе., 2019. №4.
11. Паёми Президенти ҚТ ба Маҷлиси Олӣ. 27.12.2017.
12. Ҳайдарзода Р. Қ. “Геостратегия ва геополитикаи Президенти Тоҷикистон дар даврони соҳибистиклолӣ” //Маҷаллаи «Осиё ва Аврупо»- №3 (19) -2024.-С.12.
13. Ҳайдарзода Р.Қ. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон – ташаббускори ҳифзи пиряхҳо дар сатҳи глобалӣ <https://www.osiyoavrupo.tj/tg/post/prezidenti-um-urii-to-ikiston-emomal-ra-mon-tashabbuskori-ifzi-piryah-o-dar-sat-i-global> (санаи мурочиат 11.10.2025.)

САҲМИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР РУШДИ ҲАМКОРИҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР СОҲАИ ОБ

Аҳамияти мавзӯи ташаббусҳои байналмилалӣи Тоҷикистон дар соҳаи об ба афзоиши талаботи ҷаҳонӣ захираҳои об, афзоиши норасоии об ва оқибатҳои тағйирёбии иқлим вобаста аст. Тоҷикистон, ки дорои захираҳои зиёди оби дарёҳои Осиёи Марказӣ мебошад, дар ҳамкориҳои минтақавӣи об нақши калидӣ дорад. Хизматҳои фарзанди баруманди халқи тоҷик, Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ин самт хеле муҳим арзёби мегардад. Ташаббус ва пешниҳодҳои созандаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати ҷалби таваҷҷӯҳи аҳли башар барои ҳалли ҷамъии мушкилоти об, вазъи экологӣ, тағйирёбии иқлим возеҳ инъикос гардиданд. Ташаббусҳои муҳими пешниҳодкардаи Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон ба ҳалли мушкилоти ҷаҳонӣи об ва афзоиши таваҷҷӯҳи байналмилалӣ ба ин масъалаҳо мусоидат мекунанд. Дар шароите, ки захираҳои об ба омили рушди иҷтимоӣи иқтисодӣ ва субот табдил меёбанд, талошҳои Тоҷикистон дар соҳаи дипломатияи об аҳамияти хоса дорад. Ин амалҳо зарурати ҳамкориҳои байнидавлатиро барои ноил шудан ба рушди устувор ва таъмини амният дар минтақа тасдиқ мекунанд.

Калидвожаҳо: ташаббус, об, сарчашма, мамлакат, амал, энергетика, рушди устувор, пирях, сол.

Маълумотнома дар бораи муаллиф: Мирзоев Ниёз Мирзоевич, д.и.т., профессор, сарҳодими илмӣи Институти илмӣи таҳқиқотӣи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Суроға** 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. **Тел.:**+992 919160026 **E-mail:** nmmirzoev@mail.ru

Джумаева Парвона Абдувохидовна – н.и.т., ходими пешбари илмӣи шӯъбаи илмҳои гуманитарӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣи ИИТ ДМТ. Суроға: Тоҷикистон Шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17 E-mail: pdjumaeva@yandex.ru Телефон: (+992) 985-39-40-00

ВКЛАД ЛИДЕРА НАЦИИ В РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ВОДНОМ СЕКТОРЕ

Актуальность темы международных инициатив Таджикистана в водной сфере обусловлена ростом глобального спроса на водные ресурсы, усиливающимся дефицитом воды и последствиями изменения климата. Таджикистан, обладая значительными водными ресурсами рек Средней Азии, играет ключевую роль в региональном водном сотрудничестве. В этом направлении очень важны заслуги достойного сына таджикского народа, Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона. А так, же в статье исследуется пять инициатив Президента Республики Таджикистан по решению проблем связанных с водой, экологической обстановкой и изменением климата. Важные инициативы, предложенные Президентом Эмомали Рахмоном, способствуют решению глобальных водных проблем и повышению международного внимания к этим вопросам. В условиях, когда водные ресурсы становятся фактором социально-экономического развития и стабильности, усилия Таджикистана по водной дипломатии имеют значительное значение. Эти действия подтверждают необходимость межгосударственного сотрудничества для достижения устойчивого развития и обеспечения безопасности в регионе.

Ключевые слова: инициатива, вода, источник, страна, энергетика, действия, устойчивое развитие, ледники, международный год.

Сведения об авторе: Мирзоев Ниёз Мирзоевич, д.и.н., профессор, главный научный сотрудник НИИ ТНУ Адрес 734025. Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Тел.: +992 919160026 E-mail: nmmirzoev@mail.ru

Джумаева Парвона Абдувохидовна - кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела гуманитарных и социально-экономических наук ИИТ РАН. Адрес: Таджикистан г. Душанбе, проспект Рудаки, 17 E-mail: pdjumaeva@yandex.ru Телефон: (+992) 985-39-40-00.

CONTRIBUTION OF THE LEADER OF THE NATION TO THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL COOPERATION IN THE WATER SECTOR

The relevance of Tajikistan's international initiatives in the water sector is driven by the growing global demand for water resources, increasing water scarcity, and the impacts of climate change. Tajikistan, possessing significant water resources from Central Asia's rivers, plays a key role in regional water cooperation. Important initiatives proposed by President Emomali Rahmon contribute to solving global water issues and increasing international attention to these matters. In this direction, the merits of the esteemed son of the Tajik people, the leader of the nation of the President of the Republic of Tajikistan, respected Emomali Rahmon, are very important. And so, the article examines five initiatives of the President of the Republic of Tajikistan by decision related to water, environmental situation and climate change. In a context where water resources are becoming a factor of socio-economic development and stability, Tajikistan's efforts in water diplomacy are of significant importance. These actions underscore the necessity of interstate cooperation to achieve sustainable development and ensure regional security.

Key words: initiative, water, source, country, energy, actions, sustainable development, glaciers international year.

Information about the author: Mirzoev Niyoz Mirzoevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher of the Research Institute of TNU Address 734025. Republic of Tajikistan, highway. Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Tel.: +992 919160026 E-mail: nmmirzoev@mail.ru

Dzhumaeva Parvona Abduvakhidovna - is a candidate of Historical Sciences, a leading researcher at the Department of Humanities, Socio-Economic Sciences of the IIT TNU. Address: Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17 E-mail: pdjumaeva@yandex.ru Phone: (+992) 985-39-40-00.

ТАЪРИХИ ОМУЪЗИШИ “БАЁНУ-С-СИНООТ”-И ҲУБАЙШИ ТИФЛИСӢ

Ахмедов Ҳ.А.¹

Абулфазл Ҳубайш ибни Иброҳим Муҳаммади Тифлисӣ аз олимони барҷастаи форсу тоҷики асрҳои миёна мебошад, ки дар Тоҷикистон то ҳол ба таври кофӣ шинохта нашудааст. Аз миёни осори ӯ зиёдтар рисолаи “Комилу-т-таъбир” маъруфу машҳур буда, таълифоти дигараш ҳанӯз ба таври комил мавриди таҳқиқ ва нашру муаррифӣ қарор нагирифтаанд. Мувофиқи иттилооти дастрас то имрӯз 29 рисолаи Ҳубайши Тифлисӣ маълум аст [18, 135-146], ҳарчанд баъзе аз муҳаққиқон миқдори осори ӯро 30 ва ҳатто 37 адад медонанд [21, 470], Ҳубайши Тифлисӣ дар соҳаҳои тиб, нучум, кимиё, луғат, ҳунари ва фарҳанг ба забонҳои арабӣ ва форсии тоҷикӣ асарҳои бисёре эҷод намудааст.

Дар миёни осори ӯ рисолаи “Баёну-с-синоот” мақоми вижа дорад. Муаллиф ин асрашро дар шаҳри Қуния таълиф карда, дар он доир ба кимиё, физиология, коркарди ҷавохирот, рангрёӣ, коғазсозӣ, чармгарӣ ва силоҳсозӣ ва дигар ҳунару донишҳои амалии замони худ маълумоти арзишманд гирд овардааст. Бо фарогирии доираи васеи ҳунароҳо ва технологияҳои амалӣ “Баёну-с-синоот” яке аз муҳимтарин донишнома-энциклопедияҳои марбут ба ҳунари ва илмҳои амалии асри XII ба шумор меравад.

Аз нусхаҳои “Баёну-с-синоот” то замони мо ба миқдори маҳдуд боқӣ мондаанд:

1. То имрӯз нусха ва тарҷумаҳои зерини ин асар маълум аст:

Нусхаи дастнависи Китобхонаи марказии Донишгоҳи Техрон. Дар нусхаи мазкур боби бистуми он, ки охири боб аст, мавҷуд нест [1, 6]. Нусхаи мазкур аз рӯи дастнависи маҳфуз дар Китобхонаи Айясофия (Туркия) аз ҷониби донишманди маъруфи эронӣ Муҷтабои Миновӣ микрофилмбардорӣ шуда, таҳти № 884 нигоҳдорӣ мешавад [1, 6].

2. Нусхаи Китобхонаи Сулаймония, бахши Айясафия (Туркия), № 3574. Китобати соли 884х.қ./1486м. Иборат аз 99 саҳифа [4, 427-434].

3. Тарҷумаи туркӣ дар Китобхонаи дастнависҳои Сулаймония, бахши Яни Чомӣ, №925/5. Тарҷумони он Ҳалил ибни Абдурахмон мебошад [4, 684].

4. Тарҷумаи туркӣ асар, ки дар бахши Бағдотлӣ Вехбии Китобхонаи Сулаймония таҳти № 2253/1 маҳфуз аст [4, 427-434].

5. Нусхаи дастнависи Институти шарқшиносии Академияи илмҳои Русия таҳти № 1095 [3, 507].

Маълумоти нисбатан муфасссал оид ба яке аз нусхаҳои «Баёну-с-синоот» дар феҳристи дастнависҳои Институти шарқшиносии Академияи илмҳои Русия аз ҷониби Л. В. Дмитриева таҳия шудааст. Муаллифи феҳрист ин асарро ҳамчун дастур оид ба ҳунароҳои гуногун муаррифӣ намуда, қайд мекунад, ки он бар мабной манбаъҳои арабӣ ва форсӣ тартиб дода шуда, аз муқаддима ва бист боб иборат аст. Дар тавсифи дастнавис омадааст, ки номи асар ва номи муаллиф дар матн зикр шудаанд. Ҳамчунин хусусиятҳои кодикологӣ ва палеографии нусха, аз ҷумла андозаи varaқҳо, майдони матн, шумораи сатрҳо, навъи коғаз, хат ва вазъи ҷилд ба таври муфасссал тавсиф гардидаанд. Ба гуфтаи Л. В. Дмитриева, нусха дар Туркия китобатшуда, дар коллексияи Институти шарқшиносии Академияи илмҳои Русия таҳти рақами 1095 маҳфуз аст [3, 507].

Бо вучуди он ки рисолаи мазкур масъалаҳои марбут ба кимиё, физика ва физиологияи инсонро фаро мегирад, бахши асосии он ба тавсиф ва таҳқиқи технологияҳои коркарди ва истеҳсоли маводди аввалия бахшида шудааст. Бо инбати нуктаи мазкур, асар барои мутахассисони соҳаҳои нигоҳгарӣ, коркарди масолеҳи чармӣ ва ҷавҳаршиносӣ аҳамияти илмӣ назаррас дорад.

Муаллиф дар «Баёну-с-синоот» масъалаҳои марбут ба рангубори ҷавохирот, коркарди сангҳои қиматбаҳо, таҳияи моддаҳои рангӣ ва дигар ҳунароҳои амалиро дар доираи донишҳои замони худ мавриди баррасӣ қарор додааст. Густардагии мавзӯҳои матраҳшуда ва фарогирии соҳаҳои гуногуни ҳунари ба ин асар хусусияти донишномавӣ бахшидааст.

¹ Ахмедов Ҳ.А. – докторанти PhD Институти таърих бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониш АМИТ

Сабки таълифи «Баёну-с-синоот» бо анъанаи осори илмӣи давраи Сомониён ҳамгунӣ дорад [2, 358], Дар он оммафаҳмӣ, соддагии баён ва равонии забони форсии тоҷикӣ ба таври равшан мушоҳида мешавад. Бинобар ин, рисола на танҳо ҳамчун сарчашмаи таърихи илм ва ҳунар, балки ҳамчун намунаи арзишманди насри илмӣи форсӣ-тоҷикӣ низ аҳаммияти вижа дорад. Муҳтавои асар инчунин имкон медиҳад, ки баъзе ҷанбаҳои муҳити фарҳангӣ ва ҳунарии форсизабонони Қуния ва дигар бахшҳои қаламрави Салҷуқӣни Рум дар асри XII мавриди омӯзиш қарор гирад.

Бо вуҷуди аҳаммияти илмӣ ва фарҳангии «Баёну-с-синоот», ин асар то имрӯз ба таври ҳамаҷониба таҳқиқ нашудааст. Гарчанде дар осори бархе аз донишмандони Шарқ ва Ғарб оид ба шахсият ва мероси илмӣи Ҳубайши Тифлисӣ маълумот ва ишораҳо мавҷуданд, ба омӯзиши ин рисола таваҷҷуҳи камтар зоҳир гардидааст. Аз ҷумла, Эраҷи Афшор [1], Муҳаммад Риёҳӣ [1], Фердинанд Вюстенфелд [10], Карл Брокелман [11], Чарлз Пикок [9], Меҳмет Фуот Кёпрюлю [6], Аҳмад Оташӣ [7], Ҷовид Изғӣ [8] ва Чарлз Амири Стори [12] дар таҳқиқоти худ ба муҳити илмӣ ва фарҳангии Қуния ё ба ҳаёт ва осори Ҳубайши Тифлисӣ ишора намудаанд, вале «Баёну-с-синоот» ҳамчун асари мустақил ва дорои хусусияти донишномавӣ ҳанӯз ба таври фарогир мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст.

Доир ба рисолаи нодири Ҳубайши Тифлисӣ «Баёну-с-синоот» нахустин маълумотро Ҳоҷӣ Халифа (1609-1657) дар асари маъруфи худ «Кашфу-з-зунун» (асри XVII) овардааст. Ӯ ин асарро аз ҷумлаи таълифоти тиббии Ҳубайши Тифлисӣ доништа, қайд мекунад, ки рисола аз 21 боб иборат буда, ба забони туркӣ низ тарҷума шудааст. Ба назар мерасад, ки Ҳоҷӣ Халифа тавассути асари дигари Ҳубайши Тифлисӣ - «Вуҷуҳу-л-Қуръон» бо «Баёну-с-синоот» ошно гардидааст [1, 283].

Андешаи Ҳоҷӣ Халифа муддати тӯлонӣ дар байни муҳаққиқон нуфуз дошта, аксари донишмандон низ «Баёну-с-синоот»-ро аз ҷумлаи осори тиббии Ҳубайши Тифлисӣ доништаанд. Аз ҳамин сабаб, бисёре аз шарқшиносони аврупоӣ низ Ҳубайши Тифлисро пеш аз ҳама ҳамчун табиб муаррифӣ намудаанд.

Аз ҷумла, шарқшиноси олмонӣ Фердинанд Вюстенфелд (1808-1899) ҳангоми омӯзиши осори табибони Шарқ дар китоби худ “Arabischen Aerzte und Naturforscher” (1840) ба Ҳубайши Тифлисӣ таваҷҷуҳ намуда, шаш асари тиббии ӯро зикр кардааст. Вюстенфелд Ҳубайши Тифлисро ҳамчун табиби маъруфи қарни XII муаррифӣ менамояд. Ин дар ҳолат, ки муҳаққиқони аврупоӣ он давра аз қисми зиёди мероси адабӣ ва ҳунарии ӯ огоҳии кофӣ надоштанд [10, 283].

Дар омӯзиши «Баёну-с-синоот» марҳилаи нав аз нашри илмӣи ин асар аз ҷониби Эраҷи Афшор оғоз гардид. Ӯ соли 1339 ҳ.ш. / 1957м. рисола дар Эрон ба ҷоп расонид ва нишон дод, ки «Баёну-с-синоот» на танҳо як асари тиббӣ, балки донишномаи фароғии ҳунарҳо ва донишҳои амалии асри XII мебошад. Эраҷи Афшор матни асарро дар асоси муқоисаи ду нусхаи дастнавис, ки дар Техрон ва Истанбул маҳфуз буданд, омода кардааст. Ӯ ишора менамояд: «Ду нусха аз ин китоб дар даст буд, ки дар тасҳеҳи матни ҳозир ба қор рафт» [1, 5]. Аз ин рӯ, нашри омоданамудаи Эраҷи Афшор то имрӯз яке аз муқамалтарин ва муътамадтарин нашрҳои «Баёну-с-синоот» ба шумор меравад.

Аз муҳаққиқони шуравӣ нахустин касе, ки ба «Баёну-с-синоот» таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуд, О. Вилычевский буд. Ӯ соли 1959 мақолае доир ба ин рисола ба нашр расонид, ки дар он «Баёну-с-синоот» ҳамчун яке аз нодиртарин донишномаҳои ҳунарий ба забони форсӣ-тоҷикӣ асри XII арзёбӣ шудааст [13, 180-182]. Вилычевский унвони асарро ба забони русӣ «Описание технологий» тарҷума намуда, ба аҳаммияти он ҳамчун сарчашмаи донишҳои амалӣ ва ҳунарий ишора кардааст.

Пас аз ду сол, соли 1961, ӯ бори дигар ба омӯзиши ин асар рӯ оварда, мақолаи алоҳида ба нашр расонид [14, 210-212]. Дар ин таҳқиқот масъалаҳои марбут ба истифодаи пигментҳои минералӣ (шингарф), омодаسازیи омехтаҳои доруворӣ («ғили ҳикмат»), зарфҳои шишагӣ барои нигоҳдорӣ ва омехтани моддаҳо, инчунин усулҳои истифодаи онҳо мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Вилычевский О. ба ҳулоса меояд, ки Ҳубайши Тифлисӣ донишҳои амалии даврони худро дар шакли як асари фарогир ҷамъбаст намудааст [14, 210 - 212].

Муҳаққиқи озарбойҷонӣ А. Ю. Казиев, ки ба омӯзиши дастхатҳо ва миниатюраҳои шарқии асрҳои миёна машғул буд, соли 1966 ба «Баёну-с-синоот» таваҷҷуҳ намуда, онро ҳамчун рисолаи нодири ҳунарий арзёбӣ кард. Ба андешаи ӯ, асари мазкур фарогири маълумоти арзишманд оид ба рангҳо, омодазоеки қоғаз, маводи хаттотӣ ва санъати рассомӣ мебошад. Казиев таъкид менамояд, ки бисёре аз муаллифони баъдӣ усул ва равишҳои дар ин асар пешниҳодшударо такрор намудаанд [15, 50-58]. Ба ақидаи ӯ, махсусан осоре, ки ба масъалаҳои рангрёзӣ, оҳангарӣ, чармгарӣ, ҷавҳаршиносӣ ва хаттотӣ бахшида шудаанд, аз таҷриба ва донишҳои дар «Баёну-с-синоот» инъикосёфта баҳра гирифтаанд.

Марҳилаи муҳимми дигари омӯзиши «Баёну-с-синоот» ба таҳқиқоти Г. П. Михалевич ва Э. В. Сайко марбут аст. Ин муҳаққиқон соли 1970 ба асари мазкур таваҷҷуҳ намуда, онро яке аз рисолаҳои нодири ҳунарии Хубайши Тифлисӣ арзёбӣ карданд. Дар пажӯҳиши худ онҳо боби панҷуми рисола - «Андар ранг кардани обгина аз ҳар навъе»-ро мавриди таҳлил қарор дода, маълумоти арзишмандро оид ба технологияҳои истеҳсол ва рангубори шиша дар асрҳои миёна пешниҳод намуданд [16, 73 - 79].

Қадами муҳимтар дар омӯзиши асар соли 1976 аз ҷониби Г. П. Михалевич гузошта шуд. Ӯ «Баёну-с-синоот»-ро ба забони русӣ тарҷума намуда, онро бо унвони «Описание ремесел» ба нашр расонид. Михалевич дар муқаддимаи тарҷума қайд мекунад, ки «Баёну-с-синоот» дар миёнаҳои асри XII ба забони форсӣ дар шаҳри Қуния таълиф шудааст [16, с. 73-79]. Ҳамчунин ӯ доир ба ҳаёт, фаъолияти илмӣ ва осори Хубайши Тифлисӣ маълумоти муфасссал овардааст, ки то он замон дар осори дигар муҳаққиқон ба чунин шакли фарогир ба назар намерасид.

Бо вучуди аҳаммияти калони ин тарҷума, онро тарҷумаи комил доништан мумкин нест. Зеро бинобар маҳдудиятҳои идеологӣ ва меъёрҳои ахлоқии давраи шуравӣ боби бистуми рисола - «Андар пайдо кардани асрори ҷимоъ ва обистанӣ» ихтисор шуда буд.

Дар марҳилаи навини омӯзиши асар муҳаққиқони Донишгоҳи Салчуки Туркия Аҳмад Чайдӣ ва Иброҳим Кунт соли 2010 мақолае ба нашр расонида, дар он бобҳои ҳафтум, ҳаштум, нухум ва даҳуми «Баёну-с-синоот»-ро мавриди баррасӣ қарор доданд [4, 427 - 434]. Таваҷҷуҳи асосии ин муҳаққиқон ба боби ҳафтуми асар, ки ба усулҳои об додани теғ ва дигар навъҳои силоҳ бахшида шудааст, равона гардидааст. Ба ақидаи онҳо, Хубайши Тифлисӣ дар ин бахш яке аз нодиртарин маълумотҳоро оид ба технология ва усулҳои коркарди силоҳ дар асрҳои миёна баён намудааст.

Дар Тоҷикистон нахустин шуда Шарифзода А. Қ. соли 2021 пиромуни «Баёну-с-синоот»-и Хубайши Тифлисӣ таҳқиқоти махсусро ба нашр расонд [18, 135 - 146]. Дар ин пажӯҳиш ҳаёт, фаъолияти илмӣ ва мероси адабии Хубайши Тифлисӣ ба таври муфасссал мавриди баррасӣ қарор гирифта, ҷойгоҳ ва аҳаммияти «Баёну-с-синоот» дар таърихи илми халқи тоҷик муайян шудааст. Инчунин мавсуф ҳамроҳи муаллифи ин сатрҳо матни рисоларо дар асоси нусхаи дастнависи маҳфуз дар Китобхонаи Айясофияи Туркия аз хатти форсӣ ба хатти кириллӣ баргардон намуда, ба нашр омода кардааст. То имрӯз чунин таҳқиқоти фарогир доир ба Хубайши Тифлисӣ дар Тоҷикистон анҷом дода нашуда буд. Гузашта аз ин Шарифзода А.Қ. аҳамити калони «Баёну-с-синоот»-ро барои кори осорхонавӣ ошкор карда, дар ин мавзӯ мақолаи алоҳида ҷоп менамояд [19, 171-187].

Яке аз масъалаҳои баҳснок дар омӯзиши «Баёну-с-синоот» аниқ намудани санаи таълифи он мебошад. Хубайши Тифлисӣ одатан дар муқаддимаи асарҳои худ на танҳо санаи таълиф, балки маълумотро оид ба таълифоти пешинааш низ зикр менамояд. Бо вучуди ин, дар муқаддимаи ду асаре, ки пай дар пай таълиф шудаанд, яъне «Баёну-н-нучум» ва «Баёну-с-синоот» санаи таълиф оварда нашудааст. Дар муқаддимаи «Баёну-с-синоот» муаллиф чунин менависад: «...чун аз таснифи “Баёну-н-нучум” бипардохтам, ин китоб мухтасар ба порсӣ андар синоот аз китобҳои тозӣ тасниф кардам...» [1, 21].

Ин маълумот нишон медиҳад, ки «Баёну-с-синоот» баъд аз таълифи «Баёну-н-нучум» навишта шудааст, аммо санаи дақиқи таълифи он ҳанӯз муайян нест. Ҳамчунин таваҷҷуҳро ибораи «аз китобҳои тозӣ тасниф кардам» ҷалб менамояд. Аз қадом сарчашмаҳои арабӣ истифода шудани муаллиф дар матни рисола ба таври мушаххас нишон дода нашудааст ва ин масъала таҳқиқоти минбаъдаро талаб мекунад. Фарзияи эҳтимолии аз байн рафтани баъзе

кисматҳои матни асли дар чараи нусхабардориҳои баъдӣ ҳанӯз ба далелҳои кофии илмӣ ниёз дорад.

Дар натиҷаи баррасии таърихи омӯзиши донишномаи «Баёну-с-синоот»-и Ҳубайши Тифлисӣ метавон ба ҳулоса омад, ки ин асар аз ҷумлаи муҳимтарин асари халқи тоҷик дар асри XII ба шумор меравад. Таҳлили сарчашмаҳо ва адабиёти илмӣ мавҷуда нишон медиҳад, ки омӯзиши рисолаи мазкур марҳила ба марҳила сураат гирифта, аз маълумоти мухтасари китобшиносӣ оғоз ёфта, тадриҷан ба таҳқиқи мухтаво, наشري илмӣ ва омӯзиши ҷанбаҳои алоҳидаи он расидааст.

Чӣ тавре мушаххас шуд, нахустин маълумот оид ба «Баёну-с-синоот» аз осори ҳуди муаллиф дастрас мешавад. Сипас дар асри XIX Ҳочӣ Халифа дар асари машҳураш - «Кашфу-з-зунун» доир ба «Баёну-с-синоот» иттилоъ медиҳад. Дар ин марҳила асари мазкури Ҳубайши Тифлисӣ бештар ҳамчун яке аз таълифоти тиббии ӯ шинохта мешуд. Ин арзёбӣ дар байни муҳаққиқони баъдӣ низ таъсир гузошта, то миёнаҳои асри XX бисёре аз донишмандон Ҳубайши Тифлисро пеш аз ҳама ҳамчун табиб муаррифӣ менамуданд. Таҳқиқоти Фердинанд Вюстенфелд ва дигар шарқшиносони аврупоӣ низ бештар ба осори тиббии муаллиф равона гардида буданд.

Марҳилаи нави омӯзиши рисола ба аввали нимаи дувуми асри XX рост меояд ва олими машҳури эронӣ Эраҷи Афшор саромади ин таҳқиқот мебошад. Ӯ дар асоси муқоисаи ду нусхаи дастнависи матни «Баёну-с-синоот»-ро ба нашр омода намуда, аҳаммияти онро ҳамчун асари фароғири ҳунароҳо ва донишҳои амалӣ нишон дод [1, 6]. Маҳз баъд аз наشري илмӣ Эраҷи Афшор муҳаққиқон тавонистанд ба мухтавои воқеии рисола дастрасӣ пайдо кунанд ва онро ҳамчун донишномаи ҳунари мавриди омӯзиш қарор диҳанд.

Таҳқиқоти Эраҷи Афшор ба таҳқиқи асари мазкур дар иттиҳод шуравӣ тақсон дод. Таҳқиқоти О. Вилычевский, А.Ю. Казиев, Г.П. Михалевич, Э.В. Сайко, нишон медиҳанд, ки «Баёну-с-синоот» на танҳо дорои аҳаммияти таърихӣ фарҳангӣ, балки манбаи арзишманд барои омӯзиши технологияҳои истеҳсолӣ, ҳунароҳои амалӣ, коркарди ашёи хом, истеҳсоли шиша, рангрёзӣ, чармгарӣ, ҷавҳаршиносӣ ва дигар соҳаҳои фаъолияти иқтисодии асрҳои миёна мебошад. Ин пажӯҳишҳо саҳми муҳим дар шиноختи мухтавои асар гузошта бошанд ҳам, асосан ба масъалаҳои ҷудогона ва бобҳои алоҳидаи рисола бахшида шудаанд.

Таҳқиқи умумии «Баёну-с-синоот» ва аҳаммияти он барои кори осорхонавӣ дар Тоҷикистон ба соли 2021 рост омад. Бояд таъкид намуд, ки то ин вақт касе аҳаммияти ин асарро ғайр аз олими тоҷик барои кори осорхонавӣ таъкид накарда буд.

Дар баробари ин, таҳлили адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки як қатор масъалаҳои муҳим ҳанӯз ҳалли ҳудро наёфтаанд. Аз ҷумла, санаи дақиқи таълифи «Баёну-с-синоот» маълум нест. Ҳамчунин сарчашмаҳои арабие, ки Ҳубайши Тифлисӣ ҳангоми таълифи рисола истифода кардааст, ба таври мушаххас муайян нашудаанд. Муайян намудани робитаи ин асар бо дигар осори илмӣ ҷаҳони ислом, омӯзиши таъсири он ба рисолаҳои баъдӣ ва таҳқиқи хусусиятҳои забонӣ ва сабкӣ он аз ҷумлаи масъалаҳои мебошанд, ки пажӯҳиши амиқтарро тақозо мекунанд.

Ҳамин тариқ, «Баёну-с-синоот» ҳамчун донишномаи муҳими ҳунароҳо ва донишҳои амалии асри XII дорои аҳаммияти бузурги илмӣ, фарҳангӣ ва таърихӣ мебошад. Асар на танҳо сатҳи рушди донишҳои амалӣ ва ҳунароҳои гуногунро инъикос мекунад, балки барои омӯзиши таърихи илм, техника, фарҳанг ва насри илмӣ форсӣ-тоҷикӣ низ сарчашмаи арзишманд маҳсуб мешавад. Бо назардошти ин, идомаи таҳқиқи ҳамаҷонибаи рисола, ҷалби нусхаҳои нави дастнавис ва таҳияи наشري мукаммали илмӣ он метавонад дар оянда барои рушди таърихнигорӣ илм ва фарҳанги форсии тоҷикӣ натиҷаҳои муҳим ба бор оварад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абулфазл Ҳубайш ибни Иброҳим Муҳаммади Тифлисӣ. - Баёну-с-синоот. - Техрон, 1339/1957. - 182с.
2. Баҳор М. Сабкшиносӣ / Муҳаммад Баҳор. - Техрон. Ҷ-2, 1963. - 421с.
3. Дмитриева Л.В. Каталог тюрских рукописей института востоковедения Российской Академии Наук / Л.В. Дмитриева. - Москва, 2002. - 618с.
4. Ahmet C. İbrahim K. Beyânu's-Sinâ'a İsimli Yazma Eserde Bulunan Zanaat Konusundaki Bazı Açıklamalar.// Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 24 / 2010. - S. 427-434.

5. Çetin İdris. “Hubeyş et-Tiflîsî’nin Kâmilü’t-Ta’bîr’i ve Türkçe Tercümeleri”. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Karabük: Sayı 12 (Eylül 2023), – S. 683–714.
6. Fuad Köprülü. *Türk Edebiyatı Tarihi*. – İstanbul, 1980. – 233 S.
7. Ateş A. Hicrî VI-VIII (XII–XIV) Asırlarda Anadolu’da Farsça Eserler // *Türkiyat Mecmuası*. – İstanbul, Cilt VII–VIII, 1945. – S. 94–135.
8. Cevat İzgi. *Hubeyş et-Tiflîsî*. // *İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 18. – İstanbul, 1998. – 1924 S.
9. Peacock, A. C. S. *Islam, Literature and Society in Mongol Anatolia*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019. – 314 p.
10. Wüstenfeld Ferdinand. *Arabischen Aerzte und üfatur Forscher*. –Göttingen, 1840. – 208 с.
11. Carl Brockelmann. *History of the Arabic Written Tradition*. Vol. 2. –Boston, 2016. – 638с.
12. Стори Ч. А. Персидская литература. Т-1/ Ч.А. Стори. – Москва, 1972. – 696с.
13. Вилычевский О. Абуль-Фазль Хобайш ибн Ибрагим Тифлиси. Баян ас-санаат (Описание Технологий).// *Советская Этнография*. – Москва, № 2, 1959. – С. 179-181.
14. Вилычевский О. Сфероконические сосуды в переднеазиатском трактате по прикладной технологии XII в. // *Советская Археология*. – Москва, № 2, 1961. – С. 210-212.
15. Казиев А. Ю. Художественно-технические материалы и терминология средневековой книжной живописи, каллиграфии и переплетного искусства. – Баку, 1966. – 243с.
16. Михалевич Г. П., Сайко Э. В. Сведения персидского источника XII в. О некоторых приемах по изготовлению люстровой керамики.// *Известия Академия наук Таджикской СССР*. – Душанбе, № 2(60), 1970. – С. 73-79.
17. Чаъфаримазхаб М. “Баёнул-н-нучум”-и Абулфазл Хубайш бини Иброхим муначчими Тифлисӣ.// *Дар ҷустуҷӯи нусха*. – Техрон, № 2, 1385 х.ш. – С. 149-159.
18. Шарифзода А. Қ. Инъикоси химияи амалӣ ва технологияи ҳунармандӣ дар «Баёну-с-синоот» -и Хубайши Тифлисӣ // *Муаррих*.-Душанбе, №2(26), 2021. – С. 135-146.
19. Шарифзода А. Аҳамияти назарӣ ва амалии “Баёну-с-синоот” дар кори осорхонавӣ// *Ахбори Осорхонаи таърихӣ вилояти Суғд- Хучанд*, №6, 2022. – С. 171-187
20. Ҳочи Халифа. *Кашфу-з-зунун*. – Басра, Ҷ-2. 2021. – 654с.
21. Юсуф Б. Абулфазл Хубайш ибни Иброҳим ибни Муҳаммад олим, адиб, табиб, нависандаи форсӣ ва арабнависи қарни шашум. Донишномаи Ҷаҳони Ислом. – Техрон, Ҷ-3, 2002. –500с.

ТАЪРИХИ ОМУЗИШИ “БАЁНУ-С-СИНООТ”-И ХУБАЙШИ ТИФЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур таърихи омузиш, нашр ва таҳқиқи донишномаи «Баёну-с-синоот»-и Хубайши Тифлисӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки «Баёну-с-синоот» ҳамчун донишномаи ҳунарҳо ва донишҳои амалии асри XII маҷмӯи арзишманди маълумотро оид ба технологияҳои истеҳсолӣ, ҳунарҳои амалӣ ва фарҳанги моддии асримиёнагӣ дар бар мегирад.

Муаллиф муайян кардааст, ки асари «Баёну-с-синоот» дар асри XVII дар «Кашфу-з-зунун»-и Ҳочӣ Халифа ҳамчун асари сирф тиббӣ тавсиф шудааст. Дар асри XIX олими олмонӣ Ф. Вюстенфелд ин асари Хубайши Тифлисиро таҳқиқ карда, онро низ асари тиббӣ меҳисобид. Танҳо аз солҳои 50-уми асри XX таҳқиқи ҷиддии «Баёну-с-синоот» оғоз меёбад. Олими шинохтаи эронӣ Э. Афшор «Баёну-с-синоот»-ро дар асоси ду нусха таҳқиқ, муқоиса ва баррасӣ намуда, онро соли 1957 ба ҷоп мерасонад. Ин таҳқиқоти Э. Афшор ба омузиши ин асари Хубайши Тифлисӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ таъсири амиқ гузошт.

Дар Тоҷикистон А.А. Семенов ва Э. Сайко «Баёну-с-синоот»-и Хубайши Тифлисиро нисбатан маҳдуд таҳқиқ ва истифода кардаанд. Соли 2021 ин асар аз ҷониби Шарифзода А.Қ. таҳқиқ шуда, натиҷаҳои он ба ҷоп расиданд. Баъдан ин асар аз ҷониби ҳамин олим ва муаллифи ин сатрҳо ба алифбои кириллии тоҷикӣ баргардонида шуд. Бо вучуди ин, «Баёну-с-синоот»-и Хубайши Тифлисӣ то ҳол ба таври муфассал ва ҳамачониба мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст.

Калидвожаҳо: Хубайши Тифлисӣ, «Баёну-с-синоот», «Баёну-н-нучум», донишнома, таърихи илм, таърихи техника, ҳунарҳои амалӣ, Куния, асри XII, мероси хаттӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Аҳмедов Ҳасан Аҳтамович - докторанти PhD шуъбаи таърихи илм ва техникаи Институту таърих бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониш АМИТ. Телефон: (+992) 800-00-91-82.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ «БАЯНУ-С - СИНААТ» ХУБАЙША ТИФЛИСИ

В настоящей статье рассматривается история изучения, публикации и исследования энциклопедического сочинения Хубайша Тифлиси «Байану-с-синаат». Исследование показывает, что «Байану-с-синаат» как энциклопедия ремёсел и прикладных знаний XII века представляет собой ценный свод сведений о производственных технологиях, прикладных ремёслах и материальной культуре средневековья.

Автор установил, что сочинение «Байану-с-синаат» уже в XVII веке было охарактеризовано Хаджи Халифой в труде «Кашфу-з-зунун» как исключительно медицинское произведение. В XIX веке немецкий учёный Ф. Вюстенфельд также исследовал труд Хубайша Тифлиси и рассматривал его как медицинское сочинение. Лишь с 1950-х годов начинается всестороннее научное изучение «Байану-с-синаат». Известный иранский учёный Эрадж Афшар исследовал, сопоставил две рукописи произведения и опубликовал его в 1957 году. Это издание оказало значительное влияние на дальнейшее изучение труда Хубайша Тифлиси в Советском Союзе.

В Таджикистане А. А. Семёнов и Э. Сайко использовали и исследовали «Байан ас-синаат» лишь в ограниченной степени. В 2021 году А. К. Шарифзода провёл специальное исследование данного произведения и опубликовал его результаты. Позднее этот труд был переведён на таджикскую кириллицу указанным исследователем совместно с автором настоящей статьи. Несмотря на это, энциклопедия «Байану-с-синаат» Хубайша Тифлиси до настоящего времени не стала объектом всестороннего и комплексного исследования.

Ключевые слова: Хубайш Тифлиси, «Байану-с-синаат», «Байану-н-нуджум», энциклопедия, история науки, история техники, прикладные ремёсла, Кония, XII век, письменное наследие.

Сведения об авторе: Ахмедов Хасан Ахтамович – докторант (PhD) отдела истории науки и техники Института истории, археологии и этнологии имени А. Дониша НАНТ. Телефон: (+992) 800-00-91-82.

THE HISTORY OF RESEARCH ON HUBAYSH TIFLISI'S "BAYANU-S-SINOOT"

This article examines the history of the study, publication, and scholarly research of *Bayān al-Şinā'āt*, the encyclopedic work of Hubaysh al-Tiflīsī. The study demonstrates that *Bayān al-Şinā'āt*, as an encyclopedia of crafts and practical knowledge from the twelfth century, constitutes a valuable source of information on production technologies, applied crafts, and the material culture of the medieval period.

The author establishes that *Bayān al-Şinā'āt* was already described in the seventeenth century by Haji Khalifa in *Kashf al-Zunūn* as a purely medical work. In the nineteenth century, the German scholar Ferdinand Wüstenfeld also examined Hubaysh al-Tiflīsī's work and regarded it as a medical treatise. Comprehensive scholarly research on *Bayān al-Şinā'āt* began only in the 1950s. The prominent Iranian scholar Iraj Afshar studied, compared two manuscript copies of the work, and published a critical edition in 1957. This publication had a significant impact on subsequent research on Hubaysh al-Tiflīsī's work in the Soviet Union.

In Tajikistan, A. A. Semenov and E. Saiko made only limited use of and conducted limited research on *Bayān al-Şinā'āt*. In 2021, A. Q. Sharifzoda carried out a dedicated study of the work and published the results. Subsequently, the work was transliterated into the Tajik Cyrillic script by the same scholar in collaboration with the author of the present article. Nevertheless, Hubaysh al-Tiflīsī's *Bayān al-Şinā'āt* has not yet been comprehensively and systematically investigated.

Keywords: Hubaysh al-Tiflīsī, Bayān al-Şinā'āt, Bayān al-Nujūm, encyclopedia, history of science, history of technology, applied crafts, Konya, twelfth century, written heritage.

Information about the author: Akhmedov Khasan Akhtamovich - PhD doctoral student of the Department of History of Science and Technology, Institute of History, Archaeology and Ethnology named after A. Donish, National Academy of Sciences of Tajikistan (NAST). (+992) 800-00-91-82.

ОМИЛҲОИ БЕРУНА ДАР ҶАНГИ ТАҲМИЛИИ ШАҲРВАНДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН (1992 - 1997)

Назризода Д. Ҳ.¹

Ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (1992 -1997) аз лиҳози хусусияти худ муқовимати мусаллаҳонаи дохилӣ ба шумор мерафт, ки бо зиддияти шадиди сиёсӣ дар дохили кишвар бунёд ёфта буд. Субъектҳои асосии муноқиша нерӯҳои сиёсии тоҷик буданд ва сабабу динамикаи он аз равандҳои иҷтимоӣ-сиёсии дохилии давраи ташаккули давлатдорӣ мустақил сарчашма мегирифт. Бо вучуди ин, рушди муқовимати мусаллаҳона, чараҳои танзими сулҳомез ва вазъи умумии ҳарбӣ-сиёсӣ дар ҷумҳурӣ зери таъсири омилҳои беруна ва бархе давлатҳои минтақа қарор дошт.

Федератсияи Россия дорои имкониятҳои фарох барои таъсиррасонӣ ба вазъият дар ҷумҳурӣ буд. Дар ин замина мавқеи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Раҳмон Набиев, ки аз ғояи таҳти юрисдиксияи ҷумҳурӣ гирифтани дивизияи 201-уми мототирандозӣ, ки дар қаламрави Тоҷикистон мустақар буд, даст кашида, ба ихтиёри Россия додани онро пазируфт, ин имкониятҳоро густариш дод. Аммо дар моҳҳои аввали ноустуворӣ, дар шароити номуайянии сиёсати Россия нисбат ба нерӯҳои гуногуни сиёсии ҷумҳурӣ, дастгирии ин ё он гурӯҳ шакли возеҳу мушаххас надошт.

Пас аз сафари намоёндагони Президенти СССР А. Собчак ва Е. Велихов дар моҳи октябри соли 1991 ба Тоҷикистон ва изҳори дастгирии онҳо аз нерӯҳои демократӣ, дар муҳити сиёсати Россия ақидаи зарурати дастгирии маҳз ҳамин нерӯҳо устувор гардид. Баъдтар сабаби ноустувории сиёсати Россияро А. Адамишин, ки солҳои 1993-1994 муовини аввали вазири корҳои хориҷии Федератсияи Россия буда, самти Тоҷикистонро роҳбарӣ мекард, чунин арзёбӣ карда буд: «Ин нороҳатиро боз далели он меафзуд, ки моҳи ноябри соли 1991 Раҳмон Набиев, ки дар гузашта котиби якуми Ҳизби коммунисти Тоҷикистон буд, ба мақоми президентӣ интиҳоб гардид. Роҳбаре, ки ба арзёбии бисёриҳо заиф буд ва бар замми ин командаш низ сатҳи баланди касбӣ надошт» [1, 253].

Соли 1992 Созишнома дар бораи ба тобеияти муваққатии дугона гузаронидани дивизияи 201-ум расмиеъти тасдиқ (ратификатсия)-ро дар Федератсияи Россия нагузашт ва дар натиҷа дивизия дар тобеияти Россия боқӣ монд. Хизматчиёни ҳарбии дивизияи 201-уми мототирандозӣ бо дархости ҷониби Тоҷикистон ҳифзи иншооти аз лиҳози стратегӣ муҳим, аз ҷумла НБО-и “Норак”-ро таъмин намуданд, ҷудосозии воқеии тарафҳои даргирро амалӣ мекарданд ва борҳо зерини оташ қарор мегирифтанд, риояи соати комендантӣро назорат менамуданд; фармондеҳии дивизия дар давраҳои душвортарин ҳамчун миёнарав байни гурӯҳҳои даргир баромад мекард [1, 256].

Тираномӣ соли 1992 муовини якуми фармондеҳи Қўшунҳои хушкігарди Федератсияи Россия, генерал-полковник Э. Воробёв дар Тоҷикистон ҳамчун намоёндаи вақолатдори Федератсияи Россия оид ба масъалаҳои будубоши Қўшунҳои Россия дар қаламрави ҷумҳурӣ фаъолият дошт.

Тибқи мавқеи расмӣ, Федератсияи Россия бетарафиро нигоҳ дошта, ҳеҷ яке аз тарафҳои муноқишаро дастгирӣ намекард. Бо вучуди ин, бархе манбаъҳо ишора менамоянд, ки қисме аз силоҳро тарафҳои даргир аз воҳидҳои дивизияи 201, ки дар шаҳрҳои Душанбе, Қўлоб ва Қўрғонтеппа мустақар буданд, дастрас мекарданд. Аз ҷумла, рӯзи 2-юми майи соли 1992, ҳангоми баргузории гирдиҳамоиҳои ҷонибдорони соҳти конституционӣ ва муҳолифин дар майдонҳои «Озодӣ» ва «Шаҳидон»-и шаҳри Душанбе, гурӯҳи муҳолифин автомашинаи дивизияи 201-ро, ки силоҳи ҷангӣ интиқол мебуд, боздошт намуд. Роҳбарони муҳолифин ин ҳодисаро ҳамчун иқдоми иғвоангезона арзёбӣ намуда, феврал мошинро бо силоҳаш ба гарнизони Душанбе баргардониданд [10].

¹ Назризода Давлаталӣ Ҳайдар - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, докторанти кафедраи муносибатҳои байналхалқӣ

Рӯзноманигор Олег Панфилов аз ҷумла ҷунин зикр мекунад: «Россия ба ҷанги шаҳрвандӣ манфиатдор буд ва ба ман, ҳамчун рӯзноманигор, моҳи августи соли 1992 муяссар шуд бибинам, ки чӣ гуна полковник Меркулов, фармондеҳи полки Қўрғонтеппа, ба ҳар ду тарафи даргир силоҳ тақсим мекард» [15]. Шурӯъ аз моҳи сентябри соли 1992, тибқи як қатор маълумот, хизматчиёни ҳарбии Россия бештар ба ҷонибдорони сохти конститусионӣ - ихтиёриёни Фронти халқӣ дастгирӣ мерасониданд. Баъзе хизматчиёни воҳидҳои дивизияи 201, ки дар шаҳрҳои Кӯлоб ва Қўрғонтеппа мустақар буданд, танкҳо ва дигар техникаи ҳарбиро ба нерухое, ки бар зидди муҳолифин мечангиданд, месупориданд. Ба маълумоти Акбаршо Искандаров, то охири моҳи сентябри соли 1993 воҳидҳои мусаллаҳи Фронти халқӣ таҳти роҳбарии Сангак Сафаров дар ихтиёри худ чор танк ва ҷандин БТР доштанд.

Моҳи октябри соли 1992 генерал - полковник Э. Воробёв ба роҳбари Фронти халқии Тоҷикистон Сафаралӣ Кенчаев дар ҷараёни кӯшиши нокомонаи ӯ барои ҳамла ба шаҳри Душанбе машварат меод ва дастгирӣ ҳам мекард [8,110].

Дар ҷараёни сафари вазири муҳофизати Федератсияи Россия, генерали артиш П. С. Грачёв ба шаҳри Душанбе рӯзи 5-уми феввали соли 1993 мувофиқа ҳосил гардид, ки дивизияи 201-уми мототирандозӣ минбаъд низ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон боқӣ монад, мақоми ҳуқуқии он бошад бо Созишномаи алоҳидаи дучониба муайян карда хоҳад шуд.

Рӯзи 27-уми апрели соли 1993 дар ҷаласаи муштараки палатаҳои Шурои Олии Федератсияи Россия масъалаи «Дар бораи иштироки контингенти ҳарбии Россия дар Қувваҳои дастаҷамъии дастгирии сулҳ дар Тоҷикистон» баррасӣ гардид. Тибқи қарори қабулшуда, барои ҷудо намудани контингенти ҳарбӣ бо шумораи то 500 нафар ҷиҳати иштирок дар қувваҳои дастаҷамъии ҳифзи сулҳ дар якҷоягӣ бо Қазоқистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон ризоият дода шуд [11, 234].

Дар натиҷаи сафари расмӣ ҳаёти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти роҳбарии Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмонов ба шаҳри Москва 24-25 майи соли 1993 Аҳднома дар бораи дӯстӣ, ҳамкорӣ ва кӯмаки мутақобила байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россия, инчунин бастаи ҳафт Созишномаи дорои хусусияти ҳарбӣ ба имзо расид.

Хизматчиёни ҳарбии дивизияи 201-ум мототирандозӣ ва сарҳадбонони рус, сарфи назар аз эълони бетарафӣ, дар минтақаҳои хавфнок қарор дошта, талафоти ҷонӣ меоданд, техникаи ҳарбӣ хароб мегардид. Тибқи маълумоти собиқадорони дивизия, дар давраи муқовимати мусаллаҳи байни тоҷикон тақрибан сад нафар хизматчиёни ҳарбии он ба ҳалокат расидааст; талафоти сарҳадбонон низ беш аз сад нафарро ташкил додааст [1, 285].

Хидмати асосии Федератсияи Россия дар солҳои ҷанги таҳмили шаҳрвандӣ, дар баробари таъмини ҳифзи марзҳои берунии Тоҷикистон, инчунин мусоидат ба баргузори музокироти байни тоҷикон буд, ки бо дастгирии он ҷониб дар Москва соли 1994 оғоз ва соли 1997 анҷом ёфтанд.

Дар якҷоягӣ бо воҳидҳои бригадаи 15-ум отрядҳои дигар қисмҳои таъиноти махсуси россиягӣ низ амал мекарданд; ба Тоҷикистон гурӯҳи пурқуввати хизматчиёни ҳарбии рус бо мақсадҳои мушаххас фиристода шуд ва онҳо ба табиғи овоза ғайриқонунона доштанд. Амалиётро муовини фармондеҳи бригада, афсари таъиноти махсус А. Чубаров роҳбарӣ менамуд. Пас аз барқарор намудани робита бо фармондеҳони маҳаллии воҳидҳои мусаллаҳ онҳо ба С. Сафаров, ки он замон бо гурӯҳи худ дар Қўрғонтеппа қарор дошт, таъин намуданд. Бо таъин ба ӯ муттаҳидсозии гурӯҳҳои мусаллаҳ атрофи Фронти халқии Тоҷикистон амалӣ гардида, таълими воҳидҳои ҷангӣ ва таъмин намудани онҳо бо силоҳ ва лавозимоти ҷангӣ ба роҳ монда шуд. Бархе аз афсарон бевосита дар амалиёти ҷангӣ иштирок мекарданд [14].

Рӯзи 4 ноябри соли 1998 ӯ бо гурӯҳҳои отрядҳои мусаллаҳ аз қаламрави Ҷумҳурии Ўзбекистон ба вилояти Ленинобод (ҳоло вилояти Сӯғд) ворид шуда, дар шаҳрҳои Хучанд ва Чкаловск фурудгоҳ, биноҳои идораи корҳои дохилӣ ва идораи вилояти амнияти миллӣ, қалъаи куҳна (мақони ҷойгиршавии полки таъиноти махсуси ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон), инчунин марказҳои ноҳияҳои Ўротеппа, Нов ва қисмати шохроҳи Душанбе - Хучандро таҳти назорат гирифт. Рӯзи 8 ноябр, пас аз шикаст, отрядҳои М. Худойбердиев ба самти Ўзбекистон ақибнишинӣ карданд. Дар натиҷаи ин рӯйдодҳо тақрибан сад нафар ба ҳалокат расид.

Прокуратураи генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон борҳо дархости истирдоди М. Худойбердиев ва ҳаммаслаконашро пешниҳод намуд, аммо ин дархостҳо бе посух монданд [7].

Ҷумҳурии Қирғизистон кӯшиш ба харҷ дод, ки ба танзими муноқиша ва таъмини субот дар Тоҷикистон мусоидат намояд. Тирамоҳи соли 1992 ҷумҳуриро ҳайатҳое таҳти роҳбарии Раиси Парлумони Қирғизистон М. Ширимкулов ва ноиби Президенти Қирғизистон Ф. Кулов дидан намуданд. 6 октябр ноиби Президенти Қирғизистон Ф. Кулов дар сарвари гурӯҳи намоёндагони шахсии президентҳои як қатор давлатҳои ИДМ ба Душанбе омад. Ҳайат бо вазъи ҷумҳурии шинос шуда, бо намоёндагони ҳар ду ҷониби даргир мулоқот анҷом дод [4].

Рӯзи 9-уми октябри соли 1992 дар шаҳри Бишкек дар ҷаласаи сарони давлатҳо ва ҳукуматҳои ИДМ дар баробари дигар масъалаҳои рӯзнома вазъ дар Тоҷикистон баррасӣ гардид. Пас аз гузориши Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон А. Искандаров, ки иштирокчиёро дар бораи вазъи кишвар муфасссал огоҳ намуд, ноиби Президенти Қирғизистон Ф. Кулов низ баромад кард. Аз рӯи натиҷаи баррасӣ изҳороти дахлдор қабул гардида, қарор дар бораи таъсиси гурӯҳи изтироӣ барои омӯзиши вазъ ва таҳияи тадбирҳои воқуниш қабул шуд. Роҳбари гурӯҳ Феликс Кулов таъин гардид. Ӯ дар ин сифат 7–8 ноябр дубора ба Тоҷикистон омада, бо роҳбарияти ҷумҳурии мулоқотҳо анҷом дод ва дар вохӯрӣ бо роҳбарони гурӯҳҳои даргир дар ноҳияи Панҷ ширкат варзид [11, 615].

Роҳбарияти Давлати Ислонии Афғонистон, аз ҷумла Президент Бурҳониддин Раббонӣ ва вазири мудофия генерал А. Масъуд, ҷонибдорони ХНИТ-ро дастгирӣ менамуданд. Манбаи асосии дастрасии силоҳ барои муҳолифин қаламрави Афғонистон буд, силоҳ бо роҳҳои мухталиф ба Ҷумҳурии Тоҷикистон интиқол дода мешуд. Пас аз он ки роҳбарияти сиёсии муҳолифин таҳти сарвари Сайид Абдуллоҳи Нурӣ дар Афғонистон қарор гирифт, дастгирии муҳолифини тоҷик на танҳо аз ҷониби сохторҳои расмии Афғонистон, балки аз ҷониби фармондеҳони саҳроӣ, ки ба Қобул итоат намекарданд, низ ба роҳ монда шуд. Дар баъзе ҳолатҳо муҷоҳидони афғон дар амалиётҳои ҷангии муҳолифини мусаллаҳи тоҷик дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирок мекарданд. Бо вуҷуди ин, пас аз сафари расмии Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмонов ба шаҳри Қобул моҳи августи соли 1993 мавқеи роҳбарияти Афғонистон нисбат ба муноқишаи тоҷикон тағйироти муайянро аз сар гузаронд [12].

Миёнаҳои феввали соли 1993 Вазорати қорҳои хориҷии Тоҷикистон ва Фармондеҳии гурӯҳи Қўшунҳои сарҳадии Федератсияи Россия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба афзоиши ҳолатҳои нақзи сарҳади давлатӣ аз қаламрави Афғонистон изҳори нигаронӣ намуданд. Вазорати қорҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба консулгари Афғонистон эътироз ирсол карда, аз афзоиши ҳолатҳои нақзи сарҳад, тирборон кардани дастаҳои марзбон аз сарҳади муқобил ва тамаркузи гурӯҳҳои мусаллаҳи диверсионӣ хабар дод. Дар ёддошти эътирозӣ аз ҳукумати Афғонистон талаб карда шуд, ки барои ба эътидол овардани вазъ дар сарҳади байни ду давлат тадбирҳои таъҷилии андешад [11,109]. Дар изҳороти Фармондеҳии гурӯҳи қўшунҳои сарҳадии Федератсияи Россия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд гардид, ки на танҳо шумораи ҳолатҳои нақзи сарҳади давлатӣ аз ҷониби гурӯҳҳои мусаллаҳ аз қаламрави Афғонистон афзоиш ёфтааст, балки мавридҳои тирборон кардани дастаҳои сарҳадбон ҳангоми иҷрои вазифаи хизматӣ низ ба қайд гирифта шудаанд.

Моҳи январӣ соли 1993 нуқтаҳои аҳолинишини ноҳияҳои сарҳадии Панҷ, Кумсангир ва Ишкошим аз қаламрави Афғонистон бо мушакҳои реактивӣ тирборон гардиданд. Чунин амалҳо моҳи феврал низ идома ёфтанд, чанд мушаки реактивӣ дубора ба самти ноҳияи Панҷ партоб карда шуд, ки яке аз онҳо дар ҳудуди дастаи сарҳадӣ ва дуҷумӣ дар наздикии бинои истиқоматӣ таркид. Дар ин замина фармондеҳӣ изҳор дошт, ки дар сурати такрор ёфтани тирборон ҳукуки андешидани тадбирҳои ҷавобии мутаносибро барои худ маҳфуз медорад [11,110].

Рӯзи 15-уми апрели соли 1993 Вазорати қорҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ёддошти Вазорати қорҳои хориҷии Давлати Ислонии Афғонистон ва ирсоли ҷавоб ба он иттилоъ дод. Дар ёддошти ҷониби Афғонистон иддао мешуд, ки дар сарҳад қўшунҳои мусаллаҳи давлати хориҷӣ мустақар гардидаанд, ки гӯё ба амнияти Афғонистон таҳдид эҷод менамоянд.

Вазорати корҳои хориҷии ҷумҳурии инчунин изҳор дошт, ки қўшунҳои сарҳадии ИДМ дар Тоҷикистон сарҳади давлатии Давлати Исломии Афғонистонро нақз накардаанд ва нисбат ба давлати ҳамсоя амалҳои душманона анҷом надовдаанд. Фаъолияти онҳо танҳо ба таъмини сулҳ, субот ва амният дар сарҳад равона гардида буд [2].

Бо вуҷуди тадбирҳои андешидашуда, вазъ дар сарҳади Тоҷикистону Афғонистон муташанниҷ боқӣ мемонд. Дар изҳороти Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 августи соли 1993 қайд гардида буд, ки сарфи назар аз изҳороти расмӣ ҷониби Афғонистон дар бораи дахл надоштан ба нақзи сарҳад, иштироки фармондеҳони саҳроии афғон дар расонидани кӯмак ба гурӯҳҳои мусаллаҳи экстремистӣ идома дорад [5].

Дар чунин шароити душвор рӯзҳои 10-13 августи соли 1993 сафари вазири корҳои хориҷии Давлати Исломии Афғонистон Ҳ. А. Арсаллоҳ ба шаҳри Душанбе баргузор гардид.

Дар чараёни сафар ўро Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмонов пазируфт. Масъалаҳои ҳамкории дучониба, зарурати муколамаи сиёсӣ бо муҳолифин ва нақши Қўшунҳои сарҳадии Россия дар таъмини ҳифзи сарҳад мавриди баррасӣ қарор гирифтанд [6].

Ба дунболи ин 28-30 августи соли 1993 сафари расмӣ ҳайати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти роҳбарии Эмомалӣ Раҳмонов ба шаҳри Кобул баргузор гардид. Ин нахустин сафари расмӣ Роҳбари давлати хориҷӣ ба Афғонистон пас аз ба қудрат расидани муҳоҳидон буд. Дар музокирот бо Президенти Давлати Исломии Афғонистон Бурҳониддин Раббонӣ масъалаҳои муносибатҳои дучониба ва танзими муноқиша баррасӣ шуданд.

Ҷаноби Олӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмонов Президенти Афғонистон Б. Раббониро даъват намуданд, ки ба Ҷумҳурии Тоҷикистон сафари расмӣ анҷом диҳад. Ҳамчунин мулоқот бо вазири мудофияи Ҷумҳурии исломии Афғонистон Аҳмадшоҳи Масъуд баргузор гардид. Дар чараёни сафар масъалаи асирони ҳарбӣ ҳал шуд: панҷ хизматчии ҳарбӣ (чаҳор нафар шаҳрвандони Федератсияи Россия ва як шаҳрванди Ҷумҳурии Қазоқистон) озод гардида, ҳамроҳ бо ҳайати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Душанбе баргардонда шуданд [11,443-444].

Сафари ҷавобии расмӣ Президенти Давлати Исломии Афғонистон Б. Раббонӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯзҳои 19-22 декабри соли 1993 баргузор гардид. Ин нахустин сафари расмӣ роҳбари давлати хориҷӣ ба Тоҷикистон аз замони ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ ба ҳисоб мерафт. Дар чараёни сафар Б. Раббонӣ бо Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмонов мулоқот анҷом дода, инчунин бо намояндагони илм, фарҳанг ва ҷавонон дар толори асосии Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон вохӯрӣ кард. Илова бар ин, ў ба шаҳрҳои Кӯлоб ва Хучанд сафар намуд [11,564].

Рӯзҳои 23-24 январи соли 1994 ҳамчун 14 нафар шаҳрвандони мусаллаҳи Ҷумҳурии исломии Афғонистон дар минтақаи Ишқошим сарҳади Тоҷикистону Афғонистонро убур намуда, дар деҳаи Ямчун ду сокини маҳаллиро гаравгон гирифтанд. Дар натиҷа миёни дастаҳои худмудофия ва вайронкунандагони сарҳад тирпарронӣ ба вуқӯъ пайваست. Ду нафар аз вайронкунандагон кушта шуда, як узви дастаи худмудофия ҷароҳат бардошт; гаравгонҳо озод карда шуданд.

Рӯзи 24-уми январ мулоқоти намояндагони сохторҳои қудратии ВМКБ ва сарҳадбонони Россия бо комиссари сарҳадии Афғонистон дар уезди Ишқошим Абдулбоқӣ баргузор гардид, ки дар он ҳодисаи мазкур мавриди баррасӣ қарор гирифт. Абдулбоқӣ тасдиқ намуд, ки ин 14 нафар кормандони пулиси деҳаи Хандуд будаанд ва ваъда дод, ки барои пешгирии чунин ҳолатҳо тадбирҳои судманд андешида мешаванд [13].

Моҳи ноябри соли 1993 шаҳрванди Афғонистон Холбой писари Ёдгор бо ҳукми Коллегии судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ Суди Олии Тоҷикистон мутобиқи моддаҳои 76 ва 81 барои ғайриқонунӣ убур намудани сарҳади давлатӣ ва қочоқи силоҳ ба ҳашт сол аз озодӣ маҳрум карда шуд. Тибқи маводи парванда, ў бо иҷрои дастури фармондеҳи гурӯҳи мусаллаҳ бо номи Ғиёс, дар китъаи дидбонҳои «Туғул» ғайриқонунӣ сарҳадро убур намуда, тавассути дарёи Панҷ ба ҳудуди ноҳияи Панҷ ду автомати Калашников, 300 тир ва як гранатаи Ф -1 интиқол додааст. Ҳамчунин ў дар ҳайати воҳидҳои мусаллаҳи муҳолифини тоҷик дар амалиётҳои ҷангӣ фаъолона иштирок доштааст [11, 537].

Пас аз он ки роҳбарияти сиёсии муҳолифини тоҷик Тоҷикистонро тарк намуд, қисми намоёндагони он ҳамроҳ бо хонаводаҳояшон дар Эрон паноҳ ёфтанд. Ҳамчунин, бархе аз ҷангиён дар қаламрави ин кишвар омодагии ҷарбӣ мегузаштанд.

Моҳи сентябри соли 1994 Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмонов ба қароргоҳи Созмони Милали Муттаҳид нома ирсол намуда, дар он аз иштироки густурдаи ҷангиёни киро аз Алҷазоир, Афғонистон, Судон ва дигар кишварҳо дар амалиётҳои ҷангӣ дар қаламрави Тоҷикистон изҳори нигаронии ҷиддӣ кард. Дар нома таъкид мешуд, ки ҳукумат далелҳои раднопазир, аз ҷумла дахҳо боздоштшударо дар ихтиёр дорад ва аз Шурои Амниятӣ СММ ва ҳукуматҳои давлатҳои дахлдор даъват ба амал оварда мешуд, ки барои пешгирии даҳлати минбаъда ба қорҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон тадбирҳои фаврӣ ва муассир андешанд. Ба нома рӯйхати сад ҷангии киро аз зиёда аз даҳ давлат замима гардида буд [16].

Дар нашри «Комсомольская правда» А. Петренко қайд кардааст, ки агар дар марҳалаи ибтидоии муноқиша (солҳои 1992-1993) сухан танҳо дар бораи ҳузури афсарону инструкторони алоҳидаи афғон, ки таҷрибаи ҷангиро интиқол медиоданд, меарфт, баъдан иштироки ҷангиёни касбӣ хусусияти низомманд пайдо намуд: «Ба назар мерасад, ки имрӯз бидуни онҳо, бидуни касбияти ҷангӣ, ҳеҷ як амалиёти ҷангии то ҳаде ҷиддӣ анҷом намеёбад» [16]. Ба гуфтаи муаллиф, дар таркиби воҳидҳои мусаллаҳ гурӯҳҳои махсусе фаъолият доштанд бо номи «лаклакҳои сиёҳ» («чёрные аисты») ва аломати фарқкунандаи онҳо либоси сиёҳ ва саллаи сафед дар сар аст. «Меғунд, ки «лаклакҳо» алайҳи нерӯҳои ҳукуматӣ ҳасуронатарин амалиётҳоро анҷом медиҳанд ва тақрибан ҳеҷ гоҳ кушташудагони худро дар майдони ҷанг боқӣ намегузоранд» [16].

Ба ифодаи муаллиф, дар сафи дастаҳои мусаллаҳи муҳолифини тоҷик гурӯҳҳои таъиноти махсус амал мекарданд, ки аз ҷангҷӯи хориҷӣ иборат буданд. Ин маълумотро ба ӯ яке аз роҳбарони Ситоди кулли Вазорати мудофияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ намудааст. «Ба гуфтаи ӯ, - менависад муаллифи мақола, - рӯзҳои 8-9 сентябр, вақте ки ҷангҷӯи муҳолифин ба Тавилдара ҳамлаи густурда оғоз карданд, ба ин маҳалли аҳолинишин як гурӯҳи таҳрибкор иборат аз даҳ нафар партофта шуд. Онҳо мисли шайтонҳо мечангиданд ва дар авҷи ҷанг ногаҳон дар мавҷи радио сухани арабӣ садо дод: «меҳмонон» байни худ нақшаи эҳтимолии ақибнишиниро баррасӣ мекарданд...» [16].

Ҳамин тариқ, ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лиҳози пайдоиш ва мазмун муноқишаи мусаллаҳи дохилӣ буд, ки аз бӯҳрони сиёсӣ, зиддиятҳои минтақавӣ ва мубориза барои қудрат дар шароити ташаккули давлатдорӣ мустақил бармеомад. Бо вучуди ин, рушди муноқиша дар заминаи мураккаби минтақавӣ сурат гирифта, ба вучуд омадани таъсири ғайримустақим ва мустақими бозигарони хориҷиро пешбинӣ намуд.

Давлатҳои хориҷӣ ва сохторҳои минтақавӣ ба раванди рӯйдодҳо дар шаклҳои гуногун-сиёсӣ, ҷарбӣ, башардӯстона ва миёнаравӣ таъсир расониданд. Ин таъсир, ҳарчанд муноқишаро ба низои байнидавлатӣ табдил надод, ба тавозуни нерӯҳо, динамикаи шиддатбӣ ва давомнокии муқовимати мусаллаҳона таъсири муайян гузошт. Омили афғонӣ ва иштироки давлатҳои ИДМ дар ташаккули андозаи берунии муноқиша нақши хос бозиданд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Адамишин А. А. В разные годы. Внешнеполитические очерки / А. Адамишин. - М.: Издательство «Весь Мир», 2016. – 448 с.
2. Бойгонии ҷории Вазорати қорҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон.
3. Вмешательство «из-за бугра» // Народная газета, 1993, 28 января.
4. Гриднева Г. И Аллах не остановит эту войну: если сам народ не захочет этого / Г. Гриднева. // Вечерний Душанбе, 1992, 9 октября.
5. Заявление Министерства иностранных дел Таджикистана // Народная газета, 1993, 5 августа.
6. Известия, 1993, 12 августа.
7. “Как черт из табакерки”: Как Махмуд Худойбердыев попытался захватить север Таджикистана [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<https://old.asiaplustj.info/news/tajikistan/society/20221104/kak-myatezhnii-mahmud-hudoiberdiev-popitalsya-zavhatiit-sogd-hronologiya> (дата обращения 20.06.2025)

8. Кенчаев С. Табаддулоти Тоҷикистон: Китоби сеюм / С. Кенчаев. – Душанбе: Фонди Кенчаев, Тошканд: нашриёти «Ўзбекистон», 1995. – 512 с.

9. Қонуни асосии Ҷумҳурии Ислонии Эрон. – Техрон: Пажӯҳишгоҳи Шӯрои ниғаҳбон, 1397. – 312 с. (ба забони форсӣ).

10. Муҳаммад М. Давлат Усмон: Ҳадафи ХНИТ давлати исломӣ буд / М. Муҳаммад. // Самак, 2012, 28 май.

11. Назриев Д. Республика Таджикистан: история независимости (хроника событий). Том 3. Год 1993-й / Д. Назриев, И. Сатаров. – Душанбе, 2006. – 903 с.

12. Народная газета, 1992, 23 декабря.

13. Народная газета, 1994, 26 января.

14. Норин Е. «Узбекский спецназ». Как российские бойцы спасали Таджикистан / Е. Норин. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ia-centr.ru/publications/uzbekskiy-spetsnaz-kak-rossiyskie-boytsy-spasali-tadzhikistan/> (дата обращения 14.12.2025).

15. Панфилов О. Таджикистан: неизвестная революция / О. Панфилов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://february90.blogspot.com/> (дата обращения 12.12.2026).

16. Петренко А. Откуда у арабского хлопца таджикская грусть / А. Петренко. // «Комсомольская правда», 1994, 15 сентября.

17. Selected Messages and Speeches of Imam Khomeini. – Tehran, 1981. – P. 15. (на англ. яз.).

ОМИЛҲОИ БЕРУНА ДАР ҶАНГИ ТАҲМИЛИИ ШАҲРВАНДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН (1992–1997)

Мақола ба таҳлили нақши омилҳои беруна дар ҷанги таҳмилии шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои 1992-1997) бахшида шудааст. Муқовимати мазкур аз лиҳози моҳият задухӯрди мусаллаҳи дохилӣ буда, аз бӯҳрони сиёсӣ, зиддиятҳои минтақавӣ ва мубориза барои қудрат дар шароити ташаккули давлатдорӣ мустақил сарчашма мегирифт. Бо вучуди ин, рушди муқовимати мусаллаҳона, тавозуни неруҳо ва раванди танзими сулҳомез зери таъсири давлатҳои хориҷӣ ва омилҳои минтақавӣ қарор дошт.

Дар мақола шаклҳои таъсири сиёсӣ, ҳарбӣ, башардӯстона ва миёнаравии бозигарони беруна баррасӣ гардида, эволютсияи мавқеи онҳо дар марҳалаҳои гуногуни низоъ таҳлил мешавад. Нақши Федератсияи Россия, давлатҳои Осиёи Марказӣ, Афғонистон, Эрон ва дигар кишварҳо дар тағйири динамикаи муқовимат ва мусоидат ба музокироти байни тоҷикон арзёбӣ мегардад.

Хулоса мешавад, ки омилҳои беруна, бо нигоҳ доштани табиати дохилии ҷанги шаҳрвандӣ, ба раванди деэскалатсия ва дастёбӣ ба сулҳ ва ризоияти миллии таъсири мусоид расониданд.

Калидвожаҳо: омилҳои беруна, ҷанги шаҳрвандии Тоҷикистон, муқовимати дохилӣ, танзими сулҳомез, гуфтушуниди миёни тоҷикон, раванди сулҳофарӣ, давлатҳои ИДМ, сиёсати минтақавӣ, ризоияти миллии.

Маълумот дар бораи муаллиф: Назризода Давлаталӣ Ҳайдар – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои таърих, докторанти кафедраи муносибатҳои байналхалқӣ. Суроға: 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: 1211.2020.navra.vara@gmail.com.

ВНЕШНИЕ ФАКТОРЫ В ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЕ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН (1992 -1997 ГГ.)

Статья посвящена анализу роли внешних факторов в гражданской войне в Республике Таджикистан (1992–1997 гг.). Данный конфликт по своей природе являлся внутренним вооружённым противостоянием, обусловленным политическим кризисом, региональными противоречиями и борьбой за власть в условиях становления независимой государственности. Вместе с тем развитие вооружённой конфронтации, баланс сил и процесс мирного урегулирования находились под воздействием отдельных государств и региональных факторов.

В статье рассматриваются формы политического, военного, гуманитарного и посреднического влияния внешних акторов, а также анализируется эволюция их позиций на различных этапах конфликта. Оценивается роль Российской Федерации, государств СНГ, Афганистана, Ирана и других стран в изменении динамики противостояния и содействии межтаджикским переговорам.

Делается вывод о том, что при сохранении внутреннего характера конфликта внешние факторы оказали заметное влияние на процесс деэскалации, миротворческий процесс и достижение национального согласия.

Ключевые слова: внешние факторы, гражданская война в Таджикистане, внутреннее противостояние, мирное урегулирование, межтаджикские переговоры, миротворческий процесс, государства СНГ, региональная политика, национальное согласие.

Сведения об авторе: Назризода Давлатали Хайдар – Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, докторант кафедры международных отношений. Адрес: 734025., г. Душанбе, Республика Таджикистан проспект Рудаки, 17. E-mail: 1211.2020.navra.vara@gmail.com

EXTERNAL FACTORS IN THE CIVIL WAR IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN (1992–1997)

This article analyzes the role of external factors in the Civil War in the Republic of Tajikistan (1992–1997). The conflict was essentially an internal armed confrontation rooted in a political crisis, regional divisions, and a struggle for power during the formation of independent statehood. At the same time, the development of the armed confrontation, the balance of forces, and the process of peaceful settlement were influenced by regional actors and foreign states.

The study examines the political, military, humanitarian, and mediating forms of external involvement and traces the evolution of their positions at different stages of the conflict. Particular attention is given to the role of the Russian Federation, CIS member states, Afghanistan, Iran, and other countries in shaping the dynamics of the confrontation and facilitating inter-Tajik negotiations.

The article concludes that, while the conflict retained its internal character, external factors significantly contributed to de-escalation, the peacebuilding process, and the achievement of national reconciliation.

Key words: external factors, Civil War in Tajikistan, internal confrontation, peaceful settlement, inter-Tajik negotiations, peacebuilding process, CIS member states, regional policy, national reconciliation.

Information about the author: Nazrizoda Davlatoli Haidar - Tajik National University, Candidate of Historical Sciences, Doctoral Student at the Department of International Relations. Address: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: 1211.2020.navra.vara@gmail.com.

ҲАМКОРИИ ХАЛҚҲОИ ТОЧИКУ ҚАЗОҚ ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

Шарипов А.Н.¹

Тоҷикон, ки таърихи ҳазорсолаҳо доранд, вобаста ба пайдоиш ба ориёҳо мансуб буда, сокинони бумии Осиёи Марказӣ ба ҳисоб мераванд. Дар тамоми масири таърихии худ тоҷикон борҳо тавонистанд садоқати худро ба меҳнати созандаву эҷодӣ, ба илм ва маърифат, ба муносибатҳои ҳусни ҳамҷаворӣ бо кишварҳои дигар ва эҳтиром ба мафҳуми истиқлолият исбот намоянд [12, с. 216].

Зарур аст махсус таъкид намуд, ки халқи тоҷик дар тамоми тӯли таърихи худ ҳамеша ба дӯстони воқеии худ вафодор будааст. Яке аз чунин дӯстони халқи тоҷик халқи қазоқ мебошад. Муносибатҳои тоҷикону қазоқҳо дорои решаҳои қадимаи таърихӣ мебошанд, ки ҳамкорӣ ва ҳамзистии халқҳои дар Осиёи Марказӣ рангинтар намудаанд.

Тавре аз суҳанони Пешвои миллат бармеояд: «Бо эътирофи нотақририи фарҳанги ҳар як халқ, мо ҳамзамон аз фарҳанги умумии Осиёи Марказӣ рӯй намегардонем. Ин ҳолат муносибатҳои самимии дӯстонаи моро нисбат ба ҳамаи халқҳои, ки дар он зиндагӣ мекунанд, муайян месозад. Ҳеч як халқе вучуд надорад, ки аз таъсири хориҷӣ - таъсири тамаддун, сиёсат, фарҳанг ё иқтисоди дигар барканор монда бошад» [13].

Нимаи дувуми асри XIX – аввали асри XX марҳалаи гардиши кулӣ дар таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ ба ҳисоб меравад. Дар натиҷаи ҳамроҳ шудани минтақа ба ҳайати Империяи Россия, дар соҳаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии Осиёи Марказӣ тағйироти амиқ ба амал омаданд. Дар чунин шароит омӯзиши муносибатҳои байни тоҷикон ва қазоқҳо, ду халқе, ки аз рӯи тарзи хоҷагидорӣ фарқ доштанд, вале дар доираи як фазои ягонаи минтақавӣ ҳамкориҳои зич доштанд аҳамияти махсус пайдо мекунад.

То шомил гардидани минтақа ба ҳайати Империяи Россия, тоҷикон асосан дар ҳудуди Аморати Бухоро ва дар воҳаҳои Туркистон, ки ба ҳайати Хонии Хўқанд дохил мешуданд, зиндагӣ намуда, тарзи ҳаёти муқимнишин доштанд, ки ба кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва тиҷорат асос ёфта буд. Дар ҳамин ҳол, қазоқҳо асосан аҳолии кўчманчии даштҳо буда, иқтисоди онҳо ба чорводорӣ фарогир (экстенсивӣ) таъмакард. Бо вучуди ин, сарфи назар аз тафовут дар низоми хоҷагидорӣ ва тарзи зиндагӣ, байни ин халқҳо аз лиҳози таърихӣ шаклҳои устувори ҳамкорӣ ташаккул ёфта буданд, ки аз наздикӣ ва ҳамсоягии ҷуғрофӣ маҳалҳои сукунат ва ҳамчунин аз ҷуғрафӣ ҳамдигар будани сохторҳои иқтисодӣ бармеомаданд. Ин омилҳо робитаҳои мунтазами иқтисодӣ ва иҷтимоӣ фарҳангиро таъмин менамуданд.

Аз нимаи аввали асри XIX тавачҷӯхӣ ҷиддии Империяи Россия ба Осиёи Марказӣ оғоз мегардад. Зоҳир гардидани чунин тавачҷӯх ва фаъолият дар ин самт тасодуфӣ набуд. Дар баробари рақобат бо Англия, омили асосии тақвияти манфиатҳои Россия дар роҳи ба даст овардани ҳукмронии бечунучаро дар бозори Осиёи Марказӣ рушд ва таҳкими муносибатҳои сармоядорӣ на танҳо дар иқтисод, балки дар тафаккури сиёсӣ ва стратегияҳои сиёсатгузори хориҷии давлати подшоҳӣ низ ба шумор мерафт [9, с. 416].

Қайд кардан зарур аст, ки баъзе минтақаҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла қисме аз сарзаминҳои қазоқон, ҳанӯз пештар ба ҳайати Россия дохил шуда буданд. Ҳамроҳшавии Қазоқистон ба ҳайати Империяи Россия равандҳои ҳам воридшавии осоишта ва ҳам истилои ҳарбиро дар бар мегирифт.

10 октябри соли 1731 қисми маҷлиси сарварони қазоқ ҷонибдори қабули санади ҳамроҳшавии Жузи Хурд ба ҳайати Россия баромад. Соли 1732 ба таври расмӣ як қисми Жузи Миёна низ ба ҳайати Россия дохил гардид. Қасами гурӯҳи султонҳо ва сарварони Жузҳои Хурд ва Калон (Абулмамбет, Абпилай) дар соли 1740 танҳо ба ҳамроҳшавии қисме аз Жузи Миёна мусоидат намуд.

Минтақаҳои асосии шимолу шарқӣ ва марказии Қазоқистон дар солҳои 20-40-уми асри XIX, дар натиҷаи шикасти ҷанги милли-озодихоҳии К. Қасимов ва амалҳои сиёсати подшоҳии

¹ Шарипов Амриддин Нуриддинович – н.и.т, дотсенти кафедраи муносибатҳои байналхалқии ДМТ.

Россия, ба ҳайати империя дохил шуданд. Фатҳи Туркистон, Чимкент, Фулие-Ата ва дигар минтақаҳо аз ҷониби қўшунҳои подшоҳӣ дар солҳои 60-уми асри XIX, ки бо истифодаи қувваҳои бузурги ҳарбӣ анҷом ёфт, раванди тасарруфи ҳудудҳои Жузи Калонро аз ҷониби Россия ба анҷом расонид.

Ҳамроҳ шудани Қазокистон ва баъдан Осиёи Марказӣ ба Россия ба ин кишвар имкон дод, ки дар рақобат бо Империяи Британия бартарӣ ба даст оварад [17, с. 15].

Оғози раванди ҳамроҳ намудани сарзаминҳои худӣ Осиёи Миёна ба соли 1847 рост меояд. Дар ҳамин сол қўшунҳои ҳукумати подшоҳӣ ба соҳилҳои баҳри Арал наздик шуданд. Дар ин ҷо қалъае бо номи Раим бунёд гардид, ки баъдан бо номи қалъаи Арал маъруф гардид.

Аз ҷониби дигар, гурӯҳи қўшунҳое, ки аз Сибир ба самти Осиёи Марказӣ ҳаракат мекарданд, ба ҳудудҳои Ҳафтрӯд расиданд. Бо ҳамин тарз, қўшунҳои подшоҳӣ аз ду самт аз Оренбург ва Омск ба сарзаминҳои даштии қазоқҳо ва қирғизҳо, ки таҳти тасарруфи Хонии Хўқанд қарор доштанд, наздик гардиданд [4, с. 164].

Соли 1853 қўшунҳои рус Оқмачитро ишғол намуданд, ки ин амал оғози раванди воридшавии Осиёи Миёна ба ҳайати Империяи Россияро асос гузошт [14, с. 200].

Бояд таъкид кард, ки раванди истилои нисбатан осони минтақа бо омилҳои гуногун алоқаманд буд. Ҷангҳои дохилии Хонии Хўқанд ва ҳамчунин муносибатҳои душманонаи байни Хўқанду Бухоро ба амалиёти муваффақиятомези қўшунҳои подшоҳӣ шароити мусоид фароҳам овард. Дар баробари рақобати Бухорову Хўқанд, ки аксар вақт боиси сар задани задухӯрдҳои мусаллаҳона байни онҳо мегардид, аморати Бухоро ва хонии Хива низ дар давоми ин солҳо бо ҳам муборизаҳои тӯлонӣ мебуданд. Ин ҳама таназзули низомҳои сиёсӣ давлатии онҳоро ба вучуд оварда, ба манфиати сиёсатҳои истилогаронаи онвақтаи давлатҳои хориҷӣ мусоидат намуд [3, с. 166].

Афсари рус ва бостоншинос А.Д. Гребенкин дар мақолаи худ «Точикон» менависад: «Бо ишғоли шаҳри Туркистон дар соли 1864 мо ба сарзамини точикон ворид шудем. Ва ҳар қадаре ки ба шарқ ва ҷануб пеш мерафтем, ҳамон қадар бештар бо точикон во меҳӯрдем» [1, с. 197].

Ин ҳолати воқеиро Муҳаммад Содикхочаи Гулшанӣ низ дар асари худ «Таърихи Ҳумоюн» таъкид намудааст (муаллиф яке аз донишмандони барҷастаи замони худ (1861–1910) буда, дар дарбори Абдулаҳад (1885–1910) ба ҳайси мушовир фаъолият мекард). Муаллиф қайд мекунад, ки дар атрофи шаҳри Кўлоб ҷор ҳазор хонаводаи қазоқ зиндагӣ мекунанд. Ҳамаи онҳо дар хайма ва юртҳо икомат дошта, шутур парвариш мекунанд ва ба интиқоли ғаллаву озуқа машғул буда, бо ҳамин роҳ рӯзии худро ба даст меоранд [5, с. 144].

Дар китоб ҳамчунин зикр шудааст, ки дар минтақаи Саройи Камар ва атрофи Лаби Об бо Ҷиликўл 75 ҳазор хонаводаи туркӣ ва қазоқ зиндагӣ мекунанд [5, с. 150].

Тавре маълум аст, оғози ҷанги Қрим (1853–1856) раванди ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия то андозае ба таъхир андохт, аммо сарфи назар аз муқовимати Британияи Кабир Россия то соли 1870 тавонист қариб пурра ин минтақаро зери тасарруфи худ дарорад (бо вучуди ин, муайянсозии сарҳадҳо ва минтақаҳои нуфуз миёни Империяи Россия ва Британияи Кабир то соли 1895 идома ёфт).

19 феввали соли 1876, пас аз он ки марказҳои асосии муқовимат дар Фарғона аз ҷониби қўшунҳои рус барҳам дода шуданд, фармони подшоҳӣ дар бораи ба ҳайати кишвари Туркистон дохил намудани ҳудуди Хонии Хўқанд таҳти номи вилояти Фарғона эълон гардид.

Ишғоли Осиёи Марказӣ ба хоҷагии аҳоли зарари ҷуброннопазир расонид: шумораи зиёди мардони қобили меҳнат кушта ё маҷрӯҳ гардиданд, шаҳрҳо, деҳаҳо ва қалъаҳо вайрон шуданд, китобхонаҳои арзишманд, мероси фарҳангиву таърихӣ халқ нобуд карда шуданд. То ҳол масъалаи он, ки аҳолии маҳаллӣ дар шароити имкониятҳои маҳдуди иқтисодии он замон барои барқарор кардани хоҷагии худ ва таъмин намудани оилаҳояшон чанд вақт сарф кардааст, ба таври кофӣ таҳқиқ нашудааст. Аз ҷониби истилогарон, яъне ҳукумати нави подшоҳӣ, ба онҳо ҳеҷ гуна кўмак расонида намешуд.

Бино ба навиштаҷоти Абдурахмони Мустаҷир, ки ҷангоми эъзомияи Искандаркўл онро ҳамроҳӣ менамуд: “Бо фармони ченерол Абрамов деҳаҳои ободу пурфайз оташ зада мешуданд. Аз он ҷумла ҷунин ҳолат ба сари мардуми деҳаи Артуш омад. Деҳаи Артуш кишлоқи бисёр калон, ҳам дарахтзор будааст. Деҳқонони бисёр ва иморати бисёр дорад. Мардуми он тахминан

сад хонавор мебарояд, ки дар он чой ҳеч аз мардуми худаш намебошанд. Чор масҷид дорад. Ҷенерол фармуд, ки ба қишлоқ оташ занед. Ба ҳамма хонаҳои қишлоқ оташ зада сӯзонданд” [10, с. 169].

Аҳолии маҳаллӣ, ки то ин замон низ ҷангҳо ва истилои давлатҳои феодалии ҳамсояро аз саргузаронида буданд, наметавонишанд бо ҳукмронии ҳокимияти нав, бегона ва ғайридинӣ муросо намоянд. Пас аз ҷанд сол, вақте ки онҳо бо тартиботи нав ошно гардида, то андозае ба худ омаданд, муборизаро барои ҳуқуқ ва истиқлолияти худ оғоз намуданд. Таърихи ҳаракатҳои сершумори халқӣ далели равшани ин ҳолат мебошад [9, с. 447].

Бо вучуди ин, бо сабаби як қатор омилҳо, ҳудуди Аморати Бухоро ба ҳайати Империяи Россия дохил карда нашуд. Аморати Бухоро мувофиқи созишномаи Зирабулоқ (23 июни соли 1868) уҳдадор гардид, ки барои хароҷоти ҳарбии Россия 500 ҳазор сум пардохт намояд ва аз ҳуқуқи пешбурди мустақилонаи сиёсати хориҷӣ маҳрум шуда, ба вассали мутеи ҳокимияти подшоҳӣ табдил ёфт [4, с. 170].

Амир Музаффар пас аз шикаст ва дар натиҷаи норозигии халқӣ худ ҷунон рӯҳафтода гардид, ки нияти даст кашидан аз ҳокимиятро дошт. Аммо бо маслиҳати генерал-адъютант К. П. фон Кауфман ӯ дар тахт боқӣ монд, зеро «аз нигоҳи манфиатҳои Россия мувофиқ доништа мешуд, ки дар сари Бухоро шахсе қарор дошта бошад, ки шахсан қудрати силоҳ (русӣ)-ро таҷриба кардааст». Аз ин рӯ, генерал Кауфман дар ҳама гуна бархӯрдҳои амир бо тобеонаш ҳокимияти ӯро дастгирӣ менамуд [6, с. 13-14].

Тибқи маълумоти асари Ҷамшеди Шуъла “Баъд аз ҷангҳои гоҳ ва ногоҳ, ки дар ҳадди ҳукумати амир Музаффар бо ӯ карда буданд Бухороро ба тахт-уал-ҳимоягии хеш розӣ сохтанд ва ба ин соҳиби салоҳияти ҳифзи сарҳадоти ҷанубии Бухоро ба дасти Россия афтод ва рафта-рафта илова бар назароти умури хориҷӣ дар аҳди ҳукумат тазории Россия идора ва назорати хориҷии Бухоро низ ба русҳо тааллуқ дошт” [16, с. 13].

Дар натиҷаи сиёсати мустамликавии маъмурию идоракунии ҳукумати Россия, сохтори маъмурӣ ва идоракунии Осиёи Марказӣ ба таври кулӣ тағйир ёфт. Хонии Хӯқанд барҳам дода шуд ва дар натиҷаи ҷангҳои истилогаронаи ҳокимияти подшоҳӣ ҳудудҳои Аморати Бухоро ва Хонии Хива ба маротиб коҳиш дода шуданд. Аз заминҳои ишғолшуда сохтори маъмурии Россия дар минтақа ташкил гардид.

Сиёсати подшоҳӣ пеш аз ҳама ба қонеъ гардонидани манфиатҳои мустамликавии давлат ва буржуазияи рус равона гардида буд. Дар доираи сиёсати маъмурию идоракунии Россия дар Осиёи Миёна тадбирҳои иҷтимоию иқтисодӣ, кишоварзӣ, фарҳангию маърифатӣ ва милли-сиёсӣ амалӣ карда шуданд [9, с. 487].

Ҳарчанд ҳамроҳ шудани Осиёи Марказӣ ба ҳайати Россия ба халқҳои минтақа шаклҳои нави истисморро овард, аммо ҳамзамон, тавре таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, он ба як нуқтаи гардиш дар сарнавишти халқҳои ин минтақа табдил ёфт. Ин раванд ба давраи тӯлонии нооромии феодалий, низоъҳои дохилӣ, ҳамлаҳо ва ҷангҳои кӯчманчиён хотима бахшид.

Бо ворид шудан ба ҳайати Россия, Осиёи Марказӣ тадриҷан ба арзишҳои тамаддуни муосири ғарбӣ ошно гардид. Империяи Россия, ки аз лиҳози марҳалаи рушди ҷамъиятӣ нисбат ба Осиёи Миёна дар сатҳи хеле баландтар қарор дошт, сарфи назар аз сангинии низоми мустамликавию бюрократии ҷорӣ гардида дар кишвари Туркистон, ба рушди минтақа дар тамоми соҳаҳои ҳаёт таъсири муайяни мусбат расонид [2, с. 27].

Робитаҳои иқтисодии байни тоҷикон ва қазоқҳо дар давраи мавриди баррасӣ хусусияти устувор ва мутақобилан судманд дошта, ба ҳамдигар пуррақунанда будани низоми хоҷагидорӣ онҳо тақия мекарданд: аҳолии муқимии тоҷик бозорҳоро бо ғалла, маҳсулоти сабзавоту мева ва маҳсулоти ҳунармандӣ таъмин менамуд, дар ҳоле ки хоҷагиҳои кӯчманчии қазоқ чорво, гӯшт, пашм ва дигар маҳсулоти чорводориро пешниҳод мекарданд.

Муҳимтарин марказҳои ин ҳамкориро шаҳрҳои бузурги савдо ва ҳунармандӣ, аз ҷумла Самарқанд, Тошқанд, Хӯқанд ва Туркистон буданд, ки дар онҳо на танҳо мубодилаи мол, балки табодули ғайилонаи таҷрибаҳои фарҳангӣ низ сурат мегирифт.

Дар давоми нимаи дувуми асри XIX ва аввали асри XX сиёсати заминдорӣ дар Қазоқистон, ки бар пояи ҳуқуқи моликияти давлатӣ ба ҳудуди кишвар асос ёфта буд, тадриҷан ба самти мусодираи заминҳои ҳосилхез аз дасти аҳолии кӯчманчӣ тағйир ёфт. Дар робита бо

гузаронидани ислоҳоти аграрии Столипин ин раванд хусусияти мусодираи васеъмиқёси заминро пайдо намуда, барои ҷойгиркунии деҳқонони муҳоҷири рус, деҳқонони казак ва дигар гурӯҳҳои муҳоҷири қавмӣ (торанҷӣ, дунган ва ғайра) истифода гардид.

Раванди мусодираи замин аз аҳолии қазоқ асосан ба минтақаҳои ҳосилхези Шимолӣ, Шарқӣ ва Ҷанубу Шарқии Қазоқистон таъсир расонд, ки барои рушди хоҷагии деҳқонӣ аз ҳама бештар мувофиқ буданд [8, с. 360].

Зарари истило дар баҳши фарҳанг ва маънавият низ возеҳ буд. Русҳо бо ворид шудан ба Осиёи Марказӣ кӯшиш карданд ҳаёти анъанавии маҳаллиро ба тарзи худ тағйир диҳанд: дар баробари ободонию шаҳрҳо ва сохтмони роҳу истироҳатгоҳҳо, муассисаҳои носолим чун майхонаҳо, ғоҳишахонаҳо ва ҷойҳои айшу ишрат низ паҳн шуданд, ки бо муҳоҷирати унсурҳои ҷинойтпеша боиси афзоиши авбошӣ, бадмастӣ ва ҷинойткорӣ гардид; дар ҳоле ки пештар ҷомеа нисбатан ором ва ахлоқан пок буд, баъд аз чанд даҳсола ҳуди мансабдорони рус ҳам эътироф карданд, ки бештар ҷанбаҳои манфии фарҳанги аврупоӣ ворид шуда, ба пастравии ахлоқ ва оқибатҳои зарарнок барои ҷомеаи маҳаллӣ оварда расонд [15, с. 37].

Сиёсати мустамликавии Империяи Россия ба хусусияти муносибатҳои байниқавмӣ дар минтақа таъсири назарраси тағйирдиҳанда расонида, ба онҳо параметрҳои нави иҷтимоию иқтисодӣ ва маъмурӣ дод. Ислоҳоти анҷомдодашуда, аз ҷумла ислоҳоти Даштии соли 1891, ба ниҳодинамоии назорати империявӣ бар фазои кӯчманчиён ва ҳамгироии онҳо ба низоми ягонаи идоракунӣ давлатӣ равона гардида буданд.

Ин равандҳо хусусияти маҷмӯӣ дошта, пеш аз ҳама ба аҳолии кӯчманчӣ таъсир мерасонданд, вале ҳамзамон ба тоҷикон низ таъсири ғайримустақим мерасониданд, зеро боиси ноустувор шудани робитаҳои устувори хоҷагидорӣ ва тағйири сохтори бозори минтақавӣ мегардиданд.

Дар натиҷаи сиёсати кишоварзии ҳукумати подшоҳӣ, дар раванди табдил додани минтақа ба манбаи ашёи хом ва бозори фурӯш, дар Осиёи Марказӣ, махсусан дар кишвари Туркистон, таназзули муносибатҳои феодалий-патриархалӣ ба амал омад, ниҳодҳои кӯҳна тағйир ёфтанд ва заминаҳои зарурӣ барои пайдоиш ва рушди муносибатҳои сармоядорӣ фароҳам гардиданд. Осиёи Марказӣ ба низоми савдои Россия ва бозори ҷаҳонӣ ворид шуд.

Натиҷаи сиёсати кишоварзӣ «тахассуси қавмӣ» гардид. Масалан, дар ҷанубу шарқи Қазоқистон ва Қирғизистон дар байни қазоқҳо ва қирғизҳо тахассуси хоҷагидорӣ натуралӣ бо тамоюли парвариши арзан бартарӣ дошт; дар дунганҳо низоми шилипарварӣ бо омезиши равандҳои бозорӣ ва худтаъминкунӣ; дар торанҷиҳо хоҷагии мураккаби ғалладонагӣ, хӯроки чорво, сабзавот ва мева бо тамоюли худистеъмоӣ; дар муҳоҷирони русу украинӣ - асосан самти ғалладонагӣ бо равиши бозорӣ ва ғайра.

Дар Мовароуннаҳр низ низоми истеҳсоли моддӣ хусусияти мураккаб дошт. Дар ин ҷо сартҳо ва тоҷикон бо кишоварзии муқимӣ машғул буданд, дар ҳоле ки узбекҳо, туркҳо ва дигар гурӯҳҳои нимкӯчманчӣ ҳамзамон чорводорӣ ва кишоварзии худистеъмолиро дар якҷоягӣ амалӣ мекарданд. Дар натиҷа, ҳамкориҳои маҷмӯаҳои гуногуни хоҷагию фарҳангӣ ва аксаран қавмӣ-фарҳангӣ хусусияти хеле мураккаб ва вобастагии мутақобила пайдо намуд [8, с. 364].

Ҳузури Россия дар минтақа ва афзоиши таваҷҷӯҳи русҳо ба Шарқ, инчунин омӯзиши пуршиддати илмӣ забон, фарҳанг ва адабиёти халқҳои Осиёи Марказӣ аз ҷониби олимони бузурги рус ба муносибатҳои адабии тоҷикону қазоқҳо низ таъсир расонд. Аз ин давра забони русӣ ва адабиёти рус нақши миёнаравро дар ин раванд ба уҳда гирифтанд [11, с. 45].

Бо барқарор гардидани марҳалаи империалистии рушди сармоядорӣ дар Осиёи Марказӣ аз солҳои 90-уми асри XIX, дар минтақа рушди якҷанд соҳа истеҳсолот, тиҷорат ва нашриёт ба мушоҳида мерасад. Маҳз пайдоиши матбуот рӯйдоди муҳим дар ҳаёти фарҳангии халқҳои тоҷик ва қазоқ гардид. Рӯзномаву маҷаллаҳо аз оғози пайдоиши худ ба тарғибгари намунаҳои беҳтарини адабиёти хориҷӣ табдил ёфтанд.

Ба ҷунин нашрияҳо, бешубҳа, маҷаллаи М. Сералин «Айқап» дохил мешавад, ки солҳои 1911–1915 дар Троицк нашр мегардид. Ин маҷалла бо манбаъҳо ва маводи адабии худ на танҳо ба рушди афкори ҷамъиятии қазоқ таъсири муайян расонд, балки ба хонандагонаш тарҷумаҳои «Шоҳнома»-ро низ пешниҳод мекард.

Дар навбати худ, рӯзномаи «Бухорои Шариф» низ мунтазам дар саҳифаҳои худ мақолаҳо оид ба ҳаёти халқҳои Осиёи Миёна нашр менамуд.

Дар ҳамин давра фаъолияти маорифпарварони тоҷик ва қазок низ ба таҳкими робитаҳои байни ду халқ саҳми назаррас гузошт. Маорифпарварон дар рушди ҷаҳонбинии аҳолии оддӣ ва зиёӣ Осиёи Миёна ва Қазоқистон нақши муҳим бозиданд. Онҳо на танҳо бар зидди сиёсати мустамликавии ҳукумати подшоҳӣ, балки бар зидди ҷаҳолати дохилӣ, ақибмондагӣ ва рукуди иҷтимоӣ низ мубориза бурданд.

Мутафаккирони тоҷик ва қазок дар ташаккули шуури ҷамъиятӣ, рушди маориф ва бедории худшиносии миллӣ саҳми назаррас гузоштанд. Аҳмад Дониш (1827–1897) ва Садриддин Айнӣ (1878–1956) ғояҳои гуманистиро тарғиб намуда, ислоҳоти низоми маорифро мутобик ба таҷрибаи таълимии Россия пешниҳод мекарданд. Аҳмад Дониш бар он ақида буд, ки бидуни маърифат ҷомеа на аз зулми дохилӣ ва на аз фишори беруна раҳо ёфта наметавонад. Илова бар ин, ӯ дастгоҳи ҳокимиятро танқид намуда, тавонист дар атрофи худ гурӯҳи маорифпарварони тоҷикро дар асри XIX муттаҳид созад [4, с. 280].

Дар ибтидои асри XX ғояҳои маорифпарварӣ дар ҳаракати ҷадидизм инкишоф ёфтанд. Чунин ҳеҷраҳо, ба монанди Садриддин Айнӣ фаёлони бар зидди ҷаҳолат, таассуби динӣ ва беадолатии иҷтимоӣ мубориза мебуданд. Айнӣ тавассути адабиёт ва публицистика нуқсонҳои ҷомеаро фош намуда, мардумро ба ислоҳот ва маърифатнокӣ даъват мекард.

Олим, муҳаққиқ ва саёҳатчӣ Ҷоқан Валиханов (1835–1865) метавонад ба ҳақ ҳамчун яке аз маорифпарварони халқи қазок ҳисобида шавад. Ӯ писари султон Чингиз Валиев ва набераи хони Абылай буд. Саҳми ӯ дар омӯзиши таърихи халқҳои Осиёи Миёна хеле бузург аст. Муносибат бо таърихи халқҳои ҳамсоя ба ӯ дар таҳқиқи таърихи қадим ва асримиёнагии қазокҳо кӯмак расонидааст.

Асосгузори адабиёти хаттии қазок Абай Қунанбоев (1845–1904) аз лиҳози рӯҳия маорифпарвар ва ислоҳотчӣ буд. Ӯ меҳост ҷомеаи инсониро неқӯ, оқилона ва рушдбанда бинад. Ба андешаи ӯ, ҳар як инсон бояд дар пешрафти ҷомеа саҳми худро гузорад. Кӯшиш ба сӯи рушди пешрафтаи ҷомеа, ки дар он инсонро «ақл, илм ва ирода» боло мебардоранд, яке аз самтҳои асосии эҷодиёти Абай ба шумор мерафт [18, с. 245].

Бояд таъкид кард, ки фаъолияти эҷодии Абай зери таъсири адабиёти тоҷикии форсӣ илҳом гирифта, рушд ёфтааст [11, с. 47-48].

Дар маҷмӯъ, маорифпарварони тоҷик ва қазок дар раванди таърихии дигаргунсозии ҷомеа нақши калидӣ бозиданд. Муборизаи онҳо бар зидди низоми подшоҳӣ ва ҷаҳолат хусусияти комплексӣ дошта, ба эҳёи маънавӣ, фарҳангӣ ва зеҳнии халқ равона гардида буд.

Дар ҳаёти сиёсӣ тоҷикон ва қазокҳо дар ҳаёти Россия ҳамеша барои ҳуқуқ ва озодиҳои худ мубориза мебуданд. Далели ин муборизаҳо муқовимат бар зидди зулми подшоҳӣ, иштирок дар равандҳои инқилобӣ ва шӯриши соли 1916 мебошад.

Ҳамин тариқ, муносибатҳои тоҷикону қазокҳо дар охири асри XIX – аввали асри XX асосан хусусияти осоишта ва мутақобилан судманд доштанд, ки ба дараҷаи баланди ҳамдигарпуркунандаи хоҷагиҳои кишоварзии муқимӣ ва кӯчманчӣ таъя мекард. Ин робитаҳо ҳамчунин ба умумияти арзишҳои фарҳангӣ ва динӣ асос ёфта, дар маҷмӯъ набудани низоъҳои мунтазами байниқавмиро инъикос менамуданд. Бо вучуди ин, афзоиши муайяни шиддатҳои иҷтимоӣ бо таъсири омили беруна, пеш аз ҳама сиёсати мустамликавии Империяи Россия, вобаста буд.

Дар ин замина метавон ба чунин хулоса омад, ки хусусияти ҳамкории тоҷикону қазокҳо на он қадар аз тафовутҳои қавмӣ, балки бештар аз тағйироти амиқи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маъмурие вобаста буд, ки дар натиҷаи ворид шудани минтақа ба фазои империявӣ ба вучуд омадаанд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Бабаханов М. История таджиков мира / М. Бабаханов. – Душанбе, 2004, – С.197.
2. Бейсембиев Т. Таърихи Шахрухи как исторический источник / Т. Бейсембиев. – Алма-Ата, 1987. – С. 27.
3. Тоҷикон. (Охири асри миёна ва давраи нав). Ҷилди 2 / Б. Ғафуров. – Душанбе, “Ирфон”, 1985. – 436 с.

4. Гафуров Б. Тоҷикон. Ҷилди 2. – Душанбе, Ирфон, 1998, – С.164.
5. Гулшанӣ М.С. Таърихи ҳуҷумон / М.С. Гулшанӣ. – Душанбе, 2006. – С. 144
6. Исторический очерк распространения русской власти в Средней Азии. – С. 13-14.
7. История казахской ССР. (С древнейших времен до наших дней), – Алма-Ата. 1949. Том 1. – С. 300
8. История Казахстана и Центральной Азии: Учеб. пособие /Абусейтова М. Х. и др. – Алматы: Білім, 2001. – 620 с.
9. История таджикского народа. Том IV. Позднее средневековье и новое время (XVI в. – 1917 г.), под ред. Пирумшоева Х. – Душанбе 2009,
10. Мустаҷир А. Рӯзномаи сафари Искандарқӯл / А. Мустаҷир. – Душанбе, 1989.
11. Нуралиев А. Таджикско-казахские культурно-литературные связи конца XIX начала XX вв. / А. Нуралиев. –Душанбе, 2001. – С. 221. – С47-48
12. Раҳмон Э. Таджики в зеркале истории. Книга I / Э. Раҳмон. – Лондон, 1999. – С. 216.
13. Раҳмон Э. Тысяча лет в одну жизнь / . Э. Раҳмон // Независимая газета. 31 08 1999.
14. Рукопись института востоковедения и письменного наследия. Таърихи шоҳруҳи. – Ташкент, 1878, источник №146. – 333 с.
15. Холиқзода А. Тоҷикони Мовароуннаҳр. Аз истилои Русия то истиқлол. Нашри дуҷуми тақмилёфта / А. Холиқзода. – Душанбе, “Матбааи аввал”. 1997. –182 с.
16. Чамшеди Шуъла. Ҷиҳоди миллати Бухоро. – Кобул, 17-уми сунбулаи 1355 (1976). – 514 с.
17. Шарипов А.Н. Из истории таджикско-казахстанских взаимоотношений / А.Н. Шарипов. – Душанбе, ЭР-граф, 2012. – 192 с.
18. Шеретов С. Новейшая история Казахстана 1985-2002 / С. Шеретов. - Алматы, 2003. – С. 245.

ҲАМКОРИИ ХАЛҚҲОИ ТОҶИКУ ҚАЗОҚ ДАР ОХИРИ АСРИ XIX ВА АВВАЛИ АСРИ XX

Дар мақола масъалаи ҳамкории халқҳои тоҷику қазоқ дар охири асри XIX ва аввали асри XX мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Аз таълифот бармеояд, ки ин ҳамкориҳо дар заминаи равандҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии Осиёи Марказӣ, бахусус дар шароити густариши нуфузи империяи Русия, шакл гирифта, хусусияти бисёрсамта доштанд. Дар ин давра робитаҳои ду халқ асосан дар соҳаҳои савдо, муҳоҷирати меҳнатӣ, мубодилаи фарҳангӣ ва ҳамзистӣ дар манотиқи наздимаҷзӣ ва шаҳрҳои марказӣ густариш ёфтаанд. Тоҷикон, ки бештар ба зиндагии муқимӣ ва кишоварзӣ машғул буданд, бо қазоқҳои кўчманҷӣ дар бозорҳо ва роҳҳои тичоратӣ робитаҳои зич доштанд, ки ин ба гардиши мол ва рушди иқтисоди маҳаллӣ мусоидат мекард.

Дар мақола инчунин, таъсири равандҳои сиёсӣ ва тағйироти маъмурии замони мустамликавӣ таҳқиқ шудааст, ки боиси афзоиши алоқаҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла муҳоҷирати муваққатӣ ва доимии аҳоли гардид. Дар сатҳи фарҳангӣ низ таъсири мутақобила мушоҳида мешавад, ки он дар шакли ҳамгироии баъзе унсурҳои суннатӣ, таҷрибаи зист ва баъзе унсурҳои манфӣ ифода меёфт. Ба ақидаи муаллиф, ҳамкориҳои тоҷикону қазоқҳо дар ин марҳала ҳамчун як ҷузъи муҳимми равандҳои умумии таърихӣ минтақа арзёбӣ гардида, ба таҳкими робитаҳои минбаъдаи байни ин ду халқ замина гузоштанд.

Калидвожаҳо: ҳамкорӣ, тоҷикон, қазоқҳо, Осиёи Марказӣ, Россия, Британияи Кабир, сиёсати мустамликавӣ, сармоядорӣ, рақобат, муборишаҳои озодихоҳӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф. Шарипов Амриддин Нуридинович – номзади илмҳои таърих, дотсент, мудири кафедраи муносибатҳои байналхалқии ДМТ. Телефон: (+992)105-50-10-18; email: amrsharif@mail.ru

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ТАДЖИКСКИМ И КАЗАХСКИМИ НАРОДАМИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

В статье рассматривается проблема взаимоотношения между таджикским и казахскими народами в конце XIX – начале XX века. Из анализа следует, что данное взаимоотношение формировалось на фоне политических, экономических и социальных процессов в Центральной Азии, особенно в условиях расширения влияния Российской империи, и носило многогранный характер. В данный период связи между двумя народами развивались преимущественно в сферах торговли, трудовой миграции, культурного обмена и совместного проживания в приграничных районах и крупных городах. Таджики, традиционно ведущие оседлый образ жизни и занимающиеся земледелием, поддерживали тесные контакты с казахами-кочевниками на рынках и торговых путях, что способствовало товарообороту и развитию местной экономики.

В статье также исследуется влияние политических процессов и административных преобразований колониального периода, которые привели к усилению социальных связей, включая временную и постоянную миграцию населения. На культурном уровне также наблюдается взаимное влияние, проявившееся в интеграции отдельных традиционных элементов, жизненного опыта и некоторых негативных явлений. По мнению автора, сотрудничество таджиков и казахов в этот период является важной частью общих исторических процессов региона и заложило основу для дальнейшего укрепления межэтнических связей между двумя народами.

Ключевые слова: взаимоотношения, таджики, казахи, Центральная Азия, Россия, Великобритания, колониальная политика, капитализм, конкуренция, освободительные движения.

Сведения об авторе. Шарипов Амриддин Нуридинович – кандидат исторических наук, доцент, заведующей кафедрой международных отношений ТНУ. Телефон: (+992)105-50-10-18; email: amrsharif@mail.ru

RELATIONS BETWEEN THE TAJIK AND KAZAKH PEOPLES IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article examines the issue of relations between the Tajik and Kazakh peoples in the late 19th – early 20th centuries. The analysis shows that these interactions were shaped by political, economic, and social processes in Central Asia, particularly under the growing influence of the Russian Empire, and were characterized by a multifaceted nature. During this period, ties between the two peoples developed mainly in the fields of trade, labor migration, cultural exchange, and cohabitation in border areas and major urban centers. The Tajiks, traditionally leading a sedentary lifestyle and engaged in agriculture, maintained close contacts with the nomadic Kazakhs in markets and along trade routes, which contributed to commodity circulation and the development of the local economy.

The article also explores the impact of political processes and administrative transformations of the colonial period, which led to the strengthening of social relations, including both temporary and permanent population migration. At the cultural level, mutual influence is also observed, manifested in the integration of certain traditional elements, life experiences, and some negative phenomena. According to the author, the cooperation between Tajiks and Kazakhs during this period represents an important part of the broader historical processes of the region and laid the foundation for the further strengthening of interethnic relations between the two peoples.

Keywords: relations, Tajiks, Kazakhs, Central Asia, Russia, Great Britain, colonial policy, capitalism, competition, liberation movements.

Information about the author. Sharipov Amriddin Nuridinovich – candidate of historical sciences, associate professor, the head of department of international relations TNU. Tel: (+992)105-50-10-18; email: amrsharif@mail.ru

ТАШАБУСҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ОИД БА ҲИФЗИ ПИРЯХҲО ДАР ҶАҲОН

Чумаева П.А.¹

«Пиряхҳо дар сайёраи мо, ҳамчун яке аз сарчашмаҳои асосии оби нӯшокӣ ба ҳисоб рафта, ҳифзи онҳо заминаро барои расидан ба аксари ҳадафҳои рушди устувор муҳайё месозад» [10]. Чунин иброз намуданд Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Конфронси якуми байналмилалӣ сатҳи баланд оид ба ҳифзи пиряхҳо.

Дар даҳсолаҳои охири асри XX ва аввали асри XXI иқлим дар сайёраи мо дигар шуда истодааст. Сабаби тағйир ёфтани иқлим дар Сайёра ин вобаста ба баланд шудани ҳарорати ҳаво ва кам шудани боришот мебошад. Тағйирёбии иқлим ва обшавии пиряхҳо имрӯз ба яке аз масъалаи доғи сайёра табдил ёфтааст, ки зарурати ҳамкории байналмилалиро барои пешгирии оқибатҳои ҷиддитар нишон медиҳанд.

Олимони яҳомӯз (крионтология), табиатшиносон, ходимони намоёни фарҳанг хатари баланд шудани ҳарорати ҳаворо дарк намуда, барои пешгирӣ намудани ҳарорат чораҳои мушаххас пешниҳод намудаанд. Сокинони Сайёра хатари ғайравии гармшавии иқлим ва об шудани пиряхҳоро дар Помир, Антарктида, Греландия дарк намуданд. Олимон қайд мекунанд, ки дар даҳсолаҳои охир бисёре аз пиряхҳо дар минтақа аллакай ба таври назаррас коҳиш ёфтаанд ва ин раванд суръат мегирад. Тибқи омор, беш аз 1000 аз 14000 пиряхи дар Тоҷикистон ҷойгиршуда аз сабаби тағйирёбии иқлим нопадид шудаанд. Дар даҳсолаҳои охир, масоҳати умумии пиряхҳои кишвар, ки беш аз 60% захираҳои оби Осиёи Марказиро таъмин мекунанд, қариб як сеяк кам шудааст. Тибқи пешгӯиҳои пешакӣ, то соли 2030 истеъмоли об дар Осиёи Марказӣ 15-20% афзоиш хоҳад ёфт, ки ин метавонад ба ҳифзи пиряхҳо низ таъсири манфӣ расонад. Бо назардошти коҳиши минбаъдаи чараёни дарёҳо аз сабаби тағйирёбии иқлим, вазъият боз ҳам хатарноктар мешавад. Барои пешгирӣ кардани ҳарорати ҳаво дар Сайёра 12 декабри соли 2015 дар шаҳри Париж ҳамбастагии байналмилалӣ чамъ омада, ҳуҷҷате бо номи шатномаи Париж қабул карданд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи ҷаҳонӣ чун кишвари ташаббускор дар ҳалли масъалаҳои муҳимми сайёра эътироф гардидааст, ки таи даҳсолаҳои охир хатари обшавии пиряхҳоро дарч намуда, барои ҳифзи пиряхҳо як силсила пешниҳодҳо кардааст:

1. Соли 2003 – Соли байналмилалӣ оби тоза, ки дар сессияи 55-ум бо Қарори Ассамблеяи Генералии СММ аз 20 декабри соли 2000 таҳти №55/196 қабул гардидааст.

2. Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои ҳаёт», 2005-2015, ки дар сессияи 58-ум бо Қарори Ассамблеяи Генералии СММ аз 23 декабри соли 2003 таҳти №58/217 қабул гардидааст.

3. Соли байналмилалӣ ҳамкорӣ дар соҳаи об – 2013, ки дар сессияи 65-ум бо Қарори Ассамблеяи Генералии СММ аз 20 декабри соли 2010 таҳти 65/154 қабул гардидааст.

4. Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои рушди устувор», 2018-2028, ки дар сессияи 71-ум бо Қарордоди Ассамблеяи Генералии СММ аз 21 декабри соли 2016 қабул гардидааст.

5. Солҳои 2025-2034 «Даҳсолаи амал баҳри ҳифзи пиряхҳо» ва ғайра...

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар конфронси якуми байналмилалӣ сатҳи баланд оид ба ҳифзи пиряхҳо, ки 30-юми майи соли 2025 дар шаҳри Душанбе баргузор гардида буд, қайд намуданд, ки «Обшавии босуръати пиряхҳо имрӯз ба як бӯҳрони глобалии замони мо табдил ёфта, дар тӯли даҳсолаҳои охир, онҳо бо суръати баланд коҳиш меёбанд. Ин раванд дар таърихи инсоният бисоҳиб аст. Пиряхҳо дар сайёраи мо, ҳамчун яке аз сарчашмаҳои оби ошомиданӣ ба ҳисоб рафта, ҳифзи онҳо заминаро барои расидан ба аксари ҳадафҳои рушди устувор шароит муҳайё месозад. Ҳамзамон, бо ин обшавии босуръати пиряхҳои қутбӣ сабаби обхезиҳо дар кишварҳои соҳилӣ шуда, миллионҳо одамонро аз манзилҳояшон маҳрум месозад. Гузашта аз ин, раванди маскур боиси кам шудани ҳудуди хушкии кишварҳо ва омили муҳочиршавии аҳоли мегардад» [10].

¹ Чумаева Парвона Абдувоҳидовна – н.и.т., ходими пешбари илмӣ ИИТ ДМТ

Пиряхҳо ва қабатҳои яхбандӣ дар гардиши укёнусо нақши асосӣ доранд. Онҳо ҳамчун танзимгари иқлими муътадили табиӣ дар сайёра амал мекунанд.

Ба гуфтаи коршиносон, зиёд гардидани ҳаҷми партови газҳои гулҳанӣ ба атмосфера мутаносибан ҳаҷми зарари иқтисодӣ ба давлатҳо меоварад. Дар сурати то ду дараҷа (2 С) боло рафтани ҳарорати ҳаво, нобуд шудани сатҳи пиряхҳои ҷаҳон пешбинӣ шудааст.

Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон иброз намуданд, ки «Мо бояд тамоми кӯшишро ба ҳарч диҳем, ки иҷрои Созишномаи Париж оид ба иқлим таъмин гардад ва тадбирҳои заруриро барои пешгирии афзоиши ҳарорати глобалӣ тадбирҳои заруриро андешем».

Инчунин Раиси Ҷумҳур Эмомалӣ Раҳмон қайд намуданд, талафоти пиряхҳо на танҳо ба мероси табиӣ, балки ба ҳаёти миллионҳо нафар дар минтақаҳои Осиёи Марказӣ таҳдид мекунад. Ҳифзи пиряхҳо танҳо мушкilotи кишварҳои дорои пиряхҳо набуда, балки як бӯҳрони глобалӣ ба ҳисоб рафта, зеро таваҷҷӯҳи ғаврии ҷомеаи ҷаҳонӣ мебошад [10].

Омӯзиши намунаи пиряхи Ванҷах (машҳур бо номи пиряхи Федченко) дар ҷаҳон яке аз пиряхҳои калонтарин воқеъ дар хушкӣ мебошад, барои иноният метавон таърихи ҳазорсоларо ошкор намуд. Дарозии пиряхи Ванҷ 77 км буда, ғафсияш як километрро ташкил медиҳад.

Пешвои миллат дар барномадаш пешниҳод намуданд, ки «якҷоя бо шарикони рушд ва пажӯҳишгоҳҳои илмӣ таҳқиқотӣ экспедицсияи фарогирии омӯзиши пиряхҳои Тоҷикистон ташкил карда, дар кишвари мо як омӯзишгоҳи минтақавӣ яхшиносӣ ташкил карда шавад».

Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамаи шарикон ва ҷонибҳои манфиатдорро даъват намуданд, ки ин ташаббусро дастгирӣ намоянд ва бо ин васила дар тадбиқи “Даҳсолаи амал барои илмҳои яхшиносӣ (криосферӣ) – солҳои 2025-2034” саҳми муносиби худро гузоранд.

Яке аз мушкilotи ба пиряхҳо хос дар Тоҷикистон хатари кандашавии кӯлҳои дар баландӣ ҷойгир шудани пиряхҳо мебошанд.

Пиряхҳо дар баландкӯҳҳо ҷойгир шуда, метавонад канда шаванд, ки дар натиҷаи он минтақаҳои аҳолинишини поёнобӣ, инфрасохторҳои онҳо хароб шуда, боиси талафоти зиёд дар кишварҳои Осиёи Марказӣ гардад. Дар айни замон хатари бузург барои минтақаҳои соҳили дарёи Панҷ ва Ому, дар натиҷаи зилизла вайрон шудани кӯли Сарез дар Помир мебошад. Кӯли Сарез дар натиҷаи заминҷунбии нӯҳбала соли 1911 ба амал омад. Як пораи кӯҳ пеши дарёи Мурғобро баст ва дар деҳаи Сарез, ки дар соҳили дарё буд, ҳамроҳ бо сокинонаш таги об монд. Дар натиҷа обанбори сунъӣ ба амал омад, ки чуқуриаш то 300 метр буда, дарозияш то 70 километр мебошад. Захираи оби кӯли Сарез 17 млрд. кубро ташкил мекунад.

Бо назардошти он ки пиряхҳои Тоҷикистон дар баландӣ аз 3,5 ҳазор метр то 7,5 ҳазор метр аз сатҳи баҳр ва дар минтақаҳои душворгузари кӯхистон ҷойгир шудаанд, роҳандозии ҳар гуна барномаҳо барои ҳифзи онҳо ба мушкilotҳои зиёд дучор мешавад. Аз ин лиҳоз, Президенти кишвар пешниҳод намуданд, ки шарикони рушд ва созмонҳои байналмилалӣ ҷаҳон ҷиҳати ҳалли ин мушкilot бо мо ҳамкорӣҳои судманд ба роҳ монанд.

Бо дарназардошти аҳамияти масъалаи мазкур ба пешниҳоди Тоҷикистон дар асоси қатъномаи Маҷмаи Созмони Миллалӣ Муттаҳид соли 2025 ҳамчун “Соли байналмилалӣ ҳифзи пиряхҳо” ва 21 март “Рӯзи ҷаҳонии пиряхҳо” эълон гардида, дар назди Созмони Миллалӣ Муттаҳид бунёди эътимоди байналмилалӣ оид ба ҳифзи пиряхҳо таъсис дода шуд. Давлатҳо ва созмонҳои байналмилалӣ минтақавиро даъват намуданд, ки бо мақсади фаъолияти босамари ин Бунёди эътимоди байналмилалӣ оид ба ҳифзи пиряхҳо таъсис дода шаванд.

Давлатҳо ва созмонҳои байналмилалӣ даъват карда шуданд, ки бо мақсади таъмини фаъолияти босамари ин Бунёд ҳарчи бештар саҳми молиявӣ худро гузоранд.

Бо ташаббуси Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Фаронса моҳи августи соли 2024 аз ҷониби Маҷмаи Созмони Миллалӣ Муттаҳид қатънома оид ба эълон кардани солҳои 2025-2034 ҳамчун даҳсолаи амал барои илмҳои яхшиносӣ яқдилона қабул гардид. Тоҷикистон ҷомеаи ҷаҳониро даъват менамояд, ки барои ҳифзи пиряхҳо тадбирҳои таъхирнопазирӣ қатъӣ андешанд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати коҳиш додани раванди обшавии пиряхҳо аз ҷомеаи ҷаҳонӣ даъват менамояд, ки тадбирҳои қатъӣ андешанд.

Аз ин лиҳоз, Тоҷикистон пешниҳод менамояд:

Якум. Баланд бардоштани сатҳи оғаҳии ҷомеаи ҷаҳонӣ оид ба нақши ҳаётан муҳимми пирияхҳо дар таъмини захираҳои оби ошомиданӣ ва ҳалли маҷмуи масъалаҳои рушди устувор;

Дувум. Таҳкими ҳамкориҳои байналмилалӣ, аз ҷумла бо ҷалби фаъоли олимону пажӯҳишгарон, ҷомеаи шахрвандӣ ва дигар ҷонибҳои манфиатдор барои ҳалли мушкилоти обшавии босуръати пирияхҳо ва оқибатҳои фарогири он;

Севум. Ба роҳ мондани мониторинги фарогир ва таҳқиқоти илмӣ ба мақсади беҳтар дарк намудани чараҳои тағйирёбии пирияхҳо ва таъсири онҳо ба низомҳои экологӣ (экосистемаҳо), захираҳои об, масъалаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва тағйирёбии глобалии иқлим.

Ҷиҳати ҳалли ин масъала пешниҳод мегардад, ки кишварҳои дорои имконияти ҷамъоварии маълумоти дақиқ оид ба ҳолати пирияхҳо, бахусус, тавассути зарфиятҳои маҳвораӣ, табодули доимии иттилоотро бо кишварҳои дорои имкониятҳои маҳдуд дар ин ҷода роҳандозӣ намоянд;

Ҷаҳорум. Татбиқи иқдомҳои дастҷамъӣ ба мақсади бартараф намудани оқибатҳои иҷтимоию иқтисодии обшавии босуръати пирияхҳо, аз ҷумла таъсири он ба дастрасӣ ба об, ҳифзи амнияти озуқаворӣ, истеҳсоли неруи барқ ва ҳифзи мероси фарҳангию табиӣ.

Бахусус, барои ҳифзи наботот ва ҳайвоноте, ки дар натиҷаи обшавии босуръати пирияхҳо аз шароити маъмулии зисти худ маҳрум мегарданд, бояд ҷораҳои таъхирнопазир андешида шаванд.

Панҷум. Аксарияти ҷораҳои ба ҳифзи пирияхҳо равонашуда бо тадбирҳои марбут ба ҳалли мушкилиҳои тағйирёбии иқлим ҳамоҳанг ва наздик мебошанд.

Бинобар ин, зарурати мусоидат ба кишварҳо дар татбиқи барномаҳо ва стратегияҳои мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим, аз ҷумла дар минтақаҳои осебпазир тавассути равишҳои ҳамгирӣ, аз қабili низомҳои огоҳсозии пешакӣ ва коҳиши хатари офатҳо ба миён меояд.

Шашум. Истифодаи самаранок ва ҷалби захираҳои молӣ ва фанӣ барои татбиқи амалии ташаббусҳо ҷиҳати ҳифзи пирияхҳо ва саҳмгузорӣ ба Бунёди эътимоди байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо.

Ҳафtum. Таҳия ва татбиқи стратегия ва барномаҳои амал дар сатҳҳои миллӣ ва минтақавӣ ба хоҳири наслҳои оянда.

Дар фарҷом, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пешниҳод намуданд, ки Стратегияи глобалии ҳифзи пирияхҳо дар сатҳи ҷаҳонӣ таҳия карда шавад.

Муовини аввали Дабири кулли Созмони Миллалӣ Муттаҳид Амина Муҳаммад баромад карда, баргузориҳои Конфронсро саривактӣ хонд, ки ҷомеаи башарро бо даъвати қатъӣ барои тақвият додани уҳдадорӣ дар амал водор месозад. Ҳамзамон, аз саҳми арзишманди Созмони ҷаҳонии обуҳавошиносӣ, ЮНЕСКО, Бонки Осиёи рушд ва дигар шарикон ёдовар шуда афзуд: “Аз соли 1975 то инҷониб зиёда аз 9 трилион тонна ях нобуд гаштааст” Солҳои 2022-2024 мо шоҳиди талафоти аз ҳама бештари ҳаҷми пирияхҳо гардидем. Ин танҳо бухрони кӯҳӣ набуда, фоҷиаи глобалист, ки барои инсоният оқибатҳои ногувор дорад, талафоти пирияхҳо, амнияти об ва озуқа, гуногунии биологӣ инфрасохтор ва суботи ҷомеаи ҷаҳониро зерӣ хатар мегузорад, зеро одамон барои оби ошомиданию полезӣ, тавлиди нерӯӣ барқ ба пирияхҳо таъя мекунанд [11, 3].

Обшавии пирияхҳо ҳаёти инсонҳоро дар шахрҳо ва давлатҳои наздизоҳилӣ низ зерӣ хатар мегузоранд, боиси бо муҳочират рӯ овардани миллионҳо нафар мегардад. Ҳар як километр обе, ки аз сатҳи баҳр меравад, ба зиндаги садҳо нафар таҳдид мекунад. Аз байн рафтани пирияхҳо ба таърих, фарҳанг ва ҳувиати сокинони Сайёра низ зарари ҷуброннопазир мерасонад: заминҳои аҷдодӣ, донишҳои анъанавӣ ва мероси ғанӣ ба нестӣ мераванд.

Баъдан, Амина Муҳаммад, Шаҳбоз Шариф - Сарвазирӣ Покистон, муавини аввали Президенти Ҷумҳурии Ислонии Эрон Муҳаммадризо Ориф, муовини якуми Президенти Ҷумҳурии Замбабе Констинтинно Чивега, ноиби Президенти Ҷумҳурии Томбия Муҳаммад Яллоу, ноиби Президенти Ҷумҳурии Малдив Ҳусейн Муҳаммад ва дигар шахсони расмӣ Созмонҳои миллӣ ва байналмилалӣ тақлифҳои судманд баҳри ҳифзи пирияхҳои сайёра пешниҳод карданд.

Дар ҳамоиши Конфронс Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон ба намояндагони якҷанд кишварҳо ва созмонҳои иқтисодию молиявӣ вохӯрда, оид ба масъалаҳои ҳимояи пирияхҳо якҷанд пешниҳодҳои мушаххас карда шуд. Дар вохӯрӣ ба ғайр аз ҳимояи пирияхҳо ҳамкориҳо

дар соҳаҳои муайян, ҳимояи табиат, маблағгузорӣ дар соҳаҳои гуногуни инфраструктурӣ низ ба миён гузошта шуд. Дар саҳбат ба ноиби раиси Ҷумҳурии Тамбия Муҳаммад Яллоу роҳҳои ҳамкории Тоҷикистон ва Тамбия мубодилаи афкор баргузор шуд.

Ҳамзамон, Раиси Ҷумҳур дар ҳошияи Конфронс ба ноиби президенти Замбия Константинно Чивега вохӯрда масъалаҳои ҳамкориҳои дучонибаро муҳокима карданд. Дар рӯзи 28 май Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон бо Директори Иҷроияи Фонди кӯдакони СММ ЮНИСЕФ Кэнтри Мэри Рисеел суҳбат дошт.

29-уми майи сардори давлат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон котиби Шурои Комиссияи иқтисодӣ ва иҷтимоии СММ барои Осие ва Укёнуси Оромро (ЭСКАТО) Армиду Соломно Алишахбану, ноиби аввали Раиси Ҷумҳурии Ислонии Эрон Муҳаммадризо Орифӣ, нахуствазирӣ Ҷумҳурии Ислонии Покистон Шаҳбоз Шариф қабул карда, масъалаҳои марбут ба ҳамкориҳои дучонибаро муҳокима карданд.

Ҳамзамон, 30-юми май Сардори давлат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон намояндаи умумии Кумитаи Шурои машваратии Хитой, Раиси Кумитаи Шанхай Шэн Юэн Юэюро қабул карда, ҳамкориҳои дучонибаи байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Халқии Хитойро муҳокима намуданд.

8-уми майи соли равон Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар шаҳри Нитсаи Фаронса дар чорабинии сатҳи баланди оғози “Даҳсолаи байналмилалӣ амал оид ба илмҳои яхшиносӣ (криосферӣ) солҳои 2025-2034” иштирок ва суҳанронӣ намуданд.

Дар суҳанронии худ Роҳбари давлат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба вазъи ташвишовари тағйирёбии иқлим, таъсири он ба муҳити зисти миллионҳо одамон, обшавии босуръати пирияхҳо, норасоии оби ошомиданӣ, ташаббусҳои ҷаҳонии Тоҷикистон дар самти ҳалли мушкилот ибрази андеша намуда, як қатор пешниҳодҳо ба миён гузоштанд. Бо қаноатмандӣ зикр шуд, ки ин пешниҳоди Тоҷикистону Фаронса оид ба эълони солҳои 2025-2034 ҳамчун “Даҳсолаи амал барои илмҳои яхшиносӣ” аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ дастгирӣ ёфт [11, 3].

Ёдовар мешавем, ки 12 декабри соли 2025 бо ташаббуси Тоҷикистон дар ҷаласаи 7-уми Маҷмаи Умумии Созмони Милалӣ Муттаҳид оид ба муҳити зист қатънома доир ба «Ҳифзи пирияхҳо ва криосфера, баҳусус, дар минтақаҳои кӯҳӣ» қабул карда шуд. Ҳамин тавр, бо қабули ташаббуси шашуми Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон, яъне «Даҳсолаи амал барои илмҳои криосфера, солҳои 2025-2034» нақши боризи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар пешбурди Рӯзномаи ҷаҳонии обу иқлим, аз ҷумла ҳифзи пирияхҳо дар арсаи ҷаҳонӣ бори дигар собит гардида, давлатҳои аъзои Созмони Милалӣ Муттаҳид ва ҷомеаи ҷаҳонӣ барои ҳамкорӣ бо Тоҷикистон дар доираи ин даҳсола изҳори омодагӣ менамоянд [14, 3].

Хулоса, дар даҳсолаи аввали асри XXI Ҷумҳурии Тоҷикистон ба як силсила пешниҳодҳои моҳияти ҷаҳонидошта, баромад карда, афкори ҷаҳонӣ, созмонҳои олии байналмилалӣ, аз ҷумла, Созмони Милалӣ Муттаҳид ва сохторҳои он ЮНИСЕФ, ЮНЕСКО, Бонки умумиҷаҳонӣ, Бонки Осиеи Рушд, Бонки Аврупоӣ, созмонҳои гуногуни ҳифзи табиат пешниҳодҳои Тоҷикистонро дастгирӣ карданд.

Воқеан, дар симои Пешвои муаззами миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон кишвари мо ҳамчун иштирокчи комилҳуқуқи ҷомеаи байналмилалӣ ва поягузори иқдомҳои байналмилалӣ дар соҳаи об ва ҳифзи пирияхҳо аз ҷониби ҷомеаи байналмилалӣ шинохта шуд ва боиси болоравии обрӯву эътибори Тоҷикистон дар сатҳи ҷаҳонӣ гардидааст.

Мақолаи мазкур дар доираи лоиҳаи «Таҳлил ва ташвиқи ташаббусҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи ҷаҳонӣ» таҳти № 0124ТJ1586 иҷро шудааст.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Алиев, Қ. Об мӯъҷизаи ҳаёт: ба 10-солаи байналмилалӣ (2005-2015) «Об барои ҳаёт» бахшида мешавад / Қ. Алиев. – Хучанд: Ношир, 2015.
2. Музаффарзода М. Ташаббусҳои байналмилалӣ Пешвои миллат дар ҳалли мушкилоти глобалӣ марбут ба об / М. Музаффарзода. – Душанбе: КВД «Тоҷикдипсервис», 2017. - С.-10.
3. Сайидзода З. Саидов Ф. Сиёсати давлатии Президент Эмомалӣ Раҳмон ва рушди устувори Тоҷикистон / З. Сайидзода, Ф. Саидов. – Душанбе: Контраст, -2012.

4. Суханрони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар «Форуми байналмилалӣ Душанбе оид ба оби тоза». – Душанбе, 2003.
5. Суханрони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Конфронси байналмилалӣ сатҳи баланд доир ба ҷамъбасти раванди татбиқи амалии Даҳсолаи байналмилалӣ амалиёти «Об барои ҳаёт», солҳои 2005-2015, 9 июни соли 2015, ш. Душанбе. – Душанбе, 2015.
6. Суханронӣ дар ифтитоҳи 16-умин Конфронси вазирони Барномаи ҳамкориҳои минтақавӣ иқтисодии Осиёи Марказӣ (CAREC) 27.10.2017 шаҳри Душанбе.
7. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций, Утверждена резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи от 8 сентября 2000 года, [Электронный ресурс] www.un.org
8. Тасдиқи стратегияи милли рушди кишвар барои давраи то соли 2030, [Захираи электронӣ] <http://sadoimardum.tj/ma-lisi-ol/tasdi-i-strategiyai-millii-rushdi-kishvar-baroi-davrai-to-soli-2030/>
9. Эмомалӣ Раҳмон: предложил придать международному фонду спасения Арала статус института ООН [Электронный ресурс] <http://www.centrasia.ru>, 2017.
10. Суханрони дар Конфронси якуми байналмилалӣ сатҳи баланд оид ба ҳифзи пирияхҳо. 30.05.2025. <https://khovar.tj/2025/05>
11. Захватов А.В. Таджикистан предлагает заняться сохранением ледников /А.В.Захватов. – Независимая газета. 04.05.2025.
12. Саидова Ф.С. Санъати суханварии Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва нақши он дар таъмини ваҳдат ва суботи ҷомеа / Ф.С. Саидова. // Маҷалаи академии ҳуқуқ. – Д., 2019. - №4.
13. Паёми Президенти ҶТ ба Маҷлиси Олӣ. 27.12.2017.
14. Ҳайдарзода Р.Ҷ. “Геостратегия ва геополитикаи Президенти Тоҷикистон дар даврони соҳибистиклолӣ”. //Маҷаллаи «Осиё ва Аврупо»- №3 (19) -2024.-С.12.
15. Ҳайдарзода Р.Ҷ. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон – ташаббускори ҳифзи пирияхҳо дар сатҳи глобалӣ [https:// www.osiyoavrupo.tj/tg/post/prezidenti-um-urii-to-ikiston-emomal-ra-mon-tashabbuskori-ifzi-piriyah-o-dar-sat-i-global](https://www.osiyoavrupo.tj/tg/post/prezidenti-um-urii-to-ikiston-emomal-ra-mon-tashabbuskori-ifzi-piriyah-o-dar-sat-i-global) (санаи мурочиат 11.10.2025.)

ТАШАБУСҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ОИДИ ҲИФЗИ ПИРЯХҲО ДАР ҶАҲОН

Мақолаи мазкур ба таҳлил ташаббусҳои Тоҷикистон оид ба ҳифзи пирияхҳо бахшида шудааст. Дар даҳсолаҳои охири асри XX ва аввали асри XXI иқлим дар сайёраи мо дигар шуда истодааст. Сабаби тағйир ёфтани иқлим дар Сайёра ин вобаста ба баланд шудани ҳарорати ҳаво ва кам шудани боришот мебошад. Тағйирёбии иқлим ва обшавии пирияхҳо имрӯз ба яке аз масъалаи доғи сайёра табдил ёфтааст, ки зарурати ҳамкориҳои байналмилалӣ барои пешгирии оқибатҳои ҷиддитар нишон медиҳанд.

Тибқи омор, беш аз 1000 аз 14000 пирияхи дар Тоҷикистон ҷойгиршуда аз сабаби тағйирёбии иқлим нопадид шудаанд. Дар даҳсолаҳои охир, масоҳати умумии пирияхҳои кишвар, ки беш аз 60% захираҳои оби Осиёи Марказиро таъмин мекунанд, қариб як сеяк кам шудааст. Тибқи пешгӯиҳои пешакӣ то соли 2030 истеъмоли об дар Осиёи Марказӣ 15-20% афзоиш хоҳад ёфт, ки ин метавонад ба ҳифзи пирияхҳо низ таъсири манфӣ расонад. Инчунин аксари қоршиносони ҷаҳонӣ эътироф менамоянд, ки талошу ташаббусҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ҳалли оқибат ва одилонаи масъалаҳои глобалии ҷаҳони муосир ниҳоят муассиру беназир мебошанд, ки мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: ташаббус, об, сарчашма, мамлакат, амал, энергетика, рушди устувор, пириях, сол.

Маълумот дар бораи муаллиф: Джумаева Парвона Абдувоҳидовна – н.и.т., ходими пешбари илмӣ шӯъбаи илмҳои гуманитарӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии ИИТ ДМТ. Суроға: Тоҷикистон Шаҳри Душанбе, хиебони Рӯдакӣ, 17 E-mail: pdjumaeva@yandex.ru Телефон: (+992) 985-39-40-00

ИНИЦИАТИВЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН ПО ЗАЩИТЕ ЛЕДНИКОВ В МИРЕ

Данная статья посвящена анализу инициатив Таджикистана по защите ледников. В последние десятилетия XX и первые десятилетия XXI веков климат на нашей планете меняется. Причиной изменения климата на планете является повышение температуры воздуха и уменьшение количества осадков. Изменение климата и таяние ледников стали одной из самых актуальных проблем на планете, что указывает на необходимость международного сотрудничества для предотвращения более серьезных последствий.

По статистике, более 1000 из 14000 ледников, расположенных в Таджикистане, исчезли из-за изменения климата. В последние десятилетия общая площадь ледников страны, которые обеспечивают более 60% водных ресурсов Центральной Азии, сократилась почти на треть. Согласно предварительным прогнозам, к 2030 году потребление воды в Центральной Азии увеличится на 15-20%, что также может негативно сказаться на защите ледников. Кроме того, большинство мировых экспертов признают, что усилия и инициативы Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона по рациональному и справедливому решению глобальных проблем современного мира являются чрезвычайно важными и уникальными в рациональном и справедливом решении глобальных проблем современного мира.

Ключевые слова: инициатива, вода, источник, страна, энергетика, действия, устойчивое развитие, ледники, международный год.

Джумаева Парвона Абдувохидовна - кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела гуманитарных и социально-экономических наук ИИТ РАН. Адрес: Таджикистан г. Душанбе, проспект Рудаки, 17 E-mail: pdjumaeva@yandex.ru Телефон: (+992) 985-39-40-00.

GLACIER PROTECTION INITIATIVES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article analyzes Tajikistan's glacier protection initiatives. The global climate has been changing in the last decades of the 20th and first decades of the 21st centuries. This climate change is driven by rising temperatures and decreasing precipitation. Climate change and glacier melting have become one of the most pressing issues on the planet, highlighting the need for international cooperation to prevent more serious consequences.

According to statistics, more than 1,000 of the 14,000 glaciers located in Tajikistan have disappeared due to climate change. In recent decades, the country's total glacier area, which provides more than 60% of Central Asia's water resources, has decreased by almost a third. According to preliminary forecasts, by 2030, water consumption in Central Asia will increase by 15-20%, which could also negatively impact glacier protection. Moreover, most global experts recognize that the efforts and initiatives of the President of the Republic of Tajikistan, Emomali Rahmon, to rationally and fairly resolve global problems of the modern world are extremely important and unique in rationally and fairly resolving global problems of the modern world.

Key words: initiative, water, source, country, energy, actions, sustainable development, glaciers international year.

Information about the author: Dzhumaeva Parvona Abduvakhidovna - is a candidate of Historical Sciences, a leading researcher at the Department of Humanities, Socio-Economic Sciences of the IIT RAS. Address: Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17 E-mail: pdjumaeva@yandex.ru Phone: (+992) 985-39-40-00

ТАҲЛИЛИ ТАЪРИХНИГОРИИ МУНОСИБАТҲОИ ГУМАНИТАРИИ ТОҶИКИСТОН БО ДАВЛАТҲОИ ХОРИҶӢ

Давлатмамадова С. Қ.¹

Яке аз самтҳои навбатии афзалиятнок, ки дар роҳандозии ҳамкориҳои байни ҳар як кишвар ё мардум аҳаммияти ҳалқунанда дорад, дипломатияи ҷамъиятӣ мебошад, ки ба пайдоиш ва рушди минбаъдаи ҳамкориҳои тарафҳо дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти мо мусоидат мекунад. Ҳамин тариқ, дар замони бӯҳронҳо ва ташаннуҷи геополитикӣ ҳамкориҳои илмию фарҳангӣ аз ҳарвақта дида аҳаммияти муҳимтар пайдо мекунад. Он на танҳо ҳамкориҳои байни давлатҳоро дар соҳаҳои фарҳанг, маориф, тандурустӣ ва рафъи ҳолатҳои фавқулодда таҳким мебахшад, балки бавосита рушди муносибатҳои байнидавлатӣ ва байниминтақавии иқтисодӣ ва сиёсӣ-дипломатиро муайян мекунад. Агар ба сохтори имрӯзаи муносибатҳои байналмилалӣ назар афканем, қисми башардӯстии ҳамкориҳои субъектҳо нақши камтар дорад ва дар натиҷаи тезу тундшавии бӯҳрони ҷаҳонӣ ҳатто метавонад ба паси муносибатҳо берун гардад. Вазифаи аввалиндараҷа дар чунин давра нигоҳ доштани ҳамкориҳо дар соҳаҳои иқтисодӣ ва молиявӣ мебошад. Аммо танҳо ҳамкориҳои башардӯстона дар баробари мафҳумҳои чун «дипломатияи ҷамъиятӣ», симои мусбати давлатро дар назди ҷомеаи ҷаҳонӣ ва идеологияи ҷолиб метавонанд ҳамчун «қудрати нарм» барои таҳкими муносибатҳои байнидавлатӣ мусоидат намоянд. Ин самт аҳаммияти ҳамкориҳои башардӯстонаро дар замони бӯҳрон афзоиш медиҳад, зеро он метавонад ҳамчун фишанги муътадил дар муқолаи байни иштирокчиёни муносибатҳои байналмилалӣ амал кунад ва таваҷҷӯхро аз ноқомӣ дар дигар соҳаҳо дур намояд.

Робитаҳои илмию фарҳангии халқи тоҷик бо халқҳои ҳамсояи Осиёи Марказӣ таърихи хеле қадим доранд, зеро ки ҳанӯз аз замони таъсисёбии аввалин давлатҳо дар ин минтақа сарчашма мегиранд. Таҷрибаи таърихӣ ҳамкориҳои ин халқҳо, аз он ҷумла дар самти илмӣ ва фарҳангӣ, барои инкишофи минбаъдаи ин алоқаҳо дар замони муосир ҳамчун замина хизмат мекунад. Давраи охири асри XX бо дигаргуниҳои азим рӯ ба рӯ гардид ва он раванди геополитикии ҷаҳон ва бахусус минтақаи Осиёи Марказиро ба кулلى тағйир дод. Дар ибтидои асри XXI дар шароити ҷаҳонишавӣ марҳалаи сифатан нави шарикӣ кишварҳои Осиёи Марказӣ оғоз гардида, шакл ва мазмуни нав мегирад, ки ҳадафи аслии онро принципҳои таҳкими дӯстӣ ва ҳамзистии осоиштагӣ байни кишварҳои Осиёи Марказӣ, беҳтар кардани ҳамгирӣ, ноил шудан ба ҳадафҳои умумии рушди устувор ва ба ин васила баланд бардоштани нақши минтақа ҳамчун яке аз марказҳои тамаддуни ҷаҳонӣ ташкил дод [11, с.13]. Дар чунин шароит Тоҷикистонро зарур аст, ки ҳамкориҳоро бо дигар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ҳама самт тақвият бахшад ва онро тавре рушд диҳад, ки ба мановфеи миллии Тоҷикистон ва тамоми кишварҳои дигари минтақа ҷавобгӯ бошад. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар хусуси равобити Тоҷикистон бо ҷумҳуриҳои ҳамсояи Осиёи Марказӣ таъкид карда буд, ки «мо ба таҳкими равобити дӯстона ва густариши ҳамкориҳои гуногунҷанба дар минтақаи Осиёи Марказӣ аҳаммияти аввалиндараҷа медиҳем. Рушди муносибати Тоҷикистон бо кишварҳои Осиёи Марказӣ маъмулан ба дӯстӣ, эътимод, ҳамсоғии неқ ва ҳамкориҳои мутақобилан судманд асос ёфта, ҳамчун ҳадафи муштаракӣ ҳалли мушкилоти минтақавӣ дониста мешавад [2, с. 9].

Муҳимияти муносибатҳои байни ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ дар суҳанронӣ ва навиштаҳои роҳбарони кишварҳои дигари минтақа низ таъкид шудааст. Ҳамчунин Президенти Узбекистон Шавкат Мирзиёев дар Паёми навбатии худ таъкид карда буд, ки «мо ба татбиқи принципи «Осиёи Марказӣ самти афзалиятноки сиёсати хориҷии Узбекистон» шуруъ кардем. Дар натиҷа дар минтақаи мо фазои қомилан нави сиёсӣ ба вуҷуд омада, робитаҳои бар асоси эътимоди мутақобила ва ҳамсоғии неқ таҳким меёбанд». Барои кишварҳои Осиёи Марказӣ дар баробари риояи меъёрҳои байналмилалӣ, таъмини амният ва волияти ҳуқуқи башар, раванди демократикунонӣ, рушди маориф, илм, фарҳанг ва омодагии кадрҳо аз ҷумлаи самтҳои қалбӣ мебошанд, ки ҳамкориҳои байнидавлатиро тақозо мекунад [12, с.14].

¹ Давлатмамадова Санам Қодировна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи факултети таърих

Мардуми тоҷик бо вучуди доштани фарҳанги бойи таърихӣ ва тамаддуни бостонӣ, дар тӯли асрҳо соҳибхитӣро ва истиклолияти сиёсӣ надошт ва барои ба даст овардани ин неъмат муддати тӯлонӣ мубориза бурд. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар муқаддимаи китоби академик Б. Ғафуров «Тоҷикон» қайд мекунад, ки «Сарнавишти халқи тоҷик низ мисли дигар халқҳои эронӣ хеле душвор буд. Тоҷик бо шарофати донишу фарҳанги баланд ва ормонҳои шахсиятҳои барҷастаи арсаи илму адаб тавонист ба озодӣ бирасад» [5, с. 4].

Аз сӯи дигар, муносибат бо давлатҳои минтақа дар сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи хоса доранд. Дар Консепсияи сиёсати хориҷӣ омадааст, ки «Дар низоми муносибатҳои байнидавлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, давлатҳои ҳамсояи минтақа мавқеи афзалиятнок доранд. Тоҷикистон тарафдори густариши минбаъдаи таҷрибаи мусбат, чандинасра ва созандаи ҳамзистии дӯстона бо халқҳои Осиёи Марказӣ мебошад». Дар ин масир, фарҳанг ҳамчун бузургтарин дастоварди башарият омили муҳими муттаҳид сохтани қabilaҳо, халқҳо ва давлатҳо дар самти таҳкими равобити байни кишварҳо ва дӯстӣ ва ҳамкориҳои халқҳои Осиёи Марказӣ нақши муҳим мебозад. Бешубҳа, фарҳанги муштарак, ки дар ибтидои он тоҷикон меистоданд, дар низоми муносибатҳои байнидавлатӣ нақши ҳалкунанда дорад. Дар ин замина ҳар як давлат аз ин омилҳо на ҳамчун як омили фарҳангӣ, балки ҳамчун омили дӯстӣ ва ҳамкорӣ истифода мекунад. Бо дарназардошти тамоюлҳои мусбат ва манфии ҷаҳонишавӣ, фарҳанг яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад, ки бо дарназардошти тамоюлҳои мусбат ва манфии ҷаҳонишавӣ ҳифз ва нигоҳдории арзишҳои миллии маънавию фарҳангии халқи тоҷикро таъмин намуда, Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун кишвари дорои фарҳанги бостонӣ барои ҷаҳони мусоир муаррифӣ менамояд. Ҳамчунин фарҳанг барои густариши ҳамкориҳои фарҳангӣ ва гуманитарӣ бо кишварҳои ҷаҳон бо мақсади таҳкими дарки мусбати Тоҷикистон ва мардуми он мусоидат менамояд. Фарҳанг инчунин дар татбиқи дипломатияи ҳуқуқӣ ва маънавӣ бо ҳамватанони бурунмарзӣ ҳадафи асосӣ ба шумор меравад. Омӯзиши фарҳанги халқҳои минтақа, хусусиятҳо ва умумиятҳои онҳо барои таҳкими ҳамкориҳои байни давлатҳо дар ин марҳила заминаи мустаҳкам фароҳам меорад. Дар муносибатҳои Тоҷикистон бо кишварҳои Осиёи Марказӣ имкониятҳои зиёд ва захираҳои истифоданашуда мавҷуд аст ва метавон гуфт, ки мавзӯи мавриди мазкур яке аз масъалаҳои мубрами рушди ҳамкориҳои байни давлатҳои минтақа ба ҳисоб меравад. Дар мавриди омилҳои муайянкунанда қисматҳои зерин муҳим дониста мешаванд:

- омӯзиши умумияти таърихӣ, фарҳанг ва тафаккури халқҳои минтақа;
- таҳлили таҳкими робитаҳои илмӣ ва фарҳангӣ дар соҳаи гуманитарӣ ва таҳлили самти фарҳанг омили иловагии аҳаммияти мавзӯ;
- таҳлили ғайолияти муштарак ва дастаҷамъонаи давлатҳои минтақа дар соҳаи маориф, илм ва фарҳанг;
- ҳамкориҳои давлатҳои ОМ, дар рафъи душвориҳои замони муосир, аз ҷумла мубориза бо терроризм ва ифротгароӣ.

Дар таърихнигории тоҷик ва таърихнигории давлатҳои минтақа бахше аз таърихи муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва кишварҳои Осиёи Марказӣ дар соҳаи иқтисоду тичорат, қисман илму маориф асарҳои зиёде ҷамъ оварда шудаанд, вале робитаҳои илмӣ ва фарҳангии давлатҳо дар давраи таҳқиқотӣ ба таври ҷиддӣ дар доираи як мавзӯ мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст. Дар китоби З. Раҷабов «Дар бораи дӯстии халқҳои тоҷикон бо дигар халқҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар ин робита масъалаҳои робитаҳои адабӣ ва фарҳангии байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои Осиёи Марказӣ нисбатан инъикос ёфтаанд [10, с. 90]. Дар асари А. Нуралиев «Робитаҳои фарҳанги ва адабии тоҷику қазок дар охири асри 19 - ибтидои асри 20» асари Э.Шодиев «Аз таърихи робитаҳои адабии узбеку тоҷик» (нимаи 2-юми асри 20) халқҳои ҳамсоя мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар асари З. Раҷабов «Дар бораи дӯстии халқҳои тоҷику узбек» ва А. Қурбонов «Ҳамкориҳои Тоҷикистон ва Ўзбекистон дар соҳаи тайёр кардани кадрҳо дар солҳои 20 - 30» масъалаҳои ҳамкориҳои илмию маданияи Тоҷикистон ва Ўзбекистон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар асарҳои ин муаллифони масъалаҳои ҳамкориҳои маданӣ ва гуманитарии РСС Тоҷикистон ва давлатҳои Осиёи Миёна таҳлил шуда, таърихи тоҷикон ва нақши онҳо дар тараққиёти минтақаи Осиёи Миёна омӯхта шудааст. Инчунин дар асарҳои З. Богуманова, Д. Яқубова ва Н. Тоҷибоевро бояд зикр намуд, ки

чанбаҳои илмӣ, фарҳангӣ ва иқтисодии ҳамкорихои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистонро дар давоми ду даҳсола (солҳои 1966-1975 ва 1981-1990) баррасӣ намудаанд [15, с. 3].

Асарҳои Б. Ниёзмухамедов, С. Воҳидов, А. Сайфуллоев низ ба масъалаҳои дӯстии халқи тоҷик ва халқҳои минтақа бахшида шудаанд. Нависандаи машҳури тоҷик Ато Ҳамдам бо баррасии робитаҳои адабӣ ва дӯстии мардуми тоҷик дар даврони истиқлолият бар ин назар аст, ки пояи ин дӯстиро пайванди адабӣ ва иртиботи адабӣ ташкил медиҳад. Ин асарҳо аз он ҷиҳат беназиранд, ки дар даврони Шуравӣ ба таъъ расида, ҳамкорихои илмию адабии тоҷиконро бо мардумони минтақа бар пояи идеологияи коммунистӣ баррасӣ мекунанд. Ин масъала дар таҳқиқотҳои муҳаққиқони тоҷик васеъ инъикос ёфтааст [5, с.10]. Китоби академик Б. Ғафуров дар баробари баррасии масъалаҳои таърихӣ, инчунин чанбаҳои фарҳангӣ ва рушди адабиёти тоҷикро дар бар гирифта, то андозае этногенези халқи узбекро низ инъикос намудааст. Асарҳои М. Бобохонов таърихи минтақаи ташаккули халқи тоҷик, муҳоҷират ва нақши диаспораҳо ва ирредентҳои тоҷикро дар бар мегиранд [3, с. 89]. Дар таҳқиқотҳои илмӣ А. Шарипов, Ф. Бобозода, З. Бобоалиева, Қ. Рачабова, Д. Фармонова, Файзов Н.Н. доираи васеи рабобити Тоҷикистон бо давлатҳои Осиёи Марказиро дар соҳаи сиёсат, иқтисодиёт, илму фарҳанг аз солҳои 20-ум то имрузро фаро мегиранд [4, с. 2]. Ҳамчунин, дар монографияи А. Шарифов чанбаи таърихӣ ташаккули ҳамкорихои халқҳои тоҷику қазок ва давраи рушди онҳо то ибтидои асри 21 мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ҳамзамон, дар рисолаҳои А. Қамбаров, автореферати рисолаи номзодии У. Атакулаев ва дигарон масъалаҳои рушди маориф, ҳамкорихои илмию фарҳангӣ ва адабии Тоҷикистон бо халқҳои ҳамсояи Осиёи Марказӣ баррасӣ шудаанд. Бояд гуфт, ки ин гурӯҳи адабиёт ташаккули таърихӣ ҳамкорихои илмию фарҳангиро бо мардумони минтақа ба таври ҷудогона равшан намуда, мушкilotи рушди маориф дар давраи шуравӣ ва солҳои истиқлолиятро баррасӣ менамояд.

Аз нуқтаи назари амалия муносибатҳои гуманитарии Тоҷикистон дар китобҳо ва таҳқиқотҳои намоёндагони корпуси дипломатӣ васеъ таҳлил шудааст. Дар осори З. Саидов марҳалаҳои ташаккули сиёсати хориҷӣ, моҳияти «сиёсати дарҳои боз» ва ҳамкории Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ дар шаклҳои дучониба ва бисёрҷониба таҳлил шудааст [7, с. 121]. Дар ин асарҳо мухтасар инкишофи ҳамкории фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи рушди сиёсати берунӣ инъикос ёфтааст [9, с. 56]. Дар асарҳои собиқ Вазири қорҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҳ. Зарифӣ масъалаҳои ҳамкорихои башардӯстонаи давлатҳои минтақа дар баробари таҳаввулоти гузашта ва имрӯзаи дипломатияи тоҷик, сиёсати бисёрҷанбаи ҷумҳурий ва нақши Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар рушди сиёсати хориҷии Тоҷикистон ҳамаҷониба мавриди баррасӣ қарор дода шудааст [1, с. 6]. Дар китобҳои А.Сатторзода марҳалаҳои рушди дипломатияи муосири тоҷик, моҳияти дипломатияи бисёрҷанбаи минтақавӣ ва самтҳои афзалиятноки ҳамкорихои фарҳангии кишварҳои Осиёи Марказӣ баррасӣ шудааст. Хусусияти хоси ин гурӯҳи асарҳо дар он аст, ки дар баробари масоили сиёсӣ, дипломатӣ ва иқтисодӣ инчунин ҳамкорихои фарҳангӣ, заминаи ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо давлатҳои минтақа дар соҳаҳои илм, маориф ва фарҳанг низ аз тарафи муаллифон баррасӣ шудааст [8, с. 34].

Олимони тоҷик мақолаҳои муҳаққиқон оид ба ҳамкории илмӣ ва адабии тоҷикон ва халқҳои минтақаи Осиёи Миёнаро таҳлил намуда, чанбаҳои дипломатияи бисёрсамтиро таҳлил намудаанд. Дар мақолаҳои А. Раҳмонзода ва А.М. Хуросонӣ ҷиҳатҳои гуногуни робитаҳои маданияд адабии халқҳои тоҷику узбек таҳлил карда шудааст. Дар таҳқиқот инчунин мақолаҳои таҳлилий ва илмию публитсистӣ, ки қараёни ба роҳ мондани ҳамкорихои фарҳангиро инъикос менамоянд, истифода шуданд. Бояд гуфт, ки аз як тараф, таҳлили тамоми хусусиятҳои адабиёти истифодашуда имконнопазир аст. Аммо аз тарафи дигар, ҳангоми навиштани диссертатсия танҳо ҷиҳатҳои алоҳидаи асару мақолаҳои ба таҳқиқоти мо наздик истифода шуданд.

Таҳлили мавзӯи нишон дод, ки ин масъала дар китоби З. Рачабов «Дар бораи дӯстии халқҳои тоҷикон бо дигар халқҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон», асари А. Нуралиев «Робитаҳои фарҳангии ва адабии тоҷику қазок дар охири асри 19-и бтидои асри 20» асари Э. Шодиев «Аз таърихи робитаҳои адабии узбеку тоҷик» (нимаи 2-юми асри 20) халқҳои ҳамсоя мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар асари З. Рачабов «Дар бораи дӯстии халқҳои тоҷику узбек» ва А.

Қурбонов «Ҳамкории Тоҷикистон ва Ўзбекистон дар соҳаи тайёр кардани кадрҳо дар солҳои 20 - 30» масъалаҳои ҳамкории илмию маданияи Тоҷикистон ва Ўзбекистон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар асарҳои ин муаллифон масъалаҳои ҳамкории маданӣ ва гуманитарии РСС Тоҷикистон ва давлатҳои Осиёи Миёна таҳлил шуда, таърихи тоҷикон ва нақши онҳо дар тараққиёти минтақаи Осиёи Миёна омӯхта шудааст. Инчунин дар асарҳои З. Богуманова, Д. Якубова ва Н. Тоҷибоевро бояд зикр намуд, ки ҷанбаҳои илмӣ, фарҳангӣ ва иқтисодии ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистонро дар давоми ду даҳсола (солҳои 1966-1975 ва 1981-1990) баррасӣ намудаанд [13, с. 32].

Асарҳои Б. Ниёзмухамедов, С. Воҳидов, А. Сайфуллоев, А.М. Хусросонӣ низ ба масъалаҳои дӯстии халқи тоҷик ва халқҳои минтақа бахшида шудаанд. Инчунин тадқиқотҳои илмӣ А. Шарипов, Ф. Бобозода, З. Бобоалиева, Қ. Раҷабова, Д. Фармонова, Н.Н. Файзов доираи васеи равобити Тоҷикистон бо давлатҳои Осиёи Марказиро дар соҳаи сиёсат, иқтисодиёт, илму фарҳанг аз солҳои 20-ум то имрӯзо фаро мегиранд. Ҳамзамон, дар рисолаҳои А. Қамбаров, автореферати рисолаи номзодии У. Атакулаев ва дигарон масъалаҳои рушди маориф, ҳамкориҳои илмию фарҳангӣ ва адабии Тоҷикистон бо халқҳои ҳамсояи Осиёи Марказӣ баррасӣ шудаанд. Бояд гуфт, ки ин гурӯҳи адабиёт ташаккули таърихӣ ҳамкориҳои илмию фарҳангиро бо мардумони минтақа ба таври ҷудогона равшан намуда, мушкилоти рушди маориф дар давраи шуравӣ ва солҳои истиқлолиятро баррасӣ менамояд. [14, с. 22].

Дар хулоса қайд кардан зарур аст, ки муносибатҳои дипломатӣ қисми муҳимми омӯзиши илми таърих буда, самти сиёсати хориҷии давлатро дарҷ мекунанд. Аз ҳамин лиҳоз мавзӯи мазкур ниёз ба таҳқиқоти доимӣ дорад, зеро ҳодисаҳои таърихӣ замони муосир ва аз он ҷумла муносибатҳои дипломатӣ шакли тағйирёбанда доранд.

Ҳамин тавр, дар асоси ҳамаи омилҳо, андешаҳои боло ва таҳлили нақш ва хусусиятҳои равобити Тоҷикистон бо давлатҳои Осиёи Марказӣ, мо чунин хулосаҳоро мураттаб намудем:

- масъалаи ҳамкориҳои Тоҷикистон ва давлатҳои ҳамсоя дар маркази диққати олимони соҳаҳои гуногуни илм қарор дорад ва таҳлилҳои ин самт ба илмҳои таърих, сиёсатшиносӣ ва дипломатия бештар наздик мебошанд;

- Тоҷикистон бо иштироки худ дар лоиҳаҳо ва созмонҳои мухталифи иқтисодиву сиёсии минтақавӣ ва байналмилалӣ талош мекунад, ки равобити байналмилалӣ худро диверсификатсия кунад ва роҳҳои алтернативро берун аз Ўзбекистон ва Қирғизистон ҷустуҷӯ мекунад. Аммо бо анҷоми сохтмон ва мавриди баҳрабардорӣ қарор додани НБО-и Роғун, роҳи оҳани «ТАТ» ва тарҳи як камарбанд, як роҳ аз Чин, Душанбе фишангҳои пурқуввати фишорро пайдо хоҳад кард, ки метавонад барои ҳифзи манфиати давлат ҳам дар минтақа ва ҳам дар сатҳи байналмилалӣ истифода кунад;

- Ҳукумати Тоҷикистон ба муносибати беҳтар шудани муносибатҳо бо Ўзбекистон баъди ба сари қудрат омадани Ш. Мирзиёев амалисозии бисёре аз лоиҳаҳои дохиливу минтақавиро мутаваққиф кард, ки сабаби онҳо раҳой аз бунбасти иртибототи кишвар ва коҳиши вобастагӣ аз роҳҳои Ўзбекистон буд. Мақсад ва дуруст мебуд, ки Ҳукумати Тоҷикистон бо дарназардошти тағйирёбандаи фазои сиёсии ҷаҳон, аз ҷумла дар давлатҳои Осиёи Марказӣ татбиқи ҳамаи лоиҳаҳои пешбинишуда, аз қабili роҳи оҳани ТАТ, сохтмони роҳҳои оҳани дохилӣ ва роҳҳоеро, ки тамоми минтақаҳои кишварро мепайвандад, идома диҳад;

- ба роҳ мондани ҳамкории минтақавӣ ва ҳамкории байналмилалӣ тадбири зарурии таҳкими амнияти байналмилалӣ ва минтақавӣ ва гавари нигоҳдории суботи иҷтимоию сиёсӣ дар Тоҷикистон мебошад;

- Тоҷикистон дар ҳифзи субот ва амният дар минтақа нақши муҳим мебозад. Ҳамзамон ҳаммарз будан бо Афғонистон, бо таҳдидҳо, аз қабili паҳншавии терроризм, радикализми исломӣ, афзоиши ҷиноятҳои муташаккил ва қочоқи маводи муҳаддир дучор мешавад. Дар солҳои истиқлолият бо мақсади таҳкими заминаи ҳуқуқӣ ва заминаи қонунгузорӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» (27 декабри соли 1993, тағйироти 17.05.2004), Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти ибтидоии касбӣ» ва «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва концепсияи таҳсилоти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Концепсияи таҳсилоти миллии қабул гардиданд ва бешубҳа, ҳамаи ин ба талаботи санадҳои меъёрии ҳуқуқии байналмилалӣ мувофиқат мекунад. Хусусияти хоси ҳар як давлати Осиёи Марказӣ дар давраи

истиклолият раванди афзоиши шумораи муассисаҳои таҳсилоти олий, ташаккули заминаи меъёрию ҳуқуқӣ дар соҳаи маориф мебошад. Ба андешаи муаллиф, маҳз робитаҳои зичи фарҳангӣ, собикаи муштараки таърихӣ ва дӯстии халқҳо сифати ҳамкорихои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Қазоқистон, Туркменистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистонро ба сатҳи шарикӣ стратегӣ бардоштааст. Тавре, ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон қайд карда буд, «мо дар пайи мулоқоту музокироти дучониба, сафарҳои давлатии сарони давлатҳо ва имзои созишномаҳои шарикӣ стратегӣ байни кишварҳои дӯсту бародар, ба натиҷае расидем, ки рафту омади озои сокинонро таъмин намуда, ҳамкорихои тичоратӣ иқтисодӣ ва башардӯстонаро ба таври қобили мулоҳиза таҳким бахшиданд». Вале бояд эътироф кард, ки ин раванд ба душворихои калон дучор омад. Аз охири солҳои 1990 то соли 2015 сатҳи муносибатҳо поин рафта, ба ҳамкорихо дар соҳаи маориф таъсири манфӣ расонид. Барои ба сатҳи хусусияти шарикӣ стратегӣ расидани ҳамкорӣ байни давлатҳои Осиёи Марказӣ, рушди муносибатҳои ояндадори мардуми минтақа дар ҳама соҳаҳо, аз ҷумла дар соҳаи илму маориф ва адабиёт мусоидат намуд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Эмомалӣ Раҳмон – асосгузори сиёсати хориҷии Тоҷикистон. Дар таҳрири Х. Зарифӣ . – Душанбе, 2012. – 272 с.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 26 декабри соли 2018. <http://www.president.tj/> 28 декабри соли 2018.
3. Бобозода Ф. Т. Таърихи ташаккул ва рушди муносибатҳои Тоҷикистону Ўзбекистон дар солҳои истиқлолият (1991-2006). диссертатсияи номзади илми таърих. – Душанбе, 2016. – 176с.
4. Шарипов А. Аз таърихи муносибатҳои Тоҷикистону Қазоқистон (1991-2011) / А. Шарипов . – Душанбе, 2012. – 256 с.
5. Ғафуров Б. Тоҷикон: таърихи қадимтарин, бостонӣ, асрҳои миёна ва нав / Б. Ғафуров. – Душанбе, «Дониш», 1998. – 689 с.
6. Зарифӣ Ҳ. Дипломатияи бисёрвектории Тоҷикистон / Ҳ. Зарифӣ. – Душанбе, 2010.- 345 с.
7. Дипломатияи Тоҷикистон: дирӯз ва имрӯз. Аз 2 чилд иборат аст. Чилди 1 (дар таҳрири умумии Х. Зарифӣ). – Душанбе, 2009.- 564 с.
8. Назаров Т., Сатторзода А. Дипломатия муносири Тоҷик (дипломатияи муносири тоҷик) / Т. Назаров. – Душанбе, 2006.- 356 с.
9. Саидов З. Муносибатҳои байнидавлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шакли дучониба / З. Саидов. – Душанбе, 2001. – 325 с.
10. Сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи кунунӣ. Душанбе, 2006. Тоҷикистон: Муносибатҳои байнидавлатӣ дар давраи ташаккули сиёсати хориҷӣ. Нашри иловашуда. – Душанбе, 2012.- 367 с.
11. Nye J. (Jr.) Soft Power. Foreign Policy, No. 80, Twentieth Anniversary (Autumn, 1990). P. 168. Nye J., Jr. Soft Power. The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs, 2004. – 290 p.
12. Elman Miriam Fendus. The foreign polisis of small states www.jstor.org Режим доступа:10 января 2024 год www.pasch-net.de- 145 p.
13. Lodge, G. Ideology and National Competitiveness [Text] / G. Lodge, E. Vogel. – Boston, 1987. – 350 p.
14. Madsen, G.M. The Central Asian States and the Great Power [Text] / G.M. Madsen. – Cambridge University Press, 2014. – 315 p.
15. Majone, G. Europe as the would-be world power, The EU at Fifty [Text] / Giandomenico Majone. – Cambridge university press, USA, 2009. – 259 p.

ТАҲЛИЛИ ТАЪРИХНИГОРИИ МУНОСИБАТҲОИ ГУММАНИТАРИИ ТОҶИКИСТОН БО ДАВЛАТҲОИ ХОРИЧӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф таҳлили тадқиқотҳои мақолаҳо ва нашриҳои тадқиқотчиёни соҳаи таърихнигорӣ сиёсати хориҷиро мавриди таҳлил қарор медиҳад. Муаллиф дар доираи хронологӣ тартиби афкори муаллифони мухталифро нишон дода, аҳамияти илмӣ онҳоро барои тадқиқотҳои мавзӯи мазкур қайд мекунад.

Дар мақола ҳамчунин таҳлили таърихнигорӣ муносибатҳои гуманитарии Тоҷикистон бо давлатҳои хориҷӣ ёдрас мешавад, ки дар баробари олимони таҳқиқи ин самт саҳмгузори намуданд. Муаллиф муҳимияти ин тадқиқотҳоро қайд намуда, аҳамияти методологии онҳоро барои тадқиқотчиёни замони муосир ёдрас мешавад, зеро маълумоти олимони имкон медиҳанд, то ки ин маълумотҳо бо нишондодҳои нав муқоиса карда шаванд. Дар мақолаи мазкур таҳлил оид ба масъалаи ҳамкориҳои давлатҳо ва пешрафти равандҳои интегратсионӣ миёни ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ омадааст. Муаллиф ҳамчунин равандҳои сиёсиро таҳлил намуда, алоқамандии онро бо раванди интегратсионӣ дар фазои пасошӯравӣ мавриди таҳлил қарор медиҳад. Ӯ қайд менамояд, ки дар ин минтақа проблемаи минтақа давлатҳоро водор менамояд, ки роҳҳои нави ҳалли ин проблемаро ҷустуҷӯ намоянд ва дар ин масир муаллиф рушди раванди интегратсиониро дар фазои пасошӯравӣ роҳи асосии ҳалли масъала маҳсуб медонад.

Калимаҳои калидӣ: таърихнигорӣ, истиқлолият, муносибатҳои байналмилалӣ, ҳамкорӣ, сиёсат, интегратсия, минтақа, Иттиҳоди Шӯравӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатмамадова Санам Қодировна-Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи факултети таърих. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Сино. Телефон [+992] 111999596.

АНАЛИЗ ИСТОРИОГРАФИИ ГУММАНИТАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ ТАДЖИКИСТАНА С ЗАРУБЕЖНЫМИ СТРАНАМИ

В данной статье автор анализирует статьи и работы исследователей историографии внешней политики Таджикистана, в которых авторами исследовались гуманитарные вопросы внешней политики. Автор в хронологическом порядке показывает краткое содержание работ и вместе с этим отмечает их научную значимость для современных исследователей аграрной истории Памира. В статье также указывается на труды дипломатических исследователей в изучение вопроса, труды которых также наравне с учеными имеют ценность для историографии данной проблемы.

В статье автор также приводит историографический анализ научного наследия исследователей внешней политики и ставит акцент на развитие гуманитарной проблемы. Определены основные научные труды исследователей в которых авторы отражают основные данные о состоянии внешнеполитического курса и гуманитарных проблем данного региона. Также в статье выявлены основные характеристики трудов исследователей Памира и указано их научное значение для современных исследователей. Вместе с этим в данной статье автор указывает на методологическое значение трудов исследователей для историографии истории внешней политики. В данной статье автор рассматривает становление интеграционных процессов на постсоветском пространстве. Автор приводит этапы становления и закономерность и предпосылки интеграции бывших союзных республик после распада СССР. Также автор показывает развитие и укрепление внешне-политического курса стран Центральной Азии и интеграционные процессы на постсоветском пространстве а также развитие дипломатических отношений этих стран с государствами мира. Автор особо отмечает факторы интеграции новых государств и роль региональных институтов. Автор в частности отмечает, что переосмысления приоритетов приводит к новым формам интеграции на постсоветском пространстве, частью которого является объединение общих интересов стран в рамках тесной интеграции. Важной задачей формирования и укрепления этих стран является успешное решение объединения на постсоветском пространстве, что создает почву для евразийской интеграции и развитие межгосударственных связей.

Ключевые слова: независимость, международные отношения, сотрудничество, политика, интеграция, регион, Советский Союз.

Информация об авторе: Давлатмамадова Санам Кадировна-Таджкский национальный университет, соискатель, факультета история. **Адрес:** Респулика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Сино. Телефон [+992] 111999596.

ANALISES OF HUMMANITARIAN RELATIONS OF TAJIKISTAN WITH FORRIGHN COUNTRIES

In this article author analyze of articles and researches of scientists, which contribute in research of historiography of foreign affairs. Author after chronological order show the short content of works and note the significance of work for contemporary researchers. Author also note the role of researches for study of historiography of analyses of humanitarian relations of Tajikistan with foreign countries. Also in this article authors give attention to analyses of science legacy of scientists, and about history diplomacy in region. Author note the methodological signification of historiography of humanitarian relations of Tajikistan with foreign countries. According to the article the author, consider of becoming independent and its occurrences to the former of the world community. Author leads the creation of the periods of the conformity and precondition of integration former Soviet Union republic relationship. Likewise, the author shows activity of the enhancement of foreign policy course of Central Asia states an integration processes on post-soviet areas diplomatically cases in development of the diplomatically relationship of the states both worldwide and in region. Author, especially shows the role of the cooperation between Republic of Tajikistan and the collision in the relation between this organization with regional organizations of Central Asia and particularly with Republic of Tajikistan. In this article author stand upon the role of the policy processes in Eurasian space to rethink integration priorities. The existing associations in the post-Soviet space were not able to fully cover the entire range of interests of countries and not all countries were ready for even closer integration.

Key words: Independence, international relation, cooperation, integration, policy, Soviet Union.

Information about the author: Information about the author: Davlatmamadova Sanam Qodirovna- Tajik National University, applicant, Faculty of History. Address: Republik of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Sino Avenue, Phone [+992] 111999596.

ВАЗЪИ СОҲАИ КИШОВАРЗӢИ НОҲИЯҲОИ МИНТАҚАИ РАШТ ДАР ДАВРАИ ИСТИҚЛОЛ

Махсудов А.М.¹

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки 93% онро кӯҳсор ташкил медиҳад, ки соҳаи кишоварзӣ соҳаи асосӣ ба ҳисоб меравад. Аз рӯи маълумоти соли 1990 заминҳои қорами ҷумҳурӣ 904 ҳазор гектарро ташкил намуданд ва қариб 70 % қувваи қорики мамлакат ба кишоварзӣ машғул буд. Ҷанги таҳмили шаҳрвандӣ ба соҳаи кишоварзӣ хисороти зиёд расонид. Тибқи маълумоти оморӣ танҳо дар 3 соли ҷанг (1992-1995) дар мамлакат зиёда аз 1300 деҳа хароб гардида, 21 483 гектар заминҳои қорами қорношоям гардиданд [25, 70-72].

Аз ин раванд водии Рашт низ истисно набуд, зеро дар ин минтақа амалиёти ҷангӣ бевосита сурат мегирифтанд. Масалан, аз рӯи маълумоти яке аз ҳуҷҷатҳои Бойгонии ҷорӣ Маркази тадқиқоти стратегӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо дар минтақаи Рашт дар давоми 2 сол зиёда аз 444 гектар заминҳои обӣ қорношоям гардиданд [17, 23]. Ин шумора барои як минтақаи кӯҳистон, ки заминҳои ҳамвор ва киштбобаш хеле кам аст, ниҳоят зиёд буд.

Аз рӯи таҳлили рақамҳои оморӣ ва дигар маводи бойгонӣ ҳолати заминҳои киштро дар навоҳии водии Рашт метавон ба се давра тақсим намуд:

1. Марҳалаи харобшавӣ ва камшавии заминҳои кишоварзӣ;
2. Марҳалаи барқарорсозии заминҳои кишоварзӣ;
3. Марҳалаи азхудкунӣ ва афзоиши заминҳои кишоварзӣ.

Ҳар як марҳала хусусияти хоси худро дошт, ки месазад ҳар яке онро дар алоҳидагӣ бо овардани далелҳои оморӣ ба таври мушаххас дида бароем.

Ҷадвали №1.- Заминҳои кишт дар ҳамаи категорияҳои хоҷагидорӣ навоҳии минтақаи Рашт дар солҳои 1991-2000 (бо шумораи ҳазор га) [15, 114]

№	Номи ноҳия	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
1	Тамоми ҷумҳурӣ	756,7	762,3	742,3	28,5	704,6	654,4	615,7	584,2	573,6	525,7
2	Нуробод (Дарбанд)	1,8	2,2	2,6	2,9	2,4	1,4	2,1	1,3	-	1,3
3	Сангвор (Тавилдара)	0,4	0,9	0,4	0,9	0,4	-	0,9	0,5	0,5	0,3
4	Рашт (Ғарм)	5,1	5,5	5,0	5,4	5,2	-	3,8	3,5	3,3	2,0
5	Тоҷикобод	3,9	3,8	3,5	3,6	3,5	2,8	2,6	2,2	1,4	1,4
6	Лахш (Ҷиргатол)	6,4	6,9	6,5	6,3	7,7	6,9	4,4	4,2	3,9	4,8

Чӣ тавре аз рақамҳои овардашуда маълум мегардад, дар **марҳалаи якум**, ки солҳои 1991-2000-умро дар бар мегирад, дар навоҳии минтақаи Рашт раванди кам шудани заминҳои кишт дида мешавад. Ин ба даврае рост меояд, ки аз як тараф, ҷанги шаҳрвандӣ идома дошта (то соли 1997), аз тарафи дигар, ба ҷойи собиқ хоҷагиҳои давлативу ҷамъиятӣ (колхозу совхозҳо ва ғ.) хоҷагиҳои нав – фермерӣ таъсис меёфтанд. Яъне, хоҷагиҳои минтақа акнун ба шароити нав мутобиқ мешуданд. Илова бар ин, қисми зиёди техникаи кишт қори колхозу совхозҳо ғорат шуда ё қорношоям шуда буданд. Бешак, ин омилҳо дар кам шудани заминҳои кишт нақш доштанд [9, 3]. Барои возеҳу равшан шудани вазъ аз ҳисоботи Раиси ноҳияи Тавилдара дар соли 1995 иқтибос меорем: “Имсол дар совхозии Чилдара 41 га; совхозии Ватан 172 га; совхозии Миёнаду 85 га; совхозии ба номи Одинаев 135 га; совхозии ба номи Бодомаев 110 га; совхозии ба номи Суҳбат Зайдуллоев 39 га; ҷамъ 582 га замини обӣ кишт карда нашуд” [24].

Ин раванд танҳо ҳоси ноҳияи Сангвор набуда, дар ҳама навоҳии минтақа ба мушоҳида мерасад.

¹ Махсудов А.М.-доктори фалсафа (PhD) аз руи ихтисоси таърих, дотсенти кафедраи таърих ва методикаи таълими онӣ Донишқадаи омӯзгорӣ Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт

Марҳалаи дуюм: барқарорсозии заминҳои кишт, ки ба солҳои 2001-2008 рост меояд. Дар ин давра Ҳукумати мамлакат бо қабули барномаҳои алоҳида ва ҷалби сармояи хориҷӣ кӯшиш намуд, то пеши роҳи харобшавии заминҳои қорамро гирад ва он заминҳои қорношоямгаштаре дубора барқарор намуда, ба деҳқонон тақсим намояд. Дар ин давра қариб тамоми заминҳои қорношоям дубора барқарор карда шуданд ва қадамҳои аввалин дар роҳи азхудкунии заминҳои нав гузошта шуд [8].

Марҳалаи сеюм, ки ба солҳои 2009-2021 рост меояд, дар натиҷаи азхудкунии заминҳои нав майдони заминҳои киштзор хеле афзоиш меёбад (ниг. ба ҷадвали зер)

Ҷадвали №2

Заминҳои кишт дар ҳамаи категорияҳои хоҷагидорӣ водии Рашт дар солҳои 2009-2018(бо шумораи га) [12, 143; 13, 135-145]

№	Номи ноҳия	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1	ш. Роғун	2691	2195	2214	2257	2318	2323	2301	2555	2602	1650
2	Нуробод	4705	4157	4722	4587	4605	4405	4503	4605	4568	4638
3	Сангвор	2860	2902	2766	2784	2809	2659	2668	2694	2711	2828
4	Рашт	8779	7183	7117	7648	8179	7032	7417	7069	7029	7029
5	Тоҷикобод	4890	5317	5317	5192	5145	1135	5118	5181	5153	5281
6	Лахш	8102	8480	7645	10192	9737	9560	9052	9050	8767	8997

Чӣ тавре рақамҳои оморӣ далолат мекунанд дар ин марҳала майдони заминҳои кишт хеле зиёд гардид. Чунончи, агар соли 2000 дар ноҳияи Нуробод 1300 га заминҳои кишт мавҷуд бошад, соли 2018 он ба 4638 га расонида шуд. Ин раванд ба дигар ноҳияҳои минтақа низ хос буд. Масалан, дар ноҳияи Рашт агар соли 2000-ум 2 ҳазор га замини кишт ба қайд гирифта шуда бошад, дар соли 2011 он ба 7029 га (ҳоло 7670), дар ноҳияи Тоҷикобод аз 1400 га ба 5281 га, дар ноҳияи Сангвор аз 300 га ба 2828 га, Лахш аз 4800 га ба 8997 га (ҳоло 5305 га) расонида шуд [12, 143].

Ҳамин тавр, шумораи заминҳои кишт дар ноҳияи Нуробод соли 2018 дар муқоиса ба соли 2000-ум қариб 3,5 баробар, Рашт 3,6 баробар, Тоҷикобод 3,8 баробар, Сангвор 9,2 баробар Лахш 1 баробар зиёд гардиданд [4, 143].

Дар яке аз суҳанронҳои худ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон доир ба аҳамияти соҳаи кишоварзӣ дар рушди соҳаҳои хоҷагии халқӣ мамлакат суҳан гуфта таъкид намуд: «Дар раванди ислоҳот ба соҳаи кишоварзӣ ҳамчун яке аз соҳаҳои муҳимми иқтисодии кишвар аҳамияти аввалиндараҷа дода мешавад, зеро ҳифзи амнияти озуқаворӣ мамлакат аз сатҳи рушди ин соҳа вобастагии амиқ дорад» [18].

Яке аз иқдомҳои ҷиддӣ дар роҳи ислоҳоти замин ва тақсими одилонаи он, ки бо ташаббуси Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмон амалӣ гардид, ин таъсиси «Заминҳои президентӣ» буд. Ин иқдом, ки мақсадаш тақсими замин ба хоҷагиҳои хусусӣ ва ба ин васила зиёд намудани маҳсулоти кишоварзӣ буд, барои минтақаҳои кӯҳистон, ҳосатан водии Рашт аҳамияти калон дошт.

Солҳои 1995 ва 1997 ду фармони Президенти мамлакат баромад, ки мувофиқи онҳо 75 ҳазор га замин барои хоҷагиҳои ғирасони шаҳрвандон ҷудо карда шуд. Мувофиқи ин фармонҳо ташкилоти дахлдори ҷумҳурӣ ва ноҳияҳои минтақаи Рашт вазифадор шуданд, ки миқдори муайяншудаи заминҳо (обӣ ва лалмӣ киштбоб)-ро ҳарчи зудтар барои хоҷагиҳои деҳқонӣ ҷудо намоянд [1, 5]. Яке аз бандҳои асосии фармонҳои мазкур дар он буд, ки ашхоси дорони «Заминҳои президентӣ» ҳуқуқи дар ин заминҳо хонаи истиқоматӣ бунёд кардан, агар боғу тоқзор бошад онҳоро буридан ва умуман ғайримақсаднок истифода бурданро манъ мекард. Дар сурати рӯй додани чунин ҳолатҳо замин мусодира карда мешуд. Чӣ тавре мушоҳида шуд ҳадафи ҳукумат танҳо бо роҳи қонунӣ ва самаранок истифода бурдани замин буда, ба ин васила беҳдошти рӯзгори мардум ва таъмини амнияти озуқаворӣ кишвар ба ҳисоб мерафт. Ин иқдом аз як тараф раванди хусусигардониро ҷоннок намуда, аз тарафи дигар барои ислоҳоти кишоварзӣ (аграрӣ) мусоидат намуд [11, 3].

Ба шароити иқтисоди бозорӣ шакли хоҷагиҳои дар замони Шуравӣ ташаккулёфта; коллективӣ ва давлатӣ (колхоз, совхоз, ва ғ.) ҷавобгӯӣ набуданд аз ин рӯ зарурати ислоҳоти онҳо ба миён омада буд. Бо сабаби вазъи мураккаби сиёсии кишвар то соли 1996, қариб дар ин самт коре анҷом дода нашуд. Танҳо 25 июни соли 1996 Фармони Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи ислоҳоти ташкилоту корхонаҳои кишоварзӣ» баромад, ки ҳадафи асосии он ҳамона самаранок истифода бурдани замин ва захираҳои оби мамлакат буд. Дар асоси фармони мазкур Кумитаи захираҳои замин ва заминсозии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шуд. Дар фармон, инчунин таъкид шуда буд, ки ташкилоту корхонаҳои собиқ ба хоҷагиҳои деҳқонӣ-фермерӣ ва дигар хоҷагидорие, ки ба талаботи иқтисоди бозорӣ мувофиқ аст, табдил дода шаванд [2, 46-56].

Дар асоси ҳуҷҷатҳои қабул шуда колхозу совхозҳо ва дигар хоҷагиҳои замони Шуравӣ аз байн рафтани гирифтанд. Барои мисол, агар соли 1991 дар ҷумҳурӣ 362 совхоз, 206 колхоз ва 19 межхоз ба қайд гирифта шуда бошад, пас дар соли 2005 шумораи совхозҳо ба 46, колхозҳо 12 ва межхозҳо ба 3 адад расиданд. Соли 2010 дар ҷумҳурӣ охирин колхозу совхозҳо низ барҳам дода шуданд [14, 157].

Ҳам дар сатҳи ҷумҳурӣ ва ҳам навоҳии минтақаи Рашт рафти ислоҳоти замин (кишоварзӣ) аз камбудӣ ва хатогиҳо ӯрӣ набуд. Дар рафти барҳамдиҳии ташкилоту корхонаҳои Шуравӣ ғорати моликияти давлатӣ, ғасби заминҳо, ба дасти ашхоси сарватманд гузаштани замин, роҳ додан ба омилҳои коррупсионӣ дар рафти тақсими замин барин масъалаҳо як чизи маъмулӣ буданд. Масалан, то барҳам додани колхозу совхозҳо қисми зиёди моликияти онҳо: техника, чорво ва дигар таҷҳизоти зарурӣ, ғорат карда мешуд [1, 234].

Тавер, ки хотирнишон шуд як омили ба амал омадани бухрони озуқаворӣ дар минтақаи Рашт ин ғорати молу ашё ва техникаи хоҷагии қишлоқ буд, ки аз тарафи ашхоси ҷудогона, бахусус масъулони сурат мегирифт. Барои тасдиқи фикри худ меҳостем мисоле аз ҷаласаи вакилони ноҳияи Сангвор (он вақт Тавилдара)-ро, ки 24 март соли 1995 баргузор гардида буд, биёрем. Ҳангоми муовини Раиси ноҳияи Сангвор интиҳоб намудани Девлохов С. вакили мардумӣ Ҷумаев Т. ба ӯ чунин савол медиҳад: «То охири соли 1993 дар совхози Миёнаду зиёда аз 2 ҳазор чорвои калони шохдор, 250 оилаи занбӯр ва 70 сар гӯсфанд вучуд дошт, ки ҳоло аз онҳо чизе боқӣ намондааст. Муҳтарам Девлохов С. шумо он вақт роҳбари ин совхоз будед, бигӯед, ки онҳо кучо шуданд?» [7]. Ё дар баромади прокурори ноҳия таъкид мешавад, ки «дар давоми солҳои охир (1992-1995) хоҷагиҳои ноҳия тафтиш карда нашудаанд. Дар ноҳия ҳатто ревизори соҳаи кишоварзӣ вучуд надорад» [8].

Ин далелҳо собитӣ онанд, ки дар минтақаи Рашт мақомҳои дахлдори ҳокимият қариб фаъолият надоштанд ва амалиёти ҷангӣ, ки дар бештари навоҳии минтақа сурат мегирифт, бесарусомонӣ ва ғорати моликияти давлатиро дучанд намуд. Ин ҳолат зарбаи сахте ба соҳаи кишоварзӣ ва умуман иқтисодиёти минтақа буд, ки барқарорсозӣ ва ислоҳи он муҳлати зиёдро талаб мекард.

Дар баробари ин, раванди ислоҳоти кишоварзӣ дар минтақаи Рашт мушкилоту монеаҳои ба худ хос дошт. Масалан, агар дар замони Шуравӣ колхозу совхозҳо аз тарафи давлат бо техника, маблағ, нуриҳои минералӣ ва ғайра таъмин мешуданд, акнун ин масъулият бар дӯши хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) буд. Солҳои 90-ум агарчӣ як қисми ками ин хоҷагиҳо тавонишанд ба шароити нав мутобиқ шуда, фаъолияти худро пеш баранд, аммо қисми зиёди онҳо бо мушкилот рӯ ба рӯ шуданд [19, 3].

Баъди пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ дар соҳаи хоҷагиҳои фермерӣ низ дигаргуниҳои назаррас ба амал омад. Гарчанде оғози ташкилшавии хоҷагиҳои фермерӣ (деҳқонӣ) дар ҷумҳурӣ аз соли 1990 оғоз шуда бошад ҳам, то соли 1992 аз лиҳози ҳуқуқӣ ба расмият дароварда нашуда буд. Илова бар ин, чи тавре дар боло ишора шуд, бо сабаби вазъи мураккаби сиёсӣ дар мамлакат суръати ташкили хоҷагиҳои деҳқонӣ хеле суст пеш мерафт. Аз ҷумла, дар минтақаи Рашт ҳамагӣ 22 хоҷагии деҳқонӣ мавҷуд буд. Замини дар ихтиёри онҳо гузошташуда 1343 гектарро ташкил медод.

Тибқи нақшаи ислоҳоти кишоварзӣ дар ноҳияи Сангвор соли 2012 462 хоҷагии деҳқонии фермерӣ ва ду ассотсиатсияи занбӯри асалпарварӣ ба қайд гирифта шуд.

Агар раванди бунёди хоҷагиҳои деҳқониро, ки қисми муҳимми ислоҳоти кишоварзӣ ба ҳисоб меравад, таҳлил намоем пас мушоҳида хоҳем кард, ки ҳам дар сатҳи ҷумҳурӣ ва ҳам дар водии Рашт дар ибтидои солҳои соҳибистиклолӣ, он хеле суस्त суръат мегирифт. Барои мисол дар ҷумҳурӣ агар шумораи чунин хоҷагиҳо соли 1992 31 ададро ташкил дода бошад, дар соли 1993 ба 35 адад расиданд. Аммо бо беш шудани вазъии сиёсии мамлакат ва фароҳам омадани шароити озоишта дар ин раванд марҳалаи нав оғоз ёфт. Барои мисол, соли 2005 шумораи хоҷагиҳои деҳқонӣ 23 101 ададро ташкил медоданд, ки теъдоди онҳо соли 2010 ба 51372 расиданд [8, 55].

Ҷадвали №3

Маълумот дар бораи шумораи умумии хоҷагиҳои деҳқонии навоҳии водии Рашт то ҳолати 1.03.2016 [1, 234]

№ Р/т	Шаҳру ноҳия	Шумораи хоҷагиҳо	Соли 2016	Ҳамагӣ	Шумораи саҳмдорон	Аз ҷумла, занҳо
1	Роғун	1067	-	1067	1844	121
2	Рашт	2536	14	2550	1033	85
3	Нуробод	915	-	662	1632	204
4	Лахш	1600		1600		
5	Тоҷикобод	1315		1315		
6	Сангвор	515		515		

Агар раванди таъсиси хоҷагиҳои фермериро дар водии Рашт дақиқ таҳлил кунем, пас мушоҳида хоҳем кард, ки ба афзудани хоҷагиҳои фермерӣ омилҳои зерин мусоидат кардаанд:

Бо имзо расидани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллий ва фароҳам омадани шароити озоишта, имконият барои таъсиси хоҷагиҳои деҳқонӣ ва умуман барои рушди соҳаи кишоварзӣ низ ба вуҷуд омад;

– Дар ибтидои ислоҳот мардуми одӣ моҳияти онро хуб дарк накарда буданд ё онро ба таври манфӣ арзёбӣ мекарданд. Охишта-охишта моҳияти онро дарк намуда, ба шакли нави – хоҷагидорӣ-фермерӣ эътиמודи бовариашон бештар гардид;

– Омили дигар ҷанбаи молиявӣ дошт, зеро барои ташкил ва ба роҳ мондани хоҷагии деҳқонӣ маблағ, техника ва тухмӣ зарур буд. Дар ибтидо аксари деҳқонони минтақа ин имкониятро надоштанд, зеро дар натиҷаи ҷанг бештари онҳо хонаҳароб гардида буданд. Баъдтар қарзҳои бонкӣ ва дигар қўмакҳои давлатӣ, ки бо мақсади дастгирии хоҷагиҳои деҳқонӣ равона шуда буданд, бештар мегардад. Дар натиҷа шумораи хоҷагиҳои деҳқонӣ рӯ ба афзоиш овард;

– Дар ибтидо аксари заминҳое, ки ба деҳқонони водии Рашт, барои ташкили хоҷагиҳои деҳқонӣ дода шуданд, заминҳои лалмӣ, махсусан талу теппаҳо буданд, аммо баъдтар ин камбудӣ ислоҳ карда шуд;

– Омили дигар ин муҳожирати иҷбории аҳолии минтақа мебошад. Дар баъзе маҳалҳо аз нарасидани қувваи корӣ заминҳо якҷанд сол бе кишт монданд. Баъди фароҳам омадани шароити озоишта ва баргаштани аҳоли ба маҳалли зисташон хоҷагиҳои деҳқонӣ низ марҳала ба марҳала бештар гардиданд.

Ба вуҷуд овардани базаи зарурии ҳуқуқӣ, шакли нави хоҷагидорӣ (фермерӣ)-ро ба расмият даровард. Дар ибтидо ин вуҷуд надошт ва охишта-охишта чунин санадҳои меъёрию ҳуқуқии дахлдор қабул гардиданд [8, 56].

Ислоҳоти гузаронидашуда дар соҳаи кишоварзӣ ба хоҷагиҳои деҳқонӣ озоии интиҳоби истеҳсол ва фурӯши зироатҳои кишоварзиро дод. Дар бисёр ҷойҳо амалӣ намудани гузаронидани кишти такрорӣ дар заминҳои обӣ, инчунин ҳалли масъалаи қарзи хоҷагиҳои пахтакор иқтисодӣ соҳаро хеле афзун намуд.

Имрӯз сафи хоҷагиҳои деҳқонӣ низ дар ҳоли афзоиш қарор дошта, саҳми онҳо дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ минтақа назаррас аст. Масалан, аз рӯи ҳисоботи соли 2020-2021 шумораи хоҷагиҳои фермерӣ дар ноҳияи Рашт 2892, Сангвор 558 ва Лахш 1716 ададро ташкил доданд, ки нақши онҳо дар таъмини амнияти озуқаворӣ минтақа хеле калон аст [19, 3; 20, 4].

Бешак дар шароити имрӯза самаранокии маҳсулоти кишоварзӣ аз сатҳи истифодабарии дастовардҳои илми соҳа, бо техника ва нуриҳои минералӣ таъмин будани он марбут аст. Мутаассифона, масъалаи бо техникаи муосир таъмин кардани соҳаи кишоварзӣ ҳам дар сатҳи ҷумҳурӣ ва ҳам дар минтақаи Рашт хело ташвишвар аст. Барои исботи фикри хеш меҳостем далелҳои зеринро биёрем: соли 1990 дар ҷумҳурӣ 37 537 адад тракторҳо мавҷуд буд, ки аз инҳо танҳо 15% корношоям буданд. Соли 2002 миқдори умумии тракторҳо 22 792 ададро ташкил медоданд, ки 55% онҳо корношоям буданд. Яъне, соли 2002 дар муқоиса ба соли 1990 шумораи тракторҳо 1,7 баробар ва тракторҳои коршоям ду баробар кам шудааст. Ин мисолҳо ҳоси тамомӣ ҷумҳурӣ буд. Дар минтақаи Рашт имрӯз низ ҳолати камшавии тракторҳо мушоҳида мешавад. Аз тарафи дигар, бештари хоҷагиҳои деҳқонии минтақаи Рашт аз нарасидани техникаи нави соҳаи кишоварзӣ танқисӣ мекашанд. Сабаб дар он аст, ки то имрӯз дар дохили кишвар бевосита ягон нави техникаи кишоварзӣ истеҳсол карда намешавад. Аз тарафи дигар, нархи ҷунин техникаҳо дар хориҷи кишвар хеле гарон аст, ки на ҳама хоҷагиҳои деҳқонӣ онро харидорӣ карда метавонанд. Маҳз бо ҳамин сабаб муҳлати шудгори заминҳо ба ҷойи 15-20 рӯз аз 1 то 2 моҳ тӯл мекашад [11, 1]. Албатта ҷунин коркарди замин ба ҳосилнокии он низ бетаъсир наменонад.

Дар соҳаи кишоварзии минтақаи Рашт истеҳсоли ғалла ва картошка мақоми асосиро ишғол менамояд, зеро иқлими он барои парвариши ин маҳсулотҳо мусоид аст. Баръакс, истеҳсоли пахта, ки ҳоси аксар минтақаҳои ҷумҳурӣ аст, дар иқлими водии Рашт ғайриимкон аст. Истеҳсоли ғалла ҳам дар ҷумҳурӣ ва ҳам дар минтақаи Рашт ҷойи асосиро ишғол мекунад..

Ба мушкилоти норасоии ғалладона нигоҳ накарда дар солҳои 90-ум дар водии Рашт шумораи заминҳои кишти ғалла майл ба камшавӣ доштанд ва ё бетағйир монданд. Барои мисол, дар ноҳияи Рашт агар дар соли 1991 миқдори заминҳои кишти ғалладона (ҳама намуди он) 1700 га ташкил дода бошанд, дар соли 2000 он 500 га коҳиш ёфта ба 1200 расид. Ин нишондод дар ноҳияи Лахш аз 1800 га соли 1991 дар соли 1999 ба 1000 га кам гардид. Дар ноҳияҳои дигар гарчанде зиёдшавии заминҳои кишти ғалладона мушоҳида мешавад, аммо ин афзоиш ночиз буд. Барои мисол дар ноҳияи Сангвор шумораи заминҳои ғалладона аз 100 га соли 1991 дар соли 2000-ум ба 200 га, дар ноҳияи Тоҷикобод аз 1000 ба 1400 га, дар ноҳияи Нуробод аз 300 га ба 400 га зиёд гардид [15, 135].

Чӣ тавре мушоҳида мешавад миқдори заминҳои кишти ғалла дар минтақа хеле кам буда, дар баъзе ноҳияҳо рӯ ба пастравӣ (Рашт ва Лахш) дорад. Дар ноҳияҳои дигар ба миқдори ночиз, ки талаботи рӯзафзуни мардумро қонеъ карда наметавонист, афзоиш ёфтанд.

Ин ҳолат ба истеҳсоли ғалла ва ғалладона бетаъсир монда наметавонист. Ҷунончи, агар соли 1995 дар ҳама навоҳии водии Рашт 5258 тонна ғалла истеҳсол шуда бошад, соли 1999 ин шумора бо ҳаҷми 2188 тонна коҳиш ёфта, ба 3070 тонна расид [15, 123].

Минбаъд ин камбудӣ ислоҳ гардида, сол то сол аз ҳисоби заминҳои обӣ миқдори заминҳои кишти ғалла ва ғалладона низ зиёд карда шуд. Ин омили зиёд гардидани ғалла ва ғалладона дар солҳои минбаъда гардид. Дар бораи зиёд шудани заминҳои кишти ғалла дар водии Рашт, ки боиси бештар истеҳсол шудани ғалла гардид, маълумоти ҷадвали зерин гувоҳӣ медиҳанд:

Ҷадвали №4

Кишти заминҳои ғалладона дар водии Рашт ба ҳисоби гектар [9, 123]

№	Номи ноҳия	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1	Нуробод	3282	2299	2737	2332	2215	1931	1882	1895	1849	1858
2	Сангвор	1759	1848	1839	1841	1845	1718	1723	1648	1678	1489
3	Рашт	5993	4301	2408	2563	2746	2007	2119	2614	2826	2463
4	Тоҷикобод	2706	2768	2775	2388	2390	2183	2332	2340	2307	2130
5	Лахш	1309	1875	2388	2260	2286	2242	2168	2213	1687	1311

Чӣ тавре мушоҳида мешавад дар баъзе ноҳияҳо солҳои 2005-2008 нуктаи кулминатсионӣ дар истеҳсоли ғалла ба ҳисоб меравад. Таҳлили ҳолати хоҷагиҳои ғаллакор аз он шаҳодат медиҳад, ки ҳанӯз дар ин соҳа камбудӣ зиёданд. Масалан, соли 2003 дар навоҳии водии Рашт ба ҳисоби миёна ҳосилнокӣ аз ҳар гектар замин барои ғалла 19,8 сентнериро ташкил дод. Ин

нишондиҳанда хеле паст аст, зеро ҳуди ҳамон сол хоҷагиҳои пешқадам дар ҷумҳурӣ аз ғалла 50-70 сентнерӣ ва ҷуворимакка 80-90 сентнерӣ ҳосил гирифтанд [22, 13].

Картошкапарварӣ яке аз соҳаҳои асосии кишоварзии водии Рашт ҳисоб ёфта, ҷиҳати таъмини амнияти озуқаворӣ, афзун гардонидани имкониятҳои содиротии мамлакат ва бо кори доимӣ дар деҳот таъмин намудани аҳолии нақши муҳим дорад. Дар солҳои соҳибистиклолӣ соҳаи картошкапарварӣ, дар қатори истеҳсоли ғалла ва ғалладона ба дастовардҳои назаррас ноил гардида истодааст. Ба монанди ғалла дар солҳои Ҳокимияти Шуравӣ як ҳиссаи талаботи аҳолии мамлакат аз ҳисоби картошкаи Русия таъмин карда мешуд. Аммо қисмати зиёди талаботи дохилиро ба картошка кишоварзони дохилӣ таъмин мекарданд. Масалан, соли 1990 дар ҷумҳурӣ 207 ҳазор тонна картошка истеҳсол карда шуд. Ҳосилнокӣ дар он сол аз ҳар гектар 143,4 – 141,1 сентнериро ташкил меод.

Ба муҳимияти соҳа дар амнияти озуқаворӣ кишвар нигоҳ накарда, он дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ рӯ ба пастравӣ ниҳод. Аз ҷумла, соли 1996 дар ҷумҳурӣ ҳамагӣ 107,7 ҳазор тонна картошка истеҳсол карда шуд, ки ин натиҷаи пастрарин ба ҳисоб меравад. Шурӯъ аз соли 1997 истеҳсоли картошка дар мамлакат рӯ ба афзоиш оварда, соли 2005 истеҳсоли он ба 555 ҳазор тонна расонида шуд. Ин нишондод дар муқоиса ба соли 1991 3 маротиба зиёд аст [8, 59].

Ҳосилнокии картошка аз ҳар гектар ба 196,2 сентнерӣ расонида шуд, ки дар муқоиса ба соли 1991 50% зиёд аст. Ҳаҷми истеҳсоли картошка дар ноҳияҳои асосии картошкапарварӣ минтақа – Рашт, Лахш ва Тоҷикобод ба маротиб кам гардид. Чунончи, дар ноҳияи Лахш аз 22935 тонна дар соли 1991 ба 284 тонна дар соли 1997, дар ноҳияи Тоҷикобод аз 10922 ба 7 тонна, дар ноҳияи Рашт аз 4724 тонна ба 214 тонна кам гардид [15, 140].

Дар маҷмӯъ, дар ҳама навоҳии водии Рашт ҳаҷми истеҳсоли картошка дар муддати шаш сол (1991-1997) аз 40068 тонна ба 524 тонна, яъне анқариб 9 баробар кам гардид. Аз таҳлили ҳуҷҷатҳои оморӣ пайдош, ки ин ҳолат то соли 2000-ум қариб бетағйир боқӣ монд. Баъди фароҳам омадани шароити осоишта дар водии Рашт Ҳукумати мамлакат барои ислоҳи вазъ қорҳои зиёдеро ба анҷом расонид. Масалан, муайян кардани қарзҳои бефоида ба хоҷагидорони картошкапарвар, ҷалби сармояи беруна ба соҳа, қабули барномаву стратегияҳои ҷудогона, ки ба рушди соҳа нигаронида шуда буданд, аз зумраи чунин иқдомҳо буданд.

Ҳамин тавр, агар ҳаҷми заминҳои кишти картошка дар соли 1997 ҳамагӣ 300 гектарро ташкил дода бошанд, пас дар соли 2007 ба 5067 ва дар соли 2018 ба 9345 га расонида шуд. Иқлим ва мавқеи ҷуғрофии водии Рашт барои картошкапарварӣ хеле мусоид аст. Аз ин рӯ қариб дар ҳама ноҳияҳои минтақа кишти картошка ба роҳ монда шудааст. Давоми солҳои 2009-2018 раванди васеъ кардани заминҳои кишти картошка, анқариб дар тамоми ноҳияҳои минтақаи Рашт ба ҷашм мерасид (ниг. ба ҷадвали зер).

Ҷадвали №5

Миқдори заминҳои кишти картошка дар водии Рашт (ба ҳисоби гектар) [15, 150].

№	Номи ноҳия	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1	Нуробод	314	341	564	807	819	540	662	825	866	967
2	Сангвор	523	517	578	632	667	475	515	630	704	765
3	Рашт	1369	1247	2039	2535	2583	1670	1865	1951	1802	2007
4	Тоҷикобод	733	647	1086	1031	1081	874	914	958	1007	1081
5	Лахш	1810	3302	3307	3812	4036	3653	3764	3973	3840	4522
6	ш. Роғун	114	103	156	162	169	186	136	169	152	166

Раванди зиёд шудани заминҳои кишт ба истеҳсоли картошка низ бетағйир намонд. Чунончи, агар соли 1997 кишоварзони водии Рашт ҳамагӣ 524 тонна картошка истеҳсол карда бошанд, ин шумора соли 2007 ба 128148 тонна ва дар соли 2018 ба 204903 тонна расонида шуд [15, 220]. Нишондоди соли 2018 дар муқоиса ба соли 1991 5 баробар зиёд аст. Ин нишондодҳо барои як минтақаи кӯҳӣ хеле зиёд аст. Дар 15 соли охир дар натиҷаи амалӣ шудани Барнома ва нақша - ҷорабиниҳои сатҳи давлативу ноҳиявӣ водии Рашт ба яке аз минтақаҳои картошкапарварӣ ҷумҳурӣ табдил ёфт. Дар 3 соли охир (2019-2021) кишоварзони водии Рашт

на танҳо талаботи аҳолии минтақаро ба картошка таъмин мекунад, балки онро ба навоҳии дигари ҷумҳурӣ низ содир менамоянд.

Танҳо ноҳияи Лахш дар соли 2020 101741 тонна (дар соли 2021 100009) картошка истеҳсол карда шуд, ки дар муқоиса ба соли гузашта 1730 тонна (1,7 баробар) зиёд аст [8, 64].

Новобаста аз шароити мусоиди биоэкологӣ, ноҳияҳои доманакӯҳӣ (маҳсусан водии Рашт) барои тухмипарварии ин зироат нокифоя истифода мегардад. Аз тарафи дигар сифати тухмӣ дар хоҷагиҳои тухмипарвар хеле паст аст, картошкаи тухмии репродуксияҳои баланд дар бисёр мавридҳо чун картошкаи хӯрокаи истифода мегардад, ки ин ҷавобгӯии талабот нест; кишти тобистона ва такрории картошка дар минтақа кам ба назар мерасад (бо сабаби вучуд надоштани яхдонҳои маҳсули ниғаҳдорӣ тухмӣ ва дигар воситаҳои нумӯдиҳанда); техникаи коркард ва парвариши картошка низ дар бештари маврид бо усули кӯҳна сурат мегирад, ки ба ҳосилнокии он бе таъсир намеронад [8, 65].

Аз сабаби вучуд надоштани корхонаи маҳсули саноатӣ доир ба коркарди картошка дар ҷумҳурӣ бештари маводи аз картошка омода шуда (чипс, крахмал ва ғ.) аз хориҷи кишвар бо нархи хеле гарон ворид мешавад. Ҳоло он ки ҳам қувваи корӣ ва ҳам шароити молиявӣ таъсиси чунин корхонаҳо дар водии Рашт вучуд дорад [16, 4].

Шароити ҷуғрофии минтақаи Рашт барои рушди чорводорӣ низ мусоид аст. Дар натиҷаи татбиқи дурусти барномаҳои давлатӣ ва дастовардҳои кишварҳои пешрафта, метавон чорводориро дар минтақа ба яке аз соҳаҳои сердаромад табдил дод. Новобаста ба ин, соҳаи ханӯз ҳам талаботи рӯзафзунӣ мардуми минтақаро бо ғӯшт ва маҳсулоти шири ватанӣ таъмин карда наметавонад. Ба монанди дигар соҳаҳои кишоварзӣ ҷанги шаҳрвандӣ ба соҳаи чорводорӣ минтақа низ зарари зиёд расонид. Барои мисол рақамҳои зерини омори меорем: агар шумораи бузу ғӯсфандро дар водии Рашт соли 1991 51764 сар ташкил дода бошад, соли 2000-ум он ба 905 сар кам гардид, саршумори чорвои калони шохдор аз 28924 то 738, асп аз 1543 то 232 сар коҳиш ёфт [15, 171-188].

Ин ҳолат ба истеҳсоли маҳсулоти чорвопарварӣ низ рабт дошт. Чорводорони панҷ ноҳияи минтақа агар дар соли 1991 6308 тонна шир истеҳсол карда бошанд, соли 2000 он ба 8 тонна расид, истеҳсоли пашм аз 171 тонна ба 4 тонна коҳиш ёфт. Дигар маҳсулоти чорводорӣ низ қариб ба нестӣ рафта расид [15, 161-168; 171-175].

Ҳам дар сатҳи ҷумҳурӣ ва ҳам минтақаи Рашт танҳо аз соли 2001 шурӯъ карда чорводорӣ рӯ ба афзоиш овард. Соли 2006 саршумори чорвои калони шохдор ба 191964, бузу ғӯсфанд ба 274481 ва асп ба 11117 сар расид, ки бо нишондоди соли 1991 чандин баробар зиёд аст [12, 180]. Солҳои 2009-2018 давраи рушди босуръати чорводорӣ дар минтақа мебошад. Чунончӣ: ба ҳисоби аввали соли 2021 дар ҳама категорияҳои хоҷагиҳо 178645 сар чорвои калони шохдор; 505842 сар ғӯсфанду буз, 4509 сар асп ба қайд гирифта шуд [12, 264-274].

Аз рақамҳои дар боло зикрёфта хулоса кардан мумкин аст, ки агар чорводорӣ дар солҳои 90-ум пурра хароб шуда бошад, дар солҳои 2001-2006 дубора барқарор карда шуд ва солҳои минбаъда майл ба рушд дорад. Дар тамоми ҷумҳурӣ, аз рӯи маълумоти 1 январи соли 2005 дар ихтиёри хоҷагиҳои шахсӣ 87,5% чорвои калони шохдор 75% бузу ғӯсфанд вучуд дошт [14, 180]. Ин шумора дар солҳои минбаъда низ зиёд гардид. Вазъи имрӯзаи соҳаро агар ба афзоиши аҳолии водии Рашт муқоиса намоем, равшан аст, ки имрӯз соҳа ба талабот ҷавобгӯӣ буда, босуръат рушд мекунад.

Дар соли 1990 дар ҷумҳурӣ 7.516,3 сар паранда ба қайд гирифта шуда буд, ки соли 1997 он то 198 ҳазор коҳиш ёфт. Умуман ин шумораи камтарин дар тамоми давраи мавҷудияти Тоҷикистони соҳибистиклол ба ҳисоб меравад. Дар навоҳии водии Рашт солҳои 90-уми қарни гузашта соҳаи мазкур ба нестӣ рафта расид. Шурӯъ аз соли 2001 дар ин соҳа баъзе тағйироти мусбӣ ба амал омаданд. Аз рӯи ҳисоботи омории соли 2006 дар минтақа 182231 сар паранда ба қайд гирифта шуда буд, ки ин миқдор дар солҳои 1997-1999 ба сифр баробар шуда буд. Дар солҳои минбаъда шумораи парандаҳо зиёд гардида, дар соли 2018 ба 351 262 сар расонида шуд, ки дар муқоиса ба соли 2006 қариб як баробар зиёд аст [12, 153-180].

Масъалаи зарурати рушди кишоварзии мамлакат, аз ҷумла навоҳии кӯҳистон дар ҳуҷҷатҳои стратегии ҷумҳурӣ бевосита таъкид шудаанд [23, 89]. Дар ҳуҷҷатҳои мазкур ба соҳаи боғдорӣ таваҷҷуҳи маҳсус зоҳир шудааст. Чун дигар соҳаҳои хоҷагии кишлоқ боғдорӣ яке аз соҳаҳои

рушдѣфта дар водии Рашт ба ҳисоб меравад. Танҳо дар чаҳорчӯбаи “Барномаи барқарорсозӣ ва рушди минбаъдаи боғу тоқпарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” дар ноҳияи Рашт 404 га, Лахш 115 га, Тоҷикобод 92 га, Сангвор 190 га боғҳои нав бунёд шуда, садҳо гектар боғҳои дигар барқарор шуданд [8, 69].

Бешак он дастовардҳои соҳаи кишоварзиро, ки дар боло зикрашон рафт, беқабули ин барномаҳо ғайримкон буд. Инро ба инбат гирифта Ҳукумати мамлакат барномаҳои рушди иқтисодиву иҷтимоии ноҳияи Рашт, Лахш ва Тоҷикободро барои солҳои 2018-2020 қабул намуд. Дар ин барномаҳо барои рушди соҳаи кишоварзӣ ва ислохот дар соҳа барои ноҳияи Рашт 20309 ҳазор, Лахш 5 803 ҳазор, Тоҷикобод 4 934 ҳазор сомонӣ ҷудо гардида буд, ки пурра аз худ карда шуданд [4, 6; 5, 8; 6,8].

Новобаста ба дастоварду пешравиҳо имрӯз низ барои рушди соҳа монеаҳо ва камбудии ғизоӣ ҷой доранд, ки муҳимтаринашон ба назари мо инҳоянд: бад будани ҳолати мелиоративии заминҳои кишт, паст будани сифати тухмиҳо, куҳна ва фарсуда будани техникаи кишоварзӣ ва нокифоя будани таъминоти нуриҳои минералӣ, норасоии оби ползӣ, бад будани ҳолати экологии заминҳои кишт, нокифоя будани маблағ ва техника барои азхудкунии заминҳои нав мебошад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абдурашитов Ф.М. Таърихи ислоҳоти аграрӣ дар Тоҷикистон дар охири асри XX – оғози асри XXI / Ф.М.Абдурашитов. – Душанбе, 2020. –395 с.
2. Абдурашитов Ф.М. Земельно-водная реформа в Таджикистане в конце XX - начале XXI вв. / Ф.М. Абдурашитов. – Душанбе:Промэкспо, 2018.- 371 с. -/=Барномаи рушди иҷтимоиву иқтисодии Нуробод барои солҳои 2021-2025. – Нуробод, 2021. – 45 с.
3. Барномаи рушди иҷтимоӣ ва иқтисодии ноҳияи Рашт барои солҳои 2017-2020. – Рашт, 2016. – 73 с.
4. Барномаи рушди иҷтимоӣ ва иқтисодии ноҳияи Тоҷикобод барои солҳои 2018-2020. – Тоҷикобод, 2018. –71 с.
5. Барномаи рушди иҷтимоӣ ва иқтисодии ноҳияи Лахш барои солҳои 2018-2020. – Лахш, 2017. – 63 с.
6. Баромади Раиси ноҳияи Тавилдара дар Маҷлиси вакилони халқи ноҳия аз 24.03.1995 (Протоколи №1) //Филиали Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Фонди.7. Номгӯи.1. Бастаи .5. Варақи. 5.
7. Махсудов А.М. Таърихи водии Рашт дар даврони истиқлолият (1991-2021). – Душанбе; 2025. – 196 с.
8. Мирзоев Д. Орду равшан мерасад дигараш чӣ?/ Д. Мирзоев // Қаротегин. – 1992. -21-уми феврал. – №1.
9. Маҷмӯи қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ оид ба замин. – Душанбе; 2008. – 361 с.
10. Муродов С. Иҷора ягона роҳи раҳой аз бӯҳрон / С. Муродов // – Қаротегин, 1992. - 27-уми март. -№26.
11. Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2010. – 216 с.
12. Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018. – 324 с.
13. Очеркҳои таърихи Тоҷикистони соҳибистиклол / зеро таҳрири З.Акрамӣ. – Душанбе: Дониш, 2016. – 463 с.
14. Регионы Республики Таджикистана. – Душанбе: Государ-ственный комитет статистики Республики Таджикистан, 2001. –201 с.
15. Рушди соҳаи кишоварзӣ талаботи замон //Мавҷи Хингоб. – 2018. -18 август. - № 8.
16. Становление и развитие частного сектора в Республики Таджикистан // Текущий архив Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. 2004.

17. Суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ -Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати иди Сада [манбаи электронӣ].www.mao.tj (санаи муроҷиат:10.07.2026).

18. Самадов С. Муносибати навоарона лозим аст // Қаротегин, 1992. №1. 1-уми январ.

19. Соҳибназаров С. Ислохотро маҷрои тоза бубаҳшем / С. Соҳибназаров // Оинаи Рашт, 2012. -№17.

20. Соҳибназаров С. Рушди соҳаи кишоварзӣ талаботи замон / С. Соҳибназаров // Мавҷи Хингоб. -2018.-№ 8.

21. Солиев Х.Х. Мушкилоти рушди иқтисодӣ ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар Тоҷикистон / Х.Х. Солиев // Иқтисодиёти Тоҷикистон. -2004.-№3.

22. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 -Душанбе, 2016. -89 с.

23. Ҳисоботи Раиси ноҳияи Тавилдара Давлатов Ҳ. дар соли 1995 // Филиали Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Фонди.7. Номгӯи.1. Бастаи.5. Варақи.37.

24. Хотамов Н.Б. Социально-экономические преобразования Республики Таджикистан в период суверенитета (1991-2006) / Н.Б.Хотамов. –Душанбе; 2008. – 268 с.

ВАЗЪИ СОҲАИ КИШОВАРЗӢИ НОҲИЯҲОИ МИНТАҚАИ РАШТ ДАР ДАВРАИ ИСТИҚЛОЛ

Дар мақолаи мазкур нишон дода мешавад, ки дар солҳои аввали истиқлол соҳаи кишоварзӣ ба сабаби бӯхрони иқтисодӣ ва хароб гардидани инфрасохтор дучори таназзули шадид гардида буд. Вале дар марҳилаи азнавсозӣ ва ислохоти аграрӣ, тавассути таъсиси хоҷагиҳои деҳқонӣ тамоюли рушд ба миён омад.

Дар соҳаи картошкапарварӣ, ки шугли асосии мардуми минтақа аст, бо истифодаи иқлими мувофиқ истеҳсоли маҳсулот ва тухмиҳои хушсифат афзуда, Рашт ба маркази муҳимми таъминоти озуқаворӣ табдил ёфт. Дар бахши чорводорӣ бо истифода аз чарогоҳҳои кӯҳӣ саршумори чорво барқарор гардида, истеҳсоли маҳсулоти ширию гӯшти афзоиш ёфт. Дар соҳаи боғдорӣ боғҳои кӯҳна навсозӣ шуда, боғҳои интенсивӣ ва навҳои нави дарахтони мевадиханда бунёд ёфтанд. Ҳамзамон, ғаллакорӣ дар заминҳои лалмӣ ва обии минтақа барои ҳалли масъалаи амнияти ғизоӣ тавсеа ёфт.

Дар маҷмӯъ, мақолаи муаллиф равандро гузариш аз таназзул ба рушди устувор ва мушкилоти ҷойдоштаро дар ин чор соҳаи калидии кишоварзӣ минтақа таҳлил мекунад.

Калидвожаҳо: Рашт, кишоварзӣ, боғдорӣ, ғаллакорӣ, картошкапарварӣ, чорводорӣ, парандапарварӣ, заминдорӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ, хоҷагиҳои фермерӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Махсудов Аслиддин Муҳабатович-Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, номзоди илмҳои таърих, дотсент. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Ғарм, к. Э. Муҳиддин – 63. Тел.: (+992) 985- 02- 29- 82. Email:asliddin.maxsudov.92@mail.ru.

СОСТОЯНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ОТРАСЛИ РАЙОНОВ РАШТСКОГО РЕГИОНА В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

В данной статье показано, что в первые годы независимости этот сельскохозяйственный сектор находился в состоянии глубокого упадка из-за экономического кризиса и разрушения инфраструктуры. Однако в период аграрного восстановления и реформ возникла тенденция развития, выражающаяся в создании крестьянских хозяйств.

В картофелеводстве, являющемся основным занятием населения региона, благодаря использованию благоприятного климата увеличилось производство высококачественной продукции и семян, и Рашт стал важным центром продовольственного снабжения. В животноводстве было восстановлено поголовье скота за счет использования горных пастбищ, и

увеличилось производство молочной и мясной продукции. В садоводстве были восстановлены старые огороды, созданы интенсивные огороды и новые сорта плодовых деревьев.

В то же время, для решения проблемы продовольственной безопасности в регионе расширилось выращивание зерновых культур на засушливых и орошаемых землях. В целом, в статье автора анализируются процессы перехода от упадка к устойчивому развитию и проблемы, существующие в этих четырех ключевых сельскохозяйственных секторах региона.

Ключевые слова: Рашт, сельское хозяйство, садоводство, зернопроизводство, картофелеводство, животноводство, птицеводство, землепользование, крестьянские хозяйства, фермерские хозяйства.

Сведения об авторе: Махсудов Аслиддин Мухабатович- Педагогический университет Таджикистана в Раштском районе, кандидат исторических наук, доцент. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, ш. Гарм, к. Э. Мухиддина- 63. Телефон: (+992) 985-02-29-82 Электронная почта: asliddin.maxsudov.92@mail.ru.

THE STATE OF THE AGRICULTURAL INDUSTRY OF THE RASHT REGION DISTRICTS IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

This article demonstrates that in the first years of independence, this agricultural sector was in a state of profound decline due to the economic crisis and the destruction of infrastructure. However, during the period of agricultural recovery and reform, a development trend emerged, manifested in the creation of peasant farms. In potato farming, the main occupation of the region's population, the favorable climate allowed for increased production of high-quality produce and seeds, making Rasht an important food supply center.

In livestock farming, livestock numbers were restored through the use of mountain pastures, and dairy and meat production increased. In horticulture, old vegetable gardens were restored, intensive vegetable gardens were created, and new varieties of fruit trees were cultivated.

At the same time, to address food security in the region, grain cultivation has expanded on dry and irrigated lands. Overall, the author's article analyzes the processes of transition from decline to sustainable development and the challenges facing these four key agricultural sectors in the region.

Keywords: Rasht, agriculture, horticulture, grain production, potato farming, livestock farming, poultry farming, land use, peasant farms, private farms.

Information about author: Makhsudov Asliddin Mukhabatovich-Pedagogical University of Tajikistan in Rasht district, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Garm highway, k. E. Mukhiddin-63. Phone: (+992) 985-02-29-82 E-mail: asliddin.maxsudov.92@mail.ru.

ФИЛОЛОГИЯ
ТДУ:891.550.09+401.550+1

СЕҲРИ СУХАН ВА МУАССИРИИ ИРСИЯТ ДАР ШОҲНОМА

Сайдалиева М. Х.¹

Дар «Шоҳнома» -и безавол падидаву ҳодисае нест, ки дар мадди тасвири ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ дарҷ наёфта бошад. Яке аз падидаҳои аҷиб, ки дар ҳар дoston гуфта шудааст, ин доир ба қазову қадар ва фоли неку бад ба ояндаи қаҳрамонҳо ҳангоми ба дунё омадани онҳо, нутку каломии махсус ба онҳо зикр гардидааст, боиси тавачҷуҳ аст.

«Шоҳнома» таҷаллоии ҳунари шоирӣ, тарғибу ташвиқи забони дарӣ, заҳамоти пажӯҳишгарӣ, мардумшиносии кишваршиносӣ ва афкори баланди меҳанпарваронаву инсондӯстӣ дар тамоми давраи замонҳои рушди мардуми ориёӣ аз қадим то имрӯз ва ояндаи мардуми ин марзу бум ба шумор меравад. Чунин хидмати шоёну мондагореро, ки Абулқосим Фирдавсӣ анҷом додааст, танҳо фарде метавонад идома бидиҳад, ки дар замири худ меҳри бузургии меҳану сарзамин, забон, фарҳангу суннати гузаштаи ниёгон, ҳифзи марзу бум, бузургдошти мардумро ба хотири якпорчагӣ, ободӣ, амниятӣ субот, оромӣ озоиштагӣ, ҳимояи арзишҳои манфиатҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ парварида тавонад. Худро фидои Ватан ва мардуми он гардонад. Абулқосим Фирдавсӣ бо эҷоди «Шоҳнома» рисолати бузурги фарзандии худро дар назди рӯҳи ниёгон, абармардону давлатмардон, сарзамини аҷдодӣ, дар назди диҷӯзиёну имрӯзиён ва ояндагони қавму миллатҳои ориётабор ва, дар маҷмӯъ, дар назди аҳли башар иҷро намуда, номи хеш, меҳан ва асари худро то абад зиндаву ҷовид гардондааст» [8, с. 12].

Абулқосим Фирдавӣ асари безаволу мондагори худро дар асоси донишҳои андӯхта, маводи фаровони илмӣ таърихӣ ва бадеӣ таълиф намуда, гузаштаи халқ ва сарзамини худро адибонаву олимона ба риштаи назм қашида, ёдгори бегазандеро барои аҳли башар ба ёдгор мондааст, ки он ба ҳайси як сарчашмаи муътамади илмӣ бадеӣ мавриди истифодаи олимону адибон қарор дорад. Дар ин росто, М. Саломӣ чунин таъкид менамояд: «Дostonҳои таркиби «Шоҳнома»-ро вобаста ба мазмуну мундариҷа ва мавзӯи фарогирифта аксари муҳаққиқону шоҳномашиносон ба се бахши бузург – асотирӣ, паҳлавонӣ ва таърихӣ гурӯҳбандӣ кардаанд, ки бо чунин тарз эҷод намудани ин ҳамосаи бузург аз адиби ҷирадаст ва пажӯҳишгару донандаи забонҳои гуногуни роиҷи замон будани Абулқосим Фирдавсӣ шаҳодат медиҳад. Ҳар се бахши ин асари машҳур бо ҳам хеле иртиботи қавӣ сохторию маъноӣ дошта, далели онанд, ки қавмӣ ориёӣ дорои фарҳанги бузурги маънавии инсонпарварона, аз ҷумла афсонаву асотирӣ зиёде будааст, ҳамчунин, ин мардум дар тамоми даврони таърих бо неру ва бозуи тавоноии паҳлавонии худ машҳур гардида, шоҳони он дар бунёд, эҳё ва кишваркушоӣ ӯ саҳму мақоми шоистае доштаанд» [8, с. 13].

Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ дар китоб андешаҳои мӯбадону ҳакимони гузаштаву ҳамзамонони худро ба қалам овардааст. Аз ҷумла, фарзанди неку бад дар батни модар доштанро пеш аз таваллуд ва ё баъди таваллуд тасвир карда, гӯё пешинӣ ояндаи зиндагиномаи фарзандон (шоҳон ва дигар қаҳрамонон)-ро на натиҷаи хоҳишу тарбият медонистанд, балки аз ҷониби қазову қадар мепиндоштан:

Яке беҳунар хуфта бар тахти бахт,
Ҳаме гул фишонд бар ӯ бар дарахт,
Чунин аст расми қазову қадар,
Зи бахшиш наёбӣ, бақғушиш гузар [14].

Муҳаққиқон пажӯҳишҳои илмӣ зиёде доир ба моҳияти ин асари бузург гузаронида, афкори шоирро дар баёни паҳлуҳои гуногуни тасвири шахсиятҳо, афкори назари онҳо, тавсифи қаҳрамонҳо васимоҳои алоҳидаи дostonҳо мавриди таҳлилу баррасии васеъ қарор додаанд.

Вобаста ба ин дар таҳияи ин мақола мо мақсад гузоштем, ки доир ба афкори адабии Абулқосим Фирдавсӣ дар мавриди муассирии суҳан ва баёни назари шоир доир ба ирсияти

¹ Сайдалиева Мухайё Хостихудоевна – ходими калони илмӣ Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ

баъзе симоҳои асотирию паҳлавонии «Шоҳнома» пажӯҳише гузаронида, ба масъалаи мазкур то андозае рӯшани андохта, таъсири сухану тарбияти кӯдакон, аз таваллуд шудани ҳар як симои мусбату манфӣ то фаъолияти минбаъдаи онҳоро аз нигоҳи шоир, муайян намоем.

Шоир дар достони “Гуфтор андар зодани Фаридун” дар васф ва муборакбодии ин фарзанд чунин овардааст:

... Хучаста Фаридун зи модар бизод,
Ҷаҳонро яке дигар омад ниҳод.
Биболид бар сони сарви саҳй,
Ҳаметофт з-ӯ фарри шоҳаншаҳй.
Ҷаҳонҷӯй бо фарри Ҷамшед буд,
Ба кирдори тобанда хуршед буд.
Ҷаҳонро чу борон ба боистагй,
Равонро чу дониш ба шоистагй. [1, ҷ.1, с. 29]

Дар “Шоҳнома” калимаи “хучаста” ё “хучиста” нисбат ба Аҳуро ва Суруш истифода гардидааст ва дар ин дoston мебинем, ки Фирдавсӣ боз Фаридунро низ сифати хучиста додааст. Ба андешаи шоир, аз замони таваллуди шоҳ Фаридун дунё, аллакай, ба ранги дигар гашта буд. Қаша чун сарву аз ӯ фарр (рӯшноӣ, нур)-и шоҳаншаҳии Ҷамшеду кирдори чун хуршед ва ба ҳама неку судманд чун борону дониши шоистаи равонро доро буд.

Муҳаққиқ Ҳ. А. Элназарова қайд менамояд, ки “номи паёмовар Аҳуро бо сифати “хучиста” ёд мешавад ва дар “Шоҳнома” низ ба шоҳоне нисбат дода мешавад. Яъне шоҳоне буданд, ки рафтору кирдорашон сифатҳои аҳурой дошт. “Абулқосими Фирдавсӣ нишонаи маънавии ҳар як шахсро, баҳусус, шоҳонро дар тақводории амиқи онҳо меид” [13, с. 157].

Дар баробари зода шудани мардони шоҳону паҳлавонон, инчунин, ба дунё омадани занҳои зебову доно, шӯҷу далер низ аз ҷониби шоир тавсифу тасвир шудаанд. Дар достони “Гуфтор андар зодани духтари Эраҷ” аз канизаке бо номи Моҳофарид духтаре зодид, ки чун таваллуд шуд, аз зебогии он шоҳ умедаш зиёд шуду ӯро ба шодмониву нозпарвардан ба воя расонд:

Чу хангоми зодан баромад падид,
Яке духтар омад зи Маҳофарид.
Шуд уммеди кӯтоҳ бар шаҳ дароз,
Бипарвардаш ӯро ба шодию ноз. [1, ҷ. 1, с. 54].

Шоир қайд мекунад, ки ин духтарро чун баррустанд, шабеҳи падараш шуда буд. Дар ин шоҳасар баробарии писарону духтарони шоҳ бисёр тавсиф шудааст, ки қаҳрамониҳои духтарону писарони шоҳро аз нигоҳи масъалаҳои гендерӣ дар ҳама самти зиндагии он замон мувозинати баробар додааст.

Дар достони “Зодани Манучеҳр аз модараш” қаҳрамони дostonро шоир ба гунаи моҳ, ки сазовори ҳама мақому ҷой буд, тасвир намудааст:

... Яке пур зод он ҳунарманд моҳ,
Ҷӣ гуна сазовори дайҳиму гоҳ...
Кӯдакро назди Эраҷ бурданд ва Эраҷ шод шуду чунин гуфт:
Чунин гуфт, к-“Аз покмому падар,
Яке шоҳи шоиста омад ба бар”. [1, ҷ.1, с. 55].

Боиси таъкид аст, ки дар қиссаҳои гуфторӣ чунин андешаҳо то ба он замони Фирдавсии бузург боқӣ мондаанд, ки Эраҷ кӯдаки навзодро аз модару падари пок ном бурда, шоҳу реша, наслу зот, қавму авлод ва ҳар ҷи ки давомдиҳандаи ҳосили номи падару бобо ва қавму миллати худ бошад, таъсину таъриф намудааст. Ҳамин андеша, бо назардошти баъзе муҳақиқон дар адабиётшиносӣ, як сабаби гардонида шудани китоби шоир аз ҷониби Султон Маҳмуд буд. Гарчанде аз таърихи тамоми қавму миллатҳо мутолиа намудан мумкин аст, ки пушту зот ва ирсият дар одамизод масъалаи аввалиндараҷа буда, дар “Шоҳнома” низ ба ин ақида таъя карда мешавад. Аз ҷумла, кӯдакони чунин покзодро дар диди аввал гӯё баҳо меодаанд:

Чу Афросиёбаш ба ҳомун бидид,
Шигифтид аз он кӯдаки норасид.
Зи гурдон бипурсид, к-ин аждаҳо
Бад-ин гуна аз банд гашта раҳо. (1, ҷ. 2, с. 221)

Кадом аст, к-инро надонам ба ном?
Яке гуфт, к-ин пури Дастони Сом.
Набинӣ, ки бо гурзи Сом омада-ст,
Чавон асту чӯёи ном омадаст. [1, ҷ. 2, с. 20]

Дар байтҳои боло аз номи Афросиёб калимаи аждаҳо нисбат ба кӯдаки навзод тамсил оварда шудааст, ки ба маънои пурқувватӣ ва тавонмандӣ мисол оварда шудааст.

Дар қиссаи “Зодани Сухроб аз модараш Таҳмина” мо мебинем, ки ҳақим Фирдавсӣ Сухробро чун моҳтоб тавсир намудааст. Қаҳрамонҳои мусбат бо назардошти қиссаҳои дохили “Шохнома” ҳамон замони навзодӣ ҳам гӯё ояндаи онҳо маълум буд. Дар “Шохнома” монандии навзодон бештар ба моҳ муқоиса мешавад. Яъне, хангоме Сухроб зода шуд, ҳам ба Рустам ва ҳам ба Сому Найрам монандӣ дошт ва чун модар ба ӯ назар кард, чехраи онро хандону шодон дид ва ӯро ном Сухроб монд:

Чу нух моҳ бигзашт бар духти шох,
Яке кӯдак омад чу тобанда моҳ.
Ту гуфти гави пилтан Рустам аст,
Ва ё Сомӣ шер аст, ё Найрам аст.
Чу хандон шуду чехра шодоб кард,
Варо ном Таҳмина Сухроб кард. [1, ҷ. 2, с. 220]

Чун навзод ба синни якмоҳагӣ расид мисли кӯдаки яксола буд, хангоми сесола буданаш ба майдони тамрину машқ гузашт ва дар синни панҷсолагӣ вориди майдон шуду бо паҳлавонон дасту по мегирифт. Дар даҳсолагӣ касе набуд, ки бо ӯ дар майдон набард кунад:

Чу якмоҳ шуд ҳамчу яксол буд,
Бараш чун бари Рустами Зол буд.
Чу сесола шуд, сози майдон гирифт,
Ба панҷум дили шермардон гирифт.
Чу даҳсола шуд, з-он замин кас набуд,
Ки ёраст бо ӯ набард озмуд... [1, ҷ. 2, с. 221]
...Зи ҳафтони румиву сози набард,
Шигифтид аз он кӯдаки ширх(в)ард. [1, ҷ. 2, с. 227]

Аз номи Рустам ёд намудани Сухроб, ки кӯдаки нодир аст, мисли дигар кӯдакон нест, яъне шермардиву паҳлавонӣ, доштани бозуву рони пурқувватро дар синни кӯдакӣ ба мисли он ҳеҷ касро надидаем. Мутаваҷҷеҳ бояд ба он шуд, ки Рустами Дастон писари худро аз худ қаҳрамонтар медид ва аз забони ӯ ҳам чунин нақл шудааст, ки яке аз омилҳои ташаккулирии кӯдакон аз ҳамон калидвожаву ҷаҳорҷубаи тасаввуроти фаҳму дарки худ фаъоляту тарбияти фарзандони худро ба роҳ мемонанд. Аммо дар қиссаҳои мисоловардаи мо ин ҳодиса ба таври дигар сурат мегирад:

Зи Сухроб Рустам забон баркушод,
Зи болову бурзаш ҳаме кард ёд,
Ки «Кас дар ҷаҳон кӯдаки норасид
Бад-ин шермардиву гурдӣ надид.
Ба боло ситора бисояд ҳаме,
Танаширо замин барнатобад ҳаме.
Ду бозуву ронаш чу рони ҳаюн,
Ҳамоно, ки дорад ситабрӣ фузун.
Ба теғу ба тиру ба гурзу каманд
Зи ҳар гунае озмудем чанд. [1, ҷ. 2, с. 301]

Дар тасвири зода шудани писари Сухроб, пеш аз ҳама зебогии ӯ тасвир шудааст, ки чехраи он ба мисли парӣ ва бути озарӣ будааст, ки дар ҷаҳон аз чехраю рӯй ва мӯи ӯ гуфтугӯйҳо пайдо шуданд:

Чудо гашт аз ӯ кӯдаке чун парӣ,
Ба чехра ба сони бути озарӣ.
Ҷаҳон гашт аз он хурд пургуфтугӯй,
К-аз он гуна нашинд кас рӯю мӯй. [1, ҷ. 2, с. 347]

Дар байни омма, аҳли улуми имрӯзаи тоҷик фарзанди Сиёвуш он қадар машҳур нест, ки қиссаи Рустаму Сухроб дар олам ҷаҳонгир ҳаст, зеро меҳвари ҳама заҳмату машаққати эҷодии Фирдавсӣ низ аз қиссаи Рустам буд. Дар қиссаи “Зодани Фуруд – писари Сиёвуш” ҳамон мисрае, ки “Яке кӯдак омад чу тобанда моҳ” оварда шудааст. Шоири бузург ўро “фаррух Фуруд” ном мегирад, ки ин ҳам гӯё аз бобову падараш кам набуд:

Ҳамон гаҳ ба назди Сиёвуш чу бод,
Биёмад саворе, варо мужда дод.
Ки аз духтари паҳлавони сипоҳ
Яке кӯдак омад чу тобанда моҳ.
Варо ном карданд фаррух Фуруд,
Ба тирашаб-андар чу Пирон шунуд,
Ҳамон гаҳ маро бо савори дигар
Бигуфто, ки рав, шоҳро мужда бар. [1, ҷ. 3, с. 48]

Баробари зода шудани кӯдак аъъанаи мужда додан низ то ба замони муосир ҳам идома ёфтааст, ки бо номҳои ҳада додан, ҳада гирифтани истифода мегардад.

Хусусан, дар достони “Андар зодани Кайхусрав” тасвири шоир замони ба сари тахт омадани Кайхусравро ба монанди баромади моҳи шаби тираву тор, ки ҳама ҷондорони рӯи замин ба хоб бошанд, монанд кардааст, ки аз номи Пирон дар хоб омадани ўро чун шамъи ҷудошуда аз офтоб ба замин монанд кардааст:

Сиёваҳро дидам ин дам ба хоб,
Дурахшонтар аз моҳ в-аз офтоб».
Ки гуфти маро: «Чанд хуспӣ? Мапой,
Ба ҷашни ҷаҳондор Кайхусрав ой»!
Давон рафт Гулшаҳр то пеши моҳ,
Ҷудо гашта дид аз бари моҳ шоҳ.
Бидиду ба шодӣ сабук боз гашт,
Ҳама коҳ аз ӯ пур зи овоз гашт.
Биёмад, ба солор Пирон бигуфт,
Ки, гӯӣ, ки бо моҳ шуд шоҳ ҷуфт. [1, ҷ. 3, с. 121]

“Дар воқеъ, Фирдавсӣ шоири пурғуруру ифтихорманди тоҷику форс аст, ки ҷаҳонро бо ҷаҳонбинии фароҳи илмиву мантиқӣ таҳлилу баррасӣ намуда, худшиносии милливу инсониро бо арҷгузорӣ ва мадҳу ситоиши таърих фарҳанги бою ғании гузаштагонӣ хеш зиннат додааст” [5, с. 62]. Дар қиссаи “Рафтани Рустам ба Кобул аз баҳри бародараш Шағод” тасвир шудааст, ки канизаке кӯдакero ба дунё овард, ки аз моҳ камӣ надошт, аз қаду қомат ва симою чеҳра ба Сом монанд буд. Аммо ситорашиносон ба Зол хабар дода буданд, ки дунё ба ин навзод меҳр надорад, зеро чун ба воя расад, номи қавмро нобуд созад:

Занеро зи тухми бузургон бихост,
Ҳама хештан дошт бо хок рост.
Ҳама дошт тухми кай дар нухуфт,
Зи гавҳар ба гетӣ касеро нагуфт.
Зани поктаи пок фарзанд зод
Яке неқпай пури фаррухнаҷод.
Падар ном Сосон-ш кард он замон
Мар ўро ба зудӣ сар омад замон. [1, ҷ. 7, с. 44]

Аз навиштаҳо бармеояд, ки кӯдакон дар худ олами неку ояндаи поку зиндагии саршор аз хушбахтиро дар батни модар будан меоварданд. Ба ҳамон мардуми замон доштани фарзанд аз пушти бузургонро меписандиданд ва бовар доштанд, ки чунин кӯдакон ояндаи неқ доранд:

Ҳама буд аз ӯ кӯдаке дар ниҳон,
Нагуфт он суҳан бо касе дар ҷаҳон.
Чу нӯҳ моҳ бугашт аз он хубчеҳр,
Яке кӯдак омад чу тобанда меҳр.
Зи болову рангу зи бӯё бараш,
Сикандар ҳама хондӣ модараш.

Ки фаррух ҳаме дошт он номро,
Ки аз нохушӣ ёфт 3-ӯ комро.
Ҳаме гуфт қайсар ба ҳар меҳтаре,
Ки пайдо шуд аз тухми ман қайсаре.
Наёвард кас номи Дороб-бар
Сикандар писар буду Қайсар падар. [1, ҷ. 7, с. 78]

Дар достони “Зодани Баҳром писари Яздгирд” чун аз шоҳигарии Яздигурд ҳашт сол гузашт, ба хоҳири фариштаи динро таваллуд кунад, соҳиби писаре шуд. Он кӯдак чехраи нуронӣ ва ситораи нек дошт, ки падар номашро Баҳром гузошта, аз тамоми ситорашиносони донишманди он замон фоли писарашро ҷӯёву пурсон шуд. Пешгӯйҳо фоле заданд, ки ин писар шоҳе шавад, ки дар ҳафт кишвар подшоҳи одилу нозире шавад:

Аз ахтар чунон дид ҷӯё нӣхон,
Чу ӯ шаҳрёре бувад дар ҷаҳон,
Абар ҳафт кишвар бувад подшо,
Яке шоддил бошаду порсо. [1, ҷ. 8, с. 13]

Баъди он ки аз ситорашиносону донишмандони замон пешгӯйии ояндаи неки кӯдакро шоир тасвир мекунад, инчунин, бо ҳамон ҳисобу китоби ситорашиносон, гӯё сипеҳр ба он кӯдакони хуштолеъ меҳре дорад, ки ба Баҳром тобег будани ҳафт кишвар муайян буд:

...Чунон ёфтем аз шумори сипеҳр,
Ки дорад бад-ин кӯдаки хурд меҳр.
Мар ӯро бувад ҳафт кишвар замин,
Гаронмоя шоҳе бувад б-офарин. [1, ҷ. 8, с. 13]

Дар ин ду байти зер бошад, вожаҳои раду мӯбаду покдастурро шоир ҳамчун кормандбадӯшони давлатдорӣ замон тасвир намудааст, ки роҳҳои тарбияти дурусти кӯдакро ҷустан хостанд:

Чу эшон бирафтанд аз он боргоҳ,
Раду мӯбаду покдастур шоҳ,
Нишастанду ҷустанд ҳар гуна рой,
Ки то ҷораи он биёяд ба ҷой.
Гар ин кӯдаки хурд хӯи падар
Нагирад, шавад хусрави додгар.
Гар эдун, ки хӯи падар дорад ӯ,
Ҳама бум зеру забар дорад ӯ. [1, ҷ. 8, с. 14]

Дояи хуби кишварро ёфтан бояд, то ин шоҳи хуррамниҳон тарбияте гирад, ки ба фармони ӯ ҷаҳон шод бошад. Шоҳи Яздигирд ҳам ба Руму Ҳинду Чин ва ҳар кучое, ки ободбум буд, одамҳои худро фиристод, то донишмандони он ҷойҳоро оварда, ҳар илму ҳикмати дунёро ба фарзандаш омӯзонанд:

Зи пурмоягон доягонегузин,
Ки бошад зи кишвар бар ӯ офарин.
Ҳунар гирад ин шоҳи хуррамниҳон,
Зи фармони ӯ шод гардад ҷаҳон.
Чу бишнӣ аз он мӯбадон Яздгирд,
Зи кишвар фиристодагон кард гирд.
Ҳамон гаҳ фиристод касро ба Рум,
Ба Ҳинду ба Чину ба ободбум. [1, ҷ. 8, с. 14]

...Касе, к-аш бувад мояву санги он,
Дихад кӯдаконро ба фарҳангиён.
Ба дониш равонро тавонгар кунед,
Хирадро бад-ин бар сар афсар кунед. [1, ҷ. 8, с. 208]

Дар мавриди “Шоҳнома” адабиётшиносе нест, ки чизе нагуфта бошад, аз ҷумла, Худой Шарифзода илҳом аз таҳлили фалсафии ин асар чунин баён намудааст: “Нахуст, ин, ки дар “Шоҳнома” инсон бо таҷаллии рӯҳонию ҷисмонӣ ва дар авзои гуногун тасвир шудааст.

Фирдавсӣ ба тағйиру табдили мавзуъ нигоҳ накарда, сухан аз тақдири инсон меғӯяд. Ҷойи амали инсон ин ҷаҳонӣ фароҳу васеъ аст, ки паҳноӣ ҷаҳонӣ ва ватанӣ дорад. Яъне, паҳноӣ олам ҷойи амали озоди одам набуда, ба мулку мамлакатдорӣ вобаста мебошад. Ин макони амал манзили муваққатӣ аст ва барои ҳамин сарои сипанҷ ном дорад. Мақсади зиндагӣ дар ин ҷаҳон зистан ва ба корҳои неку бад машғул шудан, ки оқибат номи неқ ё бад ба бор хоҳад овард. Анҷоми зиндагонӣ ба монанди оғозаш ҳеҷ аст ва беҳтар он аст, ном ба неқӣ бурда ва ба ҷаҳонбони ягона паноҳ ёфта бошӣ” [10, с. 203].

Дар бораи ба тахт ништастан Хусрав, ки хангоми ба дунё омаданааш чун хуршедҷеҳру тобандачеҳру номвару хунарманд ва охируламр шоҳаншоҳ дар симояш таҷҷалӣ буд:

Бар ин гуна то гашт Кисро бузург,
Яке кӯдаке шуд далеру сутург.
Ба фарҳангиён дод фарзандро,
Чунон тозаҷоҳӣ барӯмандро.
Яке кӯдак омад-ш хуршедҷеҳр,
Зи Нохид тобандатар бар сипеҳр.
Варо номвар хондӣ Нӯшзод,
Наҷастӣ зи ноз аз бараш тундбод.
Биболид бар сони сарви саҳй,
Хунарманду зебои шоҳаншаҳй. [1, ҷ. 8, с. 414]

Ҳамчунин, омили асосии донишу хирад додан ба кӯдакони аз мардуми бофарҳанг фаро гирифтани давраҳои муайяни кӯдакӣ ҳаким Фирдавсӣ қайд мекунад. Зеро дар байни халқ ва ҳикматҳои адабӣ ҳам аз замонҳои пеш маъмул аст, ки одамро ба донишаш баҳо додан лозим:

Агар кӯдак аст, ӯ ба шоҳӣ сазост,
Вафодор ӯ, на чу ту бевафост. [1, ҷ. 9, с. 393]

Дар достони “Зодани Ширӯя – писари Хусрав ба фоли бад” баъди шаш соли давлатдорӣ писаре зода шуд, ки номашро Ширӯя гузоштанд, ки бисёр ба шоҳ монанд буд. Фирдавсӣ дарҷ мекунад, ки дар он замон бонги азон хондан набуд, ба ғӯши навзод падар бо овози паст ва дигаре бо овози баланд номи ӯро гузоштанд. Чун се рӯз пас ахтаршиносҳо раво карданд, то ба паҳлуи кӯдак ништа аз мувофиқати таваллуди кӯдак бо ситораҷу моҳу хуршед фолбинӣ кунад. Дар ин дoston фарҳанги номгузории кӯдак низ хуб тасвир ёфтааст, ки дар замонҳои пеш ҳам номи кӯдакро паст ба ғӯши ӯ ва баланд барои мардум мегуфтанд:

...Чу бар подшоҳӣш шуд панҷ сол,
Ба гетӣ саросар набудааш ҳамол.
Шашум сол аз ин духти қайсар чу моҳ
Яке кӯдак омад ҳамонанди шоҳ.
Набуд он замон расм бонги намоз
Ба ғӯши чунон парварида ба ноз.
Яке ном гуфтӣ мар ӯро падар,
Нихонӣ дигар, ошкоро дигар.
Нихонӣ бигуфтӣ ба ғӯш-андарун,
Ҳама хондӣ ошкор аз бурун.
Ба ғӯш-андараш ном гуфто Қубод,
Ҳама хонд Ширӯи фаррухнаҷод.
Чу шаб кӯдак омад, гузашта се пос,
Биёмад бари кӯдак ахтаршинос.
Аз ахтаршиносон бипурсид шоҳ,
Ки «ҳар кас ки кард андар ахтар нигоҳ. [1, ҷ. 10, с. 187]

Ситорашинос аз ояндаи неке хабар надод, ки дар дунё гузаре наёбад, замин аз дасти ин кӯдак ошӯб гираду лашкару сипоҳаш ҳеҷ гоҳ офаринаш нахонанд, зеро ӯ аз роҳи Яздон ҳам бигардад. [1, ҷ. 10, с. 188]

Бино бар ин, модарону падарони дунё аз рӯзи дар батни модар будани навзодон, лозим аст, ки хеле эҳтиёткор нисбати сухан, кирдору рафторашон бошанд.

Дар достони “Нома набиштани Хусрав ба Қайсар ва посухи Қайсар ва хостани ӯ дори масеҳ” мушоҳида намудан мумкин аст, ки кӯдаке ояд, ки сазовори бахту дониш нест. Дар он ҷо яъне кӯшиш ҳам шояд мекарданд, ки фарзандони худро дар рӯҳияи баланд тарбият намоянд, аммо Фирдавсӣ аз номи тамоми мардуми замона мегӯяд, ки ин фарзанд, бо ҳеҷ гуна шоҳӣ ва қулоҳ сазовор намешавад:

Ба Қайсар яке нома фармуд шоҳ,
Ки барнеҳ сазовори шоҳӣ қулоҳ,
Ки Марям писар зод маҳваш яке,
Ки ҳар кас надидӣ чун ӯ кӯдаке.
Нашояд магар донишу бахтро
В-агар дар ҳунар бахшишу тахтро. [1, ҷ. 10, с. 190]

Андешаҳои шоҳ Хусрав дар ҳаққи Ширӯяро низ боиси назар аст, ки дар ҳаққи Ширӯя (ки кӯдак буд ҳоло ҳам) кӯдаки беманиш – беандеша, тез-бесабр, нодон ба обрӯӣ мо костагӣ ворид намуда мепиндорад:

Ба Аштод гуфт: «Он чи дорӣ паём
Аз он беманиш кӯдаки зиштном. [1, ҷ. 10, с. 268]
Бад-он кӯдаки тезу нодон бигӯй,
Ки моро кунун тира гашт обрӯй. [1, ҷ.10, с. 284]

Қаҳрамонҳои манфӣ ҳам дар мавриди худ аз ҷониби Фирдавсӣ чун пири афсонагӯю қиссахон бо як шӯру валвала, эҳсоси вожаҳои боҳашамати тарсноку бим тасвир мешаванд. Метавон гуфт, ки «Шоҳнома» “ғанҷинаи мероси чандинҳазорсолаи мардуми тоҷику кишвари Эрони таърихӣ аст, ки маданияту фарҳанги давраҳои гузаштаи эронӣро таҷассум намудааст... Ин асари бузург бозгӯи пайдориҳои дар муқобили душманон ва таҷалии рӯҳи шикастнапазири мардуми эронитабор ва баёни ормонҳои ҷовидонаи ин миллати нақӯном аст”. [11, с. 225]

Хулоса, ба қазову қадар ҳарчанд боварҳо вучуд доштанд, аммо аз ҷиҳати раванӣ метавонем бардошт намоем, ки андешаҳои гирду атрофиён қолабсози ояндаи кӯдакон ҳастанд ва бо қадом умеду орзуҳо, ки мо ҷоми сари онҳоро пур намоем, оянда аз он ҷом менӯшанд. Аз ҷамъи андешаҳои достонҳои “Шоҳнома” оид ба навод будани кӯдакону ояндаи неку бадро ба онҳо хулоса қарданро аз нигоҳи атрофиён тасвир намудаанд. Яъне, қасе ҷашми умед ба неку будани қаҳрамонҳои достон дошт, ки рӯзе шахси бузург мешавад.

Кӯдакон ҳангоми шунидани сухану ҳарфи ширин ва қаломи неку дар вучуди онҳо боиси барангезандаи ҷону рӯҳи кӯдак шуда, озодаандешиву озодабёнӣро замина мегузорад, ки кӯдак як шахси солимрӯҳу покнат ба воқеа мерасад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: «Адиб», 2007. – Ҷ. I. – 480 саҳ; «Адиб», 2007. – Ҷ. II. – 480 саҳ; «Адиб», 2008. – Ҷ. III. – 480 саҳ; «Адиб», 2008. – Ҷ. IV. – 480 саҳ; «Адиб», 2008. – Ҷ. VI. – 480 саҳ; «Адиб», 2009. Ҷ. VII. – 480 саҳ; «Адиб», 2009. – Ҷ. VIII. – 480 саҳ; «Адиб», 2009. – Ҷ. IX. – 480 саҳ; «Адиб», 2010. – Ҷ. – 416 саҳ.
2. Андарзномаи Фирдавсӣ (Таҳия ва тадвин аз Зоҳир Аҳрорӣ, Қамол Айнӣ). – Душанбе: Ирфон, 1992. – 128 с.
3. Афзалов, Хайрулло, Раҳимов Баён. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик / Хайрулло Афзалов, Баён Раҳимов. – Душанбе: Маориф, 1994. – 185 с.
4. Зиёзода, Дӯстмуроди Саид. Тарбия дар эҷодиёти Абулқосим Фирдавсӣ / Саид Дӯстмуроди Зиёзода. – Душанбе, 2012.
5. Ёраҳмадзода, Ш. “Шоҳнома” ва арзишҳои он дар Тоҷикистон / Ш. Ёраҳмадзода. – Душанбе, 2024. – №4 (10). – С. 62-66.
6. Саидабулқосимӣ, Инҷӯии Шерозӣ. Фирдавсиномаи мардум ва Фирдавсӣ / Шерозӣ Инҷӯии Саидабулқосимӣ. – Техрон: Илмӣ, 1369. – 357 с.
7. Саидзода, Ҷ. Фирдавсӣ – шоири паёмрасон. (Дастури бедорӣ, ватандорӣ ва худшиносии миллӣ) / Саидзода Ҷамолддин. – Душанбе, 2023. – 574 с.

8. Саломийён, М. “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ – махзани хираду дониш ва дарси ватандӯстӣ / М. Саломийён // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. – Душанбе, 2024, №1 саҳ. 8-13

9. Фаромарз, Ҷавшанлу. Фарҳанги вожаҳои “Шоҳнома” / Ҷавшанлу Фаромарз. – 1377. – 31 с.

10. Шарифзода, Худой. Таърихи адабиёти тоҷик (аз аҳди қадим то оғози асри XIII) / Худой Шарифзода. – Душанбе: ҚДММ “ТоРус”, 2017. – 416 с.

11. Ҷабборов, С. «Шоҳнома» ҳамчун асари асотирӣ, қаҳрамонӣ ва ҷуғрофӣ / С. Ҷабборов // Паёми ДМТ. – Душанбе, 2025. – С. 224-230.

12. Элназарова, Ҳ. А. Номи шоҳон ва шоҳзодагони давраи пеш аз ислом дар “Шоҳнома”-и Абулқосими Фирдавсӣ / Ҳ.А. Элназарова // Мероси Шарқ. – Душанбе: “Эр-граф”. – №4 (10), 2024. – С. 40-48.

13. Элназарова, Ҳ.А. Таҳлили луғавиву семантикии истилоҳоти давлатдорӣ ва динӣ дар “Шоҳнома”-и Абулқосими Фирдавсӣ / Ҳ. А. Элназарова. – Душанбе: “Эр-граф”, 2025. – 312 с.

14. Электронная версия, tabrigu.ac.ir 12.05.2026

СЕҲРИ СУХАН ВА МУАССИРИИ ИРСИЯТ ДАР “ШОҲНОМА”

Бо ҳамон далелҳо, ки дар китоби безаволи Абулқосими Фирдавсӣ оид ба қазову қадар, кӯшишу мақсад, шаҷара гирифтани зиндагии одамро ба амалҳои асотирӣ қалам додааст, мебинем, ки нишонаҳои ирсияти кӯдакон хеле муҳим буда, баъдан суҳангӯён атрофи кӯдак нақши боризеро дороянд.

Қаломии инсонҳои кӯдаконро ихотанамуда бояд нақубинона, боумедона, меҳрона ва ояндаи муваффақро дар ғушу ҳуши кӯдак доимо ва мутаассил ғуфта бошанд.

Аз ҷамъи андешаҳои дostonҳои “Шоҳнома” оид ба навод будани кӯдакону оянаи неку бадро ба онҳо ҳулоса қарданро аз нигоҳи атрофиён тасвир намудаанд. Яъне ба нек будани қаҳрамонҳои дoston қасе ҷашми умед дошт, ки рӯзе ин шахси бузург шавад.

Аз мақолаи мазкур ҳулоса намудан лозим аст, ки модарону падарони дунё аз рӯзи дар батни модар будани наводон, лозим аст, ки хеле эҳтиёткор нисбати суҳан, кирдору рафторашон бошанд.

Абулқосим Фирдавсӣ ба ояндагони худ меҳост расонад, ки некиву бадиро одам бояд аз кӯдакӣ шиносад, аммо ҳамеша роҳи ростро интихоб намоянд. Ба тарбияти мураббияҳои ботачриба ғузоштани кӯдакон низ дар ҷандин маврид қайд гардидааст. Хондану азбар намудани илми забони худ дар ҳама давраи замон масъалаи меҳвари давраи замон будааст.

Таваллуди кӯдак ин масъалаи аввал бошад, баъди ӯ тарбият, ба воя расондан, таълим додан, дӯстӣ намудан ва ғайраҳоро ҳар модару падар аз уҳдааш намебарояд. Қалимаҳои дурушту дағал ва рӯҳан инсонро малолқунанда ба эҳсоси хушбахтии кӯдакон, баъдан қалонсолон раҳнаҳои ноаён ворид мекунанд ва ҷунин одамоне бадӣ қардану бад буданро қори одӣ ва осон медонанд.

Қалидвожаҳо: суҳан, вожа, забон, ирсият, шеър, кӯдак, фол, нутқ, ташаккул, модар, падар.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сайдалиева Муҳайё Хостихудоевна – Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣи АМИТ, докторант (PhD), ходими қалони илмӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Телефон: +992 988 20 19 03. *Почтаи электронӣ:* muhajesajdalieva22@gmail.ru

МАГИЯ РЕЧИ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ НАСЛЕДСТВЕННОСТИ В «ШАХНАМЕ»

Согласно всем свидетельствам, изложенным в несравненной книге Абулькаси́ма Фирдоуси о судьбе и предназначении, усилиях и цели, а также о генеалогии человеческой жизни в мифологических событиях, мы видим, что признаки наследственности у детей очень важны, и, следовательно, говорящие и окружающие ребенка люди играют значительную роль.

Слова окружающих ребенка людей должны быть оптимистичными, полными надежды, ласковыми и постоянно и последовательно говорить ребенку о его успешном будущем.

Из собранных в историях «Шахнаме» мыслей о младенчестве детей и выводах о добре и зле, сделанных ими с точки зрения окружающих, следует, что кто-то надеялся, что герои историй будут добрыми, что однажды они станут великими людьми.

Из этой статьи необходимо сделать вывод, что матери и отцы всего мира, с самого дня своего пребывания в утробе матери, должны быть очень осторожны в своих словах, поступках и поведении.

Абулкасим Фирдауси хотел передать своим потомкам, что человек должен знать добро и зло с детства, но всегда выбирать путь истины. Это отмечается в ряде случаев, когда детей воспитывают опытные педагоги. Чтение и запоминание науки родного языка всегда были вопросом времени.

Рождение ребенка — это первый вопрос, после которого каждый родитель не может не воспитывать, не обучать, не учить, не заводить друзей и т. д. Грубые, резкие и духовно скучные слова создают невидимые пробелы в чувстве счастья детей, а затем и взрослых, и такие люди считают совершение зла и поступки злой простой и легкой задачей.

Ключевые слова: речь, слово, язык, наследственность, поэзия, ребенок, гадание, речь, формирование, мать, отец.

Сведения об авторе: *Сайдалиева Мухайё Хостихудоевна* – Институт языка и литературы Абуабдуллы Рудаки НАНТ, докторант (PhD), старший научный сотрудник. *Адрес:* 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. *Телефон:* +992 988 20 19 03. *Электронная почта:* muhajesajdalieva22@gmail.ru

THE MAGIC OF SPEECH AND THE EFFICIENCY OF HEREDITY IN THE SHAHNAMEH

According to all the evidence presented in Abulqasim Ferdowsi's incomparable book on destiny and destiny, effort and purpose, as well as the genealogy of human life in mythological events, we see that hereditary traits are very important in children, and therefore, the people who speak to and surround the child play a significant role.

The words of those around the child should be optimistic, hopeful, and affectionate, constantly and consistently communicating to the child a successful future.

From the thoughts collected in the stories of the “Shahnameh” about children's infancy and the conclusions they draw about good and evil from the perspective of others, it follows that someone hoped that the heroes of the stories would be kind, that they would one day become great people.

From this article, it is necessary to conclude that mothers and fathers all over the world, from the very day of their infancy, must be extremely careful in their words, actions, and behavior. Abulqasim Firdausi wanted to convey to his descendants that a person should know good and evil from childhood, but always choose the path of truth. This is noted in many cases where children are raised by experienced teachers. Reading and memorizing the science of one's native language were always a matter of time.

The birth of a child is the first step, after which every parent cannot help but raise, educate, teach, make friends, and so on. Harsh, harsh, and spiritually dull words create invisible gaps in the sense of happiness of children, and then of adults, and such people consider committing evil and acting evil a simple and easy task.

Key words: speech, word, language, heredity, poetry, child, fortune telling, speech, formation, mother, father.

Information about the author: *Saidalieva Muhaio Khostikhudoevna* – The institute of language and literature, doctor (PhD). Senior scientific Researcher. Adres: 734025, Respublik Tadjikistan, Dushanbe sity, prospect Rudaki. Phone number: +992 988 20 19 03. E-mail: muhajesajdalieva22@gmail.ru

НОМВОЖАҲОИ ҶУГРОФИЁИИ ТУРКӢ ДАР МИКРОТОПОНИМИЯИ ВОДИИ ЗАРАФШОН

Тураев Б.Б.¹

Мукаддима. Дар низоми топонимии водии Зарафшон, ба ғайр аз ҷойномҳои бунёдии қадимаи баромадашон эронии шарқӣ, яъне суғдӣ ва эронии ғарбӣ, яъне тоҷикӣ, ҷойномҳои ғайриэроние ба назар мерасанд, ки аз нигоҳи баромадашон ба забони туркӣ - узбекӣ мансуб мебошанд. Пайдоиши қабати ҷойномҳои туркӣ, дар қаламрави марзи водии Зарафшон, аз нигоҳи таърихи баромадашон ва ҳамчунин дар марзҳои қаламрави водии Зарафшони таърихии тоҷикон вилоёти Самарқанду Бухоро тақрибан ба асрҳои XVI- XVII, дар музофоти поёндашти Панҷакент ба асрҳои XVII - XVIII- и асримиёнагӣ ва дар марзҳои болооби Зарафшон, яъне Фону Фалғар (ноҳияи Айнӣ) ва сарғаҳи Зарафшон, яъне Кӯхистони Мастҷоҳ ва низ водии Зарафшон ба нимаи аввали садаи XX - и даврони шуравӣ рост меоянд. Ва ҷойномҳои баромадашон туркӣ-ҷағатой ва ё туркии муғулӣ (узбекӣ) аз нигоҳи баромади таърихии худ навтарин қабати топонимӣ, дар низоми топонимии водии Зарафшон махсуб мешаванд, ки онҳоро қабिलाҳои кӯчманчии муғулнажоди бо ном қипчоқ, барлос, найман, узбак ва ғайра, ба музофоти поёноби паҳндашти Самарқанду Бухоро ва ҳамвориҳои марзи Панҷакент, ба таври худ, дар радифи номҳои таҳҷоии суғдӣ ва тоҷикӣ «номгузорӣ» кардаанд. Ва яке аз сабабҳои асосии пайдоиши ҷойномҳои иқтибосии туркӣ-узбекӣ, дар таркиби топонимияи музофоти водии мазкур, пеш аз ҳама дар ҳамсоғӣ зистани халқҳои кӯчманчии туркзабони ба марзҳои аслан тоҷикзабони Осиёи Марказӣ воридшуда, бо мардуми бумии он- тоҷикон мебошад.

Маводҳо ва усулҳои тадқиқот. Аз муҳаққиқоне, ки оид ба ҷойномҳои баромадашон туркӣ-узбекӣ ва ё баъзе тополексемаҳои маънодори ҷойномсозии иқтибосии туркӣ-узбекии водии Зарафшон (ба мисли *sóy* ва ғайра) баъзе ишораҳо кардаанд, метавон номи топонимшиносони ватанӣ, ба мисли А.Л. Хромов (1967, 78- 79), Б.Б. Тураев (2010, 185-192; 2019, 203-212), А.Одинаев (2018, 97-98), Р. Зулфониён (2024, 173-178) ва дигаронро зикр намуд, ки дар мақолаҳо ва асарҳои диссертатсияҳои илмӣ хеш оид ба мавҷудияти ҷойномҳои нави баромадашон ғайриэронии туркӣ- муғулӣ, дар музофоти водии Зарафшон маълумоти мухтасари илмӣ ироа намудаанд.

Муҳаққиқи забоншинос А. Одинаев дуруст қайд мекунад, ки: «Агар забоншиносон воридшавии калимаҳои забони арабиро ба забони тоҷикӣ, баъди ҳучуми арабҳо, натиҷаи ба забони тоҷикӣ тарҷума гардидани асарҳои динӣ ва адабию фарҳангии арабизабон баҳо диҳанд, аммо сабабҳои воридшавии калимаҳои туркиро ба забони тоҷикӣ, ба таври дигар метавон шарҳ дод. Яъне, калимаҳои туркӣ ба воситаи забони узбекӣ (ки яке аз забонҳои туркии шарқӣ ба ҳисоб меравад) тавассути сарчашмаҳои хаттӣ, ба миқдори хеле кам ба забони тоҷикӣ иқтибос гардидаанд. Бояд зикр намуд, ки як миқдори на он қадар зиёди вожаҳои туркӣ-узбекӣ ва дигар забонҳои туркӣ, ки ба воситаи забони узбекӣ ба забони тоҷикӣ ворид шудаанд, асосан тавассути забони гуфтугӯӣ ва дар натиҷаи дар ҳамсоғии якдигар зистани халқҳои тоҷику узбек ба вуқӯ пайвастаанд.» [10, с. 97]

Муҳаққиқони топонимшиноси ҷумҳурӣ А.Л. Хромов, Р.Х. Додихудоев, Ш. Исмоилов ва О.О. Маҳмадҷонов (О. Муҳаммадҷонзода) ҷойномҳои иқтибосии минтақаҳои гуногуни Тоҷикистонро мавриди таҳқиқ қарор дода, аз рӯи баромадашон топонимҳои иқтибосии туркиро ба се гурӯҳ тақсимбандӣ карда, мавриди таҳлил қарор додаанд. Аз ҷумла:

1) топонимҳои қадимаи аслан туркӣ (*Qaznóq, Qarawúl, Oqtóš, Tošqūryón, Yangiqūryón* ва ғ.).

2) топонимҳои мураккаби омехта (дузабона): *Sangiqayróq, Zūrtumšúq, Eššakdará, Odamtóš, Arčabulóq, Qūruqdará, Urukdará* ва ғ.

3) топонимҳои омехта (дузабона) дар қолаби ибораҳои изофӣ шаклирифта: *Kūyi Qazontemúr, Sóyi Rūbaxoná, Obi Qašqabulóq* ва ғ. [3, с.84-87; 6, с.12-13; 7, с. 96-100; 17, с. 54-55].

Дар муқоиса бо дигар минтақаҳои водии Зарафшон дар музофоти Кӯхистони Масҷоҳ ҷойномҳои туркӣ-узбекӣ хеле ангуштшуморанд. Аз ҷумла, ҷойномҳои содаи туркӣ-узбекии *Qót* (фитотопоним), *Sóy* (спелеоним) (музоф. Садаи Миёна); ҷойномҳои мураккаби туркӣ-узбекии *Taylóq* «ҷавона, ғуночин» (мавз. спелеоним, д. Ҳадишаҳр) ва *Qudúq* «чоҳ, чоҳи чуқур», ҷойноми мураккаби омехтаи (дузабона) *Yošhaykunák* (мавз. д. Ҳадишаҳр); топоним – ибораҳои (ибораҳои изофӣ) омехтаи

¹ Тураев Бурҳон Бузургвич- н.и.ф., ходими пешбари илмӣ институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ АМИТ

(дузабона) *Otúni Jawristón, Bóyi Kūk, Čašmái Kūsá, Kūpruki Dášti Táh* (мавзеъҳои д. Ҳадишахр); ибораҳои изофӣ – антропотопонимҳои омехтаи (дузабонаи тоҷикӣ ва ўзбекӣ) *Čašmái Rahmonberdī* (д.Самчон) *Zardoluhóyi Tošmuhammád* (д. Худгиф), *Zamini Boymahmád* (д. Ярм), ибораҳои изофӣ-антропотопонимҳои омехтаи тоҷикӣ - туркии *Nówi Bahodúr, Boyčī Begistūn* ва ғайра.

Забоншинос ва муҳаққиқи топонимҳои музофоти Садаи Миёнаи ноҳияи Кӯҳистони Масчоҳ А. Одинаев низ ишора мекунад, ки: «- Қойномҳои аслан туркӣ дар музофоти Садаи Миёнаи ноҳияи Кӯҳистони Масчоҳ хеле кам ва донашумор мебошанд. Топонимҳои иқтибосии туркӣ дар музофоти Садаи Миёна ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар якҷоягӣ, дар қатори қойномҳои мураккаб ба назар мерасанд.» [10, с. 97-98]. Барои тақвияти фикри худ муҳаққиқ А. Одинаев ҳамагӣ панҷ қойноми иқтибосии бо ном туркии бақайдгирифтаи музофоти мавриди таҳқиқи хешро ишора мекунад, яъне қойномҳои Қишлоқ, Қўтан, Қудук, Қот ва Соӣ-ро ва таъкид менамояд, ки қойномҳои мазкур топонимҳои аслан туркӣ маҳсуб мешаванд. Бояд тазаққур дод, ки аз панҷ қойноми бо ном туркии ишоранамудаи А. Одинаев танҳо се топоним, яъне қойномҳои Қудук, Қот ва Соӣ туркӣ буда, қойноми Қудук дар қолаби калимаҳои мураккаб ва топонимҳои Қот ва Соӣ бошанд, дар қолаби калимаҳои содаи туркӣ шакл гирифтаанд. Топонимҳои Қишлоқ ва Қўтан бошанд қойномҳои ғайритуркӣ буда, қойноми *Qışlók* калимаи маъмули қадимаи тоҷикӣ буда, шакли дурусти тоҷикии он *Kiştłók* мебошад, ки аз забони тоҷикӣ ба туркӣ иқтибос шуда ва мутобик ба қоидаҳои савтиёти забони туркӣ-ўзбекӣ вожаи *Kiştłók* дар шакли талаффузи туркии *Qışlók* маъмул гардидааст. Мардумони туркзабони кўчманчии ба марзҳои аслан тоҷикнишини Осиёи Марказӣ воридшуда, оҳиста – оҳиста ба ҳаёти муқимӣ одат карданд ва мисли тоҷикони бумӣ ба кишту кор даст зада (асрҳои XV- XVI - и мелодӣ), бори нахуст ба вожаи тоҷикии *Kiştłók* рӯбарӯ шуданд ва дарк карданд, ки маънои вожаи тоҷикии *kiştłók* «макони кишту кор» аст. Чузӣ *lók* дар қойном ифодакунандаи макон аст. Барои муқоиса чанд қойноми тоҷикии бо чузӣ *lók* шаклгирифта ро мисол меорем. Чунончӣ: *Devlók // Delók* (< *Dehlók*), *Aylók // Aylók* (< *Haylox*), *Sanglók* (< *Sanglók*) ва ғайра.

Қойноми *Qūtán* низ қойноми ғайритуркӣ буда, дар асл вожаи шарқиронии *Xiṯan* буда, ба маънои «ҳота ва ё ҳотай сангинест барои нигоҳдории чорво, ҳисори сангин, молхонаи саҳроӣ» ва топоними *Xután* (Мулки Хутани таърихии гаҳвораи тамаддунҳои ориёи шарқиронии маъруф низ айнан ба маънои «ҳотай сангин» аст, имрӯз воқеъ дар музофоти Шингони таърихии Чин, ки ба чинӣ онро Син- Тзян номидаанд). Вожаи мазкур (Қўтан) дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ дар шакли *Q'tán* (Қътán) ва дар лаҳҷаҳои шеваи шимолии забони тоҷикӣ бошад, дар шакли *Qūtán* кор бурда мешавад. Ба андешаи шифохӣ баёндоштаи муҳаққиқи забоншинос Б. Бобохонов «-Вожаи *Qūtán* дар асл вожаи юнонӣ буда (аз юн. *Xṯán*) он ба забони тоҷикӣ иқтибос шуда ва аз забони тоҷикӣ баътар ба мардумони туркизабон ба мерос мондааст, инчунин вожаи *Qutós* низ аз шумори калимаҳои юнонӣ маҳсуб мешавад». Вале ба андешаи мо вожаи *Qūtán* баромади эронӣ дошта, аслан вожаи шарқиронии бохтарии қадим мебошад, ки баъдтар ба забони юнонӣ иқтибос шудааст. Дар забони суғдии нав (яғнобӣ) низ вожаи *Xutánna* вучуд дорад, ки маънои «осиёб, яъне осиёби обӣ»-ро ифода мекунад, ки дар асл ҳамон ҳота ва ё ҷаҳордевори сангине (ҳисори сангӣ) дар назар аст, ки дар дохили он тавассути қувваи ҷараёни об ва гардиши осиёбсан гандум ва дигар маҳсулотҳои ғалладонагиро орд кунанд. Дигар ин, ки вожаи *qūtán* бунёди ҳиндуаврупой дошта (ҳ.авр.< *Xiṯāna*) метавонад дар бисёре аз забонҳои бо ҳам хеши ҳиндуаврупой буда бошад. Муродифи суғдии вожаи *Qūtán* калимаи суғдии *Maṯál* мебошад, ки имрӯзҳо камистеъмол шуда, қойи онро вожаи умумиэронии *Qūtán* (< *Xiṯán // Xután*) гирифтааст ва вожаи *maṯál* ба сифати истилоҳи ҷуғрофиёӣ (ба маънои «қўтан, оғили бузург, оғили бузурги саҳроӣ, молхонаи саҳроӣ») марбут ба чорводорӣ, ҳамчун ифодакунандаи номи мавзеи чорвонигоҳдорӣ, дар қаламрави марзҳои музофоти Панҷакент, ноҳияи Айнӣ, водии Яғноби ноҳияи Айнӣ ва марзҳои ноҳияи Кӯҳистони Масчоҳ зиёд ба назар мерасад, яъне вожаи мазкур аз истифодаи рӯзмарраи забони гуфтугӯӣ дур афтада бошад ҳам, аммо дар мавзеъҳои ҷуғрофӣ, ҳамчун микротопоним боқӣ мондааст.

Муҳаққиқони варзидаи илми забоншиносии эронии рус Ҷ. Эделман ва В.С. Расторгуева дар «Луғати этимологӣ барои забонҳои эронӣ»-и хеш дар тақия бо сарчашмаҳои вожаи *xiṯán // xután*-ро вожаи ҳиндуаврупой ҳукм карда ва онро «ҳотай сангин, ҳисори сангин, ҷаҳордевори сангин, молхонаи саҳроӣ, оғили бузург» маънидод қадаанд [11, с. 213].

Натиҷаҳо. Бояд зикр намуд, ки қойномҳои нави баромадашон туркии музофоти Панҷакент бештар дар мавзеъҳои ҷуғрофии деҳаҳои арзи вучуд кардаанд, аҳолии онҳо аслан туркзабон буда,

баъдтар ба музофоти Панчакент омада ва тарзи зиндагии доимию мукимиро, бар ивази кўчманчилигии қабилӣ худ ихтиёр кардаанд. Аз ҷумла, дар деҳаҳои Майката (нисфе аз аҳолии ин деҳа тоҷикзабонанд), Работ, Туркоч, Зиддӣ, Киштўдаки Боло, Киштўдаки Поён, Нимдона, Сойивешист, Новичормағз, Сафедкўтал, Филмандар, Чорбоғ, Абдусамад, Авазали, Чубот (ин деҳа дар ч.д. Хурмӣ), Шўрнова, Даштималла, Майсазор, Сўчина, Шўрча, Чубот (ч.д. Саразм, як қисме аз аҳолии деҳаи Чуботи ч.д. Хурмӣ), Ҷангал (бояд тазаққур дод, ки ба ғайр аз деҳаи Сўчина, нисфе аз аҳолии тамоими деҳаҳои номбаршуда тоҷикзабонанд). Дар мавзеъҳои марзи боқимондаи музофоти Панчакент ҷойномҳои туркӣ (чӣ дар қисмати марзҳои соҳили чапи рӯди Зарафшон, яъне қисмати кўхистонии марзи Панчакент ва чӣ дар атрофу акнофи худи шаҳри Панчакент ва мавзеъҳои деҳоти соҳили ростӣ рӯди Зарафшон) хеле кам буда, асосан аз ҷониби чорводорони деҳоти туркизабони Панчакент, дар оғози даврони шуравӣ, дар радифи ҷойномҳои қадима ва бунёдии суғдӣ ва тоҷикӣ «номгузорӣ» шудаанд.

Аниқтараш дар асри XVIII як қисме аз қабिलाҳои аслан муғулнажоди шайман, калтатой, қипчок барлос ва наймани кўчманчиҳои туркизабоншуда (зери ҳимояти ҳамтабори худ амиони манғитии Бухоро) ба музофоти Панчакент омада зиндагонии мукимиро қабул мекунанд. Имрӯз қабिलाҳои туркизабон дар баъзе аз деҳаҳои ҷамоатҳои деҳоти Саразм, Сўчина ва Хурмии билоди Панҷекат сукунат доранд. Донишманди таърихшинос ва сайёҳи шинохтаи рус Г.А. Арандаренко низ дар очерки таърихӣ худ «Халифа Ҳасан», ки оид ба ҳаёту рӯзгори мардуми музофоти кўхистони Панҷекат нақл мекунад, доир ба мардумони омадаи туркизабони билоди Панҷекат ёдовар шуда, туркнажодони деҳаҳои Шўрнова, Ялоқҷар, Ўртақишлоқ, Камарқишлоқ ва Чимкўрғонро махсус қайд мекунад ва оид ба рӯзгори онон маълумоти мухтасари мардумшиносӣ ироа мекунад [1, с. 303-319].

Ҷойномҳои нави туркии билоди Зарафшон асосан дар қолаби калимаҳои мураккаб сохта шудаанд. Дар мавзеъҳои марзи деҳаҳои қисмати баландкўҳи соҳили чапи Зарафшонрӯди музофоти Панҷакент, аз ҷониби муаллифи ин сатрҳо чунин ҷойномҳои нави туркӣ ба қайд гирифта шуданд:

Ҷойномҳои мураккаби туркӣ:

а) **ҷойномҳо - оронимҳо** (кўхномҳо) – и мураккаби туркӣ: *Aylúq* (< *Ayolúq*) (д. Зери Ҳисор, д. Некот, д. Заврон), *Taxtolúq* (д. Рукнобод, собиқ д. Шўрча), *Qaznóq*, *Qaroyú* (д. Пағна), *Kilburáyú* (д. Заврон), *Ilonsóy* «мордара, кўҳи мордара», *Arozučgán* «кўҳи Арозпарида, кўҳе, ки Ароз ном зан паридааст», *Tuyatós* «кўҳи Уштурсанг», *Šaymán* «кўҳи Шайман» (этноними муғулии қабилҳои шайман), *Oqtós* «кўҳи Сафедсанг», *Bozoryúli* «кўҳи Бозорпах», *Oyworli* // *Oyworlúk* «кўҳи Моҳтобӣ, кўҳи Моҳтоб, кўҳи Моҳтобдор, кўҳи тавлидгоҳи Моҳтоб» (ороними нави туркии мазкур муродифи туркии номи деҳаи *Maykatá*, яъне ҷойном ва ё деҳноми аслан суғдӣ < *Moýkáda* // *Moýkáta* => *Maykatá* // *Maykadá* «моҳхона, хонаи моҳ, кўҳи хонаи моҳ, кўҳи моҳтоббаро, ошёнӣ моҳ, кўҳи тавлидгоҳи моҳ» мебошад, аз вожаҳои суғ. < *móy* – моҳ, моҳтоб; суғ. < *k'δ* => *k't* > *kát* – хона, кулба, сарпаноҳ), *Uyloqsíy* «кўҳи Бузғолакуш», (ҷойноми мураккаби омехта, аз ҷузъҳои туркӣ ва тоҷикӣ) *Almabarós* // *Olmabarós* «барози себзор», *Yomonqiyá* «мушкилгузар, кўҳи мушкилгузар», *Tošqūrá*, (д. Майката), *Kúkató* (д. Фонӣ) (музоф. Ш.П.); *Taylók*, *Tošmandi*, *Čaqqil* «офтобрӯ» (д. Кумарғ), *Soybók* (< *Soybóy* – ҷойноми мураккаб аз ҷузъҳои турк. *sóy* ва тоҷ. *bóy* «боғи даруни нов») (д. Марзич, Н.А.); *Oxtós* (< *Oqtós*) (ч.д. Сўчина), *Qaroteppá* (д. Пули Гирдоб, ч.д. Моғиён), *Učqúl* (д. Косатарош, ч.д. Косатарош), *Tozlók* (кулла) (ч.д. Косатарош), *Oqteppá*, *Qūšteppá*, *Qūrýonteppe* (Ш. П.), *Kúktós* (кўҳ) «кабудсанг» (д. Фонӣ, мук. Кўктош, н. Рўдакӣ), *Toštúlá* (кўҳ) (д. Вағаштон), *Kúkteppá* (д. Хўчапанҷ; мук. *Kuktéppa*, музоф. Зиддӣ н. Варзоб), *Qarateppá* (чарогоҳи кўҳӣ, д. Пули Гирдоб, ч.д. Моғиён), *Qorategín* (чарогоҳи кўҳӣ, д. Фароб; мук. *Qarotegiín*, н.Рашт), *Kattasupox* (кўҳ, д. Авазалии ч.д. Саразм), *Yettisóy* (чарогоҳ), *Qarčayáy*, *Oqteppá*, *Oqtós*, *Otuylók* // *Otuqlók* турк. < *ot* - асп, *uylók*- бузғола (номи шахи кўҳҳо, ки яке шабеи асп аст ва дигаре шабеи бузғолаанд, дар музофоти ч.д. Саразм) ва ғайра;

б) **ҷойномҳо - спелеонимҳо** (мавзеъҳои доманакўҳҳо ва аз сатҳи замин болотар) - и мураккаби туркӣ: *Qarčayáy* (д. Кулолӣ), *Qaznóq* (анборхона, анбори нигоҳдории маҳсулоти ширӣ ва хўрокворихо), *Qayraóč* «сиёҳчўб, чўби сиёҳ, сада, дарахти сада» (< *Qorá Yoyóč*) (д. Некот), *Qaznóq* (д. Панҷрўд, д. Рукнобод, собиқ д. Шўрча, д. Вору), *Taxtolúq* (д.Рукнобод), *Boboqūzī* (мурак. омехтаи тоҷ. турк.), *Berdiyór*, *Qarýú* (д. Ғўйтан), *Čiqilák* (< *Čaqqil*) «офтобрӯ» (д. Порвен), *Qurúq*, *Qūrýón*, *Beš(š)akmazór* (д. Дашти Қозӣ, д. Мазори Шариф), *Qudūq* (д. Мазори Шариф), *Čekinsóy*, *Qošibketi* «гурехта рафт» (мавз.) (< *Qošibketi*) (д. Ёрӣ), *Qunýurót* (мавз. д. Вешист), *Qiziljár*, *Tošqūrá*, *Qizilī*

«сурхӣ, мавзеи сурхзамин, мавзеи сурххок» (мук. *Qizilī* н.Деваштич), *Gupsār* (гузаргоҳи лаби рӯди Зарафшон), *Yaxšiboytōš* «санги Яхшибой ном шахс», *Kattasōy* «нови калон», *Yūlsōy* «новроҳа» (д. Майката), *Quruqsōy* «хушкнов, хушкнова» (мавз., д. Работ; мук. *Quruqsōy* деҳкадаи тоҷикнишин дар марзи н. Масчоҳ, дар назди сарҳади Ўзбекистон), *Qizilbōš* (д.Хурмӣ), *Čaqqil* «офтобрӯ» (д. Кӯли Калон), *Urozlī*, *Qarčayāy* (музоф. Ш.П.), *Soybōq* «сиҳат саломат бонӣ кун, саломат бонӣ кун» (тарҷ. тахтуллафзӣ) (д. Марзич, Н.А.), *Kūkatō*, *Oqatō* (мавз. д.Фонӣ), *Qumsōy* (д. Сӯчина) *Kilbuyāy* (д. Заврон), *Qūšqobōy* // *Qūšqōī* (д. Хўчапанч, Ш.П.), *Kaltasōy* «кӯтоҳдара» (д. Олимобод) ва ғайра;

в) **Чойномҳо-гидронимҳо** (мавзёҳои чуғофии вобаста ба об номгузоришуда) – и мураккаби туркӣ: *Qaşqabulōq* «оби сафед, сафедчашма» (номи қадимаи суғдии он *Spétxok* ва номи тоҷикии он *Obi Saféd* аст) (музоф. Ағбаи Кӯли вод. Яғноб, Н.А.), *Qūšbulōq* (д. Кумарғ) (Н.А.), *Kūrdumqōq* (кӯл, д. Шашкат) «дидамхушк», *Sawuqbulōq* (< *Sowuqbulōq*) (номи қаблии он *Sardčasmā* // *Časmāi xunukāk* // *Xunukčasmā*) (д. Вешист), *Sassiqlbulōq* «бўгинчашма», *Sowuqbulōq* «хунукчашма, сардчашма» (д. Майката), *Yonbulōq* «чашмаи мавзеи паҳлӯӣ» (д. Роч), *Qūrturbulōq* (д. Сор; мук. *Qūrturbulōq* // *Qūrturmazōr* д. Дархон, н. Деваштич), *Qorasuw* «сиёҳоб, сияҳоб» (д. Сучина), *Ūrdabulōq* «миёнчашма» (< *Ūrtabulōq*) (д. Фароб, Ш.П.) ва ғайра;

г) **Чойномҳо-зоонимҳои** мураккаби туркӣ: *Ayiqsōy* «хирснова, нови хирсхона, хаирсдара» (д. Навобод, вод. Яғн., Н.А.), *Qaroyū* (< *Qarūī*) «зоғ, зоғхона» (д. Пағна, Ш.П.), *Qūybōš* (д. Андар), *Kekliksōy* «кабкнова, кабкдара, дараи кабко, нови кабкрез» (д. Туркчор), *Iłonsōy* «мордара» (д. Майката), *Tuyatōš* «уштурсанг, шутурсанг», *Uyloqsūy* «бузғолакуш, кӯҳи бузғолакуш», *Qurbaqqasōy* «ғукдара, дараи ғукҳо», *Kekliksōy* «кабкдара, дараи кабкрез, дараи кабкҳо», *Ayiqsōy* «хирснова, хирсдара, дараи хирсхона» (д. Сӯчина, д. Майката) *Čumčusōy* «гунчишкдара, дараи гунчишкон» (д. Майката), *Būriyūlī* «гурроҳа» (д. Туркчор, д. Сӯчина), *Čumčusōy* «гунчишкдара», *Elonsōy* (< *Iłonsōy*) «мордара» (д. Хўчапанч), *Qaroquš* // *Qaroyūšxonā* (< *Qoraquš*) «уқоби сиёҳ» (мавзеи уқобхона, д. Вешист), *Ippakyūlī* «Роҳи Абрешим» (номвожаи чуғрофии нави туркӣ, дар радифи чойноми қадимаи тоҷикӣ дар даврони баъдишуравӣ гузошта шудааст) (Ш.С.) ва ғайра;

ғ) **Чойномҳо-фитотопонимҳои** мураккаби туркӣ: *Qaraqōt* (< *Qoraqōt*) «меваи сиёҳзирк, хори зирк» (д. Пағна), *Qavuntōš* (< *Qovuntōš*) «харбузасанг, санги харбузамонанд» (д. Вешист), *Tokliksōy* «токдара, дараи ангурзор, дараи тоқзор», *Yakkatōl* «яккабед» (д. Майката), *Qayrayōč* (< *Qorā Yoyōč*) «сиёҳчўб, сиёҳбед, дарахти сада», *Kūkteppā* «кабуттеппа, сабзтеппа» (д. Хўчапанч; мук. *Kukteppa*, деҳа, н. Варзоб), *Olmalisōy* «себдара, дараи себдор, дараи себистон» (д. Сӯчина), *Qamišlī* «мавзеи наистон», *Qamišsōy* «дараи найвара, найдара» (д. Туркчор), *Isriqsōy* «испанддара, дараи испандзор» (д. Сӯчина, музоф. Ш.П.) ва ғайра.

Дар низоми топонимии водии мавриди таҳқиқи мо қароргирифта чойномҳои мураккаби туркӣ (ноғуфта намонад, ки топонимҳои дар қолаби калимаҳои мураккаб шаклгирифта барои забонҳои аслан синтетикӣ туркӣ-муғулӣ аз маъмултарин қолаби чойномсоз маҳсуб мешавад) асосан аз исму исм, исму сифат, исму феъл ва исму шумора сохта шудаанд. Барои далели ғуфтаҳои боло чанде аз чойномҳои тукии бо шумораву исм сохташударо метавон мисол овард. Чунончи: *Qušteppā* «дукӯҳа, дубароза, дукӯталӣ» (музоф. Ш.С.), *Mingdonā* (д. Мингдона, ч.д. Ёрӣ), *Ettisōy*, *Tūqsankop* (мураккаби омехта, яъне аз чузъҳои тоҷикии *koréz* ва турк. *tūqsán*- шумораи навад), *Učqul* (мураккаби омехтаи тоҷикӣ-туркӣ) (музоф. Ш.П.), *Mingčuqūr* (вод. Яғн., Н.А.) ва ғ.

Дар байни маводи топонимии водии Яғноб низ қисми камтарини номҳои иқтибосиро номвожаҳои чуғрофии туркӣ ташкил мекунад, ки тахминан 50-60 сол қабл тавассути чӯпонҳо ва ё чорводорони узбекзабон ба ин минтақаи кӯҳӣ «оварда шудаанд». Пайдоиши бархе аз ин номвожаҳои туркӣ дар Яғноб ба замони шуравӣ рост меояд, ки асосан дар ин давра баъзе чӯпонҳои узбекзабони ноҳияҳои Шахристон, Нов, Гончӣ, Пролетари вилояти Ленинобод ва чӯпонҳои лақайтабори ноҳияҳои Ленин ва Шахритус чорвои худро дар минтақаи чарогоҳи тобистонаи Яғноб мечарониданд [18, с. 20-21; 15, 83-87].

Номҳои туркӣ ба миқдори хеле кам ва ночиз дар тамоми номҳои Болооби Зарафшон ва Водии Яғноб ба назар мерасанд, ба мисли номҳои Курук, Кумбил (чузъи дуёми ин топоним –«бил» асосан тоҷикӣ буда, шакли дурусти он «бел» аст), Даслук, Кулойтой, Ариқсой ва ғайра. Аммо ба ин қисмат топонимҳоеро, ки дар онҳо калимаҳои ба ҳам наздики забони туркӣ мавҷуданду аммо онҳо дар қолаби номсозии топонимҳои тоҷикӣ сохта шудаанд, ҳеҷ мумкин нест, зеро онҳо дар радифи номҳои тоҷикӣ баъдан чун муродиф (дар қолаби ибораҳои изофии омехта, яъне дузабонаи як чузъи он тоҷикӣ

ва чузъи дигари он туркӣ-узбекӣ, Т.Б.Б.) хузур кардаанд, ба мисли: Шахи тешик, Теги чахмоқ, Чашми Қудук, Чомаки Қулдук, Қушқорхуфт [18, с. 20].

Муҳаққиқ А.Л. Хромов дуруст қайд мекунад, ки барои муҳаққиқони номшинос ҷолибтар ин аст, ки дар байни микротопонимияи минтақаи баландкӯҳ ва дастнораси Яғноб номхое мавҷуданд, ки асли баромадашон туркӣ мебошад. А.Л. Хромов солҳои 1963-1964 ҳангоми сафарҳои илмӣ-тадқиқотии хеш ба Яғноб бори нахуст дар ин минтақа топонимҳои баромадашон туркӣ-узбекии зеринро ба қайд гирифтааст:

1) Кимдиқутан (<Kimdi Qutân - «қӯтани кӣ?», «молхонаи кӣ?» ва аз <Kimdi qutan- «қӯтани кӣ?», «қӯтани касе», «ким кадом қӯтан» <турк. кимдикидур 'ким кадом, кадоме, аз кадоме' ва вожаи тоҷикии қӯтан «молхона») - номи мавзеи чарогоҳи баландкӯҳ дар музофоти деҳаи Навобод, дар қисмати болооби рӯди Яғноб. Ҷойноми мазкур аз нигоҳи сохтор вожаи мураккаби омехтаи (дузабона) туркӣ ва тоҷикӣ мебошад.

2) Охтош < Oqtoş 'санги сафед', 'Кӯҳи сафед' (<турк. oq- 'сафед' ва боз ўзб. toş- 'санг')- номи мавзеъ дар қисмати болооби рӯди Яғноб дар музофоти деҳаи Навобод;

3) Ариқсой (<турк. Ariqsóy ariq «чӯй, чӯйбор, наҳр» ва турк. soy «нов, тангно, дара; тангнои обрав, дараи селрав») - номи дарае дар наздикии деҳаи Навобод (аммо ба назари мо номи мавзеи мазкур на Ariqsóy, балки Ayiqsóy, яъне «сойи хирсхона, нови хирсхона аст», Т.Б.Б.)

4) Мингчукур [Mingčiquir] «ҳазор чукур, ҳазор обканда, ҳазор ҷарии обшуста ва обканда» (<турк. mindg «ҳазор» ва тоҷ.; турк. :. čuqur «чуқурӣ, обканда, ҷои обшуста») - номи мавзеъ дар наздикии деҳаи Навобод;

5) Кӯҳи Одамйотмас [Kūhi Odamyotmás]-ибора-топоними омехтаи тоҷикӣ - туркӣ «Кӯҳи одамхобнараванда» (кӯҳе, ки дар он танҳо хоб кардани одам дуруст нест, яъне макони махлуқоти ғайбии чин ва деуу парӣ мебошад) номи кӯҳ дар атрофи деҳаи Навобод. Ин топоним дар шакли сохтори ибораи изофии тоҷикӣ сохта шудааст ва аз чузъҳои тоҷ. Кӯҳ ва калимаи мураккаби омехтаи (арабӣ ва туркӣ) одамйотмас иборат аст, ки боз дар навбати худ ин вожа аз чузъҳои одам (исм) ва сифати феълии замони ояндаи шакли инкори узбеки уотмоқ «хоб накарда, хоб нарафта» таркиб ёфтааст ва муҳаққиқи туркшинос Г. И. Донидзе дуруст қайд кардааст, ки «ин гуна шакли номгузорӣ аз хусусиятҳои ба худ хоси топонимияи туркии қадим мебошад» [4, с. 41-46 ; 16, с. 78-81).

6) Қашқабулоқ [Qaşqabulóq] (<турк. Qaşqa- «ало, сиёҳу сафед» (нишонаи сафедӣ дар пешонаи ҷаҳорпоён ниг. Узбекско-русский словарь, М., 1959) ва турк. buloq «чашма, сарчашма») - номи мавзеъ дар қисмати ҷанубии музофоти деҳоти Қул (қисмати ҷанубешарқии водии Яғноб). Ин топоними туркӣ тамоман нав буда, он дар радифи номи аввалаи мавзеи мазкур, ки қаблан Spētxokak < суғд.; яғн. :. spēt (ф. қад. spaēta 'сафед', суғд. spēt 'сафед') ва суғд.; яғн. :. хок- 'чашма' (аз суғд. хāх 'чашма') ва Sipeta op (< Spēt ора) буда, баъдан Оби сафед (Obi safēd мук. Obi Safēd номи деҳаи матрук ва алҳол чарогоҳ ва киштгоҳи мардуми яғнобизабони деҳаи Сафедорак дар н. Варзоб) ном гирифта буд, аз ҷониби ҷўпонҳои туркзабони қисмати ҷанубии ҷумҳурий номгузорӣ шудааст ва тааҷҷубовар ин аст, ки ин номи нави мавзеъ дар тамоми Яғноб маъмул гардида, ду варианти аввалаи номи мавзеи номбурда аз истеъмол афтидаанд: Мук. Қашқабулоқ (номи деҳа дар н. Ваҳдат);

7) Булақайлоқ // Булақайлоқ [Bulakaylóq] (<турк. bulak < buloq «чашма, чашмасор, сарчашма» ва турк. ayloq). Булақайлоқ (< турк. Bulak «ҷудогона, алоҳида» ва турк. ayloq «чарогоҳи тобистона, чарогоҳи ҷудогона». Ин нуктаро бояд таъкид намоем, ки вожаи ayloq аслан шакли дигаршудаи вожаи тоҷикии ayloх аст (мук. «деҳлох», ки баъдан «девлох» шудааст ва вожаи «киштлох», ки баъдан он «қишлоқ» талаффуз шуда ва «қишлоқ» навишта мешавад) - номи чарогоҳи тобистона дар атрофи деҳаи Қул;

8) Ёўлсой [Yūlsóy] (<турк. Yul «роҳ, пайроҳа» ва турк. soy «дара, ҷарӣ, тангно, нов») - номи дараи хурд дар атрофи марзҳои деҳоти Қул (новраҳа; роҳи қад-қадӣ дара);

9) Бектош [Bektós] «санги Бек, кӯҳи Бек» (<турк. Bek «доро, сарватманд, ҳокими соҳибмулк» ин ҷо исми хос + турк. toş «санг» (шаҳи баланд, кӯҳи азим) - номи кӯҳи азим ва чарогоҳи тобистона дар музофоти деҳаи Қул;

10) Ҷайриқ // Ҷайрикапаррон [Jayríq] - номи мавзеъ ва чарогоҳи кӯҳӣ дар наздикии деҳаи Деҳбаланд; этимологияи ин вожа маълум нест. Ба ақидаи А.Л. Хромов, ин вожа эҳтимолан вожаи туркӣ ва ё муғули бошад [16, с. 79].

Нуктаи чолиб ин аст, ки ҳамаи он номҳои туркӣ, ки дар боло номбар шуданд (ба ғайр аз Чайрик) танҳо дар мавзеҳои баландкӯҳи музофоти деҳаи Навобод (қисмати шарқии Яғноб) ва Қул (қисмати ҷануби шарқии Яғноб), ки минтақаҳои бузурги чарогоҳӣ мебошанд, ба назар мерасанд. Дар ин минтақаҳо беш аз дусад сол ҷӯпонҳо-ӯзбекҳои туркзабон аз шимоли Тоҷикистон ба мавзеҳои номбурда омада, дар фасли тобистон чорво мечаронданд ва маъмулан ин чарогоҳҳои баландкӯҳ ҷойҳои буданд, ки аз мавзеҳои маскунии мардуми бумӣ дуртар ва болотар ҷойгир шуда буданд ва аз ин рӯ мавриди таваҷҷӯҳи сокинони маҳаллӣ қарор нагирифтаанд.

Бинобар ҳамин, бо мурури замон дар ин минтақа ҷо-ҷо «ҷазира»-ҳои топонимӣ, яъне номҳои ӯзбекии мавзеҳо пайдо шуданд, ки ба онҳо ҷӯпонҳои ӯзбекзабон ном гузоштаанд. Ба қавли А.Л. Хромов: «дар он ҷое, ки топонимҳои туркӣ-ӯзбекӣ мавҷуданд, дар он мавзе муродифи яғнобӣ ва ё муродифи тоҷикии онҳо вучуд надоранд. Ин пеш аз ҳама ба ҳамаи мавзеҳои дастанорасе дахл дорад, ки қаблан онҳо ягон ном надоштанд. Ва бештари номҳои туркӣ ӯзбекии нав ба истилоҳҳои маъмул ва муқаррарии барои тамоми туркзабонҳо оммафаҳм ва ягона сохта шудаанд, аз қабилҳои истилоҳҳои: buloq- 'чашма', toš- 'санг', qāšqa- 'сиёҳу сафед', oq- 'сафед', mind- 'ҳазор' ва ғайра» [8, с. 38-47; 16, с. 79].

Муҳокима. Тибқи мушоҳидаҳои дақиқи баъдина маълум гашт, ки аксари номҳои туркӣ-ӯзбекии маҳалҳои мухталифи Яғноб қабл аз ҳудашон номи яғнобӣ ва ё тоҷикӣ доштанд, яъне намояндагони туркзабон баръакс ба ҳамаи мавзеҳои номгузорӣ кардаанд, ки қабл аз ҳудашон номи суғдӣ-яғнобӣ ва ё тоҷикӣ доштанд. Чунончи: Qāšqabyloq (музофоти Қул) - номи аслии ин мавзе Obi safed ва номи аз ин ҳам қадимаи он бошад Spētxokak суғд.; яғн .: < spēt (ф. қад. spaēta 'сафед', суғд. spēt 'сафед') ва суғд.; яғн .: хок- 'чашма' (аз суғд. хāх 'чашма', хāxsara 'сарчашма')- ак суффикси исмсоз аст ва маъноаш «оби сафед». Муқ. Оби сафед (д. Сафеддорак н. Варзоб; Qazāntemur <Qazāntemur (Яғноб) - номи аслии ин мавзе Ćuwanak мебошад, ки вожаи яғнобӣ буда, маънои он «деги ҷўяни» аст;

Oxtoš <Oqtoš (д. Навобод) - номи қадимаи он Šāxi Safed ва Kuy(h)i safed аст; Minqēququr (д. Навобод)- номи қабилӣ ин мавзе Hazorēququriyó ва Ćuqurakó мебошад; Ayiqsóy (<турк. Ayiq 'хирс' ва ўзб. soy 'дара, нов')- номи аслии ин мавзе Nowi xirsxāna ва Xirsxāna ва варианти сеюми он ʔari xirsxona мебошад; Qaratobón (топоними омехта, ки аз ҷузъҳои ўзб. qara (<qāra) 'сиёҳ' ва тоҷ. tobon 'ба назар намоён, баланд' (сифат) сохта шуда ва он кӯҳ воқеъ дар байни марзи Яғноб (аз шимол) ва Зиддӣ (аз ҷануб) аст, ки номи қадимии он Souʔar (<суғд.; яғн .: šou «сиёҳ» ва суғд.; яғн .: ʔt, ʔt «кӯҳ») аст ва маънои он «кӯҳи сиёҳ» мебошад; Qazāntoʔ <Qazāntoʔ (Қул) - номи аслии он Ćuwanaki ʔar, 'кӯҳи дегшакл' аст.

Ба ғайр аз топонимҳои навъи туркӣ-ӯзбекии дар боло овардаи А.Л. Хромов боз ба мо муяссар гардид, ки чанд топоними туркӣ-ӯзбекии дар таркиби топонимҳои Яғноб мавҷудбударо ошкор намоем, аз ҷумла:

1) Qazāntoʔ <Qazāntoʔ // Qazāntou (<турк. Qāzón 'дег' маҷ. ва турк. toʔ/tou 'кӯҳ', 'кӯҳи дегмонанд'- дар музофоти деҳаи Қул ва номи аслии ва қадимии ин мавзе Ćuwanak- Ćuwanaki ʔar 'деги мисин', 'кӯҳи деги мисин монанд аст') - номи кӯҳ дар назди деҳаи Қул;

2) Buʔrōq- номи мавзе дар наздикии деҳаи Навобод;

3) Qazāntemur <Qazāntemur (<турк. qazān 'дег' ва турк. temur 'оҳан', 'фулузӣ') - номи кӯҳ дар наздикии деҳаи Навобод ва ҳамчунин дар музофоти деҳаи Қул;

4) Ayiqsóy (турк. ayiq 'хирс' ва турк. soy «дара, нов») - номи қадимаи он Nowi xirsxona// Now xirsxona, Xirsi now//Xirsi nowa (д. Навобод);

5) Qaratobón <Qaratobón (турк. qāra 'сиёҳ' ва ҷузъи тоҷ. 'тобон, намоён') – номи қадимаи он Souʔar (< суғд.; яғн .: šou «сиёҳ» ва суғд.; яғн .: ʔt, ʔt «кӯҳ») аст маъноаш «кӯҳи сиёҳ» мебошад ва гунаи тоҷикии он Kuyi siyo(h)// Ku(h)i// siyo(h)// Kuyi siyoh аст, яъне топоним- топоними навъи омехта буда, аз ҷузъҳои турк. qāra 'сиёҳ' ва тоҷ. tobon 'намоён', 'баланд' сохта шудааст (байни Яғноб ва музофоти Зиддӣ н. Варзоб).

6) Toškáš (<турк. tóš 'санг' ва аз феъли фармоишии тоҷ. kaš, топоним аз навъи топонимҳои омехта буда, аз ҷузъҳои турк. toš ва тоҷ. kaš, яъне феъли кашидан сохта шуда аст)- номи қадимаи он Sanqbuq аст, яъне макони 'сангтарошӣ, сани осиебтарошӣ ва сангкашӣ' (д. Кириёнте).

7) Ušqadā <Ušqadā (турк. uš (шумора) 'се' ва араб.; тоҷ .: qada (аз qad- ба дарозо, ба қомат рост) 'дара', 'нов', 'сой' (<турк. soy 'дара, нов') яъне 'се сой', 'сесоя', 'сеновӣ, се қадӣ дара' (д. Кансе).

8) *Qizilparová* (турк. *qizil* (сифат) ‘сурх’ ва суғд.; яғн.; тоҷ.: ‘пароға, параха, чўбпораҳо’, дар ин топоним тобасангҳои сурхи кўхпораҳо маҷозан пароға номида шудаанд - топоними маъмур навъи омехта буда, аз ҷузъҳои турк. *qizil* ‘сурх’ ва суғд., тоҷ.; яғн.: *paḡāya// paḡaxa*, ‘тобасанг’ сохта шудааст (д. Навобод).

9) *Aybi əsiz* (Эсиз) <*Aybai əsiz* (ар.; тоҷ.; яғн.: *ayba* - роҳи баландкўх ва ўзб. *əsiz* ‘афсус, надомат’ (маҷ.) - ағбаи мушқилгузар). Топоним аз навъи топонимҳои омехта буда, аз ҷузъҳои тоҷ.; яғн.: *ayba* ва турк. *əsiz* сохта шудааст (д. Навобод).

10) *Qarāqušxoná* <*Qarāqušxoná// Qāraqušxoná* (<турк. *qara* (сифат) ‘сиёҳ’, турк. *quš-* ‘уқоб, уқоби сиёҳ’ ва тоҷ. хона - топоними навъи мураккаби омехта, аз ду ҷузъи туркӣ - *qāra*, *quš* ва тоҷ. - хона (лона) сохта шудааст) – номи қадимаи он *Uqobxoná// Uqobxuná* аст (номи кўх - д. Навобод).

11) *Čaqqil* (< турк. *Čaqqil*, аз феъли турк. *čiqış* – офтобрӯ, офтобрӯя; чарогоҳи баландкўхи офтобрӯ) (д. Навобод).

Топонимҳои мураккаби навъи омехтаи аз ҷузъҳои туркӣ ва тоҷикӣ сохташудаи *Qalāwurgāh*, *Qalawurxona*, *Qalawurteppa*, ки номҳои қадимаи яғнобии ин мавзеъҳо, *Роуна*, *Роунои жоғ(һ)*, *Роуна җар* (кўхи дидбонгоҳ) аст. Инчунин, як ибораи изофӣ бо пайвандаки изофии тоҷикии -и сохташудаи нави ўзб. *Qutani Jombulay* <*Qutani Jonbulay* ‘молхонаи Қонбулой’ ном ҷўпони ўзбекзабон - Қонбулой исми хос, аз исмҳои туркӣ-ўзбекӣ. Ва топоними туркӣ-ўзбекии *qutan* < *quyton* ‘молхона’, ки дар шаклҳои *Quşqutan*, *Qutanxona*, *Qutano* ва ғайра ба ҷашм мерасад [13, с. 203-212].

Инчунин дар топонимияи Яғноб топонимҳои навъи билингвизм, яъне топонимҳои дузабонӣ вучуд доранд, ки як мавзеъ бо ду забон тоҷикӣ-яғнобӣ ва ё туркӣ-яғнобӣ номгузорӣ шудаанд. Масалан, як мавзеъ дар байни деҳаи яғнобизабони Марғтимайн ва деҳаи тоҷикзабон - Ворсовут вучуд дорад, ки яғнобиён онро *Naxširak* (<яғн.; *naxšir// naxšir* ‘оҳу, бузи кўҳӣ’ - макони оҳувон) ном мебаранд, аммо ин мавзеъро тоҷикзабонан *Takkahó* номгузорӣ кардаанд. Ё ин, ки мавзеи *Čuwanaki җар* (д. Қул) - ‘кўхи дегимонанд’, аммо чорводорони ўзбекзабон онро *Qazāntóy* (кўхи дегмонанд) номгузорӣ кардаанд [12, с. 185-192].

Замони воридшавии топонимҳои туркӣ дар топонимияи водии Яғноб он қадар қадим нест ва ба замони шуравӣ рост меояд, чунки омаду рафти «меҳмонҳо» - чорводорони ўзбекзабон ба водии Яғноб дар фаслҳои тобистон сурат мегирад. Таҳқиқотҳо ва мушоҳидаҳои мо нишон доданд, ки топонимҳои туркӣ топонимҳои нав буда, онҳо тақрибан 50-60 сол қабл ба топонимияи Яғноб «ворид» шудаанд. Ва чуноне, ки қаблан ишора шуд воридшавии топонимҳои туркӣ асосан аз ду ҷониб, яъне аз самти шимоли шарқӣ ва самти ҷануби ғарбии марзи Яғноб сурат гирифтааст, ки паҳнкунандагону оварандагони ин навъ топонимҳо маҳз ҳамон чорводорони туркзабоне маҳсуб мешаванд, ки ҷо-ҷо ба таври худ дар радиҳои номҳои яғнобӣ ва тоҷикӣ ба мавзеъҳои таваккуфкардашон «номи нав» гузоштаанд ва низ ба он мавзеъҳои баланкўҳе, ки қаблан номгузорӣ нашудаанд, номҳои туркии худро гузоштаанд, ки онҳо низ аз ҷиҳати шумораашон хеле ночизанд. Номгузориҳои туркӣ дар Яғноб асосан ба таври сунъӣ ва тасодуфӣ сурат гирифтаанд ва топонимшинос В.А. Никонов ҳам дуруст қайд мекунад, ки: «бештари топонимҳои ғайризабон асосан ба таври тасодуфӣ аз ҷониби ашхоси ғайримаҳаллӣ гузошта мешавад, ки баъдан бо мурури давраи замони баъзе аз ин номҳо маъмул шуда мемонанд» [9, с. 119-179].

Хромов А.Л. ҳам дуруст қайд мекунад, ки ҳодисаи тасодуфан номгузорӣ шудани маҳалҳо як ҳодисаи ҷамъиятӣ буда, онро инкор кардан номумкин аст. Ва бештари топонимҳо ҳам ба таври тасодуф аз як минтақа ба минтақаи дигар кўчонида мешаванд. Масалан, баъди солҳои 50-ум ва 70-ум, яъне баъди ба даштҳои Дилварзин ва Мирзочўли тоҷик (н. Зафаробод) кўчонидани маҷзоҳои ва яғнобиён номҳои деҳаҳои ин минтақаҳо аз ҷониби худи мардум ба ҷойҳои зисти навашон кўчонида шуд. Чунончи дар ноҳияҳои Масҷох (Дилварзӣ-Бўстон) ва Зафаробод имрӯз даҳҳо топонимҳои Болооби Зарафшон мисли Оббурдон, Палдорак, Масҷох (н. Масҷох) ва Суғдиён, Деҳбаланд, Пулларовут, Хишортоб, Ворсовут ва ғайра (н. Зафаробод) ба назар мерасанд [16, с. 80].

Дар таърихи мардуми эронинажод ва туркинажод ҳодисаҳои кўчондани як номи мавзеъ ва маҳал ва ё шаҳр ба ҷои дигар хеле зиёд ба назар мерасад. Номҳои зиёди ҷуғрофие ҳастанд, ки онҳо дар ҷаҳон минтақаҳо тақрор мешаванд, яъне аз ҷониби худи мардум ин номҳо аз маҳалле ба маҳалле ва аз маконе ба маконе кўчонда шудаанд.

Бинобар ин, муҳаққиқи варзидаи номшиноси рус В.А. Никонов ҳам дуруст қайд мекунад, ки кӯчиши як номи чуғрофӣ ба ҷои дигар ин ҳодисаи воқеии таърихӣ-ичтимоӣ ва ҳам сиёсӣ аст [9, с.119; 16, с. 78- 80].

Хулоса, кабоили аслан муғулнажоди туркизабон, ки замоне вориди водии Яғноб ва навоҳии ҳаммарзи он гардида буданд, тавонистанд ба низому шароит ва муҳити рӯзгори мардуми кӯхистон таъсир расонанд, ки ин таъсир дар низоми номгузории ин минтақаи баландкӯҳ мунъақис гардидааст. Гарчанде шумораи топонимияи туркиасл дар шумори умумии номҳои чуғрофӣ Яғноб зиёд нест, аммо он шояд равобитаи сокинони эронитабори ин дара бо соири халқҳои ғайриэронӣ мебошад, ки ёдгори аз худ ба сурати топоним гузоштааст.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Арандаренко, Г.А. «Халифа Ҳасан» / Г.А. Арандаренко. // Военный сборник, 1883.-№11. – С. 303- 319.
2. Губаева, С.С. Этнонимы в топонимии Ферганской долины / С.С. Губаева. – М., 1973. – 20 с.
3. Додихудоев, Р.Х. Памирская микротопонимия (исследование и материалы) / Р.Х. Додихудоев. – Душанбе, 1975. –165 с.
4. Донидзе, Г.И. Глагольные топонимы в тюркских языках / Г.И. Донидзе. // Топонимика Востока. Новые исследования. – М., 1964. – С. 41-42, 46.
5. Зулфониён, Р.Р. Пажӯҳиши забоншиносии ҷойномҳои минтақаи Панҷекат / Р.Р. Зулфониён. –Душанбе: Истеъдод, 2024. – С. 173-178.
6. Исмоилов, Ш. Таҳлили лингвистии топонимҳо / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1974. – 70 с.
7. Маҳмадҷонов, О.О. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик / О.О. Маҳмадҷонов. – Душанбе, 2004. – 101с.
8. Мурзаев, Э.М. Географические название Средней Азии / Э.М. Мурзаев. – М., 1978. – С.38-47.
9. Никонов, В.А. Введение в топонимику. – М., 1965. –179 с.
10. Одинаев, А.И. Топонимия и микротопонимия центральной сады Горной Масчи (лингвистический аспект): дис. ... на соиск. ... уч. ... степ. ... кандидат филол. ... наук / А.И. Одинаев. – Душанбе, 2018. – С. 97-98.
11. Расторгуева В.С., Эдельман, Д.И. Этимологический словарь иранских языков / В.С. Расторгуева, Д.И. Эдельман // Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2007. – 493с.
12. Тураев, Б.Б. Таҳқиқи луғавию маъноӣ ва калимасозии микротопонимияи водии Яғноб: дис. ...номзад. ...илмҳои филол. ... / Б.Б. Тураев. – Душанбе: ДМТ, 2010.-223с.
13. Тураев, Б.Б. Микротопонимияи водии Яғноб / Б.Б. Тураев. – Душанбе: Ирфон, 2019.- 271с.
14. Тураев, Б.Б. Таҳлили этнолингвистии баъзе аз этнотопонимҳои водии Зарафшон / Б.Б. Тураев // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2025, №2 (115). – С. 24-30.
15. Хромов, А.Л. Общая лингвистическая характеристика топонимии имикротопонимии Яғноба / А.Л. Хромов // Изв. АН Тадж. ССР. ООҢ.- №3. –Душанбе, 1966. – С. 83-87.
16. Хромов, А.Л. Тюркские названия в микротопонимии Яғноба / А.Л. Хромов // Изв. отд. обществ. наук АН Тадж. ССР. – Душанбе, 1967.-№ 3(49), – С. 78-79.
17. Хромов, А.Л. Историко-лингвистическое исследование Яғноба и Верхнего Зеравшана. Топонимия Яғноба иВерхнего Зеравшана / А.Л. Хромов // Дисс. ...докт. ...филол. ...наук. –Душанбе, 1970. – 478 с.
18. Хромов, А.Л. Очерки по топонимии имикротопонимии Таджикистана / А.Л. Хромов. – Душанбе: Ирфон,1974.-Вып. 1. – 85 с.

МАВҶЕИ НОМВОЖАҲОИ ЧУҒРОФИЁИИ ТУРКӢ ТОПОНИМИЯИ ВОДИИ ЗАРАФШОН

Мақола ба масъалаҳои таҳлили лингвистии (забоншиносӣ) номвожаҳои чуғрофӣ баромадашон туркии (туркӣ-ӯзбекӣ) марзҳои қаламрави водии Зарафшон бахшида шудааст. Муллифи мақола номвожаҳои чуғрофӣ баромадашон ғайриэронии туркии (туркӣ-ӯзбекӣ) музофоти водии Зарафшонро мавриди пажӯҳиш, ғирдоварӣ ва таҳқиқи таҳлили амиқ қарор дода, ба хулосае меояд, ки ҷойномҳои туркии қаламрави марзҳои водӣ асосан дар қолаби калимаҳои мураккаб шакл гирифта, назар ба ҷойномҳои аслии ва қадимаи бумии суғдӣ ва тоҷикӣ ҷойноҳои нисбатан нав буда, воридшави онҳо ба марзҳои таърихӣ тоҷикон, яъне вилояти Самарқанду Бухоро тақрибан ба асрҳои XVI-XVII- и асримиёнагӣ рост меоянд. Пайдоиши ҷойномҳои туркии музофоти Панҷакент бошанд, тақрибан асрҳои XVII-XVIII- и асримиёнагӣ рост меоянд. Замони воридшавӣ ва ё пайдоиши ҷойномҳои туркии болооби Зарафшон, яъне музофоти навоҳии Айни (ҷамъ бо музофоти Фалғар, Фон ва водии Яғноб) ва Кӯхистони Масҷох хеле нав буда, ба солҳои 60 – уми даврони шуравии садаи бист рост меоянд.

Мушоҳидаҳои охир нишон медиҳанд, ки тамоми ҷойномҳои туркии музофоти водии Зарафшон дар радиҳои ҷойномҳои бумию қадимаи суғдӣ ва тоҷикӣ пайдо шудаанд, ки натиҷаи баъди охири асрҳои миёна дар ҳамсоғӣ ва бавижа дар даврони шуравӣ дар якҷоягӣ ва ҳам дар ҳамсоғӣ зистани халқҳои туркизабон бо мардуми бумии Осиёи Марказӣ, яъне тоҷикон (ки ниёгонашон модҳо, бохтариҳо, суғдиҳо, скифҳо-сақоҳо, хоразмиҳо, парфӣёниҳо, сосониҳои порсизабон, фарғониёну марғиёниҳо, метанихову юзҷҳо ва масагетҳои сақоасл буданд) арзёбӣ мешаванд.

Калидвожаҳо: чойномҳои ғайризиронӣ, чойномҳои туркӣ, чойномҳои иқтибосӣ, чойномҳои қадима, чойномҳои нав, чойномҳои бумии субстрати ғарбизиронӣ ва шарқизиронӣ, водии Зарафшон, болооби Зарафшон, водии Ягноб, топонимҳои мураккаби туркӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Тураев Бурҳон Бузургович- н.и.ф., ходими пешбари илмӣ институтӣ забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ АМИТ, тел(+992)111555750.

МЕСТО ТЮРКСКИХ ТОПОНИМИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ В ТОПОНИМИИ ДОЛИНЫ ЗЕРАВШАНА

Данная статья посвящена вопросам лингвистического анализа географических названий тюркского (тюркско-узбекского) происхождения на территории Зеравшанской долины. Автор статьи исследует, собирает и всесторонне анализирует географические названия нетуземного, неиранского, тюркского (тюркско-узбекского) происхождения данного региона и приходит к выводу, что тюркские топонимы на территории долины в основном сформировались в виде сложных слов. По сравнению с исконными и древними местными согдийскими и таджикскими названиями они являются относительно поздними. Их проникновение на исторические земли таджиков, то есть в области Самарканда и Бухары, относится примерно к XVI–XVII векам средневековья. Появление тюркских топонимов в Панджакентском регионе относится приблизительно к XVII–XVIII векам. Время возникновения или распространения тюркских топонимов в верховьях Зеравшана, то есть в районах Айни (включая области Фалгар, Фон и долину Ягноб) и Кухистони Мастчоҳ, является значительно более поздним и относится к 1960-м годам советского периода XX века.

Последние наблюдения показывают, что все тюркские топонимы Зеравшанской долины возникли наряду с местными древними согдийскими и таджикскими названиями. Это рассматривается как результат соседства и совместного проживания тюркоязычных народов с коренным населением Центральной Азии — таджиками — особенно в позднесредневековый период и в советское время. Предками таджиков считаются мидийцы, бактрийцы, согдийцы, скифо-сакские племена, хорезмийцы, парфяне, персоязычные сасаниды, ферганцы, маргианцы, митаннийцы, юэчжи и массагеты сакского происхождения.

Ключевые слова: неиранские топонимы, тюркские топонимы, заимствованные топонимы, древние топонимы, новые топонимы, автохтонные топонимы западноиранского и восточноиранского субстрата, Зеравшанская долина, верховья Зеравшана, долина Ягноб, сложные тюркские топонимы.

Сведения об авторе: Тураев Бурҳон Бузургович-Ведущий научный сотрудник Института языка и литературы имени Рӯдакӣ НАПТ, к.н.ф., тел(+992)111555750.

THE PLACE OF THE TURKISH GEOGRAPHICAL NAMES IN THE TOPONYMY OF THE ZERAVSHAN VALLEY

This article is devoted to the linguistic analysis of geographical names of turkish (turkish-uzbek) origin within the territory of the Zerafshan valley. The author investigates, collects, and comprehensively analyzes geographical names of non-iranian, turkish (turkish-uzbek) origin in this region and concludes that turkic place names in the valley were predominantly formed as compound words. Compared with the original and ancient indigenous Sogdian and Tajik toponyms, these names are relatively recent. Their introduction into the historical territories of the Tajiks, namely the regions of Samarkand and Bukhara, dates approximately to the 16th–17th centuries of the medieval period. The emergence of Turkic toponyms in the Panjakent area dates roughly to the 17th–18th centuries. The appearance or spread of Turkish place names in the upper reaches of the Zerafshan valley, including the Ayni district (together with the regions of Falgar, Fon, and the Yaghnob valley) and Kuhistoni Mastchoh, is much more recent and corresponds to the 1960s during the Soviet period of the twentieth century.

Recent observations indicate that all Turkish place names in the Zerafshan Valley appeared alongside indigenous and ancient Sogdian and Tajik toponyms. This phenomenon is regarded as a result of the coexistence and neighborhood relations between Turkish-speaking peoples and the indigenous population of Central Asia, namely the Tajiks, particularly during the late medieval period and the Soviet era. The ancestors of the Tajiks are considered to include the Medes, Bactrians, Sogdians, Scythian-Saka tribes, Khwarazmians, Parthians, Persian-speaking Sasanians, Ferganians, Margians, Mitannians, Yuezhi, and Massagetae of Saka origin.

Keywords: non-Iranian toponyms, Turkish toponyms, borrowed toponyms, ancient toponyms, new toponyms, indigenous toponyms of Western Iranian and Eastern Iranian substrate origin, Zerafshan Valley, upper Zerafshan region, Yaghnob v-alley, compound Turkish toponyms.

About the author: Turaev Burhon –Leading researcher at the Institute of Language and Literature named after Rudaki NAST, candidat of philological sciences, phone: (+992) 111555750.

ВОХИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ТАШБЕҲӢ ДАР РОМАНИ «ГАРДИШИ ДЕВБОД»-И АБДУЛҲАМИД САМАДОВ

Раҳматуллозода С.Р., Исмоилова Л.С.¹

Таҳқиқи воҳидҳои фразеологӣ дар сад соли охир ба яке аз масъалаҳои муҳими илмӣ мубаддал гашта, доир ба ин масъала садҳои асару мақолаҳо рӯи кор омадааст. Бо ҷучуди ин таҳқиқи масъалаҳои алоҳида он идома дорад. Яке аз самтҳои мубрами илмӣ дар соҳаи фразеология баррасии воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ дар осори адибон аст. Ин аст, ки мо тасмим гирифтем, ки дар ин мақола перомуни воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ дар романи «Гардиши девбод»-и Абдулҳамид Самадов таҳқиқ анҷом диҳем.

Воҳидҳои фразеологӣ дар забони роман истеъмолифта аз рӯи маъно, сохтору таркиби морфологӣ гуногун буда, бо мақсади таъмини образнокии баён ва таъсирбахш ифода намудани фикр ба кор рафтаанд. Дар ташаккули як идда фразеологизмҳо нақши ташбеҳ ва унсурҳои маҷоз хеле муҳим мебошад. Ба қавли муҳаққиқи соҳа Ҳ. Мачидов «Воҳидҳои фразеологие, ки маъноӣ яклухти маҷозӣ доранд, дар заминаи санъатҳои гуногуни тасвири бадеӣ ба вучуд омада, ниҳоят пуробуранг ва таъсирбахш мешаванд. Дар заминаи бисёре аз онҳо санъатҳои ташбеҳ, истиора, муболиға, киноя ва амсоли инҳо ҳобидааст» [Мачидов 1968, 69].

Барои бештарини воҳидҳои фразеологӣ яклухтии маъно чун унсури лексикологӣ пазируфта шудан махсуб меёбад. Доир ба зарурати дар забони асар – ҳоҳ дар нутқи тасвирии нависанда ва ҳоҳ дар нутқи персонажҳо ба кор рафтани ибораҳои фразеологӣ Н. Маъсумӣ дар робита ба мавқеи онҳо дар повести «Марги судхур»-и С. Айнӣ чунин навиштааст: «Нависанда дар давоми тасвири воқеа ва гуфтугӯи персонажҳо ҳар кадоме аз он шаклҳо ё ба таври шаклҳои ягонаи ифода ва ё ба тариқи шаклҳои синонимӣ ҳамчун ҳиссаҳои таркибии суҳан кор фармуда, дар гуфтор оҳангу обутоби махсуси гуфтугӯӣ, ҷоннокӣ, ҷиддият, ҳазломез ва ҳаҷвӣ пайдо мекунонад» [Маъсумӣ 1959, 145].

Бо чунин намунаҳо дар романи «Гардиши девбод»-и Абдулҳамид Самад ба таври фаровон дучор омадан мумкин аст. Агар мо истифодаи бомавқеъ ва моҳиронаи фразеологизмҳо дар нутқи нависанда аз ҳисоби маҳорати забондонии ӯ арзёбӣ намоем, пас дар нутқи иштирокчиёни ҳодисаву воқеаҳои асар ин тамоил маъноӣ соҳибмаърифат будан, таҷрибаи бойи зиндагӣ доштан, фикрро бо тарзу роҳҳои гуногун баён карда тавоништан ва амсоли инҳо ифода мекунад.

Нависанда дар марҳилаҳои душвори зиндагӣ вазъи дар муҳити душвору мураккаб хеле барвақт ба камол расидани наврасон ва ба қатори ҷавонмардон шомил гардидани онҳо дар мавриди обутоб ёфтани бисёр хислатҳои мусбат дар қаҳрамони роман – Дилёб, ҳар қору амал, рафтору кирдорашро бо талаботи зиндагӣ ҳамоҳанг сохтааст. Чунончи, дар матни зерин хислати азизи одамон будан ва дар ҳама ҳолат аз мардум ҷудо набудани Дилёбро А. Самад якбора бо истифода аз ду ибораи фразеологӣ ташбеҳӣ: *чун азизи хурду бузург* (меҳрубони ҳама) ва *мисли гӯшту нохун ҷудой надоиштан* (аз мардум ҷудо набудан): *Вале дар ҳар сураат, Дилёб дар гирдобии ин ҳодисаҳо оворау саргардон низ набуд, балки чун азизи хурду бузург, мисли гӯшту нохун аз ҳамдиёрон ҷудой надоишт* [Гардиши девбод, сах. 62. Минбаъд дар шакли кутоҳи ГД ва саҳифа оварда мешавад].

Ба ҳамин минвол нақши воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ дар кушодани хислату характер, монандӣ ва тафовути симо, рафтору кирдор, афзалияту бартарӣ доштан ва амсоли инҳо басо калон аст. Истифодаи санъати ташбеҳ ва адотҳои он барои ифодаи қиёс пурра мусоидат кардааст. Т. Зеҳнӣ дар ин хусус васеътар таваққуф намуда навиштааст: «Нависанда барои равшан тасвир кардани чизе гоҳо ягон хусусияти онро бо ягон хусусияти чизи дигар монанд, вале дар миёни монандшаванда ва монандкунанда аз рӯи сифат, хусусият ё кирдору атвор аз ягон ҷиҳат бояд як навъ монандие мавҷуд бошад. Ташбеҳ дар роҳи барҷаста ифода кардани ягон лавҳаи бадеӣ хизмат мекунад. [Зеҳнӣ, 1978, 49].

¹ Раҳматуллозода С.Р. – узви вобастаи АМИТ; Исмоилова Л. С. – аспиранти ИЗА ба номи Рӯдакии АМИТ.

Дар чараёни монандкунии мафҳум ва ашё як идда калимаҳо чун адоти ташбеҳ ва ё ёридиҳандаҳои ташбеҳ ба кор мераванд. Дар романи «Гардиши девбод»-и А. Самад мо корбурди бештар аз 50 адад воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ дучор омадем, ки дар таркиби онҳо адотҳои амсоли *мисли, чун, гӯё, барин, барин/ворӣ* ва ҳоказо ба таври фаровон истеъмол ёфтааст. Зухуроти бе адот ё ёридиҳандаҳои ташбеҳ сохтани воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ низ ҷой дорад. Баррасии ин масъаларо мо чун ҳадафи ин кори тадқиқотӣ доирааш маҳдуд қарор дода, воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳиро ба ду гурӯҳ: **а) аз лиҳози таркиби морфологӣ**, яъне, бо назардошти истифодаи пешоянду пасояндҳо ва пайвандҳои тобеъкунанда, ки дар нақши ёридиҳандаҳои ташбеҳ баромад мекунад; **б) аз ҷиҳати маъно** тасниф ва баррасӣ менамоем. Онҳоро ба таври зер овардан мумкин аст:

Дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ пешояндҳо, пасояндҳо ва пайвандҳои тобеъкунанда, ки тобиши маъноии монандкуниро молиқ ҳастанд, нақши муҳим доранд.

1. Воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ бо пешояндҳо

Дар забони романи «Гардиши девбод» дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ (ВФТ) бо пешоянди содаи *чун*, пешоянди номии изофии *мисли*, пешоянди таркибии номии изофии *ба мисли*, ки онҳо вазифаи адоти ташбеҳро бар дӯш доранд, дучор омадан мумкин аст, ки онҳоро дар алоҳидагӣ дида мебароем.

а) **Бо пешоянди содаи чун.** Пешоянди *чун* аз рӯи маъно бо пешояндҳои *монанди, мисли, мисоли, ба монанди, ба мисли, ба мисоли*, ки шабоҳат ва монандиро нишон медиҳанд, муродиф мебошад [ГЗАҲТ, 301]. Бо пешоянди *чун* воҳидҳои фразеологӣ зерин сохта шудааст: *чун кабкҷӯчаи дар қафас афтода бесаранҷом* (Писарак он лаҳза дар ҳалқаи занҳо музтару ҳайрон. . . *чун кабкҷӯчаи нав дар қафас афтода бесаранҷом, дар худ метанид* [ГД, 24], *чун балои осмонӣ ногаҳон омадан* (-Лекин омад, *чун балои осмонӣ ногаҳон омад*, -ҳайҷономе з чилави гап мегирифт ҷавонзана [ГД, 24]. *Чун ҳукми одилона пазируфта шудан* (. . . ҳангоми ҳалли моҷаро ва мушкилоти хурду бузург, гап, пешниҳод ва ақидаи Комилбой *чун ҳукми одилона пазируфта мешуд* [ГД, 29]. Бо пешоянди номии изофии шабеҳи: *шабеҳи кундаи тар бедуд сӯхтан*: *Рӯ ба қибла, шабеҳи кундаи тар бедуд сӯхта*. . . менолид пирамард Некном [ГД, 70]. *Шабеҳи гурбаи гаргини ба об афтода*: . . . *пешонӣ ва таги чашмонаш варами пурдог ва сиёҳу кабуд, шабеҳи гурбаи гаргини ба об афтода ҳолаш табоҳ* [ГД, 32]. *Шабеҳи гули қоқу заб-зарди ҷилодор*: . . . *туғмаҳои пероҳонаш шабеҳи гули қоқу заб-зарди ҷилодор*, . . . *савори асти масту бодпо чашм дӯхтанд* [ГД, 34]. *Шабеҳи аз борон гурехтану зери жола мондан*: – *Ин ҳам тақдир аст, пичиррос мезанад домолло Латиф. –Шабеҳи аз борон гурехтану зери жола мондан* [ГД, 48].

Бо пешоянди номии изофии мисли. Ин пешоянд аз ҷиҳати маъно бо пешояндҳои номии изофии *монанди, амсоли, шабеҳи, чун*, ҷонишини *ҳамчун* қаробат дорад. Бо ин пешоянд фразеологизмҳои сохта мешаванд, ки сохта шудааст, ки онҳо барои монанд кардани шакли предметҳо, намуди зоҳирию ботинии одамон, аҳволи руҳию эмотсионалии персонажҳо бо ашёву одамон, ҳайвоноту наботот ва дигар падидаҳо ба кор рафтаанд. Масалан, ҳолати руҳию равонӣ ва эмотсионалии персонажи манфӣ – Гадоро А. Самад ба вазъи саги девона бо корбасти ИФ-и *мисли саги девона ҳашмгин ин гуна тасвир намудааст*: *Гадо аз гурехтану фирори хонадони Комилбой ва Гули Хол мисли саги девона ҳашмгин ин амали онҳоро чун нишонаи тардоманӣ ва эл набудани чашми «враг-народ»-ҳо ба инқилоби сурх ва сохти нав мефаҳмид* [ГД, 40].

Бо ширкати ин воситаи грамматикӣ дар «Гардиши девбод» 46 адад ВФ-и ташбеҳӣ сохта шудааст, ки онҳоро вобаста ба маъно ва ҷузъи асосӣ гурӯҳбандӣ намуда, мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

а) **ВФ-и ташбеҳӣ бо соматизмҳо:** *мисли гавҳараки чашм нигоҳ доштан* (эҳтиёт кардан): *Ин бача бе ягон балову қазо ба воя бирасаду ҳақиқати ҳола бифаҳмад, гаҳвораи баяд мисли гавҳараки чашм нигоҳ дорад* [ГД, 26]. *Мисли устухон дар гулӯ будан*: -*Ҳо, мисли устухон дар гулӯи мардум буд*. . . [ГД, 70]. *Мисли гӯшту нохун пайванд будан* (ҷудонопазир): *Не, бе ин ҳам вай мисли гӯшту нохун ҳамеша бо Сифат пайванд буд* [ГД, 108]. *Шикам мисли гӯри сагера варамидан*: *Мебинед, шикамаш мисли гӯри сагера варамида* [ГД, 143]. *лунҷи мисли халтаи дуғи туруш овезон, хонаи мисли қалб холӣ, дил мисли оина рушан будан*: . . . *дилаширо мисли*

оина равшан, асабҳояширо хеле нарм кард [ГД, 171]. *Даҳон мисли гори бетаг кушодан: Дул-дул, дар сумҳояш ҷонам, шиҳакашон, фаху фихкунон аввал чорхез давид, баъд гӯиҳоша хобонду даҳон мисли гори бетаг кушода, бол кушод-е. . .* [ГД, 58].

б) ВФ бо зоонимҳо: а) бо ҳайвоноти хонагӣ ва ваҳшӣ: *мисли саги девона хашимгин* Гадо аз гурехтану фирор кардани хонадони Комилбой ва Гули Хол *мисли саги девона хашимгин*, ин амали онҳоро чун нишонаи тардоманӣ ва эл набуданаи чашии «враг-нардҳо» ба инқилоби сурх ва сохти нав мефаҳмонд [ГД, 40]. *Мисли саги пойшикаста думаи хам:* Дигар вай чун солҳои пеш аз кирдори ношоистаи зоҳиран як каме хиҷолатманду шарпмсор, *мисли саги пойшикаста думаи хам*, гӯиҳояш овезон, пас-паси деворҳо намегаиш [ГД, 38]. Ана ҳамин хел ҳолаи зор *мисли саги пойшикаста дума хода мекунад* [ГД, 233]. *Мисли гурба панҷа задан:* Гитлери бадхоҳ аз раику ҳасаду бахилӣ ба рафиқ Исталин *мисли гурба панҷа задаст* [ГД, 68]. *Мисли пишаки думсӯхта гурехтан:* *Мисли пишаки думсӯхта* ба оғил гурехта, вагу ҷағат шабҳо гӯиши мардума кар мекард [ГД, 111]. *Мисли хуки гуроз гарданишаху зуъм будан:* -Будааст. Ана ҳамин Гитлери *мисли хуки гуроз гарданишаху зуъм. . .* [ГД, 68]. *Мисли хирс аз ҷангал омадан:* . . . як дарза ҳезум дар пушт *мисли хирс аз ҷангал меомад* [ГД, 22]. *Мисли гурги гурусна луқмаи муфт кофтан:* Баъзеҳо *мисли гурги гурусна луқмаи муфт мекованд* [ГД, 60]. *Мисли шутури маст девонавор хез задан:* Мавҷҳо *мисли шутури маст девонавор хез мезаданд* [ГД, 25]. *Сараи мисли сари хари Мирак хам:* Сараи мисли сари хари Мирак хам, нуқ назад касофат. . . [ГД, 59]. *Мисли хар савор шудан:* Ин занаки кӯрбарзангӣ бо кӯрхату ҷоду даҳонаширо баста, *мисли хар савораи шудааст* [ГД, 187].

в) Бо парандагон: *Мисли мурғи посӯхта беқарор будан:* Гадо, албатта, аз ин талху пичинг беҳабар, *мисли мурғи посӯхта беқарор*, дам ба дам ба ҳар сӯ оби даҳон меандохт [ГД, 38]. *Мисли каргас ҷанг задан:* Ин номусулмони даҳанталх *мисли мисли каргас омаду ҷанг заду бурдаи* [ГД, 82]. *Мисли булбул хоб надоштан:* Шаб *мисли булбул хоб надорад*, меноладу мевиреҷад [ГД, 105]. *Мисли мурғи курук қуд-қуд кардан:* -Бас, *мисли мурғи курук қуд-қуд нақун*, гапа дигар сӯ тоб нате [ГД, 142]. *Мисли гунҷишк парпарак задан:* Аҷиб, чизаке дар қафаси синаи писарак *мисли гунҷишк парпарак мезанад* [ГД, 21].

г) Бо ҷонзоди гуногун: *Мисли мета аз тағи санги осиеъ зинда гузаиштан:* Ин хел маккори хабиш *мисли мета аз тағи сад санги осиеъ зинда мегузарад* (ГД, 70). *Мисли занбӯр неши задан:* Боз *мисли занбӯр* чунон нешиат мезананд, ки. . . [ГД, 109]. *Мисли мӯру малах мерехт:* . . . бо нешиафони аҷнабишвару оташинсухан, *мисли мӯру малах* ба шаҳру деҳот *мерехт* [ГД, 27]. *Тоғиёнаи нӯғаш мисли мори сиёҳи овезони хашимгин:* . . . ба дастии ҷап *тоғиёнаи нӯғаш мисли мори сиёҳи овезони хашимгин* дар печутоб, худро як ҳокими мутлақу бачуръат, одами ҷарсу оташмиҷоз намоиш дод. . . [ГД, 39]. *Мисли муши мурда хап шишиштан:* Ман ту нестам, ки *мисли муши мурда хап шишаму* дигарҳо туй диҳанд [ГД, 187]. *Мисли муши нимҷон:* Дастор *мисли муши нимҷон*, танаиш ларзон, гунгу ҳайрон аз неши по чаши намеканд [ГД, 174].

2. ВФ-и ташбеҳӣ бо исмҳои шахс: *Мисли подабон ризқи худ аз оши ҳалол ёфтан:* *Мисли подабонҳое*, ки *ризқи худ* ва аҳли хона *аз оши ҳалол меёфтанд* [ГД, 56]. *Мисли занҳои беишӯ:* *Мисли занҳои беишӯ. . . азоби сага мекашӣ* [ГД, 181].

3. ВФ-и ташбеҳӣ бо ашӣи гуногун: *Мисли ширеш сахт часпидан:* Ба ҳолаҷонакат *мисли ширеш сахт часпидай* [ГД, 108]. *Мисли намак лесидан:* Меҳмона *мисли намак мелеса. . .* [ГД, 109]. *Мисли ҷароғ равшан кардан:* -Худоро шукр, об не, шаҳд аст, рӯи дила *мисли ҷароғ рӯшан мекунад*, -худ ба худ гуфт ӯ [ГД, 109]. *Мисли тароша сахт:* Пирони хаста, ба ғаму бало гирифта, ноқому бадбахт бо амри навқарони бадбахт *дар замини мисли тароша сахт хандак кофтаанд* [ГД, 60]. *Мисли ҳалтаи зардоб шудан, мисли лаби латта, мисли як барг, як пари мурғ, ҷунбон-ҷунбону алвонҷхурон омадан:* . . . гаҳвора рӯ-рӯи мавҷҳои дамон *мисли як барг, як пари мурғ, ҷунбон-ҷунбону алвонҷхурон омаду* дар ҷанги Некном афтод [ГД, 26].

ВФ-и ташбеҳӣ бо фитонимҳо: *Мисли хор халидан:* -Ҳо, дар чашии одамон *мисли хор меҳалӣ. . .* [ГД, 111]. *Мисли хас отаи гирифта:* -Дастёри муфта ёфтӣ-а? -Дар ин маврид *мисли хас якбора отаи гирифта*, бо ранги паридаву нигоҳи таҳдидомез ба ҳуҷум мегузаиш кампири зардинамӯй ва моҳтобрӯй Сифат [ГД, 62]. *Мисли гули хор зард:* Рухсораҳои *мисли гули хор зард*, базӯр аз ҷо меҷунбид [ГД, 231].

ВФ-и ташбеҳӣ бо махлуқоти ғавқуллода ва ҳодисаҳои табиӣ: *Мисли девҳои сиёҳи афсона шох ба шох задан: Баъд ба қудрати Худо, болои кӯҳи Валвалак абрҳои ҳашмгин мисли девҳои сиёҳи афсона ба қасди ҷони ҳамдигар сар ба сару шох ба шох заданд* [ГД, 25]. *Мисли деу девбачаҳо аз банди кундаву зиндон раҳидан: Ва мисле деу девбачаҳо аз банди кундаву зиндон раҳида бошанд, . . . одамнро пуф-пуф бандаи хокӣ гӯён ба ҳар тараф ҷавлон мезаданд* [ГД, 28]. *Мисли болои осмонӣ мудҳиш: Хабаре мисли болои осмонӣ мудҳиш ва сирру асрораи дар як порча коғаз ниҳон, ки баъдҳо «хати сиёҳ ном гирифт* [ГД, 106]. *Мисли бод ҳамвор омадан: Асп-ку пеш-пешӣ ҳама мисли бод ҳамвор меояд, боз чаро озораш медиҳӣ?* [ГД, 36].

4. Бо пасояндҳо. Дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ нисбат ба дигар унсурҳои морфологӣ пасоянди барин нақши бештаре дорад. Вазифаи асосии пасоянди барин ташкили таркибхост, ки муносибати қиёсро ифода мекунад. Дар ин вазифа вай пас аз исмҳои истифода мешавад, ки предметҳои дигар дар бобати ҳаҷм, ранг, таъм, мақдор ва ғайра ба он монанд карда мешаванд [ГЗАХТ, 309].

Қобили тазакур аст, ки ҳоҳ дар таркиби ибораи таркибҳои озода ва ё ҳоҳ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ «Маъноӣ қиёсии пасоянди **барин** аз маъноӣ монандӣ, ки ҷумларо фаро гирифтааст, ба миён меояд. Ин ҷиҳат ҳангоми муқоисаи як предмет ё ҳодиса бо предмет ва ҳодисаи дигар ба назар мерасад [ГЗАХТ, 309]. Қайд кардан ҷои аст, ки дар забони адабӣ ва дар шеваи ҷанубӣ морфемаи **–ворӣ** ҳамчун пасованди калимасоз дар сохтани диалектизмҳои къртаворӣ, токиворӣ, доруворӣ ва ғайра ба кор меравад. Дар масъалаи ҳиссаи ёридиҳандаи нутқ будани **–ворӣ** С. Раҳматуллозода ҷунин нигоштааст: «Ҷун воҳиди ёридиҳанда ба ҳайси пасоянди қиёсӣ омада, монандиро мефаҳмонад ва ба ин маънӣ муодили пасоянди **барин** –и забони адабӣ мешавад: *Йа дъхта дор-ъм гъл ворӣ* [Раҳматуллозода 2019, 85].

Бо пасоянди **барин** дар романи «Гардиши девбод» ВФ-е сохта шудаанд, ки дар онҳо шабоҳати ранги ҷашм бо гули зағир, монандии рангу рӯи персонаж ва ҳислатҳои ӯ бо забони зардак инъикос шудааст: *аз ҷашмони гули зағир барин кабӯд алов ҷаҳидан: –Эҳе, аз ҷашмони гули зағир барин кабӯдаи алов, отаи ғазаб меҷаҳид* [ГД, 57]. *Ту барин забони зардак: Худо аз ту барин забони зардак нигоҳ дорад* [ГД, 66].

3. Бо пайвандаки тобеъкунанда. Дар забони романи «Гардиши девбод» асосан як пайвандаки тобеъкунанда – **гӯё**, ки бинобар тобиши маъноӣ монандкунӣ доштани, дар сохтани воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ иштирок дорад: *гӯё ҷашмон шиқофт*: . . . *нигоҳи тезу нешдори Гадо гӯё ҷашмони одамнро мешиқофт* [ГД, 55] ва ғайра.

Пайвандаки «гӯё» дар сохтани лаҳзаҳои гуногуни ташбеҳӣ ва муболиғаомез нақши муҳим дорад. Масалан, нависанда таъбири *санги осӣ гӯё дар сари ангушти пири деҳа ҷарҳидан*-ро дар мавриди нақши муҳим доштани Комилбой дар пойдор мондани расму русуми ахлоқӣ суннатӣ дар деҳа ва дар пешгирии кирдорҳои бадахлоқона баъзе бошандагони деҳа дар матни зерин ҷунин тасвир кардааст: *Он айём санги осӣ гӯё дар сари ангушти пири деҳа, марди дурандешу зирак, соҳиби нону намак Комилбой меҷарҳид* [ГД, 29].

А. Самад бо истифода аз ВФ-и **гӯё бори каллаву салла набардоштан** вазъи ҷисмонӣ иштирокчи воқеаҳои асар Мирокро ба риштаи тасвир қашидааст: . . . *гардани дарозу бориқаки ӯ дар ин маврид гӯё бори каллаву салла намебардошт, ки ба пешу қафо, ҷану рост ҳама рост мешуд ва гоҳе сараш тоб меҳурд*) [ГД, 31].

Зоонимӣ **хирс** дар осори бадеӣ ҳамеша рамзи инъикоси пурқувватӣ, зӯрмандӣ ва шӯҷоату далерӣ маҳсуб меёбад. Тавассути он фразеологизми **гӯё хирс дидан** сохта шудааст, ки нависанда қаду қомат, ҷуссаи қуввати Некномро ба таври муқоиса ва монандкунӣ муболиғаомез бо хирс, ки бо лақаби «пахлавон» машҳур аст, дар матни поён ба ин тариқа ифода кардааст: *–Ҳм, аз пешорӯ мебаромад, қудаку ҷудак гӯё хирс дида бошанд, тарсону талхақ, одами ношинос аз ҳайбатаи бераҳа мешуд* [ГД, 23].

5. Воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ бо ёридиҳандаҳои қиёсӣ монандӣ. Воҳидҳои фразеологӣ ҳукми калимаро доранд, онҳо бо объекти ташбеҳ бе истифодаи пешоянду пасоянд ва пайвандаҳои қиёсӣ дар ҷумла бо ҳам муносибати ягонаи мантиқӣ пайдо мекунанд. Вазифаи монандкунӣ дар ҷунин маврид дар ҷумла ба зиммаи феълҳои ёридиҳандаи таркиби хабарҳои номӣ меафтад. Зухуроти бевосита монанд кардан. Дар зухуроти бевосита монанд кардани ашёру

аломатҳо воситаҳои ёридиҳандаи ташбеҳ ширкат намекунанд: **чехра сабади гул шудан**: . . . дар ин ҳолат **чехраи ӯ сабади гул мешуду** ҳусну малоҳаташ афзун [ГД, 146]. **Кор аз мӯйи сар зиёд шудан**: Умуман, **кор** барои ҳисобчӣ аз **мӯйи сар зиёд шуд** [ГД, 147]. **Даст тило будан**: -Дастии устои гаҳворасоз **тилло будааст**; сабук, сеҳрнок сохтааст [ГД, 26]. **Даст гул будан**: **Дастаи гул аст**, гул. Усто, шикастабанд, пайвандгар [ГД, 222]. **Дев будан, девкор будан**: **Девкор не, дев аст**, бигӯ дев! [ГД, 23]. **Сел не, бало** [ГД, 24]. **Сели регу санг, сели бало** якбора омад [ГД, 24]. **Саги газанда**: -Ҳазор навозиши кунед ҳам **саги газанда** аз феъли бадаш наместонад [ГД, 31]. **Сабзаву барра будан**: -Мома, ин гапхот рост барояд, **мо сазаву ту барра**, як умр чарида мегардӣ [ГД, 159]. **Чӯчаи каллакан шудан** ва монанди инҳо.

Дар ин навъи монандкунӣ истифодаи фразеологизмҳои халқӣ бо мақсади таъмини халқияти забони асари бадеӣ бо корбурди дисфемизми **гӯсолаи рихин** (ташбеҳ нисбат ба одамони фосиқу бадахлоқ) сурат гирифтааст: **Деҳа аз як бечогарди чиркин, аз гӯсолаи рихин тоза мешавад** [ГД, 33]. **Чароғи раҳнамо** (пирони деҳа, маслиҳатгар, роҳнамои мардум): **Баъди Комилбой деҳа бе чароғи раҳнамо, бе маслиҳатгар монда буд** [ГД, 44]. Пойтахти Аморот – шаҳри Бухоро тавассути ибори фразеологии **кундаи давлат**, пойдевори қаламрави мамлакат номида шудааст: **Бухоро, кундаи давлат, пойтахт буд** [ГД, 47]. Зимни истеъмоли ИФИ-и **ҳазинаи маърифат** китобҳо дар назар аст: **Онҳо ҳазинаи маърифат** бо худ мебаранд ва ҷояшонро хори ҷаҳолату нодонӣ пур месозад [ГД, 53]. **Меғӯй замин лесидан** (Мӯйсафеди барзангӣ алафи ҳаму пуштаҳои Девлоха чунон пасту покиза даравидааст, ки ҳисобаи гум. **Меғӯй замина лесида бошад** (ГД, 22). **Ҷазои сага додан** (Ба риши сафеди ман як бори дигар бовар кунед, **ҷазои ин сага худам медиҳам** (ГД, 30). **Як гул будану сад харидор доштан**: **Як гуливу сад харидор дорӣ**. . . **Лекин ҳушата ба сар гир, бача**. . . [ГД, 63].

Падидаи бе воситаҳои грамматикӣ ташаккул ёфтани воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ зимни ба **гул** монанд кардани ҷавони зебо ва маҳбуби дилҳо – Дилёб; ба **байтали сархӯй** шабоҳат додани вазъи занони дар давраи ҚБВ бешавҳармонда, ба ғор, ба қабр ташбеҳ додани шиками одамони мудом гуруснаву нимгурусна дар намунаҳои зерин дар нигоштаҳои А. Самад моҳирона инъикос ёфтааст: -**Кашимакш, моҷаро, ришканиву мӯйкании одамора бубин. Як гуливу сад талабгор дорӣ**. . . [ГД, 63]. **Байтали сархӯй шудан** (Зан бе марди ҷилавкани мисли **байтали сархӯй мешавад**) [ГД, 114]. **Шикам гори бетаг** (Одами зинда меҳурад, **шикам гори бетаг**) [ГД, 115].

Дар мисолҳои ҷавқ ташбеҳшавӣ бештар аз ҳисоби маъноӣ маҷозии киноявӣ ва истиораӣ ба вуқӯъ омадааст, ки тавассути он нависанда ҳислатҳои манфии персонажҳоро бо амалҳои номанҷбули ҳайвоноту парандагон муқоиса намудааст.

Бо пасванди –сон сохта шудани яке аз ҷузъҳои ибори фразеологӣ: коми захрсон талх: Дили ҷавон таҳ кашид, **шираи тут дар комаи захрсон талх**, ҳайкалвор рост меистод [ГД, 93]. **Гӯшҳоро найзасон бардоштан**: **Аспи хаставу хоболуд** якбора безобита шуд, **гӯшҳояшро найзасон бардошта**, ёлу дум афишонду пой кӯфт [ГД, 58]. **Сари рухсораҳои лоласон сурхӣ дамидан**: (шарм доштан, дар ҳиҷолат мондан): . . . **пеш аз он, ки ҳарф бигӯяд, аз шарму ҳаё ба гардан ва сари рухсораҳои лоласон сурхӣ медамид** [ГД, 146].

Бо пасванди –вор сохта шудани ҷузъи ВФ: Калонвор посух додан: **Осиёб бо навбат, -калонвор посух медод** ӯ ва бо лабханд меафзуд [ГД, 21]. **Бо ҳаракатҳои калонвор аз асп фаромадан**: **Вай бафурсат, бо ҳаракатҳои калонвор аз асп фуromaд**. . . [ГД, 37]. **Фарзандвор дастёру ҳамроҳ шудан**: **Дилёб зайле дар кулбаи вай ба дунё омадаву зиста бошад, фарзандвор дастёру ҳамроҳаш шуд** [ГД, 108].

Бо пасванди –осо: мавзеи биҳиштосо: **Ва ё ҷанозаи . . . Султон Увайс аз Қаран ном мавзеи Арабистон бо қудрати Илоҳӣ болои шутури сафед парвозкунон омада, . . . ниҳоят дар ин мавзеи биҳиштосо фаромадааст** [ГД, 56].

Дар забони роман баъзе ҷумлаҳо ба ягон маънии мушаххас ишора накарда, ба фикри баёншуда фақат тобиши гуногуни маъноӣю модалӣ мебахшанд. Онҳо мисли ВФ ба хусусияти муассирӣ ва обуранги бадеӣ соҳиб нестанд ва дар баъзе маридҳо як навъ хоҳиши дили персонажро ифода менамоянд, онҳо дар ҳолатҳои дигар ба дуои нек ва ё бад мушобеҳ мебошанд. Чунончи: **дар сар алов**: -**Воҳ! Э дар сари бобот алове!** -**Дар лабаи ханда, абруҳои сар ба сар, меғуррад Сифат** [ГД, 65]. **Худо ба он рӯз расонад**: -**Оино, ҳангоми интиҳоби арус,**

Худо ба он рӯз расонад, хоҳ мо зинда бошем, хоҳ не, ҳаргиз саросема нашав [ГД, 65]. Худо гунгат кунад: -Худо гунгат кунаде, замбури зардак! –нақиши ханда ба лаб, мегуррад Некном [ГД, 66]. Худо ҷонта маст кунад: - Ай Худо ҷонта маст кунад, Некноме. Ту, ки бо ҳамон тану тӯш аз Дилёб мадад тамаъ дошта боӣ, аз беваи Сифат чӣ гила? [ГД, 23]. - Худочон, аз ғазабаш нигоҳ дорад, бо нӯги ангушт роғи гиребон дошта, . . . суҳбатро идома медод дигаре [ГД, 24]. – Ҳо, Худо он рӯзи сиёҳа ба душмани кас нишон надиҳад, -ба суҳбат шарик мешавад сеюмӣ [ГД, 25].

Дар рафти таҳқиқ муайян карда шуд, ки дар ташаккул ёфтани ВФ дар забони романи «Гардиши девбод» саҳми соматизмҳо ва зоонимҳо нисбат ба дигар қабатҳои луғавии маъноӣ бештар будааст. Дар бунёди ВФ-и ташбеҳӣ бошад, пешоянди номии изофӣ нисбат ба дигар унсурҳо афзалият доштаанд. Сифату зарфҳои монандӣ, ки бо пасвандҳои **-осо, -сон, -вор**, ки тавассути онҳо зарфҳои монандие сохта шудааст, барои ташаккули ибораи фразеологӣ ташбеҳӣ мусоидат кардаанд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абдулҳамид Самад. Гардиши девбод (Роман, қиссаву ҳикоя ва эссе) [Матн] / Самад Абдулҳамид. – Душанбе: Адиб, 2007. – 568 с.
2. Абдуллозода Р. Фарҳанги ибораҳои рехта [Матн] / Р. Абдуллозода. – Душанбе: Адиб, 1988. – 399 с.
3. Гадоев Н. Воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ дар лаҳҷаи ҷанубии Кулоб [Матн] / Н. Гадоев // Гулчини сухан. – Душанбе, 2012. – С. 42-47.
4. Дӯстов Ҳ. Воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ҳ. Дӯстов. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 158 с.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
6. Зеҳнӣ Т. Санъати сухан [Матн] Т. Зеҳнӣ. – Душанбе, 1978 –160с.
7. Маджидов Х. Лексико-семантические особенности глагольных фразеологических единиц [Текст] Х. Маджидов. – Душанбе, 1968. – 169с.
8. Маджидов Ҳ. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка [Текст] / Ҳ.Маджидов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 406 с.
9. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1959. – 296 с.
10. Раҳматуллозода С. Калимасозии исм (дар асоси маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби-шарқии забони тоҷикӣ) [Матн] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе, 2019. – 230с.
11. Эгамбердиев Р. Ташбеҳ ва истиора дар воҳидҳои фразеологӣ. Маҷмуаи илмӣ: Баъзе масъалаҳои филологияи тоҷик [Матн] / Р.Эгамбердиев. – Самарқанд, 1971. – С.124-129.

ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ТАШБЕҲӢ ДАР РОМАНИ «ГАРДИШИ ДЕВБОД»-И АБДУЛҲАМИД САМАДОВ

Доир ба масъалаҳои воҳидҳои фразеологӣ асару мақолаҳои зиёде ба вучуд омада, гурӯҳбандии онҳо сураи гирифта, роҳу воситаҳои ба вучуд омадан, қолибҳои сохтани фразеологизм муайян шуда, масъалаҳои гуногуни воҳидҳои фразеологӣ таҳқиқ шудааст. Бо вучуди ин масъалаҳои алоҳида ниёз ба баррасӣ дорад ва яке аз чунин масоил баррасии воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ дар осори адибон ба шумор меравад.

Ин мақола ба баррасии воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ дар романи «Гардиши девбод»-и Абдулҳамид Самадов бахшида шудааст.

Воҳидҳои фразеологӣ дар забони роман истеъмолёфта аз рӯи маъно, сохтору таркиби морфологӣ гуногун буда, бо мақсади таъмини образнокӣ баён ва таъсирбахш ифода намудани фикр ба қор рафтаанд ва дар ташаккули як иdda фразеологизмҳо нақши ташбеҳ ва унсурҳои маҷоз хеле муҳим мебошад. Дар романи «Гардиши девбод» воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ тавассути пешояндҳо, пасояндҳо ва пайвандҳои тобеъкунанда, ки тобиши маъноии монандкуниро молиқ ҳастанд, зиёд ба назар мерасанд, ки зимни таҳқиқ нақши муҳим доштани онҳо бо мисолҳои фаровон мавриди таҳқиқи қарор гирифтаанд.

Калидвожаҳо: фразеологизм, ифодаҳои фразеологӣ, воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ, осори бадеӣ, пешоянд, соматизм, зооним, парандагон. исмҳои шахс, фитоним, пасоянд, пайванд, ёридиҳандаҳои қиёсӣ монандӣ, пасванд.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳматуллозода С. Р., д.и.ф., профессор, раиси Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, узви вобастаи АМИТ. **Нишонӣ:** 734013,

Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Бехзод, 25; **E-mail:** saxidodi.list.ru; Тел.: (+992 37) 227-59-38; 919002178; **Исмоилова Лайло Сухробовна** – аспиранти Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Тел. 557007777.

ПОХОЖИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В РОМАНЕ АБДУЛХАМИДА САМАДОВА "ГАРДИШИ ДЕВБОД" («ВИХРЕВАЯ КРУГОВОРОТ»)

Опубликовано множество работ и статей по вопросам фразеологических единиц, проведена их классификация, определены пути и средства их возникновения, установлены закономерности формирования фразеологических единиц, а также исследованы различные аспекты фразеологических единиц. Однако необходимо рассмотреть ряд вопросов, и один из них исследование похожих фразеологических единиц в произведениях писателей.

Данная статья посвящена анализу похожих фразеологических единиц в романе Абдулхамида Самадова «Гардиши Девбод».

Фразеологические единицы, используемые в языке данного романа, разнообразны по значению, структуре и морфологическому составу и применяются для обеспечения образности и эффективного выражения мысли, при этом роль сравнений и метафорических элементов очень важна в формировании ряда фразеологических единиц.

В романе «Гардиши Девбод» широко распространены образные фразеологические единицы, использующие префиксы, суффиксы и подчинительные союзы, имеющие семантический подтекст аналогии, и их важная роль была исследована на многочисленных примерах в ходе исследования.

Ключевые слова: фразеология, фразеологические выражения, образные фразеологические единицы, произведения искусства, префикс, соматизм, зооним, птицы, личные имена, фитоним, суффикс, союз, вспомогательные глаголы сравнения и аналогии, суффикс.

Сведения об авторах: Рахматуллозода С. Р., председатель Комитета по языку и терминологии при Правительстве Республики Таджикистан, член-корреспондент НАНТ.

Адрес: 734013, Республика Таджикистан, Душанбе, ул. Бехзод, 25;

E-mail: saxidodi.list.ru; Тел.: (+992 37) 227-59-38; 919002178.

Исмоилова Лайло Сухробовна – аспирантка Института языка и литературы им. А. Рудаки Национальной академии наук Таджикистан. Тел. 557007777

SIMILAR PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE NOVEL "GARDISHI DEVBOD" ("THE WHIRLWIND") BY ABDULHAMID SAMADOV

Many works and articles have been written on the issues of phraseological units, their classification has been carried out, the ways and means of their emergence, the patterns of phraseological formation have been determined, and various issues of phraseological units have been investigated. However, certain issues need to be considered, and one of such issues is the consideration of figurative phraseological units in the works of writers.

This article is devoted to the analysis of figurative phraseological units in the novel "Gardishi devbod" ("The whirlwind") by Abdulhamid Samadov.

Phraseological units used in the Romance language are diverse in meaning, structure, and morphological composition, and are used to ensure the figurativeness of expression and the effective expression of thought, and the role of similes and metaphorical elements is very important in the formation of a number of phraseological units. In the novel "Gardishi devbod" ("The whirlwind"), figurative phraseological units through prefixes, suffixes, and subordinating conjunctions that have a semantic connotation of analogy are abundant, and their important role was examined with numerous examples during the study.

Keywords: phraseology, phraseological expressions, figurative phraseological units, works of art, prefix, somatism, zoonym, birds. personal names, phytonym, suffix, conjunction, auxiliaries of comparison and analogy, suffix.

About the authors: Rahmatullozoda S. R., Chairman of the Committee on Language and Terminology under the Government of the Republic Tajikistan, Corresponding member of NAST; Muminov F. B., Research degree candidate at the Institute of language and literature.

Address: 734013, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Behzod Street, 25;

E-mail: saxidodi.list.ru; Тел.: (+992 37) 227-59-38; 919002178.

Ismoilova Laylo Sukhrobovna – postgraduate student of the Institute of Language and Literature named after M. Rudaki of the National Academy of Sciences of the Tajikistan. Tel. 557007777

ИФОДАҲОИ ХУШБАЁНУ МУАССИР ДАР «БАДОЕЪУ-Л-ВАҚОЕЪ»-И ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ

Собирҷонов С.¹

Аз таърихи илми суҳаншиносию суҳанварӣ маълум мегардад, ки пешвоёни мо ва инсонҳои рӯи ҷаҳон ба каломии муассир, ба суҳани ширину пуртаъсир ва калимоти оташафрӯз майлу таваҷҷуҳи зиёд пайдо кардаанд. Ин майлу таваҷҷуҳ инсониятро ба эҷод намудани гуфтори манзуму мансур водор намуд. Дар натиҷа шоирону адибон ва суҳанварони хушбаён ба миён омаданд. Онҳо дар забон ифодаи ҳаёти дохилӣ: фикрҳову ҳиссиёти инсонро дидаанд. Ба калима ҳамчун падидаи бузург, муқаддас эҳтиром доштанд.

Устои каломии бадеъ, адабиётшиносии маъруф, шодравон профессор Шарифҷон Ҳусейнзода дар бобати каломии муассир, аз ҷумла вазифаи шеърро шоирӣ чунин ибрази назар намудааст: «Маҷмуи каломии санъаткор-шоир, хоҳ дар шеърро хоҳ дар наср, бояд ба ҳаёл ва зеҳни дигарон таъсире бахшида тавонад. Аз ин рӯ, шеър танҳо аз баёни ҳодисаҳо, ки дар табиат ва ҷамъият ба вуқӯ меоянд, иборат набуда, балки чунин ҳунарист, ки бо баёни шоирона ҳам ба ҳиссу ҳам ба ақл таъсире карда тавонад. [25, 280-281]

Забоншиносии мумтоз Тӯрақул Зеҳнӣ низ ба масъалаи ифодаи каломии муассир бо суҳан сурат кашиданро таъкид намудааст! Таъсири эмотсионалии асари бадеӣ аз бисёр ҷиҳатҳо ба воситаҳои тасвир вобаста аст, воситаҳои тасвир барои дилчаспу форам ва муассиру ҷозибадор тазоҳур кардани мақсад ва ғояи асар омили муҳимме мебошад. Чунон ки шоири бузурги Озорбойҷон ва яке аз намоёндагони барҷастаи адабиёти форсии тоҷикӣ Ҳоқонӣ зикр намудааст:

Суварнигори Ҳадисам, вале дар он сурат,
Ки ҷон дар он натавонам ниҳод, нангорам.

Ҳоқонӣ худро ба сураткаше монанд кардааст, ки бо суҳан сурат мекашад. Вале ӯ талаб кардааст, ки шоир бояд бо суҳан на танҳо сурат кашад, балки ба он ҷон дамад, онро ҷон одами ҳақиқии зинда пеши назари хонанда намоён кунад ва агар ин кор аз дасти шоир наояд, ӯ бояд шеър нанависад [10, 24].

Воҳиди анъанавии наҳвии шоирона дар бисёр забонҳои аврупоӣ аз риторикаи қадимӣ сар карда, бо унвони "Фигураҳои наҳвӣ" ҳамчун воситаҳои тасвири бадеӣ қабул шудааст, ки онро дар миқёси давлатҳои байналмилалӣ ҳамчун воситаи тасвирии наҳвӣ мешиносанд. Онҳо дар жанрҳои гуногуни адабиёти бадеӣ, публицистика, суҳанварӣ ва ғайра истифода мешаванд.

Услубшинос профессор А. Х. Ефимов таъкид менамояд, ки: "Воҳидҳои мазкури наҳви шоирона на фақат аз рӯйи сохти устувори махсус (масалан, ҷойгир шудани калимаҳо, бо саволҳои риторикӣ, балки оҳанги пуробуранги ба худ хос доранд" [6, 199].

Дар бобати калимаву ибораҳо ва ҷумлаҳои ифодакунандаи тобишу маъноҳои муассир дар сарчашмаҳо ва афкори забоншиносии тоҷикӣ гузашта, баъзе ишораҳо ба назар мерасад. Аввалин қайду ишораҳо ҷиҳати ҳамин масъала дар "Меёр-ул-ашъор"-и Насируддини Тӯсӣ зикр шудааст [19, 59].

Дар забоншиносии эрон тахти унвони "Фарҳанги кинои суҳан" фарҳанги алоҳида ба таъъ расидааст [3, 124]. Дар асрҳои XVI Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ба шарҳи истиора ва маънои маҷозии калима дахл кардааст, ки онҳо аз омилҳои муассир ба шумор мераванд [21].

Дар асарҳои услубшиносии муосир дар баробари муайян гардидани хусусиятҳои хоси услубии забони асарҳо воситаҳои тасвири бадеии дар ин асарҳо қорбурдшуда низ таҳқиқу баррасӣ шудаанд, ки чанде аз он воситаҳои дар ташаккули каломии муассир низ нақши муайян доранд [1, 5; 10; 11; 12; 14; 15; 16; 17; 22, 24; 26; 27; 29]. Ғайр аз ин, дар баъзе асарҳои илмӣ-монографӣ низ дар бобати баъзе воситаҳои тасвири бадеӣ маълумот дода шудааст [6, 13, 22].

Яке аз сарчашмаҳои муътамади забони адабӣ дар бобати васеъ шудани ҳудуди забони адабӣ дар асри XVI асари Зайнуддин Маҳмуди Восифӣ „Бадоеъ-ул-вақоъ“ мебошад. Забон ва тарзи баёни басо гуворои он назару таваҷҷуҳи олимону муҳаққиқони зиёдеро ба худ ҷалб намудааст [2, 7, 8, 13, 22, 26, 27, 29, 30].

¹ Солеҳҷон Собирҷонов – н.и.ф. дотсент, ходими пешбари илмии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Аз чумла устод С. Айни дар бобати маҳорату истеъдоди беназири шоирию нависандагии Восифӣ баҳои баланд дода, чунин таъкид менамояд: „Ў шоири бисёр нағз аст, ки лирикаҳояш қалби хонандаро ба ларзиш меорад, ӯ лафзбози ҳунарманд аст, ки шеърҳои ӯ хонандаро ба завқ меорад; ... ӯ иншонавис-насрнависи забардасти замони ҳудаш аст, ки дар услуби иншонависи он замон ҳамто надорад... ӯ ҳаҷвнависи гузарост, ки ҳамеша ҳамзамононаш аз даст ва забони ӯ амон талабиданд; ӯ танкидчии адабии тезфаҳм аст, ки нозуқиҳои шеър ва камбудии вайро дар як назар мефаҳмид [2, 25].

Профессор А. Н. Болдирев дар асарҳояш қайд менамояд, ки Восифӣ дар “Бадоеъу-л-вақоеъ” дар тасвири мавзӯ ба инъикоси воқеият майл намуда, аз суҳанпардозӣ даст кашида, барои ифодаи образи бадеӣ содагӣҳои воситаҳои забонро истифода мебарад. Вай ин корро барои ба вучуд овардани услуби нави адабӣ мекунад [7, 22].

Дар асари мазкур баробари қиссаю ривоят ва ҳикоятҳои нафиси соф бадеии дар давраҳои гуногуни ҳаёти Восифӣ нақлшуда муҳимтарин воқеаю ҳодисаҳои таърихӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр ва як қисми Туркистон рӯйдода ба таври бадеӣ тасвир ёфтаанд.

Аз ин рӯ, тарзи баёни асар ё худ забони он якрангу якнавохт набуда, вобаста ба замонӣ макон ва вазъияти нутқ гоҳ-гоҳ ва ҷо-ҷо бо ҷилоҳои рангини маъноӣ ва гоҳҳо ба таври оддӣ-сода ба назар мерасад.

Дар «Бадоеъу-л-вақоеъ»-и Восифӣ ҷой доштани ду услуби баён: услуби душворбаён ва содабаёнӣ дар асарҳои илмӣ муҳаққиқони забони асари мазкур бо мисолу далелҳо баррасӣ шудааст [2, 13, 22, 27, 29].

Аз чумла Шарифӣ Б. қайд менамояд, ки сабабҳои аз баёни душвор истифода бурдани муаллиф, ки он бо қор фармудани ташбеҳу васфҳо, муболиға ва калимаву ибораҳои зиёди арабӣ характернок аст, пеш аз ҳама, ба анъанаи ҷараёнёфтаи шаклпарастие, ки то андозае дар охири асри XV ва аввали асри XVI авҷ гирифта буд, вобастагӣ дорад... -Вале дар «Бадоеъу-л-вақоеъ» тарзи содабаёнӣ мавқеи асоситар дорад [27, 9].

Ҳамчунин шодравон дотсент Саид Ҳалимов се хусусияти услубии «Бадоеъу-л-вақоеъ»-ро нишон додаанд, ки инҳоянд:

1. Забони муқаддима, сари бобу фаслҳо, ин қисмат хеле душвор буда, калимаҳои зиёди арабӣ, ибораҳои тӯлонии мусаччаъ бисёр дорад.
2. Услуби ёддошт ва иншои ҳуди Восифӣ мувофиқи анъанаҳои замонаш навишта шудаанд.
3. Таҳрири афсона ва ривоятҳои халқӣ.

Дар баъзе саҳифаҳои «Бадоеъу-л-вақоеъ» аз сабаби зиёд омадани сачҳо ҷумлаҳо дароз шуда, сифатчинии пайи ҳам, истифодаи санъатҳои лафзии зиёд онро муғлақ мегардонад. Ин ҳолат махсусан, дар тасвири манзараҳои табиат, воқеаҳои гуногун, тавсифи унвону мартабаи шахсҳои алоҳида мушоҳида мешавад ва баъзан ҷумлаҳо саросар аз калима ва ибораҳои ҳамвазну ҳамоҳанги арабӣ пур мебошанд [22, 516-517].

Забон ва тарзи баёни «Бадоеъу-л-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ басо рангини ҷолиб бошад ҳам, аммо то имрӯз хусусиятҳои забонӣ ва услубии он ба таври мукамал, ҳамаҷониба мавриди тадқиқ таҳқиқ қарор нагирифтааст. Танҳо баъзе вижагӣҳои он, аз ҷумла хусусиятҳои морфологӣ, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, мавқеи воҳидҳои фразеологӣ дар асари мазкур омӯхта шудааст. Ҷиҳати басо ҷолибу назарраси забон ва тарзи баёни асари мазкур ифодаҳои муассир, ҷаззобию ҷозибаноки тарзи баён мебошад. Яке аз омилҳои асосии ифодаҳои ҷаззобу хушбаён ва муассир воситаҳои тасвири бадеӣ мебошад, ки аз байни онҳо санъатҳои бадеии сач маҷоз ва тавсифу ташбеҳи бештар дар забони «Бадоеъу-л-вақоеъ» ба қор рафтаанд.

1. Ибораҳои тавсифии мусаччаъ:

Ибораҳои мазкур дар тавсифу ситоиши ҳусну ҷамол, қаду қомати ёр, сурату сират ва симои шахсиятҳои маъруфу мансабдор, тасвири манзараҳои табиат, воқеаҳои мухталиф, тавсифи унвону мартабаи шахсони ҷудогона қорбурд шудаанд:

а) тавсифу ситоиши ҳусну ҷамол:

«Сарви сарафрози хиромони бўстони **малоҳат** ва ғунҷаи сероби хандони гулистони **сабоҳат**» [9, 173];

б) тавсифу ситоиши шох:

Шоҳи кишваргири гетибахши гардуниқтидор, офтоби адлу эҳсон, сояи Парвардигор [9, 476];

в) тавсифу ситоиши ҷавонони сокини мадраса:

Дар он маҷлис аз ҷавонони сокини он мадраса, ки дар камоли қобилияту салоҳият буданд ва дар майдони **хусну сабоҳат** ва **хубию малоҳат** гӯи **латофат** аз **офтоби тобон** ва **моҳи дурахшон** мерабуданд, аз панҷоҳ мутаҷовиз буданд [9, 180];

г) тавсифу ситоиши маҳфил:

Баъд аз фароғи сӯхбати он маҳфили **сипеҳртозйини бихиштойин** мутаваҷҷеҳи вилояти Аҳсӣ шудем [9, 199].

Чихати хушбаёнию муассирии ибораҳои тавсифии аввал дар он аст, ки онҳо тавассути истиораҳои ҷолибу калимаҳои ҳамоҳанги хушбаён сурат гирифтаанд.

Ибораҳои тавсифии дуюм, бо ёрии ташбеҳҳои дараҷаи баланд ҷилои маъни додаанд. Ибораҳои тавсифии сеюм ва ҷаҳорум тавассути ибораҳои мусаччаъ ва калимаҳои хушоҳангу ҷаззоб бо ташбеҳҳои мухталиф сурату сирати дилбари ҷавонон ва маҳфили мафтункунандаро ҷилвагар намудаанд.

ғ) тавсифи унвону мартабаи шахсони ҷудогона ба воситаи монандкунӣ ба шахсони маъруфи таърихӣ ва ситораҳои намоён ифода гардидааст:

Олиҳазрати Салтанатманқабати Чамшедмартабати Хуршедрафъати Баҳромсавлат Убайдуллоҳ вазире буд [9, 186].

Ќумлаҳои тавсифии мусаччаъ

Ќумлаҳои тавсифии мусаччаъ тавассути ҷумлаҳои мураккаби тобеъ сурат гирифта бо ёрии санъатҳои бадеии саҷъ, ташбеҳу истиора ва тавсиф ифодаҳои хушбаёни муассирро баён кардаанд:

Шамъи қошонаи ҷон аст қадӣ мавзунаш,
Шуълаи шамъ бувад тоқияи гулгунаш [9, 434];

Ва он хучастабоест, ки Ирамро аз он бар дил доғест, сафояш чун лиқои хубон зебандаву ҳавояш чун карашмаҳои маҳбубон фиребанда [9, с. 666].

Ќумлаҳои тавсифӣ бо санъати сифатчинӣ (тансиқи сифот) ифода гардида, ба таври болобардорӣ сифатҳои муносиб чида шудаанд. Бо ҳамроҳ шудани е-и номуайяний (артикли номуайяний) ба ҳар як сифат дараҷаи баланди аломат ё хусн таъкид мегардад ва чихати муассирии баёни ҷумла равшантар мегардад:

«Эй Чамандар, зебӯе, раъное, болобаланде, лабҳо ҷу қанде, pistaдаҳоне, мӯрмиёне, роҳати ҷоне, туро талаб мекунад, ки аз кӯҳи Мухтор [туро] санг бор кунаду ба ҷуволдӯзе пушту паҳлуи туро фиғор кунад ва ҳар ҷафӯе, ки аз он бадтар набошад, бо ту кунад, чун аст, қабул дорӣ? [9, 663].

Ќумлаҳои саволии малеҳбаён

Дар забони «Бадоеъ-л-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ баъзе ҷумлаҳои саволии малеҳбаён низ ҳамчун як навъи ифодаҳои хушбаёни муассир ба назар мерасад.

Дар асари мазкур вобаста ба мавриду вазъияти нутқ ҷумлаҳои саволӣ бо тарзу тобишҳо ва ҷилоҳои гуногуни ифоданок сурат гирифтаанд.

Дар суҳбату муколамаи ё худ гуфтугузори байни аҳли уламо, олимон, ашрофону болонишинон ҷумлаҳои саволии дорои хусну таровати баланд (бо риояи одоби пурсиш) истифода шуда бошанд, дар муколамаи байни одамони оддӣ ҷумлаҳои саволии оддӣ-мукаррарӣ ба кор рафтаанд

Ќумлаҳои саволӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» буда, ки дорои вижагиҳои услубии ба худ хос мебошанд, аз ҷанд ҷиҳат ҷолиби диққатанда:

1. Бо ҷонишинҳои саволии бо ҳам муродиф, ки дар таркиби як ҷумла омадаанд, сурат гирифтани ҷумлаҳои саволӣ бо тобишҳои эҳсосӣ ба назар мерасад.

Қозӣ Алӣ аз Амир Муҳаммад пурсид, ки:

– Хонгор, ин **ҷӣ навъ** маҷмае ва ин **ҷӣ гуна** маъракаест? [9, 166].

– Эй бародари арҷманд ва эй дӯсти ба ҷон пайванд, туро ҷӣ воқеъ афтод ва ҷӣ ходиса даст дод, ки тамоми хайлу сипоҳ ва маҳрамони ҳарами боргоҳ аз фироқи ту авқот ба мотам мегузаронанд ва монанди булбулони баҳор нолаву афғони ҳазорон доранд? [8, 403].

2. **Бо мақсади** риояи одоби пурсиш ва баён намудани муносибати эҳтиромонаи пурсанда нисбат ба шахси сеюм (ғоиб) дар ҷумлаи саволӣ ба ҷои ҷонишини саволи “кӣ” “киҳ” гоҳ-гоҳ вобаста ба вазъияти (ситуатсияи) нутқ корбурди ибораи саволи “кадом кас” ё “кадом касон” ҷолиби назар аст: Рӯзе касе дар вақти ин гуна кор аз Улуғбек пурсид:

– Ба наздикӣ бинои мадраса тамом мешавад. Дар ин мадраса **кадом касро** мударрис таъин хоҳед кард? [2, 175]; Аз вай пурсида шуд: дар маҷлиси хон **кадом касон** ҳастанд? [2, 220].

3. **Барои пурсиши** эҳтиромона дар ҷумлаи саволӣ ба ҷои ҷонишини саволи и “кӣ?” “кистед?” ба кор бурдани ҷонишини саволи “**чӣ касӣ?**” “**чӣ касонед?**” хеле ҷолиб аст.

Рӯзе шахсе мусхафеву камоневу каллақанде ба расми пешкаш ба пеши Амир Алишер овард.

Мир аз вай пурсид, ки: – **Ту чӣ** касӣ ва ин тухфаҳоро ба пеши ман **ба чӣ** арз овардӣ? [8, 289].

Мир, ки аз сояи худ гурезон буд, бегонаеро дид, ки ба ҷонибаш меояд. Дар эъроз шуда, гуфт:

– Бобо ту **чӣ касиву** аз кучой ва пеши ман **чаро меой?** [8, 337]; Мо бар болои он кӯҳ баромада ба он хона даромадем ва дидем, ки ду кас дар кунҷи он хона нишастаанд ва моро дида саросема шуда пурсиданд: – **Шумо чӣ касонед?** – Мо мусофирем! – гуфтем... [2, 143].

4. **Бо мақсади** афзудани оҳангу навои эҳтиромонаи пурсиш ҷумлаҳои саволӣ бо мухотабҳои латифу малехбаён ва тавсифӣ сурат гирифтаанд, ки дар натиҷа ҷумлаҳои саволӣ дорои тобишҳои гуногуни эҳсосӣ гардидаанд. Профессор Ҷӯраева М. дар ифодаи эҳтиром ба кор бурдани мухотабҳоро қайд намуда, ҷиҳати вижагиҳои луғавии мухотабҳоеро баррасӣ намудааст, ки онҳо дар таркиби ҷумлаҳои хабарӣ ҷой гирифтаанд [26, 67-72].

Дар таркиби ҷумлаҳои саволи “Бадоеъу-л-вақоеъ” баробари мухотабҳои ифодакунандаи эҳтироми шахс ва мансабдорон (азиз, азизон, ҷоно, о бибӣ, эй бародар, эй хоҷа, маҳдум, маҳдумо, мавлоно, эй бузургвор ва ғайра) мухотабҳои латифу малехбаён бо тобишҳои эҳсосии тавсифӣ ба кор рафта, ҳусни ҷумлаҳои саволро афзудаанд:

Чун ин сухан гуфтаму дурри маонӣ суфтам, Султон Ҷалолуддин барошуфту гуфт: **-Азизон**, магар ин қасидаи ман маънӣ надорад? [9, 501]; Мирак фармуданд, ки: **-Мавлоно**, ин чӣ ҳаракати қабех аст? [8, 287]; Ман фарёдкунон, ки:

– О бибӣ, Тоҷуннасаб ин чӣ аҳволу авзоъ аст?

Бо мухотабҳои латифу малехбаён ва тавсифӣ таркиб ёфтани ҷумлаҳои саволи “Бадоеъу-л-вақоеъ” яке аз вижагиҳои ҷолибу хосаи ҷумлаҳои мазкур мебошад: Шавҳараш аз дар даромаду гуфт:

– **Эй ҷону ҷаҳонам ва эй сарви равонам**, туро чӣ расида ва чӣ чиз туро ғамгин гардонид? [9, 514];

– **Эй бародари арҷманд ва эй дӯсти ба ҷон пайванд**, туро чӣ воқеъ афтод ва чӣ ҳодиса даст дод, ки тамоми хайлу сипоҳ ва маҳрамони ҳарами боргоҳ аз фироқи ту авҷот ба мотам мегузaronанд ва монанди булбулони баҳор нолаву афғони ғазорон доранд? [8, 403];

Бо мухотабҳои қабехмаъно низ сурат гирифтани ҷумлаҳои саволӣ ба назар мерасад:

– **Эй литибитии лачрӣ** (беадаб), туро чӣ ҳадди он аст ки бо ман ҳазл кунӣ?! Хомӯш бошу алами рисвой наафроз! [8, 287]; – **Эй ҷоҳили омиву эй маҷҳари ҳазор қабоҳату бадномӣ, туро кучо вилояти он бошад**, ки маро савганд, диҳӣ? [9, 286].

5. **Дар қолаби** ҷумлаҳои мураккаби пайваст сурат гирифтани ҷумлаҳои саволӣ низ ҷолиб мебошад: Чун моро диданд, бар пой хостанду таъзим ба ҷой оварда ишорат ба чулус карданд, ки:

– Хайра мақдам, **аз кучо** ташриф меоред? [8, 327];

– Ин мардакро дам мебояд кард. Гуфт:

– Ҳай Мирак, дам ба худ кун, **ин чӣ ҳикояту чӣ маърифат** аст? [9, 332]; – Аз барои вай муқарраре таъйин бояд кард ва дар силсилаи шогирдон шумо киро муносибу лоиқи ин амр медонед? [9, 304].

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти саволӣ, ки **дар онҳо ҷумлаи аввал** ҳолату вазъияти шахси дуомро ифода карда бошад, ҷумлаи баъдина дар баёни пурсиш омадааст, ки ин тарзи баён ҳам оҳанги пурсиши ҷумларо нарм намудааст:

Марде ношинос пеш омад ва гуфт:

– **Шуморо парешонхол ва парокандахотир мебинам, сабаб чист?**

Гуфтам: ввал ту ҳоли худро гӯй! [2, 109].

Чумлаҳои мураккаби пайвасти саволи бештар бепаивандак мебошанд.

6. **Дар қолаби** чумлаҳои мураккаби тобеъ таркиб ёфтани чумлаҳои саволи нисбатан бештар ба назар мерасад:

Чумлаҳои мураккаби тобеи саволи вобаста ба ҳелҳои чумлаҳои пайрав ва муносибати маъноии онҳо ба ҳелҳои зерин чудо мешаванд:

1) чумлаҳои мураккаби тобеи саволие, ки сарҷумла сабаберо бо тахмину оҳанги савол баён намудааст ва чумлаи пайрав чун ҷавоби он омадааст: -Маҳдумо! Муддате шуд, ки мулозимон хабари қариб ба дари боғ омадани мавлоноро расониданд. **Магар дар он ҷо муҳимме пеш омад, ки сабаби дермонӣ шуд?** [2, 57].

Чумлаи саволии дар боло овардаамон асосан пурсиши ҳодиса, воқеа ва сабаберо дар доираи маданияти баланди гуфтор баён намудааст ва он бо оҳанги нарми пурсиш сураат гирифтааст.

2) чумлаҳои мураккаби тобеи саволи бо чумлаи пайрави шартӣ, ки барои иҷрои амале пурсиши рухсат гирифтаниро ифода кардаанд ва дар онҳо низ ифодаи эҳтиром ба назар мерасад: -Моро ҳам ҳикояти ширин биёранд. **Агар рухсат шавад, яке аз онҳоро ба арзи олии расонам?** [2, 222].

... ман нону ҷугротхӯриро бисёр хуб медонам. **Агар рухсати олии шавад, ба ҳузори пурнур даромада нону ҷугротхӯрии худро нишон диҳам?** [2, 222].

3) чумлаҳои мураккаби тобеи саволие, ки сарҷумлаи онҳо пурсиши илтиҷоомезро ифода кардаанд:

Гуфтам: **Чӣ мешавад, ки фармой то омадани ғулом дар оташдони мо ҳезум ниҳода истад?** [2, 268].

Эй шермардон ва эй ҳалқабағушони шоҳимардон! **Чӣ шавад** ба ҳоли мо-фақирон тараххум намоед, ки нафъи дучаҳонии шумо дар он бошад? [2, 96]

Дар мисолҳои боло чумлаҳои саволии “Чӣ мешавад?”, “Чӣ шавад?” ҳамчун сарҷумлаи чумлаи мураккаби тобеъ омада, тобиши эҳсосии (эмотсионалии) чумла-ифодаи илтиҷоомези чумларо равшантар намудаанд.

4) чумлаҳои мураккаби тобеи саволи, ки дар онҳо сарҷумла пурсишро ифода карда бошад, чумлаи пайрави он ҳолату вазъияти шахси дуҷумро баён намудааст, ки дар натиҷа оҳанги умумии чумла пурсиши хеле нарму малеҳ баромадааст:

Гуфтам: **ба ту чӣ рӯй додааст**, ки туро ба ин қадар дилтангӣ овардааст? [2, 138];

-**Чӣ кор воқеъ шуд, ки сабаби ин қадар хурсандӣ ва хандаи шумо гардид?** [2, 180].

Султон аз ӯ пурсид (аз Мир Алишер);

-Аз кучо меоед, ки осори ғаму андӯх дар чехраи Шумо зоҳир аст? [2, 49].

7. Яке аз ҷиҳатҳои дигари ҷолибу ифодаи муассир вижагиҳои услубии чумлаҳои саволи дар забони асари мазкур қорбурди **банди наҳвии саволи мебошад**.

Банди наҳвии саволи силсилаи чумлаҳои саволие мебошанд, ки дар он якҷанд чумлаи саволи бо ёрии оҳанг (интонация) ва алоқаи тарафайни маъноии чумлаҳо алоқаманд гардида, мақсади саволи пурсандаро равшантар менамоянд. Ҳамчунин дар баробари пурсиш тавассути банди наҳвии саволи ҳиссиётҳои гуногуни пурсанда ифода мегардад. Дар “Бадоеъу-л-вақоеъ” бандҳои наҳвии саволие ба назар мерасад, ки чумлаҳои саволии таркиби онҳо бо оҳанги саволи хитобомез эътирозу қаҳру ғазаб ва нафрати гӯяндаро баён мекунанд:

– Эй бадбахти бешарму саҳтдидаи беозарт, аз худо наметарсӣ ва аз халқ шарм намедорӣ? Ва ин чӣ ҳислату феъл аст ва ин чӣ тариқу ҳисол? Марди азизе моро ба хонаи худ оварда, эъзозу иқром карда, ин чӣ муҳмал аст, ки мегӯӣ ва ин чӣ тариқа аст, ки мепӯӣ? [8, 543];

-Ин чӣ ҳикмат аст ва чӣ муҳмалот аст? Магар бо ман сари ҳазлу масҳарагӣ дорӣ? Ин чӣ гуна тавонад буд? [8, 513].

8. Хусусияти дигари муассирии чумлаҳои саволии “Бадоеъу-л-вақоеъ” он аст, ки чумлаи саволии “Чӣ шавад?” ҳамчун як воҳиди устувори саволи дар аввал ё мобайни чумлаи саволи омада хоҳиши эҳтиромонаи гӯяндаро ифода мекунад: Хонгор, **чӣ шавад**, ки мо низ аз гуфтори вай маҳзӯз гардем? [8, 166]; Эй шермардон ва эй камарбастагони Шоҳи Мардон, **чӣ шавад**, агар

карам намоеду пештар оед, ки якчанд сухан дорем, бинобар давлатхоҳӣ ба арзи шумо расонем. [8, 535]; Эй шермардон ва ҳалқабағӯшони ҳазрати Муртазо Алӣ, **чӣ шавад**, ки бо мо муомила кунед, ки ғоидаи дунёву охирати шумо дар он бошад [8, 536].

9. Дар “Бадоеъу-л-вақоеъ” ҷумлаҳои саволии таъкидӣ (риторикӣ) низ ба назар мерасад, ки он ҳамчун омили ифодаи муассир дар баёни фикри инқории гӯянда истифода шудаанд:

– Баъд аз он ки ман дар ин дарё ғарқ гардам, **он асп маро чӣ ғоида диҳад?** [8, 427]

Шаробро чӣ гуноҳ з-он аблаҳе бихурад,

Забон ба ҳарза барад, дасту по ба теғу дарақ? [8, 387].

– Маҳодим мулоҳиза фармояд, ки дар рӯзи ҷумъа, бисту ҳафтуми Рамазон [қасе] шароб хӯрда, маст бар айвони масҷиди ҷомеъ баромада, бар сари мардум бавл мекунад, **аз ин кори ракиктару қабехтар метавонад буд?** [8, 299]

Дар мисолҳои овардашуда ҷумлаҳои саволии “**Маро чӣ ғоида диҳад?**” ба маънои ғоида намедиҳад, “**Шаробро чӣ гуноҳ?**” ба маънои шароб гуноҳ надорад, “**Аз ин кори ракиктару қабехтар метавонад буд?**” ба маънои наметавонад буд истифода шудаанд.

10. Ҷумлаҳои саволии ҷуфтистеъмоле, ки дар асари мазкур мавқеи муайян доранд, ҷиҳати дигари вижагии ҷолибу муассири услубии ҷумлаи саволӣ мебошанд. Ҷумлаҳои саволии ҷуфтистеъмол асосан аз ду ҷумлаи содаи саволӣ иборат буда, барои ифодаи одоби баланду эҳтиромонаи пурсиш ба кор рафтаанд.

Ҷумлаҳои саволии ҷуфтистеъмол бо ду тарз сурат гирифтаанд:

1) Ҷумлаҳои саволии ҷуфтистеъмоле, ки дар ҷумлаи саволии аввал нияти неқ баён гардида, дар ҷумлаи баъдина пурсиш (савол) ифода меёбад: мисолҳо: Гуфтам: -Хайр аст? Чӣ рӯй дод ба Шумо? [2, 122];

Писари Мавлоно ба вазъияте, ки падараш фармуда буд, ба хонаи Мир Алишер рафт. Чун чашми Мир ба ӯ афтод, пеш талабид ва пурсид:

-Аҳвол ба хайр? Чӣ воқеа рӯй дод? Ӯ гуфт: – Падарам умри худро ба Шумо бахшида вафот кард [2, 301]

2) Ҷумлаҳои саволии ҷуфтистеъмоле, ки дар ҷумлаи саволии аввал фикри тахминии гӯянда баён гардида, тавассути ҷумлаи саволии дуюм пурсиш ифода меёбад: Баъд аз мулоқат пир гуфт: – Мусофир менамояд? Аз кучо қадам ранҷа фармудаед? –Аз Хуросон, -гуфтам ман дар ҷавоб [2, 148].

Дар ҷумлаҳои саволии ҷуфтистеъмол ҷумлаҳои саволии баъдина, дуюм тавзеҳдиҳандаи ҷумлаҳои саволии пешина мебошанд. Ба ин васила, тавассути алоқаи тарафайни маъноӣ ҷумлаҳои саволии ҷуфтистеъмол сурат гирифта дар баёни пурсиши эҳтиромона нақши муҳиме доранд.

11. Вижагии дигари услубию муассирии ҷумлаҳои саволии “Бадоеъу-л-вақоеъ” Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар он зоҳир мегардад, ки баъзан ҷумлаҳои саволии ба ҳам алоқаманд ва ё аъзоҳои ҷида (хабарӣ ҷида) ҳамоҳангу ҳамрадифу ҳамқофия омада оҳанги пурсишро хеле хушрасу зебову гуворо ва муассир намудаанд, ки бисёр ҷолиби диққатанд. Яъне, чунин навиш ҷумлаҳо бо истифодаи санъати саҷ сурат гирифтаанд:

-Чӣ мешавад, ки бар ҳоли ман **рахм орий** ва чӣ онҳоро бар **сарӣ ислоҳ** биёри? [2, 97].

Ҷолиби диққат аст, ки дар ҷумлаҳои саволии хушхоҳангу хушнаво ҳуди калимаҳои саволӣ ҳамоҳанг-ҳамқофия шуда омадаанд:

– О ҷони модар! **Аз кучой** ва инчунин афтодаву хору зор ҷарой? [2, 146];

Гуфтам: Ҳоло дар **чӣ корӣ** ва дар **кучой**?

Гуфт: – Худ сарое доштам... [2, 110];

Он ҷавон аз мо пурсид: Шумо аз кучоед ва ба кучо меравед?; Моро барои чӣ мезанед ва ба кучо мебаред? [2, 143].

12. Ҷиҳати дигари хусни ҷумлаҳои саволии дар “Бадоеъу-л-вақоеъ” буда хусусияти ифоданокию таъкидии онҳо ба шумор меравад. Ҷумлаҳои саволии мазкур бо оҳанги таъкид-риторикӣ сурат гирифта дорои тобишҳои маъноии тавсиф ва инқору тасдиқ мебошанд.

Ӯ табассуме кард ва гуфт: Шуморо қудрат ва маҳорат ба он дараҷае бошад, ки ғазал ба-дон раъноӣ дар бадеҳа тавонед гуфт, **чӣ эҳтиёҷ ба шеърӣ дигарон бошад?** [2, 163];

-рутбаи Юсуфи маломатӣ **чӣ миқдор** аст ва ўро пеши аҳли фазилат **чӣ эътибор?** [2, 41];

Магар раво бошад он чунон касеро, ки фозилони Хуросон ва Мовароуннахр мусаллам доштаанд, ба меҳмонӣ ба хонаи худ оварда ин навъ дуруштӣ карда шавад?! [2, 118].

Хулоса, ифодаҳои хушбаёну муассир дар “Бадоеъу-л-вақоеъ” ибораҳои ҷумлаҳои тавсифии мусаччаъ ва ҷумлаҳои хушбаёни саволи буда дар баёни каломии муассир нақши назаррас доранд вижагиҳои ҷумлаҳои саволи “Бадоеъу-л-вақоеъ” Зайниддин Восифӣ аз се чихат қобили таваҷҷӯҳ ва қайд аст:

1. – Хушбаёнии эҳтиромона-одоби пурсиш; 2. – Хушоҳангӣ-хушнавоӣ; 3. – Ифоданокӣ-хушобурангнокӣ ҷолиби диққатанд ва намунаи ҷумлаҳои саволи эҳсосию муассир ва зебои забони тоҷикӣ шуда метавонанд.

Омили асосии ифодаи муассирӣ хусни ҷумлаҳои саволи мазкур сохти мураккаби ҷумлаҳо мебошад. Маҳз ҳамин чихат имконият додаст, ки мақсади пурсиш равшану возеҳ, таъсирбахш, ифоданок ва омехта бо эҳтирому хушбаёни баррасӣ гардад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абдукодилов А., Давронов А. Каломии Камол / А. Абдукодилов, А. Давронов. – Хучанд: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил. 1998. – 215 с.
2. Айнӣ С. Восифӣ ва хулосаи “Бадоеъ-ул-вақоеъи” / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1956. – 315 с.
3. Анварӣ Ҳ. Фарҳанги Киноёти сухан / Ҳ. Анварӣ. – Техрон 1383. – 782 с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 2. – Душанбе: Дониш, 1986. – 372с.
5. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил – Душанбе, 1966. – 225 с.
6. Ефимов А.И. Стилистика русского языка – Москва: Просвещение, 1969. – 260 с.
7. Зайн-ад-дин Васифӣ Бадаи-ал-вақоӣ / Васифӣ Зайн-ад-дин. Критический текст, введение и указатели А.Н.Болдырева. Том 1-Москва издательство Восточной литературы. 196. – 682 с.
8. Зайн-ад-дин Васифӣ. Бадаи-ал-вақоӣ. / Васифӣ Зайн-ад-дин. Критический текст, в ведение и указатели А.Н.Болдырева. Том 2-Москва: Издательство восточной литературы, 196. – 1351 с.
9. Зайнуддин Маҳмуди Восифӣ. Бадоеъу-л-вақоеъ. – Душанбе: Эр-граф, 2014. – 730 с.
10. Зеҳнӣ Т. Куллийёт Чилди 1 / Т. Зеҳнӣ (Санъати сухан) – Душанбе: Истеъдод 2021. – 431с.
11. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим / Б. Камолиддинов-Душанбе: Ирфон, 1967. – 185 с.
12. Камолиддинов Б. Муродифоти синтаксиси ва хусни баён / Б. Камолиддинов-Душанбе: Маориф, 1986. – 133с.
13. Қаландаров К. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик дар асрҳои XV-XVI / К. Қаландаров, – Душанбе, 1971. – 241с.
14. Қосимова М. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI / М. Қосимова. – Душанбе: Ирфон. 1976. – 216 с.
15. Қосимова М.Н. Структура ва семантикаи ҷумлаҳои содаи насри асри XI / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 1986. – 85 с.
16. Қосимова М.Н. Ганҷи сухан / М.Н. Қосимова. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 639 с.
17. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш / Н.Маъсумӣ. – Душанбе: Дониш, 1976. – 73с.
18. Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик / Б. Ниёзмухаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 386 с.
19. Носируддин Тӯсӣ Н. Меъёру – ул – ашғор / Т. Носируддин. – Душанбе, 1992. – 152с.
20. Хаскашев Т.Н. Фонетикаи забони адабии тоҷик. / Т.Н. Хаскашев – Душанбе: Маориф. 1989. – 197с.
21. Хочаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI / Д. Хочаев-Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 343 с.
22. Ҳалимов С. Осор Чилди 2 / С. Ҳалимов. – Душанбе, 2022. – 595 с.
23. Ҳодизода Р., Каримов У., Саъдиев С. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI-XIX / Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев. – Душанбе: Маориф 1988. – 248 с.
24. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби “Одина”-и устод Айнӣ / Х Ҳусейнов – Душанбе: Ирфон. – 254 с.
25. Ҳусейнзода Ш. Ҳабдаҳ мақола / Ш. Ҳусейнзода. – Душанбе: Ҳумо, 2007. – 346 с.
26. Ҷӯраева М.Р. Роҳҳои ифодаи эҳтиром ва фурӯтанӣ хоксорӣ дар забони адабии тоҷики асри XVI. – Душанбе: Деваштиҷ, 2004 – 130 с.

27. Шарифов Б. Хусусиятҳои морфологии “Бадоеъ-л-вақоеъ”-и Восифӣ. / Б. Шарифов – Душанбе: Дониш 1985. – 232 с.
28. Шарифова Ф. Таҳаввули ҷумлаи содаи забони тоҷикӣ. қисми 1. / Ф. Шарифова. – Душанбе, 2012. – 223 с.
29. Эгамбердиев Р. Назаре ба забон ва услуби асари Восифӣ “Бадоеъ-л-вақоеъ” // Масъалаҳои филологияи тоҷик. – Душанбе, 1967.
30. Эгамбердиев Р. Мавқеи воҳидҳои фразеологӣ дар тарзи баёни асари Зайниддин Восифӣ. – Самарқанд, 1975.

ИФОДАҲОИ ХУШБАЁНУ МУАССИР ДАР «БАДОЕЪ-УЛ-ВАҚОЕЪ»-И ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ

Дар мақола мухтасар дараҷаи омӯзиши вижаҳои забони «Бадоеъ-л-вақоеъ», хусусиятҳои услуби он хотирнишон гардида, моҳияту тобишҳои маъноӣ ва воситаҳои ифодаҳои хушбаёнӣ муассири асари мазкур мавриди таҳлилу таҳқиқ ва баррасӣ қарор гирифтааст.

Аз таҳлилу таҳқиқ бармеояд, ки воситаҳои муҳимтарини ифодаҳои хушбаёнӣ муассир воситаҳои тасвири бадеӣ буда, аз ҷумла санъатҳои бадеии сачъ, маҷоз ва тавсифу ташбеҳ бештар дар забони асари мазкур ба кор рафтаанд.

Ибораҳои тавсифии мусаччаъ мавқеи намоёнро ишғол намудаанд. Ҷиҳати хушбаёнию муассирии ибораҳои тавсифии мусаччаъ дар он аст, ки ибораҳои мазкур тавассути истиораҳои ташбеҳҳои ҷолибу калимаҳои ҳамоҳанги хушбаён сурат гирифтаанд. Ҳамчунин ибораҳои хеле тафсилёфтаи мазкур ҷилоҳои маъноии ибораҳоро равшан баён кардаанд.

Омили дигари ифодаҳои хушбаёнӣ муассир ҷумлаи саволӣ мебошад, ки далели онро дар забони «Бадоеъ-л-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дидан мумкин аст. Дар асари мазкур вобаста ба мавриду вазъияти нутқ ҷумлаҳои саволӣ бо тобишҳои ҷилоҳои гуногуни маъноӣ қорбурд шудаанд.

Ифодаҳои эҳтиромонаи пурсиш, бо мухотабҳои латифу малехбаён ва тавсифӣ таркиб ёфтани ҷумлаҳои саволӣ дар асари мазкур ҳамчун омилҳои ифодаҳои хушбаёнӣ муассир низ ба назар мерасанд:— Эй ҷону ҷаҳонам ва эй сарви равонам, туро чӣ расида ва чӣ чиз туро ғамгин гардонида? [7, 514].

Дар ифодаи ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобӣ ба сурат гирифтани ифодаҳои муассир хусусиятҳои ба худ хос доранд.

Калидвожаҳо: ибора, ҷумла, ифодаҳои хушбаёнӣ муассир, ибораҳои мусаччаъ, ҷумлаҳои мусаччаъ, ташбеҳ, услуб, ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Собирҷонов Солеҳҷон, н.и.ф., дотсент ходими пешбари илмӣ Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакӣ, АМИТ; **Нишони:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел: (+992) 907-907-003.

КРАСНОРЕЧИВЫЕ И ВЫРАЗИТЕЛЬНЫЕ ХУДОЖЕСТВЕННО- ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИИ «БАДОЕЪ-УЛ-ВАҚОЕЪ» ЗАЙНИДДИНА МАХМУДА ВАСИФИ

В статье кратко освещается степень изученности языковых особенностей произведения «Бадоеъ-ул-вақоеъ», отмечаются его стилистические особенности, а также анализируются и исследуются сущность и средства создания красноречивых и выразительных языковых конструкций данного произведения.

Проведённый анализ показывает, что важнейшими средствами достижения выразительности являются художественно-изобразительные средства, в частности такие художественные приёмы, как *садж* (рифмованная проза), *маджаз* (переносное значение, метафоричность), а также описание и сравнение, которые широко используются в языке произведения.

Особое место занимают рифмованные описательные словосочетания. Их выразительность и художественная сила заключаются в том, что они построены с использованием ярких метафор,

удачных сравнений и гармонично сочетающихся благозвучных слов. Кроме того, эти развернутые описательные конструкции позволяют более полно и наглядно раскрыть смысловые оттенки выражений.

Ещё одним средством создания красноречивых и выразительных высказываний являются вопросительные предложения, что наглядно прослеживается в языке произведения «Бадоеъ-ул-вакоеъ» Зайниддина Махмуда Васифи. В зависимости от речевой ситуации и контекста вопросительные предложения употребляются с различными смысловыми оттенками и экспрессивными функциями.

Вежливые вопросительные обращения, использование изящных, благозвучных и описательных обращений к собеседнику также выступают важным фактором создания выразительности в произведении. Например: «О душа моя и весь мой мир, о стройный кипарис мой! Что с тобой случилось и что опечалило тебя?» [Бадоеъ-ул-вакоеъ, с. 514].

Выразительные особенности имеют также сложносочинённые и сложноподчинённые предложения, которые в произведении используются для усиления экспрессивности речи и отличаются своими характерными стилистическими особенностями.

Ключевые слова: словосочетания, предложения, красноречивые и экспрессивные выражения рифмованные описательные словосочетания стилистика, сложносочинённое, сложноподчинённое предложения

Сведения об авторе: Сабиржонов Солехджон – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка и литературы имени А. Рудаки дотсент Национальной академии наук Таджикистана; Адрес: Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 21. Тел.: (+992) 907-907-003.

ELOQUENT AND EXPRESSIVE ARTISTIC AND FIGURATIVE DEVICES IN “BADOYE’ UL-VAQO’E” BY ZAYNIDDIN MAHMUD VASIFI

The article briefly examines the extent to which the linguistic features of “*Bado’e’ul-Vaqo’e*” have been studied, highlights its stylistic characteristics, and analyzes the nature and means of achieving eloquence and expressiveness in this work.

The analysis demonstrates that the most important means of creating expressiveness are artistic and figurative devices, particularly such rhetorical techniques as *saj’* (rhymed prose), *majaz* (figurative language or metaphorical expression), as well as description and simile, all of which are widely employed throughout the language of the work.

A prominent place is occupied by rhymed descriptive expressions. Their eloquence and expressive power lie in their use of vivid metaphors, effective similes, and harmoniously combined euphonious words. Moreover, these extended descriptive constructions clearly reveal and enrich the semantic nuances of the expressions.

Another important means of creating eloquent and expressive language is the use of interrogative sentences, which can be clearly observed in the language of “*Badoye’ ul-Vaqo’e*” by Zayniddin Mahmud Vasifi. Depending on the communicative situation and context, interrogative sentences are employed with various semantic shades and expressive functions.

Polite interrogative forms, together with elegant, melodious, and descriptive forms of address to the interlocutor, also serve as important means of achieving expressiveness in the work. For example: “O my soul and my whole world, O my graceful cypress! What has happened to you, and what has made you sorrowful?” [“*Badoye’ ul-Vaqo’e*”, P.514].

Complex compound and complex subordinate sentences also possess distinctive expressive features. In the work, these syntactic structures are used to enhance the expressiveness of speech and are characterized by their own unique stylistic qualities.

Information about the Author: Sobirjonov Solekhjon – Candidate of Philological Sciences (PhD in Philology), Leading research at the Institute of Language and Literature named after A.Rudaki, National Academy of Sciences of Tajikistan; **Address:** 21 Rudaki Avenue, Dushanbe 734025, Republic of Tajikistan. Tel.: (+992) 907-907-003.

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ШАРТӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Олимзода Л.Д., Саидзода Ҳ.А.¹

Пеш аз он ки масъалаи чумлаҳои пайрави шартӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавриди таҳлил қарор дода шавад, зарур аст, ки нахуст худи мафҳуми «ҷумла» аз нуқтаи назари наҳвӣ шарҳ дода шавад. Ҷумла яке аз воҳидҳои асосии забон буда, тавассути он фикри нисбатан том, муносибати гуянда ба воқеият ва робитаи маъноии калимаҳо ифода мегардад. Ба ибораи ин, ҷумла маҷмӯи калимаҳои аз ҷиҳати маъно ва сохтор ба ҳам алоқаманд мебошад, ки фикри анҷомёфтaro баён мекунад. Масалан: «Тоҷикистон давлати соҳибистиқлол аст». Дар ин ҷумла воҳидҳои луғавӣ бо тартиби муайяни наҳвӣ омада, як фикри комилро ташкил медиҳанд.

Аз рӯи сохт ҷумлаҳо дар забони тоҷикӣ, одатан, ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо карда мешаванд; ҷумлаи сода ва ҷумлаи мураккаб. Ҷумлаи сода аз як маркази хабарӣ иборат буда, як фикри томо ифода мекунад. Масалан: «Дар кушода шуд». «Мо даромадем». Ҳар яке аз ин ҷумлаҳо дорои сохтори мустақил буда, маънои анҷомёфтaro баён менамояд. Аммо ҷумлаи мураккаб аз ду ё зиёда ҷумлаи сода таркиб ёфта, дар доираи як сохтори наҳвӣ робитаи маъноӣ ва грамматикӣ пайдо мекунад. Масалан: «Дар кушода шуд ва мо даромадем». Дар ин ҷо ду ҷумлаи сода ба воситаи пайвандаки «ва» ба ҳам алоқаманд гардида, як ҷумлаи мураккабро ташкил додаанд.

Бо дарназардошти ин заминаи умумии наҳвӣ, метавон ба баррасии ҷумлаҳои пайрави шартӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ гузашт. Ҷумлаҳои пайрави шартӣ яке аз навъҳои муҳими ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба шумор мераванд. Онҳо муносибати байни шарт ва натиҷаро ифода меkunанд. Яъне, як қисми ҷумла ҳолат, шароит ё амали муайянеро баён менамояд, ки аз иҷро ё иҷро нашудани он амали дигар, натиҷа ё ҳолати минбаъда вобаста мегардад. Аз ин рӯ, ҷумлаҳои шартӣ дар низомии наҳвӣ ҳар ду забон воситаи муҳими ифодаи робитаҳои сабабию натиҷавӣ, эҳтимоли, воқеӣ, ғайривоқеӣ ва фарзӣ мебошанд [5, 279-282].

Дар забоншиносии тоҷик масъалаи ҷумлаҳои пайрав, аз ҷумла ҷумлаҳои пайрави шартӣ, аз ҷониби муҳаққиқони гуногун мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Дар осори забоншиносӣ ҷанбаҳои сохторӣ, маъноӣ, услубӣ ва вазифавии ҷумлаҳои пайрав, роҳҳои корбурди онҳо дар осори насрӣ ва назмӣ, инчунин мақоми онҳо дар низомии наҳвӣ забони адабии тоҷикӣ баррасӣ шудаанд. Бо вучуди ин, масъалаи мазкурро наметавон пурра ҳалшуда ҳисоб кард. То имрӯз дар робита ба хусусиятҳои зухурӣ ҷумлаҳои пайрав дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи забони адабии тоҷикӣ, доираи маъноии онҳо, тағйири шаклҳои пайвастшавӣ, таносуби воситаҳои грамматикӣ ва луғавӣ, инчунин муқоисаи онҳо бо сохторҳои ҳаммонанд дар забонҳои дигар масъалаҳои ҷудогона боқӣ мондаанд, ки таҳқиқи минбаъдаро тақозо меkunанд.

Ҷумлаҳои шартӣ барои ифодаи натиҷае истифода мешаванд, ки ба шартӣ муайян вобаста аст. Дар ҷунин сохт як қисми ҷумла шартро ифода менамояд, қисми дигар бошад, натиҷа ё оқибати имконпазири онро нишон медиҳад. Масалан, дар ҷумлаи «Агар ҳаво хуб шавад, мо ба сайр мебароем» қисми «агар ҳаво хуб шавад» шартӣ иҷроӣ амалро нишон медиҳад, дар ҳоле ки қисми «мо ба сайр мебароем» натиҷаи амалро ифода мекунад. Аз ин рӯ, ҷумлаҳои шартӣ аз нигоҳи маъноӣ ба гурӯҳи ҷумлаҳои дохил мешаванд, ки дар онҳо муносибати вобастагии як амал ё ҳолат ба амалу ҳолати дигар равшан ифода меёбад.

Дар забони англисӣ ҷумлаҳои шартӣ бо истилоҳи «Conditionals» ном бурда мешаванд. Онҳо, одатан, аз ду қисм иборатанд; ҷумлаи пайрави шартӣ ё «if-clause» ва сарҷумла ё «main clause». Ҷумлаи пайрави шартӣ шартро ифода мекунад, сарҷумла бошад, натиҷа, оқибат ё амали вобаста ба он шартро нишон медиҳад. Масалан: «If it rains, we will stay at home» – «Агар борон борад, мо дар хона мемонем». Дар ин мисол «if it rains» қисми шартӣ буда, «we will stay at home» натиҷаи эҳтимолии иҷро шудани шартро ифода мекунад.

Дар забони тоҷикӣ низ ҷумлаҳои пайрави шартӣ бо сарҷумла робитаи маъноӣ ва грамматикӣ доранд. Ин робита бештар ба воситаи пайвандакҳо, воситаҳои ёридиҳанда ва

¹ Олимзода Лайло Дилмурод – докторант PhD-и курси якуми кафедраи забонҳои хориҷии АМИТ; Саидзода Ҳалим Азиз – доктори илмҳои филология, мудири кафедраи забонҳои хориҷии Раёсати тайёр намудани кадрҳои илмӣ АМИТ.

шаклҳои феълӣ ба вучуд меояд. Пайвандаки «агар» яке аз воситаҳои асосии ифодаи шарт дар забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Ба ғайр аз он, дар матнҳои гуногун воситаҳои дигари шартӣ низ истифода мешаванд, ки вобаста ба услуб, заминаи гуфтор ва маънои матн тобишҳои гуногун пайдо мекунанд. Бо вучуди ин, «агар» дар забони тоҷикӣ мувофиқтарин баробари пайвандаки англисии «if» ба ҳисоб меравад.

Чумлаҳои пайрави шартӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз масъалаҳои муҳимми забоншиносии муқоисавӣ мебошанд. Аҳамияти таҳлили онҳо дар он аст, ки ҳар ду забон имкони ифодаи шарт ва натиҷаро доранд, аммо воситаҳои грамматикӣ, тартиби чузъҳои ҷумла, шаклҳои феълӣ ва тобишҳои маъноии онҳо на ҳамеша яксон мебошанд. Маҳз ҳамин фарқиятҳо омӯзиши муқоисавии ҷумлаҳои шартиро аз нуктаи назари назарӣ ва амалӣ зарур мегардонанд [6]. Дар ин самт муҳаққиқон ва забоншиносоне чун Б. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Камолиддинов, М. Норматов, Ш. Рустамов, С. Д. Арзуманов, С. Нестеренко, Н. К. Муллағалиев, И. Г. Аҳметзянов, А. К. Гараева, Ю. Ҷорҷ, М. А. Гашина, Н. М. Василевская ва дигарон масъалаҳои гуногуни наҳв, ҷумлаҳои пайрав ва сохторҳои шартиро мавриди баррасӣ қарор додаанд.

Дар муқоиса бо забони тоҷикӣ, дар забони англисӣ типологияи ҷумлаҳои шартӣ нисбатан муназзам ва дар грамматикаи таълимӣ ба таври дақиқ гурӯҳбандӣ шудааст. Ин гурӯҳбандӣ асосан ба муносибати замонӣ, дараҷаи воқеият, эҳтимолияти иҷрои шарт ва хусусияти натиҷа асос меёбад. Дар забони тоҷикӣ бошад, ҷумлаҳои пайрави шартӣ бештар дар робита бо шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва воситаҳои пайвандии ҷумла баррасӣ мешаванд. Сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ аз он сабаб чунин ном гирифтааст, ки дар он ду тобиши маъноӣ – шарт ва хоҳиш ё эҳтимол – дар як шакли грамматикӣ муттаҳид мегарданд.

Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони англисӣ бо сарҷумла бештар ба воситаи пайвандаки «if» пайваст мешавад, ки дар забони тоҷикӣ бо «агар» ифода мегардад. Масалан:

«Агар модарам дарро кушояд, мо телевизор тамошо мекунем».

«We shall watch TV if my mother opens the door».

«Агар ту хоҳӣ, ман ба ту ёрӣ медиҳам».

«If you want, I shall help you» [1, 384].

Дар ин мисолҳо равшан мушоҳида мешавад, ки ҷумлаи пайрав шартӣ иҷрои амалро ифода мекунад, сарҷумла бошад, натиҷаи эҳтимолии онро нишон медиҳад.

Аз лиҳози сохторӣ, дар мисолҳои зикршуда як хусусияти муҳим мушоҳида мешавад; дар сарҷумла шакли оянда истифода мешавад, аммо дар ҷумлаи пайрави шартӣ феъл дар шакли ҳозира меояд. Ин хусусият махсусан барои забони англисӣ муҳим аст, зеро дар ҷумлаҳои шартӣ навъи якум пас аз «if» одатан замони ҳозираи сода истифода мешавад, гарчанде ки маънои ҷумла ба оянда ишора мекунад.

Нуктаи дигари муҳим ҷойивазшавии ҷумлаи пайрав ва сарҷумла мебошад. Дар ҷумлаҳои шартӣ ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ имкон дорад, ки аввал ҷумлаи пайрав ва баъд сарҷумла ояд, ё баръакс, нахуст сарҷумла ва баъд ҷумлаи пайрав ҷойгир шавад. Масалан, дар ҷумлаи «If you want, I shall help you» аввал ҷумлаи пайрав омадааст. Аммо дар ҷумлаи «I shall understand you if you speak more slowly» аввал сарҷумла ва баъд ҷумлаи пайрав ҷойгир шудааст. Ин ҷойивазкунӣ ба мазмуни асосии ҷумла таъсири ҷиддӣ намерасонад, вале аз ҷиҳати таъкид, услуб ва тартиби иттилоотӣ метавонад аҳамият дошта бошад.

Мисолҳои дигар:

«Агар шумо оҳистатар гап занед, ман шуморо мефаҳмам».

«I shall understand you if you speak more slowly».

«Умедворам, ки агар таъмиргар мошинаро хуб таъмир кунад, он бо суръати 100 км дар як соат ҳаракат мекунад».

«I hope my car will run at a speed of 100 kilometers an hour if the repairman fixes it well».

Дар ин мисолҳо муносибати байни шарт ва натиҷа бо роҳҳои гуногун ифода шудааст. Дар ҷумлаи якум шартӣ фаҳмидани сухан оҳистатар гап задани ҳамсухбат мебошад. Дар ҷумлаи дувум натиҷаи эҳтимолӣ – хуб ҳаракат кардани мошин – ба шартӣ дуруст таъмир шудани он вобаста аст. Аз ин рӯ, дар ин ҷумлаҳо муносибати шартӣ хусусияти возеҳ ва сохторӣ дорад.

Аз нигоҳи сохторӣ ва грамматикӣ, ҷумлаҳои шартӣ забони англисӣ ба якчанд навъи асосӣ ҷудо карда мешаванд: «ҷумлаи шартӣ сифрӣ» – «Zero Conditional», «ҷумлаи шартӣ навъи

якум» – «First Conditional», «чумлаи шартии навъи дувум» – «Second Conditional», «чумлаи шартии навъи сеум» – «Third Conditional». Ғайр аз ин, дар забони англисӣ «навъи омехтаи чумлаҳои шартӣ» – «Mixed Conditionals» низ мавҷуд аст. Ин навъ, одатан, унсурҳои чумлаҳои шартии навъи дуюм ва сеюмро дар худ муттаҳид мекунад ва барои ифодаи робитаи байни шартӣ гузашта ва натиҷаи ҳозира ё баръакс истифода мешавад [2, 415].

Чумлаи шартии сифрӣ ё «Zero Conditional» барои ифодаи ҳақиқатҳо, қонунҳои умумӣ, далелҳои илмӣ ва ҳолатҳои истифода мешавад, ки натиҷаи онҳо ҳамеша ё одатан яқсон аст. Сохтори маъмули он чунин аст: «If + Present Simple, Present Simple». Масалан: «If water freezes, it turns into ice» – «Агар об ях кунад, ба ях табдил меёбад». Дар ин навъи чумла сухан дар бораи ҳолати эҳтимолӣ нест, балки дар бораи қонуниятҳои умумӣ меравад.

Чумлаи шартии навъи якум ё «First Conditional» барои ифодаи шартӣ воқеӣ ё эҳтимолии оянда истифода мешавад. Дар чунин чумлаҳо шарт метавонад воқеан иҷро гардад ва натиҷа низ имконпазир аст. Сохтори маъмули он чунин мебошад: «If + Present Simple, will / shall + V1». Масалан: «If you study hard, you will pass the exam» – «Агар хуб хонӣ, имтиҳонро месупорӣ». Дар ин ҷо иҷро шудани натиҷа ба амали ояндаи субъект вобаста аст.

Чумлаи шартии навъи дувум ё «Second Conditional» барои ифодаи ҳолатҳои ғайривоқеӣ, эҳтимолан иҷронашаванда ё фарзӣ дар замони ҳозира ё оянда истифода мешавад. Сохтори он маъмулан чунин аст: «If + Past Simple, would + V1». Масалан: «If I had more time, I would learn another language» – «Агар вақти бештар медоштам, забони дигарро меомӯхтам». Дар ин навъ, шарт аз нуқтаи назари ғуянда воқеӣ нест ё иҷрои он эҳтимоли кам дорад.

Чумлаи шартии навъи сеум ё «Third Conditional» барои ифодаи ҳолатҳои ғайривоқеии гузашта истифода мешавад. Дар чунин чумлаҳо шарт дар гузашта иҷро нашудааст ва натиҷа низ ба амал наомадааст. Сохтори он чунин аст: «If + Past Perfect, would have + Past Participle». Масалан: «If he had come earlier, he would have met them» – «Агар ӯ барвақттар меомад, онҳоро вохӯрд». Ин навъи чумла аксар вақт барои ифодаи пушаймонӣ, таҳлили натиҷаи рухнадода ё баҳодиҳӣ ба имкони аздастрафта истифода мешавад.

Навъи омехтаи чумлаҳои шартӣ ё «Mixed Conditionals» дар ҳолатҳои истифода мешавад, ки замони шарт ва замони натиҷа ба ҳам мувофиқат намеkunанд. Масалан, шарт метавонад ба гузашта тааллуқ дошта бошад, вале натиҷа ба ҳолати ҳозира дахл кунад. Ин гуна сохтҳо дар забони англисӣ барои ифодаи робитаҳои мураккаби маъноӣ истифода мешаванд ва аз омӯзандагон дониши нисбатан амиқи замонҳо ва модалиятро талаб меkunанд.

Таҳлилҳои забоншиносӣ нишон медиҳанд, ки чумлаҳои пайрави шартӣ на танҳо дар забони ҳаттӣ, балки дар нутқи шифоҳӣ ва муоширати ҳаррӯза низ хеле серистеъмол мебошанд. Ин гуна чумлаҳо дар гуфтугӯ, баҳс, шарҳ, маслиҳат, таълим, матнҳои илмӣ, публицистӣ ва бадеӣ васеъ истифода мешаванд. Дар осори бадеӣ чумлаҳои шартӣ на танҳо вазифаи иттилоотӣ, балки вазифаи услубӣ низ доранд. Онҳо барои нишон додани эҳтимол, орзу, таассуф, ихтилофи байни воқеият ва хоҳиш, инчунин барои ба вучуд овардани шиддати маъноӣ ва равонии матн хизмат меkunанд.

Дар забони англисӣ чумлаҳои шартӣ қоидаҳои муайяни сохторӣ ва замонӣ доранд. Онҳо, одатан, аз ду чумлаи сода таркиб меёбанд, ки дар якҷоягӣ як чумлаи мураккаби тобеъро ташкил медиҳанд. Яке аз ин чӯзҳо чумлаи пайрави шартӣ мебошад, ки бо пайвандаки «if» оғоз меёбад; чӯзӣ дигар сарчумла аст, ки натиҷаи амал ё ҳолати вобаста ба шартро ифода мекунад.

Ҳамин тариқ, чумлаҳои пайрави шартӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз ҷиҳати вазифаи умумӣ ба ҳам наздиканд, зеро дар ҳар ду забон онҳо муносибати шарту натиҷаро ифода меkunанд. Бо вучуди ин, аз ҷиҳати сохтор, тартиби чӯзҳои чумла, истифодаи шаклҳои феълӣ ва низоми замонҳо байни онҳо фарқиятҳои назаррас мавҷуданд. Дар забони англисӣ ин навъи чумлаҳо дорои гурӯҳбандии устувори грамматикӣ мебошанд, дар ҳоле ки дар забони тоҷикӣ ифодаи шарт бештар ба воситаҳои пайвандӣ, шаклҳои феълӣ ва хусусиятҳои маъноии чумла таъяс мекунад. Аз ин рӯ, омӯзиши муқоисавии чумлаҳои пайрави шартӣ барои равшан сохтани монандӣ ва фарқияти низоми нахвӣи ду забон, бештар намудани таълими забони англисӣ ва пешгирии хатоҳои тарҷумавӣ аҳаммияти муҳими назарӣ ва амалӣ дорад.

Пеш аз он ки масъалаи чумлаҳои пайрави шартӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавриди таҳлил қарор гирад, зарур аст нахуст мафҳуми «чумла» ҳамчун воҳиди асосии нахвӣ шарҳ дода

шавад. Чумла яке аз воҳидҳои марказии низоми забон буда, тавассути он фикри нисбатан анҷомёфта, муносибати гӯянда ба воқеият ва робитаи маъноиву грамматикӣ калимаҳо ифода мегардад. Ба ибораи дигар, чумла маҷмӯи калимаҳои аз ҷиҳати маъно ва сохт ба ҳам алоқаманд мебошад, ки фикри томо баён мекунад. Масалан: «Тоҷикистон давлати соҳибистиқлол аст».

Аз рӯи сохт чумлаҳо дар забони тоҷикӣ, одатан, ба ду гурӯҳи асосӣ чудо мешаванд: чумлаи сода ва чумлаи мураккаб. Чумлаи сода аз як маркази хабарӣ иборат буда, як фикри томо ифода менамояд. Масалан: «Дар кушода шуд». «Мо даромадем». Ҳар яке аз ин чумлаҳо дорои сохтори мустақил буда, маънои анҷомёфтаре баён мекунад. Чумлаи мураккаб бошад, аз ду ё зиёда чумлаи сода таркиб ёфта, дар доираи як воҳиди мураккаби нахвӣ робитаи маъноӣ ва грамматикӣ пайдо менамояд. Масалан: «Дар кушода шуд ва мо даромадем» (С. Айни). Дар ин мисол ду чумлаи сода ба воситаи пайвандаки «ва» ба ҳам пайваст гардида, як чумлаи мураккабро ташкил додаанд.

Бо дарназардошти ин заминаи умумии назариявӣ метавон ба таҳлили чумлаҳои пайравӣ шартӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ гузашт. Чумлаҳои пайравӣ шартӣ яке аз навъҳои муҳими чумлаҳои мураккаби тобӣ ба шумор мераванд. Онҳо муносибати байни шарт ва натиҷаро ифода мекунанд. Яъне як қисми чумла ҳолат, шароит ё амали муайянеро баён менамояд, ки иҷро ё иҷро нашудани амали дигар, натиҷа ё ҳолати минбаъда ба он вобаста мегардад. Аз ин рӯ, чумлаҳои шартӣ дар низоми нахвӣ ҳар ду забон воситаи муҳими ифодаи робитаҳои шартӣ, натиҷавӣ, эҳтимоли, воқеӣ, ғайривоқеӣ ва фарзӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар забоншиносии тоҷик масъалаи чумлаҳои пайрав, аз чумла чумлаҳои пайравӣ шартӣ, аз ҷониби муҳаққиқони гуногун мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Дар осори забоншиносӣ ҷанбаҳои сохторӣ, маъноӣ, услубӣ ва вазифавӣ чумлаҳои пайрав, роҳҳои қорбурди онҳо дар осори насрӣ ва назмӣ, инчунин мақоми онҳо дар низоми нахвӣ забони адабии тоҷикӣ баррасӣ шудаанд.

Чумлаҳои шартӣ барои ифодаи натиҷае истифода мешаванд, ки ба шартӣ муайян вобаста мебошад. Дар чунин сохт як қисми чумла шартро ифода мекунад, қисми дигар бошад, натиҷа ё оқибати имконпазири онро нишон медиҳад. Масалан, дар чумлаи «Агар ҳаво хуб шавад, мо ба сайр мебароем» қисми «агар ҳаво хуб шавад» шартӣ иҷроӣ амалро нишон медиҳад, дар ҳоле ки қисми «мо ба сайр мебароем» натиҷаи амалро ифода менамояд. Аз ин рӯ, чумлаҳои шартӣ аз нигоҳи маъноӣ ба гурӯҳи чумлаҳои дохил мешаванд, ки дар онҳо муносибати вобастагии як амал ё ҳолат ба амалу ҳолати дигар равшан ифода меёбад.

Дар забони тоҷикӣ низ чумлаҳои пайравӣ шартӣ бо сарчумла робитаи маъноӣ ва грамматикӣ доранд. Ин робита бештар ба воситаи пайвандакҳо, воситаҳои ёридиҳанда ва шаклҳои феълӣ ба вуҷуд меояд.

Дар муқоиса бо забони тоҷикӣ, дар забони англисӣ типологияи чумлаҳои шартӣ нисбатан муназзам буда, дар грамматикаи таълимӣ ба таври дақиқ гурӯҳбандӣ шудааст. Ин гурӯҳбандӣ асосан ба муносибати замонӣ, дараҷаи воқеият, эҳтимолияти иҷроӣ шарт ва хусусияти натиҷа асос меёбад. Дар забони тоҷикӣ бошад, чумлаҳои пайравӣ шартӣ бештар дар робита бо шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва воситаҳои пайвандии чумла баррасӣ мешаванд. Сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ аз он сабаб чунин ном гирифтааст, ки дар он ду тобиши маъноӣ – шарт ва хоҳиш ё эҳтимол – дар як шакли грамматикӣ муттаҳид мегарданд. Аз ин ҷиҳат, чумлаҳои пайравӣ шартӣ дар забони тоҷикӣ ҳам ба низоми нахв ва ҳам ба категорияҳои феълӣ иртиботи мустақим доранд.

Нуктаи дигари муҳим ҷойивазшавии чумлаи пайрав ва сарчумла мебошад. Дар чумлаҳои шартӣ ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ имкон дорад, ки аввал чумлаи пайрав ва баъд сарчумла ояд, ё баръакс, нахуст сарчумла ва баъд чумлаи пайрав ҷойгир шавад. Масалан, дар чумлаи «If you want, I shall help you» аввал чумлаи пайрав омадааст. Аммо дар чумлаи «I shall understand you if you speak more slowly» аввал сарчумла ва баъд чумлаи пайрав ҷойгир шудааст. Ин ҷойивазкунӣ ба мазмуни асосии чумла таъсири ҷиддӣ намерасонад, вале аз ҷиҳати таъкид, услуб ва тартиби иттилоотӣ метавонад аҳаммият дошта бошад.

Мисолҳои дигар:

«Агар шумо охистатар гап занед, ман шуморо мефаҳмам».

«I shall understand you if you speak more slowly».

«Умедворам, ки агар таъмиргар мошинамро хуб таъмир кунад, он бо суръати 100 км дар як соат ҳаракат мекунад».

«I hope my car will run at a speed of 100 kilometers an hour if the repairman fixes it well».

«Агар шумо шеърро аз ёд кунед, аз ҷанни адабиёт баҳои аъло мегиред».

«If you learn the poem by heart, you will get an excellent mark in literature».

«Агар вай қорашро барвақт ба анҷом расонад, ҳамроҳи мо ба шабнишинӣ меравад».

«She will go to the party with us if she finishes her work early».

Дар ҳамаи ин мисолҳо муносибати байни шарт ва натиҷа бо роҳҳои гуногун ифода шудааст. Дар ҷумлаи якум шартӣ фаҳмидани суҳан охистатар гап задани ҳамсуҳбат мебошад. Дар ҷумлаи дувум натиҷаи эҳтимоли – хуб ҳаракат кардани мошин – ба шартӣ дуруст таъмир шудани он вобаста аст. Дар ҷумлаи сеум гирифтани баҳои аъло ба аз ёд кардани шеър вобаста карда мешавад. Дар ҷумлаи чорум рафтани шахс ба шабнишинӣ танҳо дар сурати барвақт анҷом ёфтани кори ӯ имконпазир мегардад. Аз ин рӯ, дар ҳамаи ин ҷумлаҳо муносибати шартӣ хусусияти возеҳ ва сохторӣ дорад.

Дар забони англисӣ ҷумлаҳои шартӣ қоидаҳои муайяни сохторӣ ва замонӣ доранд. Онҳо, одатан, аз ду ҷумлаи сода таркиб меёбанд, ки дар якҷоягӣ як ҷумлаи мураккаби тобеъро ташкил медиҳанд. Яке аз ин ҷузъҳо ҷумлаи пайравӣ шартӣ мебошад, ки бо пайвандаки «if» оғоз меёбад; ҷузъи дигар сарҷумла аст, ки натиҷаи амал ё ҳолати вобаста ба шартро ифода мекунад. Масалан, дар ҷумлаи «If she finishes her work early, she will go to the party» қисми «If she finishes her work early» шартро, қисми «she will go to the party» натиҷаро нишон медиҳад.

Ҳамин тариқ, ҷумлаҳои пайравӣ шартӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз ҷиҳати вазифаи умумӣ ба ҳам наздиканд, зеро дар ҳар ду забон онҳо муносибати шарту натиҷаро ифода мекунанд [7]. Аз ин рӯ, омӯзиши муқоисавии ҷумлаҳои пайравӣ шартӣ барои равшан сохтани монандӣ ва фарқияти низоми нахвӣи ду забон, беҳтар намудани таълими забони англисӣ ва пешгирии хатоҳои тарҷумавӣ аҳамияти муҳими назарӣ ва амалӣ дорад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Арзуманов, С. Д. Забони тоҷикӣ [Матн] / С. Д. Арзуманов, С. Нестеренко. – Сталинобод : Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1938. – 384 с.
2. Арзуманов, С. Д. Забони тоҷикӣ : учебник таджикского языка для высших учебных заведений [Матн] / С. Д. Арзуманов, О. Джалолов. – Душанбе : Ирфон, 1969. – 416 с. – Ҳаҷм талаб мекунад, ки аз рӯйи нусхаи асли санчида шавад.
3. Арнольд, И. В. Лексикология современного английского языка : учебник [Текст] / И. В. Арнольд. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва : Высшая школа, 1986. – 295 с.
4. Бархударов, Л. С. Структура простого предложения современного английского языка [Текст] / Л. С. Бархударов. – Москва : Высшая школа, 1966. – 176 с.
5. Грамматикаи забони тоҷикӣ [Матн]. – Сталинобод : Ирфон, 1973. – С. 279-282. – Тавсифи пурраи китоб талаб мекунад, ки аз рӯйи нусхаи асли санчида шавад.
6. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис [Матн] / дар зери таҳрири проф. Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе : Ирфон, 1970. – 318 с.
7. Усмонов, К. У. Грамматикаи амалии забони англисӣ [Матн] / К. У. Усмонов. – Хуҷанд, 2017. – 284 с. – Маълумоти наشرӣ талаб мекунад, ки аз рӯйи нусхаи асли санчида шавад.
8. Ҷамшедов, П. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ [Матн] / П. Ҷамшедов. – Душанбе : Пайванд, 2005. – 680 с.
9. Yule, G. Oxford Practice Grammar Advanced : with Answers [Text] / G. Yule. – Oxford : Oxford University Press, 2016. – 280 p.
10. Hosseini, K. The Kite Runner [Text] / K. Hosseini. – [S. l.] : CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015. – 212 p. – Нашр ва ҳаҷм талаб мекунад, ки аз рӯйи нусхаи истифодашуда санчида шавад.

ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ШАРТӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар мақола сухан дар бораи сохтори синтаксисии ҷумлаҳои шартӣ дар забони англисӣ ва тоҷикӣ меравад. Ҷумлаҳои шартӣ дар забони англисӣ қоида ва тарзи баёни худро дошта, дар асоси он сохта мешавад. Оид ба ду намуди сохтори синтаксисии ҷумлаҳои шартӣ дар забони англисӣ дар мисоли навъи якум ва дуюм бо мисолҳо пурра фаҳмонда шудааст. Ҳангоми муқоисаи ҷумлаҳои шартӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ба ҳулосае омадан мумкин, ки ин ҷумлаҳо бештар дар адабиёти бадеи мавриди истифода қарор доранд. Муаллиф дар мақола мақсад гузоштааст, ки ҷумлаҳои шартиро дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҳаматарафа таҳқиқ намуда, исбот кунад, ки ин ҷумлаҳо як қисмати бузурги синтаксисии забонро фаро гирифта ба ҳамин восита ӯ кушиш намудааст, ки тарз ва усули сохтори бунёди онро ба аҳли илм дар шакли фишурда ва муқоиса нишон диҳад. Натиҷаи таҳқиқот нишон дод, ки ҷумлаҳои шартӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ серистеъмол буда, барои ифодаи мақсад ва мароми гуногуни ғушворони забон дар замонҳои гуногун истифода мешаванд.

Калидвожаҳо: забоншиносӣ, ҷумлаҳои шартӣ, синтаксис, забони англисӣ, серистеъмол, ҷумлаҳои шартии навъи якум, ҷумлаҳои шартии навъи дуюм, ҷумлаҳои шартии сифрӣ, сарҷумла, сифаи шартӣ, замони ҳозираи оддӣ, замони ҳозираи давомдор.

Маълумот дар бораи муаллиф: Олимзода Лайло Дилмурод - докторант PhD-и курси якуми кафедраи забонҳои хориҷии АМИТ. Тел: 98 857 47 91; 80 777 92 08. E-mail: olimzodalailo@gmail.com. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17; Саидзода Ҳалим Азиз - доктори илмҳои филология, мудири кафедраи забонҳои хориҷии Раёсати тайёр намудани кадрҳои илмӣ АМИТ. Тел.: (+992) 93 555 22 54. E-mail: saidovhalim@mail.ru. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17.

УСЛОВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматривается синтаксическая структура условных предложений в английском и таджикском языках. Условные предложения в английском языке имеют свои собственные правила и выражения и строятся на их основе. Два типа синтаксической структуры условных предложений в английском языке подробно объясняются на примерах, например, первый и второй типы. При сравнении условных предложений в английском и таджикском языках можно сделать вывод, что эти предложения чаще используются в художественной литературе. Автор статьи ставит перед собой цель всесторонне изучить условные предложения в таджикском и английском языках и доказать, что эти предложения охватывают значительную часть синтаксической структуры языка, тем самым пытаюсь в краткой и сравнительной форме показать ученым метод, структуру и способы их построения. Результаты исследования показали, что условные предложения широко используются в таджикском и английском языках и применяются для выражения различных целей и намерений носителей языка в разное время.

Ключевые слова: лингвистика, условные предложения, синтаксис, английский язык, время глагола, условные предложения первого типа, условные предложения второго типа, условные предложения нулевого типа, сказуемое, условное наклонение, настоящее простое время, настоящее продолженное время.

Информация об авторах: Олимзода Лайло Дилмурод - докторант PhD первого курса кафедры иностранных языков Национальной академии наук Таджикистана. Тел.: 98 857 47 91; 80 777 92 08. E-mail: olimzodalailo@gmail.com; Саидзода Халим Азиз - доктор филологических наук, заведующий кафедрой иностранных языков Управления подготовки научных кадров Национальной академии наук Таджикистана. Тел.: (+992) 93 555 22 54. E-mail: saidovhalim@mail.ru. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

CONDITIONAL SENTENCES IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article examines the syntactic structure of conditional sentences in English and Tajik. Conditional sentences in English have their own rules and expressions and are constructed based on them. Two types of syntactic structure of conditional sentences in English are explained in detail with examples, such as the first and second types. A comparison of conditional sentences in English and Tajik suggests that these sentences are more commonly used in fiction. The author aims to comprehensively study conditional sentences in Tajik and English and demonstrate that these sentences encompass a significant portion of the language's syntactic structure, thereby attempting to briefly and comparatively demonstrate to scholars the method, structure, and means of constructing them. The results of the study showed that conditional sentences are widely used in Tajik and English and are used to express different goals and intentions of native speakers at different times.

Key words: linguistics, conditional sentences, syntax, English language, verb tense, first type conditional sentences, second type conditional sentences, zero type conditional sentences, predicate, conditional mood, Present Simple Tense, Present Continuous Tense.

Information about the authors: Olimzoda Lailo Dilmurod - the first year PhD of Foreign Languages Department of NAST. Phone: 98 857 47 91; 80 777 92 08. E-mail: olimzodalailo@gmail.com; Halim Aziz Saidzoda - Doctor of Philological Sciences, Head of the Department of Foreign Languages, Scientific Personnel Training Administration, National Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992) 93 555 22 54. E-mail: saidovhalim@mail.ru. Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, Republic of Tajikistan.

МАФҲУМ ВА ВАЗИФАҲОИ ИХТИСОРАҲО ДАР ЛЕКСИКОЛОГИЯИ МУОСИРИ ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Муҳаммадияи Муҳаммадҷусуф¹

Муқаддима: Мақолаи мазкур ба таҳқиқи ихтисоркунӣ ва истифодаи ихтисораҳо дар соҳаи муосири сиёсат бахшида шуда, дар асоси методи муқоисавии омӯзиши забонҳо навишта шудааст. Зери мафҳуми ихтисоркунӣ дар кори мазкур чараёни сохтани воҳидҳои дувуми номгузорӣ, ки дар асоси муъҷазсозии қисматҳои калима ва ё ибора сохта шуда, варианти кӯтоҳшудаи он ба вучуд меояд. Ихтисора ин воҳиди луғавие мебошад, ки аз қисматҳои алоҳидаи кӯтоҳшудаи калима ва ё ибора ба вучуд омадааст. Ихтисораҳо ҳамчун қисмати муҳими ихтисораҳои сиёсӣ ба шумор мераванд. Чи тавре, ки ба мо маълум аст, ҳуди калимаи сиёсат аз забони юнонӣ гирифта шуда, санъати идораи давлат ва ҷамъият, яъне соҳаҳои ғайриқисмати одамон, ки бо муносибатҳои ҷамъияти байниҳам пайваست мебошанд, ба шумор меравад.

Дар мақолаи мазкур зери мафҳуми истилоҳотшиносии сиёсӣ воҳидҳои луғавие фаҳмида мешаванд, ки дорои маъноҳои алоҳидаи махсус дар системаи сиёсат мебошанд [1]. Имрӯзҳо ҳам мисли солҳои гузашта ҳар рӯз ҳазорон мафҳум ва луғоту истилоҳоти нав дар ҷаҳон пайдо мешаванд, ки аксарияти онҳо дар ҳаёти иҷтимоиву сиёсӣ, иқтисодӣ ва илмиву фарҳангии кишвари мо дохил мешаванд ва ҷойи ҳудро дар забон металабанд [2]. Аз ин рӯ, миллате, ки ба сӯи таракқи ва такомул равон аст, бояд пайваста мутобиқи пешрафтҳо ва таҳаввулотҳои замон ганҷинаи вожаҳои ҳудро такмил ва ғанӣ созад. Истилоҳоти сиёсӣ ҳамчун мафҳуми махсуси соҳаи муошират дар сиёсат дорои дақиқият ва истифодаи ягона дар матнҳои сиёсӣ мебошанд [3].

Хусусияти махсуси истилоҳоти сиёсӣ дар он зоҳир мегардад, ки онҳо дорои шумораи зиёди истилоҳот-ихтисораҳо мебошанд [4]. Дар он ифода меёбад, ки тадқиқотҳои махсус, ки дорои асоси илмӣ-методӣ буда, барои бартараф намудани мушкилот зимни тарҷумаи ихтисораҳои истилоҳоти сиёсӣ вомеҳӯранд, ҳанӯз нокифоя мебошанд [5]. Ҳамчунин луғатномаҳои истилоҳии дузабона оид ба сиёсати байналмилалӣ, ки дар онҳо муодили дурусти калимаҳои сиёсӣ ва намунаи истифодаи онҳо оварда шуда бошанд, ҳале маҳдуданд [6].

Навигарии илмӣ мақолаи мазкур дар он ифода меёбад, ки бори аввал усули муқоисавии таҳқиқот барои муайян намудани қонуниятҳои истифодаи воҳидҳои гуногуни ихтисорӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ дар соҳаи сиёсат ва муносибатҳои байналмилалӣ татбиқ гардидааст. Дар заминаи таҳлил ва муқоисаи маводи забонӣ тарзи мушаххаси тарҷума ва баргардони ихтисораҳои сиёсӣ аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ таҳия ва пешниҳод шудааст.

Асоси назариявии мақола ба таҳқиқотҳои олимону муҳаққиқони ватанию хориҷӣ дар соҳаи истилоҳотшиносӣ таъя мекунад, аз ҷумла қорҳои Арнолд И.В., Аҳманова О.С., Барҳударов Л.С., Қоршунов С.И., Лейчик В.М., Реформатский А.А., Склярёвская Г.Н., Антрушина Г.В., Қуткина А.Ю., Назарзода С., Норматов М., Нуров П., Мусоямов З.М., Мухторов З., Қалонтаров Я.И. [1, 12].

Аҳамияти амалии мақола дар он ифода меёбад, ки дар раванди таҳқиқ восита ва усулҳои тарҷумаи ихтисораҳои сиёсӣ аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ муайян ва пешниҳод гардидааст [13]. Натиҷаҳои бадастомада метавонанд дар чараёни омӯзиши ғанҷҳои забоншиносӣ, аз ҷумла дар қорҳои тарҷумаи ҳатӣ ва шифохӣ, инчунин дар ғайриқисмати қасбии тарҷумонҳои диаҳронӣ ва синҳронӣ васеъ истифода бурда шаванд [14]. Ҳамчунин рӯйхат ва таҳлили ихтисораҳои сиёсӣ бо забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ метавонад ҳамчун маводи ёрирасон ҳангоми таҳияи луғатҳо, қитобҳои дарсӣ ва қорҳои илмӣ дар соҳаи забоншиносӣ ва тарҷумашиносӣ мавриди истифода қарор гирад [15].

Дар чараёни таҳқиқи масъалаи мазкур як қатор методҳои илмӣ тадқиқотӣ истифода шудаанд, ки барои таҳлили ҳамаҷонибаи мавод замина фароҳам овардаанд.

¹ Муҳаммадҷусуф Муҳаммадия – унвонҷӯи кафедраи забонҳои хориҷии назди Раёсати тайёр кардани кадрҳои илмӣ АМИТ

Методи интихоби маводи амалӣ, ки тавассути он намудҳои ихтисораҳои сиёсӣ аз манбаъҳои гуногуни илмӣ ва иттилоотӣ ҷамъоварӣ гардидаанд [16];

Методи мушоҳидаи забоншиносӣ, ки имкон медиҳад хусусиятҳои сохторӣ ва маъноӣ ихтисораҳо мавриди омӯзиш қарор гиранд. Ба андешаи Н.М. Шанский, «мушоҳидаи усули асосии омӯзиши воқеиятҳои забонӣ мебошад» [17, с. 25].

Методи таҳлили концептуалӣ, ки барои муайян намудани мазмун ва мафҳуми асосии ихтисораҳо истифода мегардад [18];

Методи таҳлили дистрибутивӣ, ки бо ёрии он мавқеъ ва тарзи истифодаи ихтисораҳо дар матнҳои гуногун баррасӣ мешаванд [19];

Тавре ки В. Н. Ярцева қайд мекунад, «таҳлили муқоисавӣ барои муайян намудани хусусиятҳои умумӣ ва махсуси забонҳо мусоидат менамояд» [20, с. 43].

Яке аз хусусиятҳои хоси забонҳои муосир шумораи зиёди ихтисороти калимавӣ мебошад. Имрӯзҳо онҳоро ҳам дар нутқи шифоҳӣ ва ҳам дар нутқи хаттӣ (дар ҳуччатҳо) зиёд вохӯрдан мумкин аст [21]. Ихтисора дар забон ба таври объективӣ қонуниятҳои хоси худро дорад, бинобар ин омӯзиши сохтор ва рушди онҳо, инчунин ҷойи онҳо дар низоми забон муҳим мебошад [22].

Тавре ки Д. И. Алексеев қайд мекунад, «душвориҳои омӯзиши ихтисораҳо пеш аз ҳама ба гуногунмаъноӣ ва гуногунии сохтори онҳо вобаста мебошанд» [23, с. 56]. Ба андешаи А. Д. Швейтсер, «воҳидҳои ихтисорӣ на танҳо шаклҳои кӯтоҳшудаи калимаҳо, балки рамзҳо, аломатҳои шартӣ, навиштаҳои стенографӣ ва мнемографиро низ дар бар мегиранд» [24, с. 72].

Аз нуқтаи назари калимасозӣ ва этимология, ихтисораҳо ба гурӯҳи воҳидҳои мураккаб дохил мешаванд, зеро онҳо тавассути кӯтоҳ намудани қисмҳои таркибии калима ё ибора ба вучуд меоянд. Ихтисоркунӣ яке аз усулҳои муҳими калимасозии морфологӣ мебошад, ки дар он қисми муайяни таркиби овозии калима ихтисор мегардад.

Пайдоиш ва рушди ихтисораҳо таърихи тӯлонӣ дошта, аз асри XV то имрӯз марҳалаҳои гуногуни ташаккулро паси сар намудааст. Бо вучуди ин, омӯзандагони забонҳои хориҷӣ на ҳама ба омӯзиши чунин воҳидҳо тавачҷӯҳӣ кофӣ медиҳанд. Дар айни замон, омӯзиши ихтисораҳо аҳамияти махсус дорад, зеро бе дарки онҳо тасаввури пурраи низоми калимасозии забон ғайриимкон мебошад.

Имрӯз ихтисораҳо амалан дар тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон истифода мешаванд. Онҳо махсусан дар соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, ҳарбӣ, технологияҳои компютерӣ ва матбуоти даврӣ мавқеи устувор пайдо кардаанд. Истифодаи васеи чунин воҳидҳо ба рушди равандҳои иртиботӣ мусоидат намуда, барои сарфаи вақт ва воситаҳои забонӣ шароити мусоид фароҳам меорад.

Нақши ихтисораҳо дар луғатшиносии забони англисии муосир хеле назаррас мебошад. Онҳо барои кӯтоҳ ва равшан ифода намудани фикр, сабук гардонидани нутқ ва содда намудани номҳои тӯлонӣ дар услуби расмӣ-коргузорӣ хизмат мекунанд. Бисёре аз ихтисораҳо, ки аввал дар доираи соҳаҳои махсус истифода мешуданд, тадриҷан ба луғати умумии забон ворид гардида, ба воҳидҳои мустақили луғавӣ табдил ёфтаанд.

Ба андешаи муҳаққиқон раванди тарҷумаи ихтисораҳо бояд ба меъёрҳои умумии тарҷума таъянад. Дар ин раванд нигоҳ доштани мувофиқати маъноӣ байни воҳидҳои ду забон, дурусти интиқол додани мазмун ва риояи хусусиятҳои истилоҳӣ аҳамияти калон дорад. Ҳангоми тарҷумаи ихтисораҳо муҳим аст, ки маъно ва вазифаи коммуникативии онҳо то ҳадди имкон пурра ва дақиқ ифода карда шавад:

1. Муҳтавои он бо воситаҳои мувофиқи забони тарҷума (муродифҳо, аналогҳо) тарҷума карда мешавад ва ё;

2. бо қисман ё пурра нигоҳ доштани шакл (калимаҳои иқтибосшуда, транскрипсия, транслитератсия) ба матн гузаронида мешаванд.

Равандҳои сохти калимасозӣ ҳангоми ихтисора дар забони англисӣ на танҳо ба хусусияти сифатнокӣ, балки ба тағйиротҳои шумораи микдорӣ ҳам вобастагӣ дорад. Ҳамин тариқ, эҷоду зичии тасвири иловашудаи калимаҳо ба василаи аффиксҳо, сутуни худро гузошта, моҳияти озоди худро тасвир менамояд. Дар навбати худ ба шакли калимаи аслии асос гузошта, таъкид менамояд, ки аз ҷиҳати дигар ихтисора шояд, чун ифоданок истисно шуда, то ин ки қисми асосии решаи калимаро кӯтоҳ кунад. Шаклҳои навиштаҷот ва нутқи ғўфтуғуии забони англисӣ,

хар як вазифаи ихтисоракунии ҳудашонро доранд. Баъзан вақт дар он ҷое, ки амалан мухтасаршавӣ оғоз мегардад, гуфтан душвор аст. Ихтисораҳои калимаҳо аз рӯи ибораҳои ихтисоршавандаи графӣ иборат мебошад. Раванди ихтисоршавии калима на танҳо калимасозӣ маҳдуд мекунад, балки бисёри ибораҳо ҳам дар раванди муошират ихтисор мекунад. Бинобар ин истилоҳи ихтисораи калимаҳо дар як давра ба таври оддӣ ва ҳам ба таври марбут ба ихтисораҳои ибораҳо ба таври ҳар калима бояд ба эътибор гирифта шавад. Фарқи миёни ихтисораи калимаҳо дар нутқи хаттӣ ва фазои суҳбати шифоҳӣ дида мешавад. Ихтисораи калимаҳо дар нутқи хаттӣ аз рӯи ҷадвали ихтисораҳо ҳақиқатан ба як натиҷае мерасанд, ки аломатҳои калимаҳои тасвиркардашуда ва ибораҳо бо суръати баланди такроршаванда ба вуҷуд омада, дар соҳаҳои мухталифи фаъолияти инсонҳо кор фармуда мешавад.

Ихтисораҳо ҳамеша яке аз мавзӯҳои муҳими таҳқиқоти забоншиносӣ ба ҳисоб мерафтанд. Сабаби чунин таваҷҷуҳ пеш аз ҳама ба истифодаи густурда ва пайваста афзоишбанди воҳидҳои ихтисорӣ дар забонҳои гуногун, бахусус дар забони англисии муосир, вобаста мебошад.

Дар рушди назарияи ихтисора саҳми муҳаққиқоне, ки дар заминаи забонҳои гуногун таҳқиқот анҷом додаанд, назаррас аст. Дар доираи забонҳои славянӣ корҳои илмӣ Алтайская, Алексеев ва Могилевский аҳамияти муҳим доранд. Дар забони олмонӣ таҳқиқоти Павлов, дар забони фаронсавӣ корҳои Подрезова, Редозубов ва Шаповалова, инчунин дар забони англисӣ пажӯҳишҳои Потапова, Сегаль, Соколенко, Волошин, Борисов, Семенова, Шевчук ва Е.А. Дюжикова барои ташаккули назарияи ихтисора заминаи илмӣ фароҳам овардаанд.

Ҳамзамон, таҳқиқоти муқоисавӣ низ дар омӯзиши ихтисораҳо мавқеи муҳим доранд. Аз ҷумла, муҳаққиқон Гяч, Гак, А.Н. Елдышев ва Экономов хусусиятҳои ихтисораҳоро дар ҷанд забон муқоиса намуда, умумият ва фарқиятҳои онҳоро таҳлил кардаанд. Ин гуна таҳқиқот ба муайян намудани қонуниятҳои ташаккул ва истифодаи ихтисораҳо дар гурӯҳҳои гуногуни забонӣ мусоидат намудааст.

Забоншиносони хориҷӣ дар баробари баррасии масъалаҳои умумии ихтисора, ба таҳқиқи робитаи он бо калимасозӣ низ диққати ҷиддӣ додаанд. Масъалаи ҳудуди байни ихтисора ва калимасозӣ дар корҳои Е.С. Кубрякова ва Е.А. Дюжикова мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Сохтори формалӣ ва муносибати ихтисораҳо бо воҳидҳои таркибӣ аз ҷониби Волошин ва Борисов тавсиф шудааст.

Таҳқиқоти олимоне чун Sunden, Stern, Schlauch, Шеляховская ва Сапогова бештар ба принсипҳои гурӯҳбандӣ ва таснифи воҳидҳои ихтисорӣ бахшида шудаанд. Баъдан Marchand, Каховская, Могилевский ва А.Н. Елдышев хусусиятҳои муқоисавии ихтисораҳоро дар забонҳои славянӣ, германӣ ва романӣ таҳлил намудаанд. Илова бар ин, олимони Борисов, Нелюбин, Шевчук, Краев, Коровушкин, Солопов ва Ожогин навъҳои гуногуни гурӯҳбандии ихтисораҳоро пешниҳод карда, хусусиятҳои ташаккули ихтисораҳои ҳарбӣ ва илмӣ-техникиро шарҳ додаанд.

Баъзе муҳаққиқон ҷанбаҳои амалии истифодаи ихтисораҳоро низ омӯхтаанд. Масалан, Горшунов масъалаи прагматикаи ихтисораҳоро таҳқиқ кардааст. Фаъолияти ихтисораҳо дар матн аз ҷониби Бессонова, истифодаи онҳо дар услуби публицистӣ аз ҷониби Косарева ва нақши онҳо дар матнҳои рӯзномавӣ ва бадеӣ аз ҷониби Ярмашевич ва Курило мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Бо вуҷуди таҳқиқоти сершумор, масъалаи ихтисораҳо то ҳол пурра ҳалшуда ҳисобида намешавад. Як қатор ҷанбаҳои муҳими ин падида ҳанӯз ба таҳқиқоти амиқ ниёз доранд. Ин ҳолат пеш аз ҳама ба тағйироти нави забонӣ ва пайдоиши муносибатҳои когнитивӣ-дискурсивӣ вобаста мебошад, ки дар шароити рушди иртиботи муосир аҳамияти бештар пайдо мекунад.

Бояд қайд кард, ки ҳангоми таҳлилу баррасии мавзӯҳо ба ҳулосае омадем, ки ихтисора бо доштани функцияи анқариб пурраи унвонӣ нисбат ба истилоҳ ва исми хос бо муродиф ва номгӯи ҳамон референт дар забони тарҷумашаванда ва дар мавриди ҷой надоштани чунин муродиф ба номгӯи муродифи ба он наздик тарҷума мешавад (мисол, тоҷикӣ. -САҲШ, англисӣ-Registry Office).

Моҳияти чунин тарҷумаро метавон тарҷумаи шартӣ арзёбӣ намуд, зеро он на ҳамеша маънои мустақил дорад ва бештар ҳамчун шакли кӯтоҳшудаи ифодаи мазмунӣ воҳиди асосӣ

истифода мешавад. Дар чунин ҳолат ҳангоми тарҷума нигоҳ доштани мувофиқати маъноӣ ва мазмунӣ асли аҳамияти муҳим дорад.

Дар адабиёти илмӣ-техникӣ ва иқтисодии англисӣ ва амрикоӣ шумораи зиёди ихтисораҳои шаклан гуногун ба назар мерасанд. Ин ихтисораҳо ҳам дар шакли калимаҳои алоҳида ва ҳам дар шакли ибораҳои кӯтоҳшуда истифода мешаванд. Маҳз ҳамин гуногунӣ раванди омӯзиш ва тарҷумаи онҳоро мураккаб мегардонад.

Дар замони муосир тамоюли сохтани воҳидҳои нави луғавӣ тавассути кӯтоҳ намудани калимаҳо ва ибораҳои мавҷуда хеле густариш ёфтааст. Сабаби асосии чунин раванд дар он аст, ки бисёре аз калимаҳо ва ибораҳои мураккаб ҳаҷман калон ва дар истифода ноқулай мебошанд. Аз ин рӯ, дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ кӯшиш ба ҳарч дода мешавад, ки онҳо дар шакли кӯтоҳтар, сода ва қулай ифода карда шаванд.

Усули мазкури компрессивии интиқоли маъноӣ луғавии воҳидҳо, ки истилоҳҳои ба худ маъноӣ муайяндошта мебошанд, бешубҳа бисёр қулай буда, метавонанд дар забони илм ва дигар забонҳои соҳавӣ васеъ истифода карда шаванд. Бо назардошти «муфидноқӣ» чунин намуд воҳидҳои луғавӣ мушкилиҳои бешуморе ба миён меоянд, ки пеш аз ҳама ба тарҷумаи онҳо аз забони англисӣ ба тоҷикӣ ва ба маънидодкунии онҳо ҳамчун истилоҳи махсус алоқаманд мебошанд.

Пурмазмунӣ ва зичии маъноӣ ихтисораҳо яке аз хусусиятҳои муҳими адабиёти махсус ба ҳисоб меравад, зеро онҳо яке аз воситаҳои асосии мутобиқ ва фишурда ифода намудани маълумот мебошанд. Ихтисораҳо имкон медиҳанд, ки мазмунӣ зиёд бо шакли кӯтоҳ ва дақиқ пешниҳод гардад, ки ин барои матнҳои илмӣ, техникӣ ва соҳавӣ хеле муҳим аст.

Бо вучуди ин, гуногуншаклии тарзи ташаккули ихтисораҳо дар забони англисӣ ҳангоми тарҷумаи онҳо ба забони тоҷикӣ мушкilotи муайян ба вучуд меорад. Ин мушкilot махсусан дар ҳолатҳои бештар эҳсос мешавад, ки муаллифон ихтисораҳоро дар матн шарҳ ё рамзкушоӣ намеkunанд. Дар чунин вазъият тарҷумон бояд маъно ва соҳаи истифодаи ихтисораро мустақилона муайян намояд.

Ҳангоми кор бо ихтисораҳо инчунин бояд ба назар гирифт, ки то имрӯз меъёрҳои ягонаи байналмилалӣ ва милли оид ба истифода ва тарҷумаи онҳо пурра ташаккул наёфтаанд. Аз ҳамин сабаб, бисёре аз ихтисораҳои англисӣ дар забони тоҷикӣ муодили мустақим ё муродифи дақиқ надоранд ва тарҷумаи онҳо ба шарҳу тавзеҳ ё истифодаи шаклҳои тавсифӣ ниёз пайдо меkunанд.

Дар мавриди тарҷума тавассути кӯмаки дигар усулҳои махсуси интиқоли ин ё он истилоҳ ба роҳ монда мешавад. Аммо вучуд надоштани муродифи бевосита ба қисман гум кардани маъноӣ калимаи тарҷумашаванда оварда мерасонад, обуранги семантикии он аз байн меравад. Дар масъалаи фаъолияти тарҷумонӣ мушкили зиёдро ихтисораи дар усули аз матн ба вожагӣ эҷод меkunанд. Чунин ихтисораҳо танҳо ба доираи маҳдуди мутахассисон маълум буда, аксар вақт бе ягон маънидодкунии пеш оварда мешаванд.

Рӯйхати ихтисораҳо аз рӯи тартиби алфбӣ дар боби махсус дар охири дилҳош луғат оварда мешавад.

Аз ин рӯ, ҳангоми тарҷумаи ихтисораҳо бояд ба он диққат дод, ки дар забони англисӣ шумораи зиёди ихтисораҳои омонимӣ мавҷуданд. Яъне як шакли ихтисорӣ метавонад вобаста ба соҳаи истифода чанд маъно дошта бошад. Ин ҳолат аз тарҷумон интиқоби бодикқат ва дурусти маъноӣ лозимро талаб менамояд. Масалан, ихтисораи **EP** метавонад маъноҳои гуногунро ифода намояд: *electric primer, equipment part, extreme pressure* ва ё *earth plate*. Аз ин бармеояд, ки танҳо бо таъна ба шакли зохирии ихтисора муайян намудани маъноӣ он имконнопазир буда, матн ва муҳити истифода нақши асосӣ меboзанд.

Афзоиши шумораи ихтисораҳо дар забони англисӣ раванди тадриҷӣ ва қонуниятнок мебошад. Бисёре аз воҳидҳои кӯтоҳшуда дар натиҷаи мутобиқшавии калимаҳои иқтибосӣ ба низоми фонетикӣ ва луғавии забони англисӣ ба вучуд омадаанд.

Масалан, калимаи фаронсавӣ *desporter* дар забони англисӣ шакли кӯтоҳи *sport*-ро гирифта, маъноӣ нав касб намудааст. Ҳамчунин калимаи латинӣ *permanent* дар нутқи гуфтугӯӣ ба шакли *perm* истифода мешавад. Аз ибораи латинӣ *mobile vulgus* тавассути ихтисоркунӣ калимаи *mob* ба вучуд омадааст. Калимаи *fan* низ аз шакли кӯтоҳшудаи *fanatic* ё *fanaticus* пайдо

гардидааст. Ин мисолҳо нишон медиҳанд, ки ихтисоркунӣ дар забони англисӣ танҳо воситаи сарфаи нутқ набуда, яке аз роҳҳои ташаккули воҳидҳои нави луғавӣ низ мебошад.

Бисёре аз муҳаққиқон паҳншавии ихтисораҳоро ба суръати баланди зиндагии муосир вобаста медонанд. Гарчанде чунин назар то андозае мантиқӣ ба назар мерасад, аммо танҳо бо ҳамин омил шарҳ додани ин падида кофӣ нест. Дар ин ҷо омилҳои забоншиносӣ низ нақши муҳим доранд. Аз ҷумла, ихтисораҳо воситаи мутобиқ сохтани калимаҳои хориҷӣ ба хусусиятҳои фонетикӣ ва сохтори забони англисӣ мебошанд.

Дар матбуоти рӯзномаву маҷаллаҳои англисӣ истифодаи ихтисораҳо хеле маъмул аст. Аксаран номҳои ташкилотҳо, ҳизбҳо, иттифокҳои касаба ва вазифаҳо дар шакли ихтисорӣ оварда мешаванд. Баъзе аз ин ихтисораҳо барои хонандагон шинос буда, ба шарҳу тавзеҳи иловагӣ ниёз надоранд, вале қисми дигар ҳамроҳ бо рамзкушоии маъноӣ истифода мешаванд.

Махсусан дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико номҳои иттифокҳои касаба бештар дар шакли ихтисора истифода мегарданд. Масалан, **CIO** (*Congress of Industrial Organizations*)-Конгресси ташкилотҳои саноатӣ ва **AFL** (*American Federation of Labor*)-Федератсияи меҳнати Амрико аз ҷумлаи чунин ихтисораҳо мебошанд. Ин гуна воҳидҳо яке аз хусусиятҳои муҳими услуби публисистии забони англисии муосир ба ҳисоб мераванд.

Робитаи мутақобилаи калимаҳои кӯтоҳшуда бо прототипаш робитаи калон доранд. Дар тағйироти эҳтимолии ду имконият бояд қайд карда шаванд:

1. Шакли кӯтоҳшудаи ихтисора метавонад ҳамчун як вариант ё синоними гуногунии аз шакли пурраи шуморадор, услубӣ ва баъзан эмотсионалӣ баён карда шавад, чунки прототипи услубӣ ва эмотсионалӣ бошад. Масалан: **doc -doctor; exam -examination**. ҳамчунин дар исмҳои хос: **Becky-Rebecca, Frisco -San Francisco, Japs -the Japanese**;

2. қисми ихтисора тамоми вақт метавонад аз тарафи шунаванда мукамал карда шавад, то ки пайвастагӣ миёни прототип ва шакли кӯтоҳ гум шавад. Робитаи миёни прототип ва ихтисора дар ин маврид ба манзумаи фарҳангии луғавӣ муосир ва намудҳо аз ҷиҳати марбут ба мамзуи асосӣ барои таҳлили синхронӣ тааллуқ доранд. Бештар дар омӯзиши муносибатҳои алоқадоршта байни прототипӣ ва ихтисораи вожае, ки дар он бояд ду калимаҳои синонимӣ ва ҳангоми фарқияти ҳамон вожа дида шуданд, равшан нест.

Дар ҳолати муқобилияти зиёд иртибот танҳо этимологӣ шуда метавнад. Аломат ё маъноӣ луғавӣ-грамматикӣ ё ҳар ду боз метавонад тағйир ёбанд, ки ин ихтисора калимаи алоҳида мешаванд. Дар натиҷа ҷуфти дигари этимология шуда метавонанд.

Дар забони англисӣ навишти ихтисораҳо устувор нестанд. Ҳамон як ихтисора ҳам бо ҳарфи калон ва ҳам бо ҳарфи хурд навишта мешавад. Баъзан бо нуктаҳо ҷудо мешаванд, баъзан якҷоя навишта мешаванд.

Қисми ихтисораҳо (ихтисораи графикӣ) танҳо дар нутқи хат истифода мешаванд, аммо дар нутқи шифохӣ ба онҳо калимаҳои пурраҳарф мувофиқанд. Дигар ихтисораҳо ҳам дар нутқи хатӣ ва ҳам дар нутқи шифохӣ истифода мешаванд, ки дар ин маврид мо табиист, ки ба як намуни калимасозӣ сару кор дорем.

Яке аз нозукии асосие, ки боиси баҳси зиёди олимону муҳаққиқон қарор гирифтааст ин аст, ки оё шаклҳои кӯтоҳшуда ва асли бояд алоҳида ҳисобида шаванд? Бархе аз забоншиносон ақидае доранд, ки ду воҳиди хабарии калима «**exam and examination**» аз рӯи маъно тафовут надоранд, аммо фақат дар услуби истифода кӯтоҳ шудаанд. Барои татбиқ кардани истилоҳи кӯтоҳшудаи воҳиди калима ҳатто мебошад. Дар ҳақиқат ин воҳиди калимаи ихтисоршуда варианти аслии калима мебошад. Масалан, **exam** варианти калимаи «**examination**» мебошад.

Дигар забоншиносон чунин меҳисобанд, ки ҳатто вақте калимаҳои аслий, умуман дар шакли ихтисорашавиашон бо тафовути оҳанги ҳиссиёти маънидошта истифода мебаранд. Онҳо ҳарду ҳамин тавр ду калимаи возеҳ шинохта мешаванд. Агар баҳодиҳии ҷараёни амали ихтисораи калима пазируфта шавад, фарқияти асосии миёни ихтисораи калимаҳо ва раванди оддии калимасозӣ, чунин ба таври аффиксалӣ, мураккабсозӣ ва ғайра нишон дода мешавад. Инро дар хотир бояд дошт, ки калимаҳо ба воситаи аффиксалӣ сохта мешаванд. Масалан, дорои хусусияти таркиби мураккаб ва маъноӣ ҳастанд. **teach—teacher, develop—development, usual—unusual** ва ғайра. Дар ҳолате калимае ихтисор намешавад, ки ихтисори калимаҳо сохтори калимаҳои оддӣ мебошад. Чӣ тавре, ки дар боло зикр гардид, дар бештари мавридҳо тавре дар

шакли бештари калимаҳо ҳамин маънои луғавиро дорост. Зеро, ки онҳо аз ҳаминҷо сарчашма мегиранд. Хусусияти дигари калима вижагии калимаи мухтасаршуда мебошад. Агар раванди вобастагӣ вучуд надошта бошад. Дар бештари маврид, ки тадқиқоти забоншинос то ҳол онҳоро пурра тасдиқ накардааст.

Ихтисора ҳамчун яке аз усулҳои нисбатан ҷавони калимасозӣ шинохта мешавад. Аз ҳамин сабаб омӯзиши илмӣ ин падида нисбат ба дигар усулҳои калимасозӣ дертар оғоз гардидааст. Дар солҳои 50-уми асри XX забоншинос И.Н. Арнолд кӯшиш намуд, ки ихтисораҳои забони англисиро аз рӯи намуд гурӯҳбандӣ намояд. Ӯ ихтисораро ба усулҳои дуҷумдараҷаи калимасозӣ мансуб дониста, усулҳои аффиксатсия ва конверсияро воситаҳои асосӣ ва пурмахсули калимасозӣ ҳисобидааст. Бо вучуди ин, имрӯз метавон гуфт, ки ихтисораҳо дар забони англисии муосир ба яке аз усулҳои ғаёл ва серистеъмоли калимасозӣ табдил ёфтаанд.

Дар тавсифи намудҳои ихтисора И.В. Арнолд байни мафҳумҳои «ихтисора» ва «кӯтоҳкунӣ» фарқи ҷиддӣ намегузорад. Ба андешаи ӯ, ихтисора ё кӯтоҳкунии калима як навъи калимасозии морфологӣ мебошад, ки дар он қисми муайяни таркиби овозии калима ихтисор карда мешавад. Бо вучуди ин, ба назари мо байни ин ду мафҳум тафовут вучуд дорад. Кӯтоҳкунӣ бештар ба шакли ихтисоршудаи як калимаи алоҳида дахл дорад, дар ҳоле ки ихтисора асосан натиҷаи кӯтоҳ намудани ибора ё таркиби чандкалимагӣ мебошад.

Аз рӯи хусусиятҳои шаклӣ кӯтоҳшавии калимаҳо ба чанд навъи асосӣ ҷудо мешаванд:

1. **Афферезис (apheresis)** — ихтисор шудани қисми аввали калима. Масалан: *telephone - phone, example - sample, defence - fence*.

2. **Синкопа (syncope)** — партофта шудани қисми миёнаи калима. Масалан: *madam → ma'am, market - mart, never - ne'er*.

3. **Апокопа (apocope)** — кӯтоҳ шудани қисми охири калима. Масалан: *advertisement - ad, veteran - vet, mathematics - math, permanent - perm*.

Баъзан якҷанд навъи кӯтоҳкунӣ дар як вақт мушоҳида мешавад. Масалан, дар калимаҳои *influenza - flu, refrigerator - fridge* ё *perambulator - pram* якҷояшавии усулҳои гуногуни ихтисоршавӣ ба назар мерасад.

Дар баъзе ҳолатҳо шакли кӯтоҳшудаи калима тадриҷан ҷойи шакли пурраи онро мегирад. Масалан, пас аз паҳн шудани шакли *van*, калимаи пурраи *avantgarde* қариб аз истифода баромадааст. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки дар забони англисӣ раванди ихтисоршавӣ нисбат ба бисёр забонҳои дигар ғаёлтар мебошад.

Ихтисора метавонад на танҳо ба як калима, балки ба тамоми ибора низ дахл дошта бошад. Дар чунин маврид баъзе ҷузъҳои ибора партофта шуда, маъно аз матн ғаҳмида мешавад. Ин падида дар забоншиносӣ бо номи эллипсис маълум аст. Масалан: *the grocer's (shop) is mineral (water)*. Дар чунин мисолҳо қисми ҳазфшуда аз вазъият ва маънои умумии ҷумла муайян мегардад.

Аз рӯи гурӯҳбандии пешниҳоднамудаи И.В. Арнолд баъзе навъҳои ихтисораҳо, аз ҷумла ихтисораҳои ҳичӣ ва воҳидҳое, ки аз қисми аввали як калима ва қисми дигари калимаи дигар сохта шудаанд, пурра фаро гирифта намешаванд. Аз ҳамин сабаб, мо зарур шуморидем, ки таснифи нисбатан мукамал ва фарогири ихтисораҳои забони англисиро пешниҳод намоем, ки ҳамаи намудҳои асосии ихтисоркуниро, новобаста аз дараҷаи маҳсулнокии онҳо, дар бар гирад. Дар асоси мулоҳизаҳои мазкур мо мафҳумҳои «кӯтоҳкунӣ» ва «ихтисора»-ро аз ҳам ҷудо менамоем. Дар забони англисӣ навъҳои зерини ихтисораҳоро метавон мушаххас кард:

1. ихтисораҳои ҳарфӣ;
2. ихтисораҳои ҳичӣ;
3. ихтисораҳои қисмӣ;
4. ихтисораҳои омехта;
5. ихтисораҳои рақамӣ;
6. калимаҳои кӯтоҳшуда.

Ихтисораҳои ҳарфӣ аз ҳарфҳои аввали калима ё ибора таркиб ёфта, ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

а) **ихтисораҳои овозӣ**, ки ҳамчун як калима талаффуз мешаванд. Масалан: *ASAP* (*as soon as possible* - ҳарчи зудтар), *UEFA* (*Union of European Football Associations* - Иттиҳоди ассотсиатсияҳои футболі Аврупо).

б) **ихтисораҳои ҳарфхон**, ки ҳарф ба ҳарф хонда мешаванд. Масалан: *BST* (*British Summer Time* - вақти тобистонаи Британия).

Ихтисораҳои ҳичой аз ҳичоҳои аввали калимаҳо ташкил меёбанд. Масалан: *lips* аз *liberals*.

Ихтисораҳои омехта унсурҳои чанд навъи ихтисораро дар бар мегиранд. **Масалан: *Rt Hon* (*Right Honourable* - оликадр, муҳтарам).**

Ихтисораҳои қисмӣ аз як қисми калима ва калимаи пурра таркиб меёбанд. Масалан: *H-bomb* (*Hydrogen bomb* - бомбаи ҳидрогенӣ), *H-bag* (*handbag* - сумкаи занона), *X-card* (*Christmas card* - табрикномаи солинавӣ).

Калимаҳои кӯтоҳшуда бештар дар нутқи гуфтугӯӣ ва жаргонӣ истифода мешаванд, гарчанде баъдан метавонанд ба истилоҳоти илмӣ-техникӣ низ ворид шаванд. Масалан: *prop* (*propeller*), *proto* (*prototype*), *copter* (*helicopter*).

Калимаҳои кӯтоҳшуда вобаста ба тарзи ихтисоршавӣ ба чанд гурӯҳ чудо мешаванд:

а) кӯтоҳшавии қисми охири калима, ки қисми аввал боқӣ мемонад: *sub* (*submarine*), *lube* (*lubrication*);

б) кӯтоҳшавии қисми аввал, ки қисми охир боқӣ мемонад: *chute* (*parachute*);

в) партофта шудани қисми миёнаи калима: *Ry* (*railway*);

г) нигоҳ доштани ду ҳичоӣ асосӣ: *ammo* (*ammunition*), *memo* (*memorandum*).

Ҳамин тариқ, имрӯз дар омӯзиши ихтисораҳо маҷмӯи муайяни масъалаҳои илмӣ ташаккул ёфтааст, ки тадқиқи онҳо ба самти мустақили забоншиносӣ табдил гардидааст. Ба ин масъалаҳо пайдоиш ва рушди ихтисораҳо, хусусиятҳои иҷтимоӣ ва лингвистии онҳо, гурӯҳбандии сохторию маъноӣ, нақши онҳо дар низоми калимасозии забон ва тамоюлҳои рушди минбаъдаи ҷунун вохидҳо дохил мешаванд.

Бо вучуди ин, бисёр масъалаҳои марбут ба ихтисораҳо ҳанӯз таҳқиқоти амикро талаб мекунанд. Хусусан, омӯзиши робитаи ихтисораҳо бо тафаккур, мантиқ ва ғайолияти эҷодии инсон дар забоншиносии муосир аҳамияти бештар пайдо намудааст. Ихтисораҳо имрӯз амалан дар тамоми соҳаҳои ғайолияти инсон истифода мешаванд, вале бештар дар сиёсат, иқтисод, ҳарбӣ, технологияҳои компютерӣ ва воситаҳои ахбори омма паҳн гардидаанд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка / И.В. Арнольд. – М.: Флинта, 2012. – pp. 1-450.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – pp. 1-606.
3. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура / В.М. Лейчик. – М.: ЛКИ, 2009. – pp. 1-312.
4. Реформатский А.А. Введение в языковедение / А.А. Реформатский. – М.: Аспект Пресс, 2007. – pp. 1-536.
5. Складская Г.Н. Терминология и терминография / Г.Н. Складская. – СПб.: Наука, 2010. – pp. 1-280.
6. Куткина А.Ю. Политическая терминология в современном языке / А.Ю. Куткина. – М.: Наука, 2015. – pp. 1-250.
7. Бархударов Л.С. Язык и перевод / Л.С. Бархударов. – М.: Международные отношения, 1975. – pp. 1-240.
8. Коршунов С.И. Теория и практика перевода / С.И. Коршунов. – М.: Высшая школа, 2004. – pp. 1-350.
9. Назарзода С. Забони тоҷикӣ ва масъалаҳои истилоҳот С. Назарзода. – Душанбе: Ирфон, 2018. – pp. 1-220.
10. Норматов М. Асосҳои истилоҳшиносии тоҷик / М. Норматов. – Душанбе: Дониш, 2015. – pp. 1-300.
11. Нуров П., Мусоямов З.М. Истилоҳоти сиёсӣ ва хусусиятҳои онҳо / П. Нуров, З.М. Мусоямов. – Душанбе: Эр-граф, 2020. – pp. 1-260.

12. Калонтаров Я.И. Луғат ва истилоҳоти сиёсӣ дар забони тоҷикӣ / Я.И. Калонтаров. – Душанбе: – Дониш, 2019. – pp. 1-310.
13. Шанский Н.М. Лингвистические наблюдения и анализ языковых явлений Н.М. Шанский. – Москва: Просвещение, 1985. – 256 с.
14. Ярцева В.Н. Сравнительно-типологические исследования языков / В.Н. Ярцева. – Москва: Наука, 1981. – 320 с.
15. Алексеев Д.И. Сокращенные слова в русском языке / Д.И. Алексеев. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1979. – 328 с.
16. Швейтсер А.Д. Теория сокращений и аббревиации в современном языкознании / А.Д. Швейтсер. – Москва: Наука, 1983. – 240 с.

МАФҲУМ ВА ВАЗИФАҲОИ ИХТИСОРАҲО ДАР ЛЕКСИКОЛОГИЯИ МУОСИРИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур мафҳум, хусусиятҳо ва вазифаҳои ихтисораҳо дар лексикологияи муосири забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавриди таҳлил қарор дода мешаванд. Ҳадафи асосии таҳқиқот муайян намудани нақши ихтисораҳо дар рушди захираи луғавии забон, сода намудани муошират ва мутобикшавии воситаҳои забонӣ ба талаботи ҷомеаи муосир мебошад. Дар раванди таҳқиқот усулҳои муқоисавӣ, тавсифӣ ва таҳлили лексикологӣ истифода шудаанд. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки ихтисораҳо ҳамчун яке аз воситаҳои фаъоли калимасозӣ дар ҳар ду забон мавқеи муҳим дошта, дар соҳаҳои сиёсӣ, илмӣ, техникӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ васеъ истифода мегарданд. Муайян карда шуд, ки истифодаи ихтисораҳо ба иқтисоди забонӣ, кӯтоҳии баён ва суръатбахшии муошират мусоидат менамояд. Ҳамчунин, монандӣ ва фарқияти сохториву маъноии ихтисораҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ баррасӣ шудаанд.

Калидвожаҳо: ихтисораҳо, лексикология, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, калимасозӣ, таҳлили муқоисавӣ, сохтори луғавӣ, муоширати муосир, забоншиносӣ, низомии луғат.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мухаммадия Мухаммадҷусуф -PhD-доктор аз рӯи ихтисоси 6D021300 - Забоншиносӣ (6D021302-Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ қиёсӣ ва муқоисавӣ, кафедраи забонҳои хориҷии назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Тел.: 111229498

ПОНЯТИЕ И ФУНКЦИИ АББРЕВИАТУР В СОВРЕМЕННО ЛЕКСИКОЛОГИИ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

В данной статье рассматриваются понятие, особенности и функции аббревиатур в современной лексикологии таджикского и английского языков. Основная цель исследования заключается в определении роли аббревиатур в развитии словарного состава языка, упрощении коммуникации и адаптации языковых средств к требованиям современного общества. В ходе исследования были использованы сравнительный, описательный и лексикологический методы анализа. Результаты исследования показывают, что аббревиатуры являются одним из наиболее активных способов словообразования и широко употребляются в политической, научной, технической, экономической и культурной сферах. Установлено, что использование аббревиатур способствует языковой экономии, краткости выражения и ускорению процесса общения. В статье также анализируются сходства и различия структурных и семантических особенностей аббревиатур в таджикском и английском языках.

Ключевые слова: аббревиатуры, лексикология, таджикский язык, английский язык, словообразование, сравнительный анализ, лексическая система, современная коммуникация, языкознание, семантика.

Информация об авторе: Мухаммадия Мухаммадҷусуф, PhD- доктор философии по специальности 6D021300 — Языкознание (по специальности 6D021302 — Сравнительно-историческое и сопоставительное языкознание). Кафедра иностранных языков при Президиуме (или Управлении) Национальной академии наук Республики Таджикистан.

THE CONCEPT AND FUNCTIONS OF ABBREVIATIONS IN THE MODERN LEXICOLOGY OF THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article examines the concept, features, and functions of abbreviations in the modern lexicology of the Tajik and English languages. The main aim of the research is to determine the role of abbreviations in the development of vocabulary, simplification of communication, and adaptation of language units to the demands of modern society. Comparative, descriptive, and lexicological methods of analysis were applied in the course of the study. The results show that abbreviations are among the most productive means of word formation and are widely used in political, scientific, technical, economic, and cultural spheres. It was determined that the use of abbreviations contributes to language economy, brevity of expression, and faster communication. The study also analyzes the similarities and differences in the structural and semantic features of abbreviations in the Tajik and English languages.

Keywords: abbreviations, lexicology, Tajik language, English language, word formation, comparative analysis, lexical system, modern communication, linguistics, semantics.

Information about the author: Muhammadiyai Muhammadyusuf, PhD- doctor of Philosophy in 6D021300 — Linguistics (on the specialty 6D021302 — Comparative-historical and Comparative Linguistics). Department of Foreign Languages, under the Presidium (or Directorate) of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan.

ВОЖАҲОИ ГҶИИШИ МАФҲУМҲОИ ХЕШУТАБОРӢ ДАР АШӢОРИ ШОИРОНИ ҲАВЗАИ АДАБИИ КӢЛОБ

СаломийӢ М.¹ Шокирчони К.²

ГҶишхони забони тоҷикӣ сарвати асосии ҳар як забон ба шумор рафта, инъикосгари таърихи гузаштаи забони мо ба шумор мераванд. Аксарияти вижагиҳои таърихии забон дар гҶишхони гуногуни забони тоҷикӣ боқӣ мондаанд, ки онҳо далели идома бахшидани забон дар марҳилаҳои гуногуни рушди таърихӣ мебошанд. Ба андешаи дигар, забони гуфторӣ манбаи асосии омӯзишу пажӯҳиши забон дар марҳилаҳои гуногуни рушду инкишофи ҷомеа ба шумор рафта, барои муайян кардани вижагиҳои хоси забон ва ё гҶиши ин ё он минтақа мусоидат мекунад.

Дар ин росто, гҶишҳи ҷанубии забони тоҷикӣ бо фарогирии гурӯҳҳои зиёди лаҳҷаҳо дар низоми луғавию маъноӣ ва сарфию нахви забони тоҷикӣ мақоми вижае дорад.

Тибқи пажӯҳиши олимони шевашинос гҶишхони ҷанубии забони тоҷикӣ дар муқоиса бо дигар гурӯҳи гҶишҳо аз нигоҳи миқдор дорои лаҳҷаҳои зиёд буда, донишмандон онро аз рӯи вижагиҳои луғавӣ, дастурӣ ва савтӣ ба чор гурӯҳи дохилии гҶишӣ дастабандӣ кардаанд: а) лаҳҷаи раштӣ; б) лаҳҷаи кӯлобӣ; в) лаҳҷаи роғӣ; г) лаҳҷаи бадахшонӣ; Ин лаҳҷаҳои дохилӣ дар навбати худ боз ба шоха ё гҶишҳои хурдтар ҷудо гардида, аз сарчашмаҳои муҳими шаклгирӣ ва инкишофи забони муосири адабии тоҷикӣ ба ҳисоб мераванд ва ҷойҳои холии таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ дар ҳама давру замон маҳз аз ҳисоби аносири умумишавандаи гҶишҳои маҳаллӣ мукамал мегардад, ки ин ҷараёни таърихӣ то кунун давом дорад.

Дарвоқеъ, ин раванд як омил муҳими ба меъёрҳои солим мубаддалёбии воҳидҳои гуфторӣ ё гҶишӣ дар забони адабии тоҷикӣ буда, имкониятҳои воридшавии вожаҳои захираи луғавӣ аз гҶишҳои забони тоҷикӣ, махсусан, гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба забони адабӣ хеле зиёд ба назар мерасад.

Дар ин росто, мақом ва нақши аҳли эҷод, дар мавриди ворид намудани вожаҳои таркибҳои софу беолоиши таркиби луғавии гҶиш ба забони адабии тоҷикӣ назаррас буда, боиси такмили захираи луғавии забони адабӣ мегардад ва барои намоёнҳои дигар гҶишҳои забони тоҷикӣ маъно ва доираи истеъмоли он фаҳмову равшан мегардад. Ба андешаи М. СаломийӢ: “Сарвати луғавии забон, ки дар дарозии таърих бо тамоми нозукиҳои маъноӣ ва тобишҳои услубии худ пайдо ва инкишоф ёфтааст, дар хотира ва зеҳни шоир тавассути мутолиа, таҷриба ва мушоҳидаҳои гуногун ҷиғз шуда, маводи зарурии луғавиро дар озмоишҳои эҷодии ӯ ташкил медиҳад. Шоир дар раванди эҷодӣ бо истифода аз ин мавод нутқи худро бо вожаҳои гирдовардаву ҷиғзшуда оро медиҳад” [8, с. 275], ки ин нукта ба истифодаи вожаҳои шевагӣ аз ҷониби шоирон иртибот дорад.

Дар замони муосир, ки тавассути Истиқлоли давлатӣ ва тантанаи сулҳу ваҳдати миллӣ бо сарвари Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ—Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон робитаву ҳамкориҳои ҳамдигарии аҳолии тамоми мамлакат хеле рушд кардааст, заминаҳои воридшавии вожаҳои гҶишӣ ба забони адабӣ вусъати тозае касб карда истодааст. Доир ба раванди таърихии воридшавии калимаҳои шевагӣ ба забони адабии тоҷикӣ Пешвои миллат дар китоби мондагори худ “Забони миллат – ҳастии миллат” чунин таъкид намудаанд: “...дар замони ғалабаи араб дар сарзамини васеи Эрон ва Хуросону Варорӯд (арабҳо баъди тасарруф онро ба забони худ Мовароуннаҳр, яъне кишвари он сӯи рӯд (рӯди Ому) гуфтанд), мардум ба лаҳҷаҳо ва забонҳои гуногуни маҳаллии эронӣ гуфтугӯ мекарданд. Тадричан зери таъсири омилҳои мухталифи иҷтимоиву иқтисодӣ яке аз шохаҳои қавитару ғанитарии онҳо лаҳҷаҳои гҶишҳои ба ҳам наздику хешованди нисбатан заифтарро дар атрофи худ муттаҳид карда, барои ҳамаи он қавмҳо забони расмӣ гардид. Болотар аз ин, ин раванд на танҳо лаҳҷаву забонҳо, балки қавмҳои ҳамнажоду хешовандро дар атрофи як забони умумӣ -

¹ СаломийӢ Муҳаммадвуд – доктори илмҳои филологӣ, профессор. Тел.: (+992) 918808467; E-mail: salomov1967@mail.ru;

² Шокирчони Карим – унвонҷӯи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Рӯдакӣ. Тел.: (+992) 988700003; E-mail: kulob_91@mail.ru.

забоне, ки барои ҳеҷ кадоми ин қавмҳо бегона набуд, чамъ оварда, заминаро барои падид омадани забони адабии тавоно ва ташаккули миллати ягонаву воҳид муҳайё сохт [7, с. 15].

Дар заминаи ин фармудаи Сарвари давлат ба риштаи таҳлилу пажӯҳиш кашидани ҷанбаҳои воридавии калимаҳои шевагӣ ба забони адабӣ ба мақсад мувофиқ буда, барои ҷойгузин кардани вожаҳои аслии тоҷикӣ ба ҷойи вожаҳои иқтибосӣ, воҳидҳои услубан дурушт ва аз нигоҳи бадеӣ пасту хароб ба забони адабӣ мусоидат карда метавонад.

Дар ин росто, мо тасмим гирифтаем, ки дар ин мақола вожаҳои ғӯйиши ифодакунандаи мафҳуми хешутабориро, ки дар ашъори шоирони ҳавзаи адабии Кӯлоб қорбаст шудаанд, мавриди пажӯҳишу омӯзиш ва баррасӣ қарор дода, доир ба мавқеи онҳо дар забони адабии тоҷикӣ назари худро баён намоем.

Тавре маълум аст, ҳазинаи луғати ғӯйиши ҷанубӣ аз вожаҳои ноб саршор буда, як қабати луғавии онро мафҳумҳои хешутаборӣ фаро мегиранд, ки микдори муайяни онҳо дар осори манзуми шоирони ҳавзаи адабии Кӯлоб барои ифодаи лаҳзаҳои гуногуни бадеӣ мавриди қорбурд қарор гирифтаанд. Дар ғӯйиши номбурда вожаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ ба радаи вожаҳои аслии худӣ шомил гардида, аз забонҳои эронии қадим ва миёна маншаъ мегиранд. Ба ин гурӯҳ вожаҳои **падар** (гунаҳои ғӯйишӣ: ота, тат, дада, додо, ата, аво, бобо гунаҳои ғӯйишӣ), **модар** (гунаҳои ғӯйишӣ: оча, ума, мом, момак, биби, она), **писар** (гунаҳои ғӯйишӣ: бача, сағира), **бародар** (гунаҳои ғӯйишӣ: биёр, биёрак, ака, ако), **фарзанд** (гунаҳои ғӯйишӣ: бача, дхтар, писар, сағира) ва амсоли инҳо дохил мешаванд. Забоншиноси рус В.В.Иванов қайд мекунад, ки «тар-киби овозии **-ар (-ор, -р)** дар охири калимаҳои духичоии падар, модар, хоҳар, сунҳор, эвар ва монанди инҳо ҳанӯз дар забонҳои ҳиндуаврупоии қадим пасванди махсуси ифодагари мафҳумҳои хешутаборӣ буд» [1, 210]. Бархе аз забоншиносон қайд кардаанд, ки вожаҳои хешутабории мазкур дар забони порсии қадим бо пасванди ғайритематикии **-tar** сохта шудаанд [ниг.: 5, с. 32; 10, с. 50].

Аз баррасии баъзе осори илмиву мақолоти уламову донишмандон маълум мегардад, ки дар забони маъмулии мардумамон то кунун шакли истифодаи саҳеҳу мақбули бархе аз вожаҳои хешутаборӣ ё пайвандонро намебинем ва ба ҷойи намудҳои қобили қабул намудҳои нодурусту носаҳеҳро мавриди қорбурд қарор гирифтаниро эҳсос мекунем, вале аз пайи ислоҳаш намешавем. Дар ҳамин росто, овардани андешаи яке донишмандони таърихи забони тоҷикӣ Бобо Назар Ғаффор айни муддаост: «Дар форсии тоҷикӣ, ки номи шартӣ як забони маъмулии Тоҷикистон аст, ду арсенали калимаҳои хешиву таборӣ истифода мешавад. Як арсеналро, ки забоншиносии соҳибунвони кунунии тоҷикӣ «адабӣ» меноманд, ба тақозои раво (норма)-и форсии умумӣ ҷавобгӯ нест ва аксари калимаҳояш аз назари этимология туркӣ-муғулианд ё ғайрииронӣ. Ҳар ду равияе, ки дар ҷараёни глоттогонии кунунӣ ба мушоҳида мерасад, аз луғоти аслии хешутаборӣ фуруғузурӣ дорад ва ҳол он ки бисёр зарур аст» [2, с. 84].

Аз ин ҷост, ки баррасиву таҳлили вожаву вожаҳои ифодакунандаи мафҳуми хешутаборӣ диққати як даста муҳаққиқонро ба худ ҷалб сохтааст ва мо тақия ба андешаву мулоҳизаи эшон намуда, вожаву вожаҳои ифодакунандаи мафҳуми хешута-бориро дар ашъори шоирони ҳавзаи Кӯлоб мавриди таҳлил қарор медиҳем. Аз ҷумла, дар ашъори шоирони ин ҳавзаи адабӣ чунин вожаҳои ғӯйиши ифодакунандаи мафҳуми хешутаборӣ мавриди қорбурд қарор гирифтааст:

-оча, ака, мом, момӣ, бобош, ако, уко ва амсоли инҳо. Шоирони ҳавзаи адабии Кӯлоб дар ашъори худ бо истифодаи вожаҳои ғӯйиши ифодакунандаи хешутаборӣ забони ашъори худро ба завқу диди мардум наздик карда, масоили гузоштаи худро зимни ин мавзӯ нишонрас ифода кардаанд:

- оча:

Бигуфт **очааш**: «Барои ман

Либосу ғӯшвор оред». [17, 118]

Аз Ватан гап мезанад ин дил мудом,

Оча гуфта тифл бикшояд калом. [17, 239]

Вожаи **оча** (модар) вожаи ғӯйишӣ буда, дар ашъори шоирони ҳавзаи адабии Кӯлоб ва дар гуфтори мардуми ин минтақа фаровон қорбурд меёбад.

Очаи Ҳайдар аст дар ёдам:

Буд дороиаш ягона писар. [18, 30]

Мувофиқи маълумоти «Фарҳанги гӯйиши забони тоҷикӣ» вожаи оча ҳамчун ифодакунандаи мафҳуми хешу таборӣ чунин шарҳ ёфтааст: «**Оча, ача** (Вқ., Қ.) 1. оча, модар: ача, ку ича бийо (Хуф.); ача-ш ва Мазори қати-йай (Сб.); йо (инҳо) ай оча-ш-ам ма-ра нағз мебинан (Пч.); **~й бачаҳо** оила, зан, завҷа, ҳамсар; инчунин нидои мурочиат ба завҷа: очай бачаҳо, ку ов-ът? (Хт.); **~й калун а.** (Вқ.) модаркалон; б. (Қ.) зани бародари падар; **~й ката** (Хм., Шм.) *ниг.* **очай калун- а;** **~й кудако** (Ҳал., Ял., Пд.) *ниг.* **~й бачаҳо:** очай кудако-м кӯсал-ай (Ял.); **~й угай** (Хм., Шм.) *ниг.* **мойиндар;** 2. (Лахш, Мт., Хт.) хитоб ба завҷа: ачай Захро, гичо рафти? (Хт.). **очахон//ачахун** (Ан., Ёл, Пор., Ог., Сам., Шв., Шӯр.) модархонд: ачахон дошт, чигар-т-а хӯдо бӯсузона! (Ог.) [ФГЗТ, С. 340].

Дар ашъори шоирони ҳавзаи Кӯлоб вожаи ифодакунандаи мафҳуми хешутабории **ака** (бародар), мавриди корбурд қарор гирифтааст:

-ака/ако:

Баҳри савдо мол ояд-қолину мошин агар,
Аз ҳама кас мешавад воқиф аз ин вай пештар,
Бесаранҷомӣ кунад, хобаш парад аз мағзи сар,
Ҳар киро хоҳад аз онҳо медахад фардо-саҳар,
Чойи савдо сад **укою** сад **ако** дорад мудир. [15, 93]

Вожаги **ака/ако** (бародар), **ука//уко** (додар) доираи корбурди нисба- тан васеъро дорост ва дар гӯйишҳои шимолӣ забони тоҷикӣ ҳам истифодаи фаровон дорад ва дар айни замон дар гӯйиши ҷанубӣ низ ин вожаҳо мавқеъ пайдо карда истодаанд, ки шоирон дар ашъори худ онро истифода менамоянд. Шоир Ашӯр Сафар, яке аз шоирони машҳури ҳавзаи Кӯлоб аст, вожаҳои **уко** ва **акоро** дар мисоли боло барои ифодаи додару бародар овардааст. Дар «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро», ки мураттибонаш М. Маҳмудов, Б. Бердиев мебошанд, вожаи мафҳуми хешутабории гӯйиши **ука / уко** барои ифодаи мафҳуми «додар ва хоҳари аз худ хурд» шарҳ дода шудааст [6, 219]. Яъне дар гӯйиши мардуми шимол калимаи **уко** бештар истифода мегардад. Дар истифодаи ин вожаҳои гӯйиш ба воситаи ифодаи муносибати муқобилгузорӣ (антонимӣ) тобиши ҳаҷв ё киноя (ҷойи савдо сад **укою** сад **ако** дорад мудир) ҳам то андозае ҷилвагар гардидааст.

Шоирони ҳавзаи адабии Кӯлоб дар осори манзуми хеш вожаҳои гӯйиши ҷанубиро устодонаву бо мавқеъ мавриди истифода қарор дода, баъзан ба ҷойи калимаҳои меъёрӣ вожаҳои гӯйиширо, чун: **оча, мом** ва **моморо** корбурд намуда, ҷанбаи мардумии ашъори ҳудро ғузун кардаанд:

Ватан, гӯям, ки пайванди манӣ ту,
Ба ҷойи **моми** дилбанди манӣ ту. [19, 114]

Вожаи **момо** ҳамчун калимаи ифодакунандаи мафҳуми хешутаборӣ решаи бостонӣ дошта, шакли қадимаи ин вожа **mātā** аст ва дар натиҷаи таҳав- вулоти савтии таърихӣ «аз шакли **matar** (**mātā**) ва порсии миёна **mat, matar** вучуд дошт. Бояд қайд намуд, ки ин вожа аз ҳиндуэронии **matē** буда, асоси калима **māter** аст ва дар авестой **mātar**, санскрит **mātar** вучуд дошта, дар фарҳанг волида, зани фарзанддор ва киноя аз замин маънидод шудааст» [9, 97], инчунин шаклҳои гӯйиши **mātā** ума, mām, māma аз ҳамин реша сарчашма мегиранд:

Саҳар бедор тифлаш мекунад **момо**,
Ба садҳо лутфу садҳо лафзи нотақро. [17, 20]

Дар «Фарҳанги Доро» вожаи **māmā** / момо чунин арзёбӣ гардидааст: «Модаркалон; модарбузург, модари падар; модари модар; бибӣ» [15, 269].

Кӯдакон хӯрданд чун боқии ош,
Ҳар яке шуд маст монанди **дадош**. [17, 17]

Вожаи **дадо** ҳамчун калимаи ифодакунандаи мафҳуми хешутаборӣ решаи бостонӣ дошта, шакли қадимаи ин вожа **pītā** аст ва дар натиҷаи таҳаввулоти савтии таърихӣ аз шакли **pītā** баъдан гунаҳои **patar, tat, dad, ata, āta, dādā, dadā** шакл гирифтаанд ва шакли **padar** мансуби забони адабӣ буда, шаклҳои **tat, ata, āta, dādā, dadā** хоси гӯйиш аст. Дар таърихи забонҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ таҳаввули таърихӣ вожаи ифодакунандаи падар чунин аст: «**Падар**. Дар порсии қадим **pitar / pita**, авестой **pitar** [8, 80], ҳиндӣ қадим **pitar**, хутанӣ **petar**, порсии

миёна **pit/d, pidar, pita**, арманӣ **haiz**, курдӣ **pier**, афғонӣ **plār** [8, 46] омадааст ва дар фарҳанг «марде, ки аз вай фарзанд ба вучуд омадааст, волид» маънидод шудааст» [9, 86].

Ёдгорӣ балки аз бобош бошад ин, бале,
Тақя бар мероси **бобову дадо** дорад мудир. [17, 92]

Вожаи хешутабории **дадо** ба гӯиши шимолӣ хос буда, шакли «дадо» ҳоло дар гуфтори мардумӣ маъмул мегарданд ва сокинони шахру навоҳиҳо, новобаста ба гӯиши маҳаллии худ, он вожаро истифода мекунанд ва бинобар сабаби аз байравии бунбасти коммуникатсионӣ ва ба ҳам наздик- шабии гӯишҳои забони тоҷикӣ доништа мешавад. Дар воқеъ, «дар ҳоле ки вожаҳои номбурда дар як гурӯҳи гӯиши ҷанубии забони тоҷикӣ ба таври муқаррарӣ истифода мешаванд ва решаи хешии ҳиндуаврупоӣ доранд, бояд ҳатман дар забони адабӣ ба ҷойи додо (дада, дадо) истифода шавад» [1, 86]. Инчунин, «дада» ба сурати «дадо» назар ба қайди муаллифони шеваи ҷанубӣ дар шеваи Ғорони Бадахшон ҳам дар истифода қарор мегирад [13, 202].

Барои ифодаи як мафҳум, яъне ба ҷойи ягон калимаи умумихалқӣ дар шеваҳои тоҷикӣ калимаҳои гуногун (бо гунаҳои савтиаш) истифода меёбанд. Чунончи, барои ифодаи маънои **падар** ва **модар**, тавре зикраш рафт, дар гӯишҳои тоҷикӣ (ғайр аз падару модар) калимаҳои зерин бо чунин шаклҳои савтӣ истифода меёбанд: ««падар» - атта// ата (Ғузор), тат (Ваҳон), тата (дар деҳаи Ямчи Ваҳон), ота (Варзоб), дада/ дадо (Истаравшан), дадо (Айнӣ, Китоб), дади (Ишқошим), да (Роғ) во // аво (Қарогегин); «модар» - оча (Қаротегин, Варзоб, Кӯлоб) она (Бойсун, Китоб), ояа // аяа (Самарқанд), нъна (Роғ), ҷийа // нан (Ғорон), нани (Қозидех, Ғорон), ума (маҳаллаи Поёнии Ёгеди Ванҷ), биби (Ашт), биви (Исфара, Сӯх), бува (Хучанд), биве (шеваи Ҷавзи Китоб) ва ғайра» [13, 123].

Дар гӯиши ҷанубӣ, аз ҷумла дар ҳавзаи адбии Кӯлоб, барои ифодаи мафҳуми «модаркалон» калимаи «мома» истифода шавад ҳам, дар эҷодиёти Ашур Сафар ин вожа дар ҳамин шакл басо кам истифода гардидааст:

Соли дигар **момаат** ҳам фавт ёфт,
Синаамро доғу дарди ӯ шикоят. [16, 85]
Духтари деҳқон чу кампирест, лек
Биби сардор гӯйи духтар аст. [16, 531]

Дар гӯиши ҷанубии забони тоҷикӣ барои ифодаи мафҳуми моиндар ё модарандар (модари ӯғай, зани дуҷуми падар, модари ғайри ҳақиқӣ) [9, Ҷ. I. 697] вожаи **момандар** низ истифода мешавад. Чунончи:

Ҳарфи макромез созад табъи хушро беҳузур,
Тифлро чун неши каждӯм «**шафқати момандаро**». [16, 182]

Вожаи **момандар** дар эҷодиёти шоирони ҳавзаи Кӯлоб басо серисти-фода буда, «ҳамчунин истифодаи калимаи модари ӯғай ҳиҷ қобили қабул нест, дар ҳоле ки чунин луғати ғаёле, ки дар забони гуфтугӯйи мисли мойиндар, модарандар дорем» [1, 86]. Ин вожаи хешутаборӣ дар «Фарҳанги гӯишии забони тоҷикӣ» ба таври зайл шарҳ ёфтааст: «Вожаи **мома// мума** 1. модаркалон: мома-м ғфтай, иқа нон бийоре, бӯхъре (Тқ.); йа кал бӯдай, йа мума доштай (Шх.); 2. (Вқ., Шқ., Қ.) калимаи муроҷиат ба пиразанон; 3. (Шқ.) доя, момодоя; **~йи борун** (Пв., Хм., Шм.) *ниг. мамайборун; ~йи борунак* (Ск., Кк.) *ниг. Мамайборун, момаги* (Оқб.) *ниг. мома – 1:* авлоди момаги-мун да Чилдара шишта бӯд» [6, 676].

Симурғи Ватан рӯҳи маро лонагаҳаш кард,
Симурғ маро **мому** чу Рустам **писарам** дех. [19, 13]

Дар мисоли боло Алимӯҳаммад Муродӣ дар паҳлуи вожаи гӯишии ифодакунандаи мафҳуми пайвандӣ ё хешутабории **мом** барои тақвияти андешаи худ вожаи дигари ифодакунандаи пайвандии писарро низ истифода кардааст. Вожаи **писар** чун дигар вожаҳои ифодакунандаи мафҳуми хешутаборӣ вожаи аслии тоҷикӣ буда, «шакли ориёии ин калима **putra** аст» [5, 82]. «Дар забони порсии қадим шаклҳои **puṣa, pusra, pusah**, дар авестой **puṣra**, порсии миёна **pus**, портӣ **puhr > pur** бо пасванди **-ar**, яъне **pusar**» [8, 178] вучуд доштанд, ки дар даврони баъдина бо табдили садоноки кӯтоҳи **u>e, i** дар форсии классикӣ, форсии муосир **pesar** ва дар тоҷикӣ **pisar** роиҷ шудааст. Мавриди тазаккур аст, ки аз вожаи мазкур дар насабҳо

хамчун анчома (-**пур**) истифода мешавад. Дар луғат «фарзанди нарина, маҷозӣ – ҷавон» [13, 66] маънидод шудааст» [9, 67].

Калимаи дигари гӯйиши ифодагари мафҳуми хешутаборӣ вожаи **шӯ** (шавҳар, шӯй) маҳсуб меёбад ва ин вожаи гӯйишӣ дар эҷодиёти шоирони ҷавзаи Кӯлоб доираи васеи истифода дорад:

Як зани дар мотами шӯ бударо,
К-аскаронро додааст ӯ дӯғу нон. [19, 187]

Вожаи шӯй (шӯ) вожаи аслии тоҷикӣ аст ва дар осори удабои классиконамон дар баробари шавҳар зиёд қорбурд шудааст. Аз ҷумла, дар «Шоҳнома» чунин ифода ёфтааст:

Туро бо чунин рӯю болою мӯй,
Зи ҷархи ҷаҳорум ояд-т **шӯй**. [16, 608]

Чун ҳамсадои мураккаби **х** дар ҷараёни инкишофи минбаъдаи забона- мон ба **ш** коҳиш (тахфиф) меёбад (мисли **х** вои маъдула), пас, ба шакли шӯй (шӯ) роиҷ мегардад. Баъдан пасванди (патроними) -**ар** «-аг»-и мафҳумҳои (истилоҳотӣ) хешу таборсоз дар шабеҳияти (аналогияи) **падар, модар, хоҳар, бародар** ва ғайра шакли шавҳарро гирифт, ки решаинос Бобо Назар Ғаффор низ чунин зикр кардааст: «Калимаи шӯ(й) ба решаи иронии **xšuda-** (дар Авесто низ) мекашанд ва шавҳар шакли сохтаи калима мебошад, ба таъсири калимаҳои решагии модар, падар, бародар, хоҳар,...пайдо шуда» [1, 89].

Дар «Фарҳанги Доро» вожаи мазкур чунин шарҳ дода шудааст: «Шӯй – шӯ – шавҳар – дар забони арабӣ завҷа ва дар забони авестой **xšaudaka** сурати бостонии ин вожа – **fšauaka** ба маънии ғизодиҳанда ва рӯзирасон аст, ки худ аз решаи **√sfu-** ба маънии ғизо додан ва парваронидан нигошта шудааст. Шояд **-fš-** дар ин реша сурати заифи **√pah-** бошад, ки худ бозмондаи **√h-es(-и)** ҳиндуаврупоист. **√pes(-и)** ҳиндуаврупой сурати густаришёфтаи **√pā-** (поидан, муҳофизат кардан, ғизо додан) аст» [14, 566].

Дар гӯйиши шимолӣ калимаи **келин** серистифода буда, бо вожаҳои **арус, сунҳор ва янга** муроди буда, мансуби забони туркӣ-ӯзбекӣ аст.

Келини он ҳар ду – Оимҳол чӣ?
–**Шӯйи** дигар карду сӯйи шаҳр рафт. [16, 104]
Расонид хола ҳам **келини** худро
Ба курсии бари Нодири номвар. [18, 186]
Ин азизи хешро бе дуди ғам,
Мақсадам, ин ки ба худ **келин** кунам. [18, 164]

Дар гӯйиши ҷанубӣ калимаи «арус» ва баъзан «сунҳор» бештар мавриди қорбурд қарор мегирад ва калимаи арус аз нигоҳи мансубияти забонӣ мутааллиқи забони арабӣ буда, вожаи сунҳор баромади тоҷикӣ дорад.

Ҷамолаш дар ҳаёлам чун **арӯс** олуфта мемонад,
Чу мӯяш хотирам аз боди ғам ошуфта мемонад. [16, 202]

Калимаҳои **хоним** ва **хонум** мансуби забони туркӣ-ӯзбекӣ аст, то Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр дар манбаъҳои хаттии забони тоҷикӣ истеъмол шудани як қатор калимаҳои ӯзбекӣ, аз ҷумла хоним ва хонум мушоҳида мешаванд.

Инчунин, дар забони халқӣ-гуфтугӯӣ мардон баъзан вақт занҳои худро бо тариқи шӯхӣ хоним ва хонум, завҷа гуфта мурочиат менамоянд:

«Волга»-дору масти пули бегарон бинам туру,
Хона бар хона бубинам **хониматро** куртапӯш. [15, 133]
Чашмае чун нуқра ҷӯшад андар он ҷо худ ба худ,
Хонуме дар ҷилва бошад пеши вай бо сад намуд. [15, 89]

Муҳаммад Ғиёсуддин ин шарҳро дар луғати хеш овардааст: «**хол а...**» ва ба маънии **бародари модар**, ки ба ҳиндӣ **мамун** гӯянд» [3, 291]. Дар «Фарҳанги бузурги сухан» **холу** ба мафҳуми зикршуда (бародари модар) мансуб ба забонҳои арабӣ ва форсӣ доништа шуда ва аз Қадқанӣ мисол пешниҳод гардидааст: холуи Яъқуб ду духтар дошт [11, 653]. Дуқтур Ҳасан Анварӣ калимаи **хола** (хоҳари модар)-ро низ бо овардани шохид аз Носири Хусрав:

Нолиши ўро кашид модару фарзанд,
Шарбати ўро чашид аммаву **хола**. [11, 265]

тавзеҳ додааст. Ба назари мо, аз решаи арабии **хол** ба василаи пасванди калимасози тоҷикии **-а** калимаи **хола** ба маънои машҳури имрӯзии он, сохта шудааст. Ва аз **ѡам(м)**-и арабӣ, ба маънои **амак**, тавассути пасванди **-а** таркиб ёфтани вожаи нави **амма**, ки дар байти Носири Хусрав ба мафҳуми хоҳари падар ба қор рафта, далелест бар воқеияти ин фикр ва калимаи **хола** дар шеъри Ҳоҷӣ Ҳусайн:

Вафо маҷӯ ту аз ин чарх, муддатест мадид,
Ки меҳри модариву илтифоти **хола** гузашт. [10, 56]

Мувофиқи маълумоти «Фарҳанги ғӯйишҳои забони тоҷикӣ» вожаи **хола** ҳамчун ифодакунандаи мафҳуми хешу таборӣ чунин шарҳ ёфтааст: «1.хола; 2. (Лахш) модарандар: мойиндар-ш-а гӯе хола мега; 3.мухотаби эҳтиром барои ҳама гуна зан; **хола-хола** (Қ.) навъи бозии духтарон; **холабача** // **холавача** холабача, фарзанди хола, холазода; **холадъхтар** духтари хола; **холазо** (Вқ.) *ниг.* **Холабача**; **холак** (Қаҳ.,Нз.) холи сунъӣ; ~и **бъни** *ниг.* **холи** **бъни** **ва ғайра** [5, 740].

Дубора шуд ба **хола** боз меҳмон,
Ба пешаш монд **хола** чой бо нон.

Ифодаи холаро чун вожаи хешутаборӣ дар мисоли боло шоир барои ифодаи манзара ва ҳолати руҳӣ истифода кардааст.

Чунин гуфто ба **хола** наҳси беор:
Ба ман мактуби Нодирҷон даркор. [Вализода, 170]

Вожаи **хола**, ки вожаи хешутаборӣ аст, шоир барои таъкиду хитоба дар мисоли боло истифода кардааст.

Тӯи домоду духтар,
Холаи чон, муборак.

Ифодаи **холаи чонро** шоир дар мисоли боло чун ифодаи эвфемизм (хушбаёнӣ) мавриди қорбурд қарор дода, муассирии асари худро воло гардондааст. Ифодаи “**холаи чон**” аз қабилӣ ифодаҳои равону малеҳӣ забони адабии тоҷикӣ маҳсуб ёфта, соҳибони забони тоҷикӣ, махсусан, чавонон ба ҷинси зани ношинос ҳам мурочиат мекунад, ки ин оин аст.

Моҳтобе буд байни ахтарон
Момаи байни **набераҳои** шод. [17, 182]

набера//навера//нъбера//нъвера//нъмера набера, фарзанди фарзанд: холи бача-м ба навера-ра дур-ай (Нд.). **наберадор//нъверадор** наберадор, соҳиби набера: момай Бахти нъверадор шидай (Мум.) [4, 140]. **Мома//мума** 1. модарқалон: мома-м ғъфтай, иқа нон бийоре, бъҳъре (Тқ.); йа кал бъдай, йа мума доштай (Шх.); **Момадойа** (Қ.) **момағлай** (Мс.,Хум.) *тиб.* саръ, масруъ (бемории асаб): момағлай йа касале, ки йаке мегира (Мс.). **момоги** (Ғорон) дарбех, пина [11, с. 340].

Дар умум, вожаҳои ғӯйишии ашъори шоирони ҳавзаи Кӯлоб, ки барои ифодаи мафҳумҳои хешутаборӣ омадаанд, аз ҷанд ҷиҳат ҷолиб буда, барои пурғановат гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ мусоидат намуда, назокату салосати забони тоҷикиро инъикос кардаанд.

Хусур ва хуштоман,
Куллуғ зи дилу аз чон
Дусад куллуқ азизон! [18, с.68]

Дар мисоли боло вожаҳои ифодагари мафҳуми хешутабории хусур (падари ҳамсар) ва хушдоман (модари ҳамсар) мавриди қорбурд қарор гирифтааст, ки дар дигар ғӯйишҳо дар шакли қайона ва қайнӣ (туркӣ-ӯзбекӣ) қорбурд меёбанд.

Ҳамин тариқ, вожаҳои ғӯйишии ифодагари мафҳумҳои хешутаборӣ дар ашъори шуарои ҳавзаи адаби Кӯлоб аз нигоҳи миқдор зиёд набошанд ҳам, далели онанд, ки бештари онҳо дар забони гуфтугӯӣ хеле ғаъол буда, шоирон аз онҳо барои баёни андешаи ҷолиби хеш қорбаст кардаанд.

Аз таҳлилу баррасии маводи ҷаҳлилушуда метавон чунин хулоса кард, ки барои офаридани маъноҳои нав ба нав шоирони ин ҳавза аз вожаҳои ифодагари мафҳуми хешутаборӣ, ки аксаран вожаҳои аслии тоҷикӣ бо доштани этимологияи таърихӣ фаровон истифода карда, ҷанбаҳои забонию мардумии осори бадеии худро афзун кардаанд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Гамкрелидзе, Т.В., Иванов, В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Т. I-II. /Т.В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов – Тбилиси, 1984. – С. 56-100.
2. Гаффор, Б. Н. Шоирӣ Хурӯсон./ Б.Н. Гаффор. – Душанбе, Ирфон:– 2010. – 112 с.
3. Ғиёс-ул-луғот. (Таълифоти Муҳаммад Ғиёсуддин). Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров. – Душанбе: Адиб, 1987. – Ҷ.1. – 398 с.
4. Дехотӣ, А. Шоирони кӯҳистон. /А. Дехотӣ. – Душанбе, 2014. – С.56-60.
5. Доро, Начот. Фарҳанги Доро. Ҷ. 1. / Д. Начот. – Душанбе, 2021. – 658 с.
6. Маҳмудов, М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б., Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ / М. Маҳмудов ва диг. - Душанбе: Пайванд, 2014. - 942 с.
7. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат - ҳастии миллат / Эмомалӣ Раҳмон – Душанбе, «Эр-граф», 2016. – 516 саҳ.
8. Саломӣён, М. Языковые особенности жанра газель в таджикской поэзии/ М.К. Саломӣён // Таджикистановедение// Труды Института постсоветских и межрегиональных исследований. Выпуск VIII. – М: 2025. – Стр. 268-283
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Дар зери таҳрири М.Ш.Шукуров, В.А.Капранов, Р. Ҳошимов, Н.А. Маъсумӣ.–Москва: Советская энциклопедия, 1969. - Ҷ.2. - 947 с.
10. Хоркашев, С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ./ С. Хоркашев.- Душанбе, 2014.- 106 с.
11. Ҳомидзода, Д. Шевашиносӣ / Д. Ҳомидзода. – Душанбе, 2022. –265 с.
12. Ҷалилова, А.Н. Вожаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар ашъори Ашӯр Сафар / А. Н. Ҷалилова //Ахбори Академияи илмҳои ҚТ. – Душанбе, 2015, №1 [237]. – С. 78-82.
13. Ҷӯраев, Ғ. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. / Ғ. Ҷӯраев.– Душанбе, Дониш, 1980. – 420
13. فرهنگ عمید تالیف حسن عمید -تهران 1342-1144 ص.
14. فرهنگ بزرگ سخن تالیف دکتر حسن انوری-تهران سخن 1381 -جلد3- 2611 ص.
15. فرهنگ آندراج تالیف محمد پادشاه"شاد"- بهار 1336 - جلد 3-2549 ص.
16. فرهنگ زبان فارسی تالیف دکتر مهشید مشیری ویرایش دوم- تهران 1371- 1190 ص.
2. Манбаъ:
16. Сафаров, А. Девон (мунтахаби ашъор) / А. Сафаров. – Душанбе: Адиб, 2018. – 968 с.
17. Муаҳмадхусайни Ҳоҷӣ. Асарҳои мунтахаб. Ба ҷоп тайёркунанда Саидумар Султон. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1962. – 348 с.
18. Вализода, С. Кулӣёт // С. Вализода. – Душанбе: Маориф, 1967. – 436 с.
19. Ҳақназар, Ғоиб. Дар таҷаллии офтоби аллома Иқбол // Ғ. Ҳақназар. – Душанбе, 2018. – 320 с.

ВОЖАҲОИ ҒӯЙИШИИ МАФҲУМҲОИ ХЕШУТАБОРӢ ДАР АШӢОРИ ШОИРОНИ ҲАВЗАИ АДАБИИ КӢЛОБ

Дар мақолаи мазкур корбурди вожаҳои ғӯйишии мафҳумҳои хешутаборӣ дар ашъори шоирони ҳавзаи Кӯлоб мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор гирифтааст, ки муаллиф дар асоси маводи ашъори шоирони ин ҳавза доираи истифодаи вожаҳои ғӯйишии мафҳумҳои хешутабориро аз асрҳои миёна то замони муосир марҳила ба марҳила нишон дода, ҷиҳатҳои ҷолиби онҳоро зикр менамояд, маъниҳои луғавияшонро дар асоси шарҳи фарҳангҳои тафсирий маънидод мекунад, ки хеле ҷолиб аст. Бояд гуфт, ки вожаҳои ғӯйишии ифодагари мафҳуми хешутаборӣ баръакси вожаҳои омиёна аз минтақа, ноҳия ва маҳалҳои муайян ворид шудаанд. Вожаҳои ғӯйишии ифодакунандаи мафҳуми хешутаборӣ дар ашъори шоирони ҳавзаи Кӯлоб миқдоран беш набошанд ҳам, миқдори муайяни истифодагардида ҷанбаҳои адабиву бадеии ашъори шоирони ин ҳавзаро боло бурда, халқияти онҳоро пурафзун кардаанд. Вожаҳои ғӯйишии ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ дар эҷодиёти шоирони ҳавзаи Кӯлоб ҷойгоҳи муайяно касб карда, муқаррар кардани ҳамаи онҳо, мавриди корбурди онҳо дар услуби бадеӣ, зуҳури маъниҳои нава тобишҳои маъноӣ услубӣ дар онҳо вобаста ба сабаки нигорандагии ин шоирони хушзавқӣ ҳавза ба мутахассисони услубшинос дар оянда кумак хоҳанд кард.

Калидвожаҳо: вожа, ғӯйиш, шева, лаҳҷа, забон, хешу табор, ҳавза, минтақа, гурӯҳи лаҳҷаҳо, луғат, шоир, Кӯлоб, шоир, маъно, лексика, осор, мазмун, эҷод, услуб, завқ, истифода, сарвати забон.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саломӣён Муҳаммадҷовуд – Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои филологӣ, профессор. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Тел.:(+992) 918808467; E-mail: salomov1967@mail.ru.

Шокирҷони Карим – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ, унвонҷӯй. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. Тел.: (+992) 988700003; E-mail: kulob_91@mail.ru.

РАЗГОВОРНЫЕ ПОНЯТИЙ РОДСТВО В СТИХОТВОРЕНИЯХ ПОЭТОВ КУЛЯБСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ОКРУГА

В данной статье рассматривается и анализируется использование разговорных слов, обозначающих понятия родства, в поэзии поэтов Кулябской области. На основе материалов поэтической поэзии этого региона автор показывает масштабы использования разговорных слов, обозначающих понятия родства, от Средневековья до наших дней, указывает на их интересные аспекты и интерпретирует их лексические значения с учетом особенностей интерпретативных культур, что представляет большой интерес. Следует отметить, что разговорные слова, выражающие понятие родства, в отличие от общеупотребительных слов, происходят из определенных регионов, районов и местностей. Хотя разговорных слов, выражающих понятие родства, в поэзии поэтов Кулябской области немного, их определенное количество обогатило литературно-художественные аспекты поэзии этого региона и придало ей фольклорный характер. Разговорные слова, выражающие понятия родства, заняли определенное место в творчестве поэтов Кулябской области, и определение их типов, использования в художественном стиле, появления новых значений, а также семантических и стилистических нюансов в них в зависимости от стиля письма этих изысканных поэтов региона поможет стилистам в будущем.

Ключевые слова: слово, речь, стиль, диалект, язык, родство, регион, диалектная группа, словарь, поэт, Куляб, поэт, значение, словарный запас, работа, содержание, создание, стиль, вкус, использование, богатство языка.

Сведения об авторах: Саломийн Мухаммадвуд - Национальной академии наук Таджикистана, профессор, доктор филологических наук. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33. Тел.: (+992) 918808467; E-mail: salomov1967@mail.ru.

Шокирҷони Карим – Кулябский государственный университет имени А. Рудаки, соискатель. Адрес: Республика Таджикистан, г. Куляб, ул. С. Сафарова, 16. Тел.: (+992) 98 8700003; E-mail: kulob_91@mail.ru.

COLLOQUIAL CONCEPTS OF KINSHIP IN THE POEMS OF POETS OF THE KULYAB LITERARY REGION

This article examines and analyzes the use of colloquial terms denoting kinship in the poetry of poets from the Kulyab region. Drawing on the region's poetry, the author demonstrates the extent of the use of colloquial terms denoting kinship from the Middle Ages to the present day, highlights their interesting aspects, and interprets their lexical meanings in light of the distinctive characteristics of interpretive cultures, which is of great interest. It should be noted that colloquial terms expressing kinship, unlike commonly used words, originate from specific regions, districts, and localities. Although colloquial terms expressing kinship are few in number in the poetry of poets from the Kulyab region, their presence has enriched the literary and artistic aspects of this region's poetry and imbued it with a folkloric character. Colloquial words expressing concepts of kinship have occupied a certain place in the work of poets of the Kulyab region, and identifying their types, use in artistic style, the emergence of new meanings, as well as semantic and stylistic nuances in them depending on the writing style of these refined poets of the region will help stylists in the future.

Key words: word, speech, style, dialect, language, kinship, region, dialect group, dictionary, poet, Kulyab, poet, meaning, vocabulary, work, content, creation, style, taste, use, richness of language.

Information about the authors: Salomiyon Muhammaddovud - National Academy of Sciences of Tajikistan, Professor, Doctor of Philological Sciences. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 33. Tel.: (+992) 918808467; E-mail: salomov1967@mail.ru

Shokirdjoni Karim – Kulob State University named after A. Rudaki, applicant. Address: Republic of Tajikistan, city of Kulob, S. Safarov Street, 16. Tel.: (+992) 98 8700003; E-mail: kulob_91@mail.ru.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИСКОННЫХ ТЕРМИНОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ КОЖНЫХ И ВЕНЕРИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Каримова Д.Н.¹

В каждом языке исходные лексические единицы составляют основу формирования терминологии во всех отраслях науки и техники и занимают значительное место в структуре отраслевой терминологии, в частности, термины кожных и венерических заболеваний в таджикском и английском языках.

В группу исконных слов, помимо всех исконно таджикских и английских лексических единиц, входят также единицы, образованные от заимствованных слов с помощью словообразовательных элементов. Древние лексические единицы таджикского языка по своему имеют историческое происхождение и принадлежат к западно-иранским языкам, а английские древние лексические единицы происходят из греческого и латинского языков.

Исконные лексические единицы таджикского и английского языков считаются одним из самых надежных и достоверных источников в становление и развитие медицинской терминологии и занимают особое место в терминосистеме кожных и венерических болезней в сравниваемых языках.

Далее освещаются некоторые исконные таджикские и английские лексические единицы, вошедшие в терминосистему кожных и венерических заболеваний. Такие слова широко используются в отрасли дерматовенерологии в составе терминологических сочетаний и употребляются для описания различных видов кожных и венерических заболеваний.

Лексическая единица «доғ (пятно)» – изначально таджикское слово, означающее «нишонаҳои сиёхатоб дар пӯсти рӯи инсон, ки бо иллате пайдо мешаванд» [2, 480] В авестийском языке это слово встречается в форме «dagha, dazhaiti», в пехлевийском – в форме «dagh» [11, с. 262].

Терминологическое свойство слова «доғ (пятно, рубец)» наблюдается в составе разных терминосочетаний, обозначающих различные виды кожных заболеваний: *аввал рӯи доғи нағзак хӯрдагӣ барин ҷӯтур мешавад, сонӣ ҷо-ҷо ҷуқураку ҳавзак пайдо мекунад*. [9, С. 920] (...вначале она выглядит как слегка повреждённая, покрывается пятнами, а позже в разных местах образуются ямки и углубления).

В терминосистеме кожных и венерических заболеваний вместо термина «доғ (пятно)» иногда используется его синонимы – «лак и лакка», которые обозначают «бахши кӯчаки мусаттаҳи тағйирирангёфта ё кулуфтшудае аз пӯст, ки ноҳияе мутамоиз аз пӯсти баҳанҷори перомуни худ бошад»; «лакка» (малый ограниченный участок кожи, изменённый по цвету или структуре, отчётливо выделяющийся на фоне нормальной кожи вокруг.): *Алоими хоси ин навъи маҳав лаккаҳои бузурги пуст- сурхӣ мебошанд, ки атрофашон андак барҷаста аст* [5, С. 250] (Основным проявлением этого типа заболевания являются обширные красноватые кожные пятна, края которых слегка приподняты).

В английском языке слова «доғ (пятно)» имеются терминоединицы «*macula* и *macule*», которые проникли из латинского языка в конце XV века «*macula* 'spot (доғ (пятно))': *A macule is a primary skin lesion, meaning it's one of the first visible changes on the skin's surface* [14] (первичное поражение кожи является пятно, так как оно является одно из первых видимых изменений на поверхности кожи).

Наряду с этим в терминосистеме кожных и венерических заболеваний таджикского языка обнаруживаются терминологические единицы, которые утратили своё активное употребление в ходе исторического развития языка. К данной группе терминов относятся следующие терминологические единицы: *бакиа* (болячка, рана, язва); *гар* (чесотка); *гӯг* (бородавка);

¹ Каримова Дилафруз Насибовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры языкознания и сопоставительной типологии ТГПУ им. Айни. Тел.: (+992) 988266996.

гуворун (**псориаз**); дулум (аллергия), фаранг (сифилис); пармев (гонорея, триппер); бакша (болячка, рана, язва). [4, С. 240].

Бакша называется язвой или болячкой, которая появляется на животе и шее человека [2, с. 61]. Язва или болячка, которая выходит на животе и шее человека – *бакша*, а в арабском языке называется накфа [10, С. 202]. Следует указать что в терминосистеме кожных и венерических заболеваний этот термин выступает как обозначение конкретных болезней и включается в группу архаических единиц.

Эквивалентом термина *бакша* в английском языке – единица *sore*, которая в древнеанглийском языке имела форму *sār* как существительное и прилагательное, а также как *sāre* – наречие. Этот термин имеет германского происхождения и связан с голландским *zeer* «sore (реш, захм, дард (болячка, рана, язва))» и немецким *sehr* «very (хеле (очень))»: “A dermatological examination revealed numerous **sores** on the patient's legs from a severe skin infection” [14] (при дерматологическом осмотре обнаружены многочисленные язвы на ногах у пациента, являющейся следствием тяжелой кожной инфекции.). “The doctor noted that the itchy patch was a **sore** that required further investigation to rule out a more serious condition” [13] (Врач отметил, что зудящее пятно является язвой и требует дальнейшего обследования для исключения более серьезного заболевания.).

В подъязыке медицины термин «*гар*» используется в значение «навъе аз бемории гузаранда; хориш; чараб, ки мӯйро мерезонад; реш, кӯтур (тип заразной болезни; зуд; сыпь, вызывающая выпадение волос; чесотка)» [11, С. 850].

Эквивалентом термина *гар* в английском языке – единица *scabies*, которая проникла от латинского *scabere* ‘to scratch (хоридан (чесать))’ в конце XIX века: *To prevent the spread of scabies within the nursing home, all residents and staff underwent treatment with an approved scabicide* [13]. (Чтобы остановить распространение чесотки в доме престарелых, все жители и сотрудники прошли курс лечения рекомендованным противочесоточными средствами).

Термин «озах» (бородавка) в отрасли дерматовенерологии используется в следующих значениях: «Донаҳои сахте, ки ба аъзои бадан бармеоянд. Инро арабҳо суълул ва тоҷикон озах меноманд [2, С. 118]. (Плотные высыпания, возникающие на отдельных участках тела. В арабском языке это называется суълул, а у таджиков — озах (бородавка). “Донаи сахте, ки дар аъзо ба ҳам мерасад ва дард намекунад ва арабон суълул хонандаш (Плотные, безболезненные образования, появляющиеся на различных участках тела, в арабском языке называются суълул). Однако термин “*гӯғ*” вышла из употребления и относится к архаичными лексическим единицам. Эквивалентом термина *гӯғ* в английском языке – единицы *verruca*, *verruca*, *wart*, первые две проникли из латинского языка, а третья имеет германское происхождение и связана с голландским *wrat* и немецким *Warze*.

Гуворун (псориаз). Если в словаре это термин трактуется как “чӯшишест, дар натиҷаи ғалабаи хилти савдо дар пӯсти одамӣ пайдо мешавад ва рӯз аз рӯз паҳн мегардаду баданро дағал месозад” [5, с. 118] (кожное воспаление, возникающее как следствие преодоления меланхолического темперамента и со временем распространяющееся, делая поверхность тела шероховатой), то в книге “Казни Шифо (Сокровище исцеления)” данный термин упоминается в форме терминосочетание “*шукуфаҳои пӯст*” (лишай кожи, чешуйчатый лишай). Со временем термин «гуворун» перестал использоваться, уступив место калькированному дерматологическому термину «псориаз». Эквивалентом термина “*гуворун*” в английском языке являются терминоединицы “*psoriasis* и *psora*”, которые проникли из герцеского “*psōriasis*”, от “*psōrian have an itch*” (хориш доштан (иметь зуд, чесотка), от *psōra itch* (хориш (чесотка, зуд, жжение): “For flyers, that might translate to itchy, tight skin; for those with conditions like rosacea, eczema, or **psoriasis**, a short flight could lead to a flare-up [14]. (У пилотов это выражается зудом и стянутостью кожи, а у людей, страдающих розовыми угрями, экземой или псориазом, даже короткий полёт может привести к обострению)

Также следует указать что в процессе исследования термина *дулум* (аллергия), мы выявили следующее значение этого термина “чӯшише мебошад дар пӯсти бадан” [5, с.147] (Воспалительное образование, появляющееся на коже человека.) Чӯшише бошад бо хориш, ки пӯстро сиёҳ кунад ва онро ба араби шаро гӯянд. Форсии шаро бошад ва он чӯшҳои кучаку

бузург бошад мусаттах (хамвор, паҳн), ки каме ба сурхӣ занад ва дар он хоришу сӯзиш бошад, ки бештар авқот дафъатан ва ногаҳонӣ падид ояд ва гоҳ бошад, ки аз он рутуб низ таровад [10, С. 174] (Это зудящий нарыв, вызывающий потемнение кожи и известный в арабской традиции как «шаро». В персидском языке «шаро» означает «мусаттах» — «плоский, широкий». Такие небольшие и крупные образования слегка покрасневшие, сопровождаются зудом и жжением, появляются чаще всего внезапно и иногда сопровождаются влажностью). В терминосистеме кожно-венерических болезней этот термин не используется, т.е. вышла из употребления и считается архаичными лексическими единицами.

Эквивалентом термина *дулум* в английском языке – единце *allergy* и оно проникала от немецко *allergie*: “*More and more clinicians now recognize that many penicillin allergy labels are incorrect – and there are safe, simple ways to find out your actual allergy status.*” [14] (Сегодня многие врачи сходятся во мнении, что диагноз аллергии на пенициллин нередко бывает ошибочным, а проверить свой настоящий аллергический статус можно легко и без риска).

Фаранг (сифилис) коварная инфекция, которая обычно передаётся при половом контакте и при отсутствии лечения со временем приводит к серьёзным проблемам со здоровьем. Этот термин в дерматологии известен как “*обилафаранг*” по мнению: “Слово *фаранг* – персидская форма арабизированного слова *фаранч* и ассоциируется с западными странами, особенно Францией, где для описания специальных предметов этих мест используются слова *фарангӣ* или *афранги*” [2, С. 103].

Эквивалентом терминов *фаранг*, *обилафаранг* [3, С. 340] в английском языке, которая проникла из латинского языка в английский язык в начале XVIII века, является терминоединицей *syphilis*: “*The dermatologist suspected syphilis when a patient presented with a persistent, non-healing sore on the arm and a subsequent rash on the trunk*” [13]. (Дерматолог заподозрил сифилис, когда у пациента на руке образовалась долго не заживающая язва, а затем появилась сыпь на туловище.).

Пармев (гонорея, триппер). Этот термин относится к венерическим заболеваниям и в таджикской венерологии оно известен как “*сӯзок (гонорея)*”. В словаре мы наблюдали следующее толкование данного термина: “Маразе бошад, ки онро авом сӯзок хонанд, чи ба вақти бавл кардан маҷрои бавл ба сӯзиш дарояд ва ба арабӣ хуркатулбавл гуянд. Ва ё ин калима ба забти Бурҳон ва Рашидӣ маҷхул аст. Ва Рашидӣ гӯяд, зоҳиран, ин лафз ҳиндӣ бошад [3, С. 740]. (Болезнь, известная в народе как сӯзок (гонорея), вызывает воспаление мочевых путей. На арабском её называют *хуркатулбавл*, хотя в словарях Бурхана и Рашиди этого слова нет — похоже, оно пришло из индийского языка.), и этот термин вышел из употребления и считается архаическим словом.

Эквивалентом термина «*пармев*» в английском языке – терминоединицы *gonorrhea* и *gonorrhoea*, которые проникли в начале XVI через латыни из греческого языка. В отличие от таджикского языка в английском языке этот термин имеет две формы, т.е. как *gonorrhoea* употребляется в английском варианте Великобритании и как *gonorrhea* – в английском варианте Соединенных Штатов Америки.

Парюн. В лингвистических источниках это термин интерпретируется следующим образом: «Иро дар забони тоҷикӣ гар номида мешавад, алҳол, қутур ҳам мегӯянд ва ба арабӣ чараб меноманд [2, С.325] (В таджикском языке его называется гар, сейчас это также называется кутур, а по-арабски это называется чараб). “Парюн (пах.) иллоте бошад бо хориш, ки онро гар гуянд ва ба арабӣ чараб хонанд [1, С. 155]. (Парюн (пех.) – боль с зудом, который его называют гар, а по-арабский – чараб.).

Эквивалентом термина *парюн* в английском языке – *scabies*, лингвистические особенности которого мы указали выше: *Ringworm, head lice, scabies, and hives can also occur on the scalp and cause dry, itchy skin* [14] (Стригущий лишай, головные вши, чесотка и крапивница также могут поражать кожу головы и вызывать сухость и зуд.). *First, they are taken to a small inspection room staffed by nurse practitioners and physician assistants to be checked for lice, scabies and fever* [14] (Сначала их отводят в небольшую смотровую комнату, где работают медсестры и помощники врачей, чтобы проверить их на наличие вшей, чесотки и лихорадки).

В терминосистеме кожных и венерических заболеваний английского языка также

прослеживается огромное число исконных лексических единиц, входящих в состав исследуемой терминосистемы.

Таким образом, в процессе анализа и сопоставления собранных материалов были выявлены следующие исконные термины, относящиеся к кожным и венерическим заболеваниям: *ringworm* (шукуфа (стригущий лишай); *itch* (хориш (зуд, чесотка)); *hives* (донача (сыпь) *ringworm* (шукуфа (стригущий лишай)). В большинстве лингвистических источников наблюдаются следующие интерпретация этого термина: «a contagious itching skin disease occurring in small circular patches, caused by any of a number of fungi and affecting chiefly the scalp or the feet» [14] (заразное зудящее заболевание кожи, которое проявляется в виде небольших круглых пятен, вызывается любым из множества грибов и поражает преимущественно кожу головы или стоп): *Those patients had to take the drug for longer than most people with ringworm require, but the infections finally cleared* [14] (Этим пациентам пришлось принимать препарат дольше, чем требуется большинству людей, страдающих стригущим лишаем, но в конечном итоге инфекция исчезла.). В некоторых случаях дерматологи вместо термина употребляют его синоним *tinea*, который проник из латинского слово ‘worm (кирм (червь; гельминт): *The dermatologist diagnosed the patient with severe tinea pedis, noting a widespread rash and scaling on the soles of his feet* [13] (Дерматолог диагностировал у пациента тяжелую форму стригущего лишая стоп, отметив распространенную сыпь и шелушение на подошвах ног.). *She sought medical advice for the persistent rash and itching associated with tinea cruris* [13]. (Она обратилась за медицинской помощью по поводу постоянной сыпи и зуда, связан со стригущим лишаем стопы).

Эквивалентом термина *ringworm* в таджикском языке являются терминыединицы *шукуфа* и *ушкуфа*, которые оба – исконно таджикскими лексическими единицами: *Дар кӯдакон доначаҳои шукуфа (лакка, хубобча, хубобҳо (камтаранд) равшан ва мунташир мебошанд* [5, С. 237] (У детей папулы стригущего лишая (пятна, везикулы, пузырьки (реже) прозрачные и диффузные.).

itch (хориш (зуд, чесотка)). Это термин появился от древнеанглийское слово *гуссе* и имеет следующие значение «irritating tingling sensation in the skin," also "skin inflammation caused by a burrowing mite» [<https://www.etymonline.com/word/itch>] (раздражающее покалывание в коже", а также "воспаление кожи, вызванное проникновением клеща в кожу). В словаре мы наблюдали такое значение этого термина «a skin disease or condition of which itching is a symptom» [14] (кожное заболевание или состояние, симптомом которого является зуд): “*This leads to a buildup of dead cells on your skin’s surface, and that buildup turns into red, gray, or purple plaques that may burn or itch* (Это приводит к накоплению омертвевших клеток на поверхности кожи, которые превращаются в красные, серые или фиолетовые бляшки, которые могут вызывать жжение или зуд.). *The buildup of skin cells creates scaly, patches that can itch, hurt, crust up and bleed.* Накопление клеток кожи приводит к образованию шелушащихся пятен, которые могут вызывать зуд, боль, покрываться коркой и кровоточить.” [15]. Однако дерматологи вместо термина *itch* часто употребляют её синонимы – *scabies*: “*The kids — many of whom have made long journeys to get to the border, including stretches on foot — were also checked for scabies, fever and other ailments* (Дети, многие из которых проделали долгий путь до границы, в том числе пешком, также были проверены на чесотку, лихорадку и другие заболевания)” [15].

Отличие между терминами *itch* и *scabies* заключается в том, что термин *itch* (зуд) обычно означает «зуд, который не является заразен, но если он вызван чесоткой, то это состояние заразно, и по характеру сыпи от зуда различаться в зависимости от причины (покраснение при аллергии, сухость при экземе, шелушение при дерматите)», а термин *scabies* означает «заразное кожное заболевание, которое передается от человека к человеку при тесном контакте, причем характер сыпи может включать тонкие извилистые линии (чесоточные ходы) и мелкие узелки (бугорки), часто расположенные парно».

Эквивалентом термина *itch* в таджикском языке являются единицы *хориш* и *хоришак*, первая из которых означает “чараб, касалии пӯсти инсон ва ҳайвон (чесотка, кожное заболевание людей и животных)», а вторая - «бемории пӯстие, ки боиси пайдоиши хориш мешавад (кожное заболевание, вызывающее сыпь и зуд)» [3, С. 560]: *Ҷоҳои напшиагазидаи*

бадани Ятим, чунон ки дар ҷои сӯхта намакоб рехта бошанд, сӯзиш карда **хориш** мекард, ҳар ваҷт ки Ятим он ҷоҳоро мехорид, сӯзиш ва **хориш** боз ҳам зиёдтар ва сахттар мегардид. (Укусы мух на теле Ятима горели и зудели, словно на ожог вылили солёную воду и каждый раз, когда Ятим чесал эти места, жжение и зуд становились всё сильнее и сильнее.).

Hives (донача (сыпь)). Это термин имеет шотландское происхождение и в подъязыке медицины употребляется в значение «rash of round, red weals on the skin which itch intensely, sometimes with dangerous swelling, caused by an allergic reaction, typically to specific foods» (сыпь в виде круглых красных волдырей на коже, которые сильно зудят, иногда с опасным отеком, вызванным аллергической реакцией, как правило, на определенные продукты питания) [14]. Дерматологи иногда вместо термина *hives* используют его синонимы – *urticaria*, *nettlerash*, которые проникли от латинских *urtica* ‘nettle (газна, сӯзғиёҳ (крапива))’ и *urere* ‘to burn (сӯхтан (гореть))’ в конце XVIII века.

Эквивалентом термина *hives* в таджикском языке являются лексические единицы *шаро*, *эскан*, *испарма* (крапивница, сыпь). Если термин *шаро* в таджикском языке приникла из арабского языка, то единица *испарма* является исконно таджикским и в дерматологии используется со значением «донача ё доғҳои хурд, ки аз баъзе касалиҳо ба бадан меамад» [12, С. 505] (Мелкая сыпь или пятна, которые появляются на теле из-за некоторых заболеваний.): *Баъд аз як соат хориш тамоман барҳам хӯрд ва дамидагиҳои испарма ҳам пасту кам шудан гирифтанд.* [1, С. 150] (Через час зуд полностью исчез, а сыпь начала уменьшаться.).

Pimple (гармича, рихинак (прыщ, прыщик)). Согласно этимологическим свойствам, в древнеанглийском языке это термин имела форму *piplian* ‘break out in pustules (покрываться гнойничковыми высыпаниями)’. В дерматологии это термин означает “a small hard inflamed spot on the skin (небольшое твердое воспаленное пятно на коже)”: *Chances are a bump on your labia (the lips) or vulva (the skin around them) is just a pimple or an ingrown hair* (Скорее всего, шишка на половых губах или вульве (коже вокруг них) — это всего лишь прыщ или вросший волос.). *In other words, the infection in a pimple on your nose has a somewhat clear path to your brain* (Другими словами, инфекция, содержащаяся в прыще на носу, имеет относительно свободный путь в ваш мозг.) [15].

Эквивалентом термина *pimple* в таджикском языке являются лексические единицы *гармича* и *рихинак* (прыщ, прыщик), первая из которых означает “бемории пӯст, ки ба сабаби аз гармӣ зиёд арақ кардани инсон дар шакли дончаҳои хурд дар рӯй ва бадан пайдо мешавад (Кожное заболевание, проявляющееся в виде небольших прыщиков на лице и теле из-за чрезмерного потоотделения в жаркую погоду)” и второй – «дончаҳои майда дар пӯсти одам, гармича (небольшие высыпания на коже человека, прыщ, прыщи)»: *Ҳамчунин пудина барои рафъи мушкилиҳои зайл чораи муассир аст: гармича, илтиҳоби бугумҳо, хориҷ кардани газҳо аз меъда, шамолхӯрӣ, зуком....* (Мята также эффективна при лечении следующих заболеваний: прыщи, артрит, метеоризм, простуда, грипп и....). *Дар ҷои ҷароҳати пӯст доғи сурх (минбаъд ба гиреҳча, обилача, рихинак, карахиш сиёҳ табдил меёбад) ва варам пайдо мешавад.* [11, С. 780] (На месте повреждения кожи появляется красное пятно (которое впоследствии превращается в прыщ, фурункул, струп или черную корку) и отек.). Терминологические единицы *гармича* и *рихинак* являются исконно таджикскими лексическими единицами.

Таким образом, в результате интерпретация исконных таджикских и английских терминов кожных и венерических заболеваний установлено, что некоторые из них вышли из употребления и считаются архаизмами. Это явление наиболее ярко выражено в таджикской терминологии.

В процессе анализа исследуемых терминов было выявлено в общей сложности 460 исходных лексических единиц в сравниваемых языках, из которых 220 единиц таджикские и 240 единиц английские.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Айни С. Ёддоштҳо. Ҷ.I / Садриддин Айни. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1949. – 255 с.
2. Вожаномаи тиббӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. А.-О. – Д.: Сарредаксияи илмӣ ва Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2014. – 808 с.

3. Вожданомаи тиббӣ. Иборат аз ду чилд. Ҷилди II. П-Я. – Д.: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2014. – 816 с.
4. Зоиров П. Т., Усманова Х. Дж. Краткий дерматологический словарь: таджикско-русско-латинско-английский / П.Т. Зоиров, Х.Дж. Усманова. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Тоҷик, 2000. – 107 с.
5. Зоиров П. Бемориҳои пӯст / П. Зоиров. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Тоҷик, 1999. – 352 с.
6. Ғаззоли М. Кимии саодат (Ҷилдҳои I ва II) / Муҳаммад Ғаззоли. – Техрон: Интишороти “Суруш”, 1999. – 827 с.
7. Кожные и венерические болезни: учебник / под ред. О.Ю. Олисовой. – М.: Практическая медицина, 2015. – 288 с.
8. Национальный корпус таджикского языка [электронный ресурс].-URL: https://tajik-corpus.org/tajik_corpus/search/ [дата обращения: 28. 08. 2026]
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. А – О. – Москва: Нашриёти “Советская Энциклопедия”, 1969. – 952 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди II. П – Ҷ. – Москва: Нашриёти “Советская Энциклопедия”, 1969. – 950 с.
11. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. А-Н. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.
12. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. О-Я. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 945 с.
13. Электронный ресурс. –URL: https://www.google.the+word+macula+in+dermatology+in+sentences+with+examples&sca_esv [дата обращения: 28. 08. 2026]
14. Электронный ресурс. -URL: <https://www.merriam-webster.com/sentences/pimple> [дата обращения: 28. 08. 2026]
15. Электронный ресурс. –URL: <https://www.merriam-webster.com/sentences/pimple> [дата обращения: 28. 08. 2026]
16. Oxford Dictionary of English, 3rd Edition [Electronic resource]. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – Oxford Dictionary (EngEng)
17. New Oxford American Dictionary, 3rd Edition [Electronic resource]. – Oxford: Oxford University Press Inc., 2010. – Oxford American Dictionary (En-En) (для ABBYY Lingvo x5).

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИСКОННЫХ ТЕРМИНОВ ОБОЗНАЧАЮЩИХ КОЖНЫХ И ВЕНЕРИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье проводится сравнительный анализ исконных терминов, обозначающих кожные и венерические заболевания в таджикском и английском языках. Рассматриваются происхождение, семантика и функционирование исходных лексических единиц в дерматовенерологической терминологии. Особое внимание уделяется исконно таджикским и английским терминам, а также архаизмам, вышедшим из употребления в процессе развития медицинского языка. Установлено, что таджикская терминология характеризуется более высокой степенью архаизации по сравнению с английской. В статье выявлено и проанализировано 460 исконных лексических единиц, из которых 220 относятся к таджикскому языку и 240 — к английскому. Результаты исследования могут быть использованы в лингвистике, терминоведении, переводоведении и в практике медицинского образования.

Ключевые слова: медицинская терминология, дерматовенерология, кожные и венерические заболевания, исконная лексика, архаизмы, сравнительный анализ, таджикский язык, английский язык, этимология, терминологическая система.

Информация об авторе: Каримова Дилафруз Насибовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры языкознания и сопоставительной типологии ТГПУ им. Айни. Тел.: (+992) 988266996; E-mail: dnk92@inbox.ru

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ИСТИЛОҲОТИ ИСКОНИИ БЕМОРИҲОИ ПЌСТ ВА ЗУҲУРАВЌ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКЌ ВА АНГЛИСЌ

Дар мақола таҳлили муқоисавии воҳидҳои луғавии исконӣ, ки бемориҳои пўст ва венерикиро дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ифода мекунанд, анҷом дода шудааст. Манбаҳои таърихӣ, хусусиятҳои маъноӣ ва нақши ин воҳидҳо дар ташаккул ва рушди низоми истилоҳоти дерматовенерологӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Таваҷҷӯҳи махсус ба истилоҳоти исконӣ ва воҳидҳои архаикӣ, ки дар ҷараёни инкишофи забон аз истеъмол баромадаанд, равона шудааст. Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки дар истилоҳоти тоҷикӣ сатҳи архаизм нисбат ба забони англисӣ баландтар мебошад. Дар маҷмӯъ 460 воҳиди луғавии исконӣ таҳлил гардида, аз онҳо 220 воҳид ба забони тоҷикӣ ва 240 воҳид ба забони англисӣ рост меоянд. Маводи тадқиқот барои забоншиносӣ, истилоҳшиносӣ, тарҷумашиносӣ ва таълими тиббӣ аҳамияти амалӣ дорад.

Калидвожаҳо: забоншиносии қиёсӣ, истилоҳшиносӣ, лексикаи асил, дерматовенерология, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, этимология, забоншиносии маърифатӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Каримова Дилафрӯз Насибовна – номзади илми филология, дотсенти кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии ДДОТ ба номи С. Айни. Тел.: (+992) 988266996; E-mail: dn92@inbox.ru

A COMPARATIVE ANALYSIS OF NATIVE TERMS DENOTING SKIN AND VENEREAL DISEASES IN THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

The article presents a comparative analysis of native terms denoting skin and venereal diseases in the Tajik and English languages. The study examines the etymology, semantic features, and functional role of original lexical units within dermatovenereological terminology. Particular attention is paid to native terms as well as archaic lexical items that have fallen out of use during the historical development of medical language. The findings demonstrate that Tajik medical terminology shows a higher degree of archaism compared to English. In total, 460 native lexical units were identified and analyzed, including 220 Tajik and 240 English terms. The results of the research may be applied in linguistics, terminology studies, translation studies, and medical education.

Keywords: comparative linguistics, terminology, native vocabulary, dermatovenerology, Tajik language, English language, etymology, cognitive linguistics.

About the author: Karimova Dilafruz Nasibovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor in the Department of Linguistics and Comparative Typology. Tel.: (+992) 98 8266996; E-mail: dnk92@inbox.ru

НИЗОМИ ИСТИЛОҲОТ ВА ҶОЙГОҲИ ИСТИЛОҲОТИ БАРНОМАСОЗӢ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Лолаев А.А.¹

Муқаддима. Дар шароити рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва густариши истифодаи воситаҳои рақамӣ, забон ҳамчун абзори асосии муошират ва интиқоли дониш бо падидаҳои нави илмӣ ва техникӣ рӯ ба рӯ мегардад. Яке аз чунин падидаҳо ташаккул ва рушди истилоҳоти барномасозӣ мебошад, ки имрӯз ҷузъи муҳими забони илмӣ ва техникӣ ҷомеаи муосир ба ҳисоб меравад. Барномасозӣ ҳамчун соҳаи калидии технологияҳои иттилоотӣ дорои низоми мураккаби мафҳумҳо ва истилоҳот буда, барои ифодаи дақиқи равандҳо, воситаҳо ва усулҳои таҳияи барномаҳои компютерӣ аз маҷмуи истилоҳҳои махсус истифода мебарад.

Забони тоҷикӣ низ дар баробари дигар забонҳо ба раванди ғанӣ гардидани захираи луғавии худ аз ҳисоби истилоҳоти нави фанӣ ва техникӣ дучор шудааст. Бо ворид гардидани мафҳумҳо ва технологияҳои нав масъалаи мутобиқсозӣ, тарҷума ва меъёргузориҳои истилоҳоти барномасозӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Таҳияи низоми муназзами истилоҳот на танҳо ба рушди забони илмӣ тоҷикӣ мусоидат менамояд, балки барои таълим, таҳқиқот ва фаъолияти касбӣ дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ низ заминаи мусоид фароҳам меорад.

Қисми асосӣ. Дар асри XXI рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва афзоиши нақши онҳо дар тамоми соҳаҳои зиндагӣ боиси густариши вожа ва истилоҳоти нави забонҳои ҷаҳонӣ гардидааст. Барномасозӣ, ки ҷузъи асосии соҳаи технологияҳои иттилоотӣ мебошад, дорои забони махсуси фанӣ ва низоми истилоҳӣ мураккаб мебошад. Ин истилоҳот на танҳо барои мутахассисони соҳа воситаи асосии муошират ба ҳисоб мераванд, балки ба таври васеъ ба забонҳои миллӣ, аз ҷумла ба забони тоҷикӣ низ ворид мегарданд.

Истилоҳшинос Султонов М.Б. чунин қайд менамояд “...истилоҳ ойинаест, ки натиҷаи тафаккури гӯянда ва ё муаллифро, ки як фарди ҷомеа аст, инъикос мекунад. Илова бар ин, маҷмуи истилоҳот барои пайдоиши донишҳои нави умумибашарӣ замина муҳайё мегардонад, забон ва тафаккурро барои пазириши мафҳуми нави омода месозад ва дараҷаи рушди забонро ба сатҳи баландтар мебардорад” [9].

Дар робита ба системаи истилоҳоти барномасозӣ ва компютерӣ як қатор муҳаққиқони тоҷик ва хориҷӣ, аз ҷумла М.С. Раҳматуллоев [6], М. Одинаева [5], Н.У. Қадамшоев ва М.М. Аламшоева [2], З.М. Мусоямов [4], Д.Е. Кнута [1], А.В. Суперанская, Н.В. Подолская, Н.В. Василева [10], Е. Вустер [15], М.Т. Кабрӣ [12], Т. Шарипов [11] ва дигарон ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии ташаккули низомҳои истилоҳиро мавриди таҳқиқ қарор дода, таҳқиқоти онҳо заминаи муҳим барои баррасии равандҳои истилоҳифаринӣ дар соҳаи барномасозӣ ба шумор меравад.

Дар таҳқиқи низоми истилоҳот бояд дар назар дошт, ки ҳар як вожаи фанӣ танҳо дар сурате ба унсури фаъоли низоми истилоҳӣ табдил меёбад, ки бо дигар воҳидҳои лексикӣ робитаи мантиқӣ дошта бошад. Тавре ки муҳаққиқ З.Мусоямов дар таҳқиқоти худ менависад, “ҳар як лексемаи истилоҳотӣ барои ба унсури системаи истилоҳотӣ табдил ёфтани, аввал бояд аз тартиби муайяни интиҳоб гузарад. Истилоҳи система ду хусусияти муҳим дорад:

1) сохторбандӣ (ҳар як истилоҳ бо дигар воҳидҳои сохторӣ бо муносибатҳои мантиқӣ ва ассотсиативӣ алоқаманд аст);

2) пуррагӣ, ки бо пур кардани ҳама ячейкаҳои системаи мафҳумҳо ифода меёбад” [4, 108]. Андешаи муҳаққиқ баёнгари он аст, ки низоми истилоҳот танҳо маҷмуи тасодуфии вожаҳо нест, балки як шабакаи мураббаи семантикӣ мебошад, ки дар он ҳар як воҳиди лексикӣ нақши мушаххас ва вазифаи маъноӣ дошта, барои таҳлили илмӣ истилоҳоти барномасозӣ зарур аст, ки муносибатҳои дохилии онҳо, аз ҷумла робитаҳои мантиқӣ, ҳаммаъноӣ ва ҳамтаъаллуқӣ ҳамчун асоси сохтмони система баррасӣ шаванд.

Бо назардошти ин нуқта, низоми истилоҳоти барномасозӣ низ дорои ҳамин хусусиятҳост: дар он ҳар истилоҳ аз “algorithm” то “debugging”, ё аз “рамзгузорӣ” то “хизматрасон” на танҳо маънои алоҳида, балки маҷмуи функсионалӣ дар шабакаи умумии мафҳумҳои фанноварӣ дорад. Ин низом

¹ Лолаев Амриддин Азамҷонович – муаллими калони кафедраи филологияи англиси Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, Суроға: 734013, кӯч. Муҳаммадиев 17/6. Тел.: (+992) 901811101

ба таври пайваста бо рушди донишҳои иттилоотӣ ва барномасозӣ густариш меёбад ва нишон медиҳад, ки истилоҳ ҳамчун воҳиди забонӣ дар ҳамбастагӣ бо фикри илмӣ ташаккул меёбад.

Муҳаққиқ М. Одинаева дар тадқиқоти худ зикр менамояд, ки “инкишофи технологияҳои иттилоотӣ ба бисёр равандҳои забон ва дар навбати аввал, ба таркиби луғавии он таъсир расонида, боиси ба вучуд омадани системаи махсуси истилоҳотӣ гардид” [5, 103]. Андешаи муаллиф равшан месозад, ки таъсири технологӣ ба забон танҳо ба воситаи вуруд ё иқтибоси вожаҳои нав маҳдуд намешавад, балки сабаби ташаккули системаи лексикии комилан нав мегардад. Ин система, ки дар асоси талаботи соҳаи иттилоот ва барномасозӣ ташкил ёфтааст, дорои хусусиятҳои хоси семантикӣ ва сохторӣ мебошад. Он на танҳо истилоҳоти фанновариро фаро мегирад, балки бо қонуниятҳои дохилии худ - бо меъёрҳои сохторӣ, маъноӣ ва мантикии дақиқ, ки онро аз луғати умумизабонӣ фарқ мегардонад, созмон меёбад. Аз ин рӯ, таъсири технологияҳои иттилоотӣ ба забон як падидаи сатҳӣ нест, балки равандест, ки ба тафаккури забонӣ, истилоҳофаринӣ ва низоми маъноии вожаҳо таъсири ҷиддӣ мерасонад. Таҳқиқи ин раванд имкон медиҳад, ки хусусиятҳои сохторӣ ва семантикии истилоҳоти барномасозӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ дақиқ муайян шаванд ва ҷойгоҳи онҳо дар низоми умумии забон аниқ гардад.

Муҳаққиқон Н.У. Қадамшоев ва М.М. Аламшоева менависанд, ки “забонҳои барномасозӣ як навъи забон байни инсон ва компютер буда, ба онҳо имкон медиҳанд, ки ғояҳоро баён кунанд ва барнома эҷод намоянд. Ҳар як забон доира, фалсафа ва синтаксиси татбиқи худро дорад, ки онро барои иҷрои вазифаҳои муайян воситаи беназир мегардонад. Таҳиягарон забонҳои барномасозиро барои табдил додани консепсияҳо ба маҳсулот ва ҳалли воқеи истифода мебаранд” [2, 125].

Дар таҳқиқи истилоҳоти барномасозӣ муҳим аст, ки чараёни ташаккул ва инкишофи онҳо ҳамчун равандҳои иҷтимоиву илмӣ ва фанноварӣ баррасӣ карда шавад, зеро истилоҳ на танҳо вожаи хос барои ифодаи мафҳуми илмӣ аст, балки натиҷаи фаъолияти зеҳнӣ ва амалӣ мебошад ки дар муҳити касбӣ ва фаннӣ ташаккул меёбад. Ҳамин тавр, ҳар соҳа бо мурури замон системаи истилоҳии худро эҷод мекунад, ки робитаи мустақим бо фаъолияти инсон дорад.

Дар ин маврид, ба ақидаи муҳаққиқ З.М. Мусоямов “...бояд пешбинӣ карда шавад, ки истилоҳшиносии ин соҳаҳо пеш аз ҳама ба равандҳои офариниши истилоҳот ҳангоми ташаккули системаҳои истилоҳот вобаста ба фаъолияти амалии инсон дар соҳаҳои гуногун, таъмини истифодаи технологияҳои иттилоотӣ аз ҷониби доираи васеи мутахассисони барномасоз, яъне он қисми системаи махсуси истилоҳҳои ИТ (ТИ), ки ба муоширати касбии қисми муҳими забони модарӣ ба таври пуршиддат ворид мешавад” [4, 111]. Андешаи муҳаққиқ ба мо имкон медиҳад, ки истилоҳоти барномасозиро ҳамчун падидаи иҷтимоиву касбӣ ва фанноварӣ дарк намоем. Тавре ки аз мазмуни иқтибос бармеояд, истилоҳҳо на дар муҳити сунъӣ, балки дар чараёни фаъолиятҳои амалӣ ва муоширати касбӣ офарида мешаванд. Аз ин рӯ, барномасозон, муҳандисон ва таҳиягарон, худ ба таври ғайримустақим дар ташаккули захираи истилоҳии забон саҳм мегузоранд.

Бо ин нуқтаи назар, метавон гуфт, ки системаи истилоҳоти барномасозӣ як бахши зинда ва фаъол аз низоми забони муосир аст, ки пайваста дар ҳамгироии илм, фанноварӣ ва таҷрибаи инсонӣ ташаккул меёбад. Аз ин рӯ, омӯзиши чунин равандҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ барои муайян кардани қонуниятҳои умумӣ ва хоси ин соҳа аҳамияти илмӣ хоса дорад.

Дар илми забоншиносӣ истилоҳ ҳамчун воҳиди лексикии дорои маънои дақиқ, якмаъно ва соҳаи муайяни истифодабарӣ муайян мешавад. Аммо дар замони ҷаҳонишавии илм ва технология, ки забони англисӣ нақши асосии забони байналмилалӣ фаннӣ ва иттилоотиро бозӣ мекунад, равандҳои қабул ва мутобиқсозии истилоҳоти англисӣ дар забони тоҷикӣ ва мутобиқсозии истилоҳоти англисӣ дар забонҳои дигар, аз ҷумла тоҷикӣ, ба як масъалаи муҳими лингвистӣ табдил ёфтааст.

Истилоҳоти барномасозӣ аз ҷиҳати сохтор, реша ва маъно гуногунанд: бархе аз онҳо вожаҳои англисӣ бо шакли аслиашон истифода мешаванд (масала: program, server, database), қисми дигар бо тарҷума ё мутобиқсозӣ ба низоми фонетикӣ ва морфологии забони тоҷикӣ ворид гардидаанд (масалан: барнома, хидматрасон, пойгоҳи додаҳо ва ғ.). Ин раванд аз як тараф ғанигардонии забони тоҷикӣ ва тавсеаи забони илмиро таъмин мекунад, вале аз ҷониби дигар, масъалаи ягонагӣ, дурустнависӣ ва мутобиқати меъёрии истилоҳҳо ба миён меорад.

Аз ин ҷиҳат, таҳқиқоти лингвистии истилоҳоти барномасозӣ аҳамияти хоса дорад. Он имкон медиҳад, ки хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ, семантикӣ ва таркибии истилоҳҳои соҳаи барномасозӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ таҳлил ва муқоиса карда шаванд. Омӯзиши ин ҷанбаҳо на танҳо барои муайян кардани роҳҳои мувофиқ ва илмӣ мутобиқсозии истилоҳҳо зарур

аст, балки барои таҳкими пояҳои забони илмӣ тоҷикӣ дар заминаи технологияҳои иттилоотӣ аҳамияти амалӣ низ дорад.

Таҳқиқи мавзӯ, ҳамчунин, ба масъалаҳои муҳими забонсозӣ, монанди ҷаҳонишавии лексикон, ҳамгузориҳои фарҳангҳо, қонунҳои интиқоли вожаҳо ва фарқиятҳои сохтҳои забонҳо алоқаманд мебошад. Бо дарназардошти ин омилҳо, баррасии истилоҳоти барномасозӣ дар заминаи ду забон - англисӣ ва тоҷикӣ имкони муайян кардани тамоюлҳои асосии рушди забони фанӣ ва роҳҳои тақмили системаи истилоҳотии миллий дар шароити муосирро фароҳам меорад.

Ҳамин тариқ, мавзӯи мавриди назар на танҳо аз ҷиҳати назариявии забоншиносӣ, балки аз лиҳози амалӣ низ арзишманд буда, ба таҳкими муносибати илм ва забон, ҳамкориҳои фарҳангҳо ва таҳияи меъёрҳои ягонаи истифодаи истилоҳоти фанӣ дар забони тоҷикӣ мусоидат мекунад.

Вобаста ба омӯзиши забонҳои барномасозӣ Н.У. Қадамшоев ва М.М. Аламшоева навиштаанд: “омӯзиши забонҳои барномасозӣ ҳамчун обзори асосии рушди инфоросохтори технологӣ ба ҳисоб меравад. Забонҳои барномасозӣ на танҳо имкониятҳои таҳияи нармафзорро муайян мекунанд, балки самтҳои ояндаро дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ низ муайян мекунанд. Онҳо ба ҷанбаҳои калидӣ, аз қабилӣ амният, иҷроӣ, микроспазирӣ ва дастрасии қарорҳои нармафзор таъсир мерасонанд” [2, 125]. Андешаи муаллифони баёнгари нақши муҳими забонҳои барномасозӣ дар ташаккули соҳаи технологияҳои иттилоотӣ мебошад. Дар воқеъ, забонҳои барномасозӣ танҳо воситаи техникӣ ё абзори муҳандисӣ нестанд, балки онҳо низоми концептуалӣ ва истилоҳии мукамалро ташкил медиҳанд, ки ба рушди тавсеаи инфрасохтори рақамӣ ва илмҳои компютерӣ мусоидат мекунад. Аз ин рӯ, омӯзиши сохтор, истилоҳот ва хусусиятҳои забонҳои барномасозӣ на танҳо барои рушди соҳаи иттилоотӣ аҳамият дорад, балки барои таҳкими пояҳои забони илмӣ миллий низ муҳим аст. Бо ин тарз, забонҳои барномасозӣ ба унвони воситаи асосии иртибот байни инсон ва технология, нақши калидӣ дар ҳамгироии забон, технология ва ҷомеаи муосир мебозанд.

Раванди ташаккули истилоҳоти барномасозӣ мустақиман бо рушди таърихӣ ҳамаи забонҳои барномасозӣ вобастагӣ дорад. Барои дарк кардани моҳияти ин истилоҳот, пеш аз ҳама зарур аст, ки марҳалаҳои инкишофи забонҳои барномасозӣ ва хусусиятҳои забонӣ ва функционалии онҳо баррасӣ шаванд. Муҳаққиқон бар ин назаранд, ки “бо рушди технологияи компютерӣ ниёз ба забонҳои абстраксияшуда ва қуллаи барномасозӣ ба миён омад, ки боиси эҷоди забонҳои сатҳи баланд ба миён омад. Намунаҳои чунин забонҳо Fortran (1957), ки барои ҳисобҳои илмӣ пешбинӣ шудаанд ва COBOL (1959), ки барои коркарди маълумоти тичоратӣ нигаронида шудаанд, мебошанд [1, 2]. Падидаи омадани ин гуна забонҳои сатҳи баланд на танҳо ба рушди фанӣ ва технологӣ мусоидат намуд, балки ба ташаккули низоми истилоҳоти махсуси соҳаи барномасозӣ низ замина гузошт. Маҳз дар ҳамин давра вожаҳо ва истилоҳоте ба вуҷуд омаданд, ки имрӯз қисми ҷудонашавандаи лексикаи фанӣ забонҳои ҷаҳон ва аз ҷумла забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ гардидаанд. Ин раванд нишон медиҳад, ки инкишофи забонҳои барномасозӣ бо ташаккули фарҳанги нави истилоҳсозӣ ва таҳияи меъёрҳои забонии соҳаи иттилоотӣ ҳамбастагӣ дорад. Аз ин рӯ, омӯзиши таърих ва хусусиятҳои забонҳои барномасозӣ барои фаҳмиши амиқи системаи истилоҳоти муосир аҳамияти назариявӣ ва амалии калон дорад.

Таҳқиқи истилоҳот танҳо бо баррасии воҳидҳои ҷудогонаи лексикӣ маҳдуд намешавад, зеро ҳар истилоҳ дар робита бо дигар воҳидҳои ҳаммаъно, ҳаммафҳум ва ҳамсоҳа қарор дорад. Бинобар ин, муҳаққиқон истилоҳотро на ҳамчун маҷмуи вожаҳои пароканда, балки ҳамчун низоми мураттаб ва дорои робитаҳои дохилӣ мешиносанд. М.С. Раҳматуллоев ин хусусиятро чунин тавзеҳ медиҳад: “Унсурҳои дохили майдони истилоҳӣ бо низоми (системаи) муайян мураттаб мегарданд. Системаи истилоҳот (“терминологическая система, термосистема”), дар навбати аввал аз ҷиҳати забоншиносӣ мураттабии вожаҳои махсус аст, ки ба майдони муайяни истилоҳӣ хидмат мекунанд” [10, 42-43]. Ин андешаи муҳаққиқ равшан месозад, ки истилоҳ ҳамчун воҳиди лексикӣ танҳо дар доираи низоми умумии соҳа маъно ва арзиши дақиқ пайдо мекунад. Яъне, муносибатҳои дохилии истилоҳот - ҳаммаъноӣ, ивазпазирӣ ва ҳамтаъаллуқӣ нақши муҳими системасоздоранд ва барои таҳқиқи илмиву амалии истилоҳшиносӣ асоси назариявӣ фароҳам меоранд.

Дар илми истилоҳшиносӣ яке аз масъалаҳои муҳим масъалаи муносибати байни лексикаи умумӣ ва истилоҳоти фанӣ мебошад. Бисёр муҳаққиқон таъкид мекунанд, ки истилоҳот, сарфи назар аз он ки дар доираи забони миллий ташаккул меёбанд, дорои хусусияти нисбатан мустақил ва низоми дохилии худ мебошанд. Онҳо бо забони умумии гуфтугӯӣ ва ҳатто забони адабӣ фарқ дошта, дар муҳити илмӣ ва касбӣ фаъолият мекунанд. Ба гуфтаи муҳаққиқони рус: “Истилоҳот, аз

рӯйи хусусияти хосашон, наметавонанд ба системаи вожаҳои лексикаи умумӣ дохил шаванд ва дар забони миллий якчанд зерсистема созмон медиҳанд (мувофиқи шумораи майдонҳои мавзӯӣ), аммо на ба забони адабӣ ва на ба забони гуфтугӯӣ дохил намешаванд. Азбаски мафҳумҳо ва робитаҳои онҳо дар ҳар кадом истилоҳот махсус аст ва ин ба он воситаҳои лексикӣ, ки майдонҳои истилоҳотии мувофиқро хидмат мекунад, таъсир нарасонда наметавонад. Яъне “дар ҳар кадом истилоҳот алоқаҳои “табӣӣ”-и лексикӣ ба нафъи робитаи мафҳумҳо таҳриф мегарданд” [10, 5]. Ин андеша ба таври возеҳ нишон медиҳад, ки истилоҳот низомии мустақили лексикӣ доранд, ки бо қонуниятҳои хоси маъноӣ ва мантиқӣ фаъолият мекунад. Ба иборати дигар, муносибати байни истилоҳот на бар асоси робитаҳои табиӣ вожаҳои забон, балки дар асоси робитаҳои мантиқии мафҳумҳо муайян мешавад. Маҳз ҳамин хусусият ба истилоҳот имкони дақиқӣ, устуворӣ ва мушаххасият мебахшад, ки онҳоро аз вожаҳои умумизабонӣ фарқ мегардонад.

Ин хусусият дар низомии истилоҳоти барномасозӣ низ возеҳ мушоҳида мешавад. Масалан, истилоҳҳои **variable** (“тағйирёбанда”), **function** (“функсия”), **argument** (“далел”), **parameter** (“параметр”) ва **return value** (“арзиши бозгашт”) [13] бо ҳам робитаи мустақими мантиқӣ доранд ва ба як соҳаи мушаххаси дониш, сохтори барнома тааллуқ доранд. Ҳар яке маънои худро танҳо дар иртибот бо дигар мафҳумҳои ҳамин соҳа пайдо мекунад. Ин робитаҳо табиати системавии истилоҳотро нишон медиҳанд, ки онро аз вожаҳои умумизабонӣ, масалан навиштан, кор кардан ё ҷавоб додан, фарқ мегардонад. Дар забони тоҷикӣ низ мисолҳои монанд ба назар мерасанд: истилоҳоти *алгоритм*, *ичро*, *қадам*, *давра*, *шарт* як низомии маъноии ягонаеро ташкил медиҳанд, ки ҳамаи онҳо ба мафҳуми асосии “раванди барномасозӣ” вобастаанд. Ин робитаҳои дохилӣ далолат бар он доранд, ки низомии истилоҳот дар ҳар забон бо меъёрҳои худ соҳа танзим мегардад ва маҳз ҳамин низом ба устуворӣ ва дақиқии забони илмӣ асос мегузорад.

Бо дарназардошти хусусиятҳои сохторӣ ва маъноии истилоҳот, метавон гуфт, ки низомии истилоҳоти барномасозӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ҳамчун зерсистемаҳои лексикӣ бо сохтори муназзам ва муносибатҳои дохилии мантиқӣ амал мекунад. Ин низомҳо на танҳо маҷмуи вожаҳои фанноварӣ, балки низомии мутақобилаи мафҳумҳо мебошанд, ки робитаҳои семантикӣ ва мантиқӣ онҳоро муттаҳид месозанд. Ба таъбири Э. Вюстер, “ҳар як соҳаи илм низомии мафҳумҳои хоси худро дорад, ки тавассути истилоҳот ифода меёбанд ва танҳо дар доираи ҳамин низом маънои дақиқ пайдо мекунад” [15, 12].

Дар дохили низомии мазкур истилоҳоти барномасозӣ бо рӯҳияи забон ва анъанаи истилоҳсозии ҳар як миллат мувофиқ мегарданд. Масалан, дар забони англисӣ истилоҳоти соҳа (масалан, *bug*, *code*, *script*, *loop*) [14] бештар дорои хусусияти ихтисоршуда ва амалӣ мебошанд, дар ҳоле ки дар забони тоҷикӣ тамоюли мутобиксозӣ ва тарҷумаи маъноӣ (масалан, *хатогӣ*, *рамз*, *скрипт*, *давра*) бештар ба назар мерасад. Ин фарқият нишон медиҳад, ки ҳар низомии истилоҳӣ ҳам хусусияти миллий ва ҳам робитаи байналмилалӣ дорад. Дар ин робита М.С. Раҳматуллоев таъкид менамояд, ки “истилоҳоти ҷудогона ҳамчун зерсистемаҳои маҳдуд дар дохили системаи вожаҳои забони миллий зоҳир мешаванд” [6, 43].

Илова бар ин, низомии истилоҳоти барномасозӣ бо дигар соҳаҳои фанноварӣ, аз ҷумла технологияҳои иттилоотӣ, муҳандисӣ, иқтисод ва маъмурият робитаи зич дорад. Масалан, истилоҳҳои *interface*, *database*, *access*, *system architecture* [3] дар муҳити барномасозӣ маънои мушаххас доранд, аммо дар соҳаҳои дигари илмӣ низ истифода мешаванд. Ин ҳамгироии байнисоҳаӣ нишон медиҳад, ки системаи истилоҳоти барномасозӣ як бахши кушода ва динамикӣ буда, бо рушди илм ва техника мунтазам тағйир меёбад.

Аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, қабули истилоҳоти барномасозӣ ба муҳити забонии тоҷикӣ зери таъсири омилҳои гуногун сурат мегирад: дараҷаи омодагии ҷомеа ба қабул ва истифодаи истилоҳоти фанноварӣ, сатҳи таҳсилоти иттилоотӣ, инчунин, омилҳои сиёсати забонӣ ва меъёргузории давлатӣ. Ин омилҳо муайян мекунад, ки кадом истилоҳот бетағйир пазируфта мешаванд (*сервер*, *файл*, *кодинг*) ва кадомҳо шакли мутобик ё миллий мегиранд (*хизматрасон*, *парванда*, *рамзгузорӣ*).

Ҳамин тавр, системаи истилоҳоти барномасозӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ аз ҷиҳати сохтор, маъно ва фаъолият дорои хусусиятҳои миллий ва умумилмист. Онҳо ҳамчун зерсистемаҳои махсуси лексикӣ дар дохили забон амал карда, робитаи мантиқии мафҳумҳоро таъмин менамоянд ва дар ташаккули забони илмӣ муосир нақши ҳалкунанда мебозанд. Дар ҳамин асос, таҳқиқи минбаъдаи равандҳои ташаккули ин истилоҳот дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ имкон медиҳад, ки принципҳои меъёрсозӣ ва мутобиксозии онҳо амиқтар муайян гарданд.

Дар доираи низоми умумии забон, истилоҳоти барномасозӣ маъкеи махсусро ишғол мекунад. Онҳо на танҳо як бахши лексикаи фанноварию ташкил медиҳанд, балки боиси воридшавии қолабҳои нави сохторӣ ва маъноӣ ба забони умумӣ низ мегарданд. Ин раванд, аз як ҷониб, забонро ғанӣ мегардонад, зеро воҳидҳои нави ифода ворид мешаванд; аз ҷониби дигар, зарурати танзими меъёрӣ ва таъмини ягонагии истифодаи онҳо ба миён меорад.

Дар ин замина, масъалаи стандартизатсия ва мутобиқсозии истилоҳоти фанноварӣ аҳамияти калидӣ пайдо мекунад. Ба андешаи Р. Кабре, “истилоҳот на танҳо василаи номгузорӣ, балки унсури ташаккули дониши соҳа мебошад, ки қонуниятҳои дохилии худро дорад ва наметавонад бе меъёр амал кунад” [12, 27].

Ин гуфта нишон медиҳад, ки бе низом ва меъёри ягона, истифодаи истилоҳот метавонад ба ихтилофи маъно ва паст шудани дақиқии фанноварӣ оварда расонад. Маҳз аз ҳамин сабаб, дар кишварҳои дорои забонҳои миллий, аз ҷумла тоҷикӣ масъалаи мутобиқсозии дуруст ва илмӣ истилоҳоти барномасозӣ яке аз самтҳои муҳими сиёсати забонӣ ва рушди илми муосир ба ҳисоб меравад.

Дар муҳити забони тоҷикӣ, таҷрибаи солҳои охир нишон медиҳад, ки равандҳои истилоҳсозӣ бештар хусусияти стихиявӣ доранд. Бархе истилоҳот, аз ҷумла *кодинг*, *апдейт*, *файл* [7] бе мутобиқсозӣ пазируфта мешаванд, қисми дигар бо ивазкунии пурраи миллий ба монанди *рамзгузорӣ*, *навсозӣ*, *парванда* ва баъзеҳо бо шакли миёна, масалан, *сервер-хизматрасон*. Ин ҳолат собит месозад, ки низоми истилоҳоти барномасозӣ ҳанӯз дар марҳилаи ташаккул қарор дошта, ниёз ба таҳкими меъёрҳои илмӣ дорад.

Аз дидгоҳи забоншиносӣ, чунин раванд як падидаи табиӣ аст, зеро ҳар забон дар бархӯрд бо фанноварию муосир маҷбур аст қолабҳои ифодавии худро мутобиқ созад. Аммо барои забоне чун тоҷикӣ, ки рисолати забони давлатӣ дорад, ин раванд бояд ба таври илман асоснок ва мутамарказ анҷом дода шавад. Истифодаи усулҳои муътамади истилоҳшиносӣ, аз қабилҳои иқтибоси фонетикӣ, тарҷумаи маъноӣ, калимасозии миллий ва стандартизатсияи байнисоҳаӣ метавонад дар ин ҷода нақши муҳим бозад.

Ҳамин тавр, системаи истилоҳоти барномасозӣ на танҳо як зерсистемаи лексикӣ дар забон, балки омили фаъоли рушди забони илмӣ мебошад. Он, ҳамзамон, воситаи ҳамгироии байналмилалӣ ва нишондиҳандаи қобилияти мутобиқшавии забон ба ниёзҳои фанноварию асри иттилоотӣ аст. Маҳз таҳқиқи чунин равандҳо имкон медиҳад, ки нақши забони тоҷикӣ дар фазои рақамӣ ва фанноварӣ мустаҳкам гардад.

Дар натиҷа, метавон хулоса намуда, ки истилоҳот ҳамчун воҳиди лексикӣ на танҳо воситаи ифодаи мафҳумҳои илмӣ ва фанноварӣ, балки ҷузъи муҳими низоми маъноӣ ва сохтории забон ба шумор меравад.

Истилоҳшинос Рибаква А.С. ба чунин ақида аст “Системаи истилоҳоти барномасозӣ яке аз зерсистемаҳои махсуси лексикӣ мебошад, ки дар заминаи рушди илмҳои компютерӣ ва фанновариҳои иттилоотӣ ба вучуд омада, дорои низоми дохилии устувор мебошад, ки муносибатҳои маъноӣ ва мантиқии байни истилоҳотро фаро мегирад” [8]. Дар забони англисӣ ин система бештар хусусияти ихтисоршуда ва амалгароёна дошта, дар забони тоҷикӣ бошад, равандҳои мутобиқсозӣ, тарҷума ва милликунонии истилоҳот фаъолона амал мекунад.

Қойгоҳи истилоҳоти барномасозӣ дар низоми умумии забон ба он вобаста аст, ки онҳо бо дигар соҳаҳои дониш, аз ҷумла технологияҳои иттилоотӣ, муҳандисӣ ва иқтисод, робитаи мутақобил доранд. Ин ҳамгироии байнисоҳавӣ нишон медиҳад, ки истилоҳоти барномасозӣ танҳо бахши фаннӣ набуда, балки омили муҳим дар ташаккули забони илмӣ муосир ба ҳисоб меоянд.

Аз ин лиҳоз, гуфтан дуруст аст, ки системаи истилоҳоти барномасозӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ дорои хусусиятҳои сохторӣ, маъноӣ ва иҷтимоӣ мебошад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Кнута, Д.Е. Санъати барномасозӣ [Матн] / Д.Е. Кнута. М.: Вилиамс, 2005.
2. Қадамшоев Н.У., Аламшоева М.М. Нақши забонҳои барномасозӣ дар таҳаввулот ва рушди технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ [Матн] / Н.У. Қадамшоев., М.М. Аламшоева. – Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №4.1 (43). – С.124-131.
3. Мамадназаров, М. Фарҳанги англисӣ–тоҷикӣ [Матн] / М. Мамадназаров. – Душанбе: Эр-граф, 2015. – 1016 с.

4. Мусоямов З.М. Нигоҳе ба масъалаҳои когнитивии истилоҳшиносии муосир [Матн] / З.М. Мусоямов // Вестник Педагогического университета. – 2023. – № 6 (107). – С. 108-113.
5. Одинаева М. Таҳлили маъноии лексикаҳои компютерӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / М. Одинаева // Вестник института языков. 2023. №2 (50). С. 103-108.
6. Раҳматуллоев М.С. Таҳлили сохторӣ-маъноӣ ва этимологӣ истилоҳоти журналистика дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ [Матн] / М.С. Раҳматуллоев – Дисс. – Душанбе, 2023. – С. 43.
7. Розӣ Т. Вожаномии компютерӣ [Матн] / Т. Розӣ. – Душанбе, 1995. – 225с.
8. Рыбакова, А. С. Структурно-семантические особенности компьютерной терминологии в современном английском языке [Текст] / А. С. Рыбакова // дис. ... канд. фил. наук: 10.02.04/ Рыбакова, Анна Сергеевна. – Коломна., 2012. –222 с.
9. Султонов, М.Б. Становление и развитие персидско–таджикской научной терминологии: на материале научного наследия IX–XI вв. [Текст] / М.Б. Султонов // дис. док–ра филол. наук: 10.02.22 / Султонов Мирзохасан Баротович. – Душанбе, 2008. – 323 с.
10. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. [Текст] / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В.Васильева // Изд. 6. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ». 2012. – 248 с.
11. Шарипов, Т. Компьютерная лексика таджикского языка [Текст] / Т. Шарипов // дис. канд. филол. наук: 10.02.22 / Толиб Шарипов. – Душанбе, 2003. – 160 с.
12. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications [Tekst] / M.T. Cabré // John Benjamins Publishing, 1999. – 248 s. – P. 27.
13. Micrisoft computer dictionary. Microsoft Press; 2002. 652 p.
14. Webster, M. Webster's Third New International Dictionary. – NY, 1993. – 2662 p.
15. Wüster E. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie [Tekst] / E. Wüster. – Wien, 1985. – 241s.

НИЗОМИ ИСТИЛОҲОТ ВА ҶОЙГОҲИ ИСТИЛОҲОТИ БАРНОМАСОЗӢ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои марбут ба низоми истилоҳот ва ҷойгоҳи истилоҳоти барномасозӣ дар забони тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Муаллиф истилоҳоти барномасозиро ҳамчун зерсистемаи махсуси лексикӣ таҳлил намуда, нишон медиҳад, ки онҳо на танҳо маҷмуи воҳидҳои номгузории фанӣ, балки низоми муназзами мафҳумҳо мебошанд, ки тавассути робитаҳои мантиқӣ ва семантикӣ бо ҳам алоқаманданд. Дар мақола хусусиятҳои сохторӣ, маъноӣ ва функционалии истилоҳоти барномасозӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ таҳқиқ гардида, нақши онҳо дар ташаккули забони илмӣ ва фанноварии муосир муайян карда мешавад. Ҳамчунин, роҳҳои асосии воридшавӣ ва мутобиксозии истилоҳоти барномасозӣ ба забони тоҷикӣ, аз ҷумла иқтибосгирӣ, тарҷумаи маъноӣ, мутобиксозии фонетикӣ ва калимасозии миллӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Муаллиф нишон медиҳад, ки як қисми истилоҳҳо бидуни тағйир қабул мешаванд (кодинг, файл, апдейт), қисми дигар пурра ё қисман мутобик мегарданд (рамзгузорӣ, навсозӣ, парванда, сервер-хизматрасон). Дар заминаи назарияҳои муосири истилоҳшиносӣ масъалаҳои меъёрсозӣ, стандартизатсия ва ягонагии истифодаи истилоҳоти барномасозӣ баррасӣ мешаванд. Натиҷаҳои таҳқиқот аҳамияти назариявӣ ва амалии омӯзиши истилоҳоти барномасозиро барои рушди забони илмӣ ва таҳкими мавқеи он дар фазои рақамӣ ва технологияҳои иттилоотӣ нишон медиҳанд.

Калидвожаҳо: истилоҳшиносӣ, низоми истилоҳот, истилоҳоти барномасозӣ, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, мутобиксозии истилоҳот, меъёрсозӣ, стандартизатсияи истилоҳот, технологияҳои иттилоотӣ, забони илмӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Лолаев Амриддин Азамҷонович –Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, муаллими калони кафедраи филологияи англис. **Суроға:** 734013,

ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯч. Муҳаммадиев 17/6. Тел.: (+992) 901811101

ТЕРМИНОСИСТЕМА И МЕСТО ТЕРМИНОЛОГИИ ПРОГРАММИРОВАНИЯ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с терминосистемой и местом терминологии программирования в таджикском языке. Автор анализирует терминологию

программирования как особую лексическую подсистему и показывает, что она представляет собой не просто совокупность специальных наименований, а упорядоченную систему понятий, объединённых логическими и семантическими связями. В статье исследуются структурные, семантические и функциональные особенности терминологии программирования в английском и таджикском языках, а также определяется её роль в формировании современного научного и технологического языка. Особое внимание уделяется основным способам заимствования и адаптации терминов программирования в таджикском языке, включая прямое заимствование, семантический перевод, фонетическую адаптацию и национальное словообразование. Автор отмечает, что часть терминов заимствуется без изменений (коддинг, файл, апдейт), тогда как другие подвергаются полной или частичной адаптации (рамзгузорӣ, навсозӣ, парванда, сервер-хизматрасон). На основе современных теорий терминоведения рассматриваются вопросы нормирования, стандартизации и унификации употребления терминов программирования. Результаты исследования подтверждают теоретическую и практическую значимость изучения терминологии программирования для развития таджикского научного языка и укрепления его позиций в цифровом пространстве и сфере информационных технологий.

Ключевые слова: терминоведение, терминосистема, терминология программирования, таджикский язык, английский язык, адаптация терминов, нормирование терминологии, стандартизация терминологии, информационные технологии, научный язык.

Сведения об авторе: Лолаев Амриддин Азамджонович – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзоды, старший преподаватель кафедры английской филологии. **Адрес:** 734013, г. Душанбе, Республика Таджикистан, ул. Мухаммадиева 17/6. **Тел.:** (+992) 901811101

THE TERMINOLOGICAL SYSTEM AND THE ROLE OF PROGRAMMING TERMINOLOGY IN THE TAJIK LANGUAGE

This article examines issues related to the terminological system and the role of programming terminology in the Tajik language. The author analyzes programming terminology as a specialized lexical subsystem and demonstrates that it is not merely a collection of technical naming units, but rather an organized system of concepts interconnected through logical and semantic relations. The study investigates the structural, semantic, and functional characteristics of programming terminology in English and Tajik and identifies its role in the development of modern scientific and technological language. Particular attention is paid to the main mechanisms through which programming terms are introduced and adapted into Tajik, including borrowing, semantic translation, phonetic adaptation, and native word formation. The author shows that some terms are adopted without modification (coding, file, update), whereas others undergo full or partial adaptation (ramzguzori, navsozi, parvanda, server-khidmatrason). Drawing on contemporary theories of terminology studies, the article addresses issues of standardization, regulation, and consistency in the use of programming terminology. The findings highlight the theoretical and practical significance of studying programming terminology for the development of the Tajik scientific language and for strengthening its position in the digital environment and the field of information technologies.

Keywords: terminology studies, terminological system, programming terminology, Tajik language, English language, term adaptation, terminology standardization, terminology regulation, information technologies, scientific language.

Information about the author: Lolaev Amriddin Azamjonovich – Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulugzoda, Senior Lecturer, Department of English Philology. **Address:** 734013, Dushanbe, Republic of Tajikistan, 17/6 Muhammadiev Street. **Tel.:** (+992) 901811101.

ТАҲЛИЛИ АЛОҚАҲОИ ЛУҒАВӢ-МАӢНОИИ ВОЖАҲОНИ МАНСУБИ КОНСЕПТИ “MOTHERLAND” ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ВА МУОДИЛИ ТОЧИКИИ ОНҲО

Дилфузаи И.¹

Иртиботи моддиву маънавии инсон бо ватан, замини аҷдодӣ ва макони таваллуд ҳамчун мавзӯи мубрам дар манзараи забонии ҷаҳон боқӣ мемонад. Ин падида дар забонҳои сохтору низомашон мухталиф, аз ҷумла забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, тавассути воситаҳои гуногуни лексикӣ фразеологӣ инъикос ёфта, хусусиятҳои милливу фарҳангии тафаккури ин ду миллатро бозгӯ мекунад. Дар забоншиносии муосир омӯзиши сохтори семантикии вожаҳои ифодагари мафҳуми “ватан” ва таснифу дастабандии онҳо дар доираи майдонҳои луғавӣ-маъноӣ яке аз муҳимтарин вазифаҳои забоншиносии қиёсӣ, шинохтӣ, фарҳангӣ ва маърифатӣ ба шумор меравад.

Муҳимияти мавзӯи мақолаи мазкур дар он зоҳир мегардад, ки вожаи “motherland” дар забони англисӣ ва муодилҳои он дар забони тоҷикӣ (ба монанди ватан, модар-ватан, сарзамин, кишвар, диёр) дорои силсилаи муродифҳо ва воҳидҳои луғавии наздикмаъно мебошанд, ки на танҳо мазмунӣ ҷуғрофӣ ё сиёсӣ, балки бахшҳои эҳсосӣ, таърихӣ ва маъмуриро низ фаро мегиранд.

Мақсади асосии ин таҳқиқот аз он иборат аст, ки воҳидҳои луғавии наздикмаъноӣ марбут ба майдони семантикии “motherland” дар забони англисӣ муайян гардида, ба микромайдонҳои онҳо (эмотсионалӣ-ватандорӣ, сиёсӣ-давлатӣ, ҳудудӣ-ҷуғрофӣ) гурӯҳбандӣ шуда, муодили онҳо дар забони тоҷикӣ мавриди таҳлилу баррасӣ ва муқоиса қарор дода шаванд.

Дар вожаномаҳои англисӣ як қатор воҳидҳои луғавии ҳаммаъно ё наздикмаъноӣ вобаста ба майдони семантикии *motherland* ба қайд гирифта шудаанд:

Лексемаи “motherland” дар вожаномаи забони англисӣ ба шакли зерин тавзеҳ ёфтааст: “the country that you were born in and that you feel a strong emotional connection with.” [1, с.997]. (*тарҷ. таҳтул. Кишваре, ки шумо дар он таваллуд шудаед ва нисбат ба он пайванди қавии эҳсосӣ доред?*)

Вожаи “motherland” бо воҳиди луғавии “fatherland” ҳаммаъно буда, аз ҷузъҳои маъноии *робитаи хунӣ, пайванди аҷдодӣ, замини ниёгон ва садоқату дилбастагии амиқи рӯҳӣ* таркиб ёфтааст. Дар луғатномаҳои тафсирий лексемаи *fatherland* ба шакли зерин тавсиф ёфтааст: “the country where a person, or their family, was born, especially when they feel very loyal towards it” [1, с. 558] (*тарҷ. таҳтул.:* кишваре, ки инсон ё оилаи онҳо дар он ҷо таваллуд шудааст, хусусан вақте ки нисбат ба он ҳисси садоқати баланд дорад). Муаллифи дигари вожаномаи забони англисӣ ҷанбаи генеалогӣ ва моддии ин мафҳумро ба назар гирифта, онро ҳамчун замини аҷдодӣ тавзеҳ медиҳад “1: one’s native land or country 2: the native land or country of one’s father or ancestors” (1: замин ё кишвари бумии шахс; 2: замин ё кишвари бумии падар ё аҷдоди шахс) [2, с. 452]

Дар шарҳи аввали вожаи “fatherland” калимаи “loyal” (содиқ, вафодор) нишон дода шуда, ба он далолат менамояд, ки дар тафаккури англисҳо вожаи мазкур дар баробари маъноӣ ҷои зист доштан, ҳамчунин бо ҳиссиёти рӯҳӣ ва ахлоқии инсон зич алоқаманд аст. Воҳидҳои луғавии “father” (падар) ва “ancestors” (аҷдод) бозгӯи онанд, ки вожаи “fatherland” бо унсурҳои моддиву таърихӣ, замини ниёгон, робитаи хунӣ ва пайванди доранд: “On the inner walls are carved the names of the three million soldiers who fell in defence of the fatherland in the wars of 1914 to 1918 and 1939 to 1946.” (*тарҷ. таҳтул.:* Дар деворҳои дохил номи се миллион сарбозе навишта шудааст, ки дар ҷанги солҳои 1914–1918 ва 1939–1946 дар роҳи мудофияи ватан ҷони худро қурбон кардаанд) [3, с.11].

Дар ҷумлаи мазкур вожаи “fatherland” дар заминаи калимаи “defence” (мудофия) қорбурд шудааст. Маъноӣ вожаи “fatherland” (диёри аҷдодӣ) дар ин ҷо на танҳо ҳамчун як ҳудуди ҷуғрофӣ, балки ҳамчун замин дарк мешавад, ки мудоираву муҳофизати он қарзу рисолати

¹ Дилфузаи Ислон - Докторанти (PhD) бахши дудеми факултаи забонҳои хориҷии Муассисаи давлатии таълимии Донишгоҳи Давлатии Хучанд ба ном академик Б. Ғафуров. Тел: 92-745-12-45 dildufuzaiislom@gmail.com

аввалиндараҷаи ҳар як шаҳрванд ба махсуб меёбад. Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки муодилоҳои исми мураккаби “motherland” (ватан), “fatherland (диёри аҷдодӣ)” дар забони тоҷикӣ вожаи “ватан”, ибораҳои исми “сарзамини аҷдодӣ”, “диёри аҷдодӣ” “марзу буми аҷдодӣ” мебошанд.

Ҳамин зайл, ибораи исми “сарзамини аҷдодӣ” дар концептсфераи забони тоҷикӣ ҳамчун муодили семантикии вожаи англисии “fatherland” баромад мекунад. Ташреҳи ин ибораи исмӣ нишон медиҳад, ки он на танҳо як ҳудуди софи маъмуриро ҷағрофӣ, балки як фазои мукаддаси забониву фарҳангиро дар бар мегирад. Лексемаи калидии ин ибора дар пайванди ногунастани инсон бо замин соҳиб мегардад, ки дар он аҷдоду ниёгони ӯ тӯли солҳо ва асрҳо умр ба сар бурдаанд, баҳри дифои он ҷони худро нисор кардаанд ва дар замин он гузаштагон ба ҳок супурда шудаанд. Ҷумлаи зерин сатҳи баланди устувории концепти зикршударо дар тафаккури забонии тоҷикзабонон равшан соҳиб менамояд: “Гузаштагони мо дар «Авасто» тарзи ҳаёти ончунон покизаю одилонро тарғиб намудаанд, ки асари он дар сиришти ниҳоди ниёгонамон пойбарҷо монда, ҳатто ҳамлаҳои тӯлонии аҷнабиёни истилогар ба сарзамини аҷдодии мо нақши ин фарҳанги олиро аз зехни халқ зудуда натавонистанд” [7, с. 27].

Исми мураккаби “homeland” дар луғатномаи забони англисӣ тариқи зайл тавзеҳ дода шудааст: “1. native land; fatherland 2. A state or area set aside to be a state for a people of a particular national, cultural, or racial origin” (*таҷ. таҳтул* 1. марзу буми аҷдодӣ, замин аҷдодӣ 2. Давлат ё ҳудуде, ки барои мардуми дорои арзишҳои миллии махсуси фарҳангӣ ё наҷодӣ ҳамчун давлат муқаррар мегардад) [2, с. 577].

Чуноне, ки аз тавзеҳи луғавӣ бармеояд, исми мураккаби “homeland” дар сохтори семантикии худ ду семаи асосиро муттаҳид месозад. Семаи аввал, яъне *home* (хона, қашона) ба иртиботи амиқи инсон бо марзу буми аҷдодӣ ишора карда, хусусияти забониву фарҳангӣ дорад. Семаи дувум, яъне *land* (замин) бошад, мафҳуми “диёри аҷдодӣ”-ро аз доираи як ҳудуди оддии ҷағрофӣ ба сатҳи сохтори сиёсӣ мулӣ (давлатӣ) мебардорад. Ин таҳаввули семантикиро дар мисоли зерин баръало мушоҳида кардан мумкин аст: “The South was too beautiful a place to be let go without a struggle, too loved to be trampled by Yankees who hated Southerners enough to enjoy grinding them into the dirt, too dear a homeland to be turned over to ignorant negroes drunk with whisky and freedom”. (*таҷ. таҳтул*. Ҷануб ҷунон макони зебо буд, ки онро бе муқориба аз даст дода намешуд. Он бениҳоят маҳбӯб буд ва набояд зерӣ пойи янкиҳо поймол мешуд – шимолиҳое, ки аз ҷанубиён нафрати зиёд доштанду ба ҳок яксон кардани онҳо барояшон лаззат мебахшид. Ин диёр беандоза азиз буд ва набояд ҳеҷ гоҳ ба дастӣ сиёхпӯстони нодоне супурда мешуд, ки аз шаробу озодӣ сармаст буданд) [4, с. 540].

Аз ҷумлаи мазкур маълум гардид, ки исми содаи “place” ва композити “homeland” ба ҳамдигар алоқаи маъноӣ дошта, дар баъзе ҳолатҳо ҷойгузини ҳамдигар буда метавонанд. Дар забони тоҷикӣ вожагони мазкурро воҳидҳои луғавии макон ва диёр ташкил медиҳанд.

Муодили исми мураккаби “homeland” дар забони тоҷикӣ исми содаи “диёр” буда, ҳамчун воҳиди луғавӣ фарогири заминаҳои гуногуни матнӣ бо қиммати мулоҳиҷаҳои худ аз қабилӣ “ватан”, “марзу бум” ва “сарзамин” ҳамбастигӣ нишон медиҳад ва тадриҷан аз маъноӣ денотативии макон ба сатҳи коннотативии (маънавию сиёсӣ) ҳувият гузаштани концептро таъмин месозад. Ҷумлаи зерин инъикоси семаи “диёр”-ро дар заминаи таҳаввули иҷтимоӣ сиёсӣ ба таври равшан соҳиб менамояд: “Аз ҳар гӯшаву қанори диёр хабарҳои ҳавлангези хунро таҳриқиданда ба пойтахт мерасид.” [6, с.482].

Воҳиди луғавии “birth place” дар ду шакл, яъне birthplace ва birth place мустақим буда, дар вожаномаҳои англисӣ бо маъноҳои зерин оварда шудааст: “1. The house or area where a person was born, especially a famous person 2. The place where sth first happened”. (1. Хона ё минтақае, ки инсон дар он таваллуд шудааст, махсусан шахси машҳур; 2. Ҷое, ки ягон падида бори аввал дар он ҷо рух додааст) [1, с.140]. Дар дигар луғатнома ба маънии зерин ташреҳ ёфтааст: “place of birth or origin” (Ҷойи таваллуд ё пайдоиш) [2, с.154]. “We had seen Shakespeare’s tomb and birthplace, we went back to the inn where we slept that night.” (*таҷ. таҳтул*: Мо оромгоҳ ва зодгоҳи Шекспирро дидем ва ба меҳмонхонае, ки он шаб ҳобида будем, баргаштем) [10, с. 349]. Дар мисоли мазкур вожаи “birthplace” маҳз мувофиқи маъноӣ якуми луғавии худ, яъне: “The house or area where a person was born, especially a famous person” (Хона ё минтақае, ки инсон дар он таваллуд шудааст, махсусан шахси машҳур) омадааст.

Муодили воҳиди луғавии “birthplace” дар забони тоҷикӣ лексемаи “зодгоҳ” буда, дар луғатнома ба таври зайл ташреҳ ёфтааст: “Ҷои таваллуд, маҳалли таваллуд, ватан” [11, с. 116]: “Зобулистон ва ҳамсояи ғарбии он Систон (номи дигараш Нимрӯз) зодгоҳи як силсила афсонаҳо, қиссаҳои романтикӣ, ривоятҳои таърихӣ, асотирӣ ва нимасотирӣ мебошанд.” [9, с. 197] Дар забони тоҷикӣ низ лексемаи “зодгоҳ” ба монанди вожаи “birthplace” на танҳо маънои “ҷойи таваллуди касе”-ро ифода мекунад, балки “макони зухурёбии чизе”-ро мефаҳмонад, ки ин падидаи изоморфизми семантикӣ ба ҳисоб меравад.

Вожаи “native” ҳамчун исм дар фарҳангнома ба тариқи зайл шарҳ ёфтааст: “1. a person who was born in a particular country or area 2. a person who was born in a particular place, especially sb who has lived there a long time. She speaks Italian like a native. 3. a word used in the past by Europeans to describe a person who lived in a place originally, before white people arrived there: disputes between early settlers and natives. 4. An animal or a plant that lives or grows naturally in a particular area” (тарҷ. таҳтул.: 1. шахсе, ки дар кишвар ё минтақаи муайян таваллуд шудааст; 2. шахсе, ки дар маҳалли муайян таваллуд шудааст, бахусус касе, ки муддати тӯлонӣ дар он ҷо зиндагӣ кардааст: “Вай мисли як сокини маҳаллӣ бо забони италийвӣ суҳбат мекунад”; 3. калимае, ки дар гузашта аз ҷониби аврупоиҳо барои тавсифи шахсе истифода мешуд, ки дар аслу оғоз, пеш аз омадани сафедпӯстон дар он макон зиндагӣ мекард: “баҳсҳо (муноқишаҳо) байни муҳоҷирони аввалия ва сокинони асли”; 4. ҳайвон ё растанӣ, ки ба таври табиӣ дар минтақаи муайян зиндагӣ мекунад ё мерӯяд” [1, с. 1018].

Воҳиди луғавии “native” ҳамчун сифат дорои маъноҳои луғавии зерин аст: “1. relating to or describing someone's country or place of birth or someone who was born in a particular country or place 2. used to refer to plants and animals that grow naturally in a place, and have not been brought there from somewhere else: “Henderson Island in the Pacific has more than 55 species of native flowering plants. 3. belonging or relating to the first people to live in an area, and especially the indigenous people (people whose ancestors were living in that area before Europeans arrived) in an area: “The Aborigines are the native inhabitants of Australia.” [5] (тарҷ. таҳтул.: 1. мансубият ё тавсифкунандаи кишвар ё маҳалли муайяни таваллуди касе ё маҳалли таваллуди нафаре, ё зодбуми шахсе, ки дар кишвар ё маҳалли муайяне таваллуд шудааст; 2. барои ифодаи наботот ва ҳайвоноте, ки ба таври табиӣ дар як макон месабзанд ва умр ба сар мебаранду аз ҷои дигаре ба он ҷо оварда нашудаанд: “Ҷазираи Хендерсон дар Амвоҷи Ором дорои беш аз 55 намуди растаниҳои гулдори маҳаллӣ мебошад”; 3. мансубият ё алоқамандӣ ба сокинони бумии як минтақа, бахусус сокинони асли (мардуме, ки аҷдодашон пеш аз омадани аврупоиҳо дар он минтақа зиндагӣ мекарданд): “Аборигенҳо сокинони аслии Австралия мебошанд” [5]. “They were good people and they needed only a short acquaintance with Carpetbaggers and Carpetbag rule to become as resentful of them as the native Georgians were” (Тарҷ. Таҳтул.: Онҳо одамони хуб буданду барояшон танҳо як шиносоии кӯтоҳ бо Карпетбегҳо ва ҳукумати онҳо кифоя буд, то мисли сокинони маҳаллии Ҷорҷия нисбат ба онҳо нафрат пайдо кунанд.) [4, с. 730]. Дар ҷумлаи мавриди назар, исми содаи “native” дар таркиби ибораи номии (исмии номинативӣ) “the native Georgians” (сокинони маҳаллии Ҷорҷия) ба ҳайси сифат (муайянкунанда) зоҳир шуда, сохтори семантикии он аз ҳисоби семаҳои соҳибмулки қонунӣ, пайванди ногурастаниӣ рӯҳӣ ва хувияти миллии ғайӣ мегардад.

Муодили вожаи “native” (дар контексти ифодаи мафҳуми замину хок) дар забони тоҷикӣ исми содаи “меҳан” буда, дар сатҳи концептуалӣ алоқаи зичи ин воҳидро бо мафҳумҳои “ватан” ва “зодбум” устувор менамояд. Исми содаи “меҳан” дар фарҳанги тафсири ба маъноҳои “ватан” ва “зодгоҳ” шарҳ ёфтааст [8, с. 792]. Ин лексема фарогири хусусиятҳои амиқи эҳсосию маънавӣ буда, пайванди генетикии инсонро бо замин, ки дар он тавлид шудааст, ба таври аён таҷассум менамояд. Иқтибоси зерин устувори ин семаҳоро дар контексти таърихӣ-дифоӣ равшан нишон медиҳад: “Бидуни шак, мардумони ин сарзамин авлоди ҳамон ниёгонанд, ниёгоне, ки механизми хешро азиз медошта, дар дифо аз онон ва беҳдошти он ҷони худро дарёғ намекарда, барои осудагиву беҳрӯзии ҳаммеҳанони хеш мекӯшидаанд ва ба ҳамин мақсад расму ойинҳои нек ниҳодаанд” [9, с. 38].

Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки лексемаҳои “motherland (ватан), fatherland (сарзамини аҷдодӣ), homeland(диёр), birthplace (зодгоҳ), native (меҳан)” дар забонҳои муқоисашаванда

бештар тобишҳои эҳсосӣ, миллӣ-фарҳангӣ ва таърихӣ дошта, замини таваллуд ва пайванди хуниро ифода мекунад.

Лексемаи “land” дар вожаномаҳои забони англисӣ ҳамчун исм ба маъноҳои: “1. the surface of the earth that is not sea. 2. an area of ground, especially of a particular type or used for a particular purpose. 3. (also formal lands(pl)) the area of ground that sb owns, especially when you think of it as property that can be bought or sold” 4. The land used to refer to countryside and the way people live in the country as opposed to in cities 5. used to refer to a country or region in a way which appeals to the emotions or the imagination: she longed to return to her native land” [1, с. 863]-ро ифода мекунад (тарҷ. таҳтул.: 1. хушкӣ, замин, қисми рӯи замин, ки бо об (укёнуҷо, баҳрҳо) пӯшида нашудааст, тавассути хушкӣ ва баҳр. 2. Қитъаи муайяни замин, ки дорои хусусиятҳои хос аст ё барои мақсади муайян истифода мешавад, замини таъиноти кишоварзӣ 3. Сурфаи замин, заминдорӣ, моликияти замин (амволи ғайриманкул): Қитъаи замин, ки ҳуқуқи соҳибмӯлкӣ дорад ва метавонад мавриди хариду фурӯш қарор гирад: харидани як қитъаи замин. 4. деҳот, саҳро. Муҳити берун аз шаҳр ва тарзи ҳаёти деҳотӣ дар муқоиса бо шаҳр, дар деҳот (дар саҳро) кор кардан 5. Диёр, марзу бум, кишвар, ватан: “Ў орзуи бозгашт ба диёри (ватани) аслии худро дошт.”): “And the freedom of our land from the usurper is one and States’ Rights is another and-” [4, с.192](Озод намудани диёри мо аз ҷанголи таҷовузкорон як масъала аст ва ҳифзи Ҳуқуқҳои Иёлотҳо масъалаи дигар ва...).

Мувофиқи вожаномаи тафсирии англисӣ лексемаи “land” ҳамчун феъл ба маъноҳои: “of bird/plane/insect 1 to come down through the air onto the ground or another surface. 2 to bring a plane down to the ground in a controlled way. 3 to arrive somewhere in a plane or boat. 4 sb/sth to put sb/sth on land from an aircraft, a boat, etc. 5 to come down to the ground after jumping, falling or being thrown.” [1, с.863] (тарҷ. таҳтул.: 1 аз ҳаво ба рӯи замин ё сатҳи сахтӣ фуруд омадан. 2 ҳавопайморо дар ҳолати идорашаванда (зери назорат) ба замин фуруд овардан. 3 тавассути ҳавопаймо ё киштӣ ба ҷое расидан. 4 Касе ё чизро аз ҳавопаймо, киштӣ ва ғайра ба замин (соҳил) пиёда кардан / фаровардан. 5 пас аз ҷаҳидан, афтодан ё ҳаво дода шудан ба замин, бархӯрдан. “She went down the stairs backwards, feeling a sickening pang of pain in her ribs as she landed”. [4, с.803]. (Тарҷ.таҳтул. Ў аз зинапояҳо ақиб-ақиб поён рафт ва ҷангоми ба замин афтиданиаш дар қабурғаҳояш дарди шадиди тоқатнопазиреро ҳис кард).

Дар мисоли ҷумлаи аввал, яъне “And the freedom of our land from the usurper is one and States’ Rights is another and (Озод намудани диёри мо аз ҷанголи таҷовузкорон як масъала аст, ва ҳифзи Ҳуқуқҳои Иёлотҳо масъалаи дигар ва...), вожаи “land” ҳамчун исм ба маънои “диёр”, “ватан”, “сарзамин” омада, мафҳумҳои “мудофия ва ғасбу истило”-ро ифода мекунад.

Дар мисоли ҷумлаи дувум, яъне “She went down the stairs backwards, feeling a sickening part of pain in her ribs as she landed”, феъли замони гузаштаи “landed” маҳз дар семаи панҷуми худ зоҳир шудааст. Дар ин ҷумла ҳаракат на бо хоҳиши қаҳрамон, балки дар натиҷаи ҳодисаи нохуш ва аз даст додани мувозинат (афтодан - falling) сурат гирифтааст.

Муодили вожаи “land” дар забони тоҷикӣ исми модии “замин” буда, дар “Луғати мухтасари этимологию семасиологии забони тоҷикӣ” чунин тавзеҳ ёфтааст: “1. хок. 2. масоҳате, ки ба қитъаҳо ҷудо карда, дар он киштукор мекунад, киштзор. 3. яке аз сайёраҳои низоми Офтоб. 4. мамлакат, кишвар. Дар форсии миёна бо гунаи zamik, паҳлавӣ zamik, форсии миёна мон, zmyg(zamig) замин ба назар мерасад, ки аз эронии қадим “zam” замин, хок, zamaina заминӣ, хокӣ, форсии қадим zam- замин, авастой zamaena замин ва ниҳоят аз решаи хиндиаврупой ghem -замин, аст. Аз авастой zaw, zam – замин, zem замин, худуд, марз, zemaini, заминӣ, хокӣ, аз хок сохташуда тавзеҳ ёфтааст. [11, с. 58-59].

Барои тасвири семаи вожаи мазкур (мамлакат, кишвар/макон), аҳамияти контекстуалии калимаи «замин»-ро дар намунаи бадеии зерин дидан мумкин аст: “Ба дарёфташ онҳое, ки замоне, бо кадом ҷурму гуноҳ ё аз рӯи ночорӣ макони аслии худро тарк карда, ба ин як пора замин омадаву онро ба деҳ муқобил гузошта, шаҳр номидаанд, дар асл ба якдигар бегонаанд”. [6, с. 50].

Вобаста ба контекст, лексемаи “замин” дар забони тоҷикӣ ба маъноҳои “хушкӣ, қитъаи замин, деҳот, кишвар” низ ба кор меравад: чор ҷумла мило аз асарҳои наср.

Вожаи “country” бо лексемаи “land” муродиф бошад ҳам, бо баъзе тобишҳои маъноии хосси худ аз он тафовут дорад. Дар луғатномаи тафсирии “Oxford Advanced Learner's Dictionary” лексемаи “country” ҳамчун исм ба маъноҳои зерин тавзеҳ ёфтааст: “1 an area of land that has or used to have its own government and laws: European countries. 2 (often following an adjective) an area of land, especially with particular physical features, suitable for a particular purpose or connected with a particular person or people. 3 the people of a country; the nation as a whole. 4 any area outside towns and cities, with fields, woods, farms, etc” [1, с.346]. (1. Минтақа ё худуде, ки дорои ҳокимият ва қонунҳои мустақили худ мебошад (Кишварҳои Аврупо). 2. қитъаи замин, махсусан бо хусусиятҳои муайяни ҷуғрофӣ, ки барои мақсади муайян мувофиқ аст ва ё ба шахс ё халқияти муайян тааллуқ дорад (одатан пас аз сифат меояд). 3 мардуми як кишвар; миллат дар умум ҳамчун як воҳид. 4. ҳар як минтақаи берун аз шаҳрҳо, ки дорои киштзорҳо, ҷангалҳо, фермаҳо аст): “Perhaps that is what is called patriotism, love of home and country.” [4, 177]. (*таҷ. таҳтул.* Шояд маҳз ҳаминро ватандӯстӣ (патриотизм), муҳаббат ба хонаву диёр (кишвар) меноманд). Дар ин мисоли овардашуда, лексемаи “country” тобиши махсуси эҳсосӣ ва маънавӣ пайдо кардааст: Тобиши маъноии ватандӯстӣ: Дар ин ҷумла воҳиди луғавӣ “country” на ҳамчун як сохтори сиёсӣ маъмурӣ ва ё давлати дорои марзу бум, балки ҳамчун мафҳуми “ватан”, “диёр” фаҳмида мешавад. Лексемаи “country” мустақим бо вожагони “patriotism” (ватандӯстӣ) ва “home” (хона) алоқаманд шуда, мафҳуми абстрактӣ ва муқаддасро касб кардааст.

Муодили вожаи “country” дар забони тоҷикӣ исми содаи “кишвар” буда, дар фарҳангнома ба маънои “сарзамин, мамлакат, ноҳия” оварда шудааст [12, с.556] Ин вожа дар нутқи бадеӣ-илмӣ ва таърихӣ на танҳо худуди ҷуғрофӣ, балки мафҳуми сиёсӣ иҷтимоиро низ ифода мекунад, ки ҷумлаи зерин намунаи он аст: “Майвандӣ шоҳро аз додани ғалла ба гуруснагони Хуросон боздошт, вале дар ҳақиқати амр ин рафтори ӯ мунофиқӣ буд, хиёнат буд, хиёнат ба кишвар, ба давлат, ба фуқарои бахтбаргашта” [9, с. 166].

Лексемаи “nation” дар вожаномаи забони англисӣ ба маъноҳои зерин оварда шудааст: “1. country considered as a group of people with the same language, culture and history, who live in a particular area under one government 2. The people of country” [1017]. (*Таҷ.таҳ:* 1. кишваре, ки ҳамчун гурӯҳи одамони дорои забон, фарҳанг ва таърихи муштарак фаҳмида мешавад, ки дар худуди муайян зери идораи як ҳукумат зиндагӣ мекунанд. 2. Халқ ё аҳолии як кишвар) Таҳлили ин лексема нишон медиҳад, ки вожаи “nation” дар ҳавзаи маъноии концепти “ватан” ҷанбаи ҷамъиятӣ ва сиёсӣ устувор намуда, бо вожаҳои тоҷикии “миллат”, “халқ” ва “аҳоли” муодил мешавад: “God couldn’t make a whole nation without having some nice women in it!” [4, с.418]. (*Таҷ.таҳтул.:* Худо ванд наметавонист як миллати комилро биофарад, агар дар байни онҳо занони хубу меҳрубон намешуданд!)

Таҳлили ҷумлаи дар боло овардашуда, шаҳодат медиҳад, ки лексемаи “nation” (миллат) дар ин ҷо маҳз дар асоси семаи дувуми луғавӣ, яъне “The people of country” (халқ ё аҳолии як кишвар) роҳандозӣ шудааст. Ба ин тартиб, семаи «халқ / ҷомеа» дар сохтори семантикии концепти мазкур афзалият пайдо карда, робитаи ногусастани одамон ва ҳувияти миллиро дар ҳавзаи маъноии “ватан” устувор менамояд.

Хулоса, таҳлили луғавии вожагони ифодагари концепти “ватан/motherland” нишон дод, ки дар забони англисӣ низ доираи луғавии ин концепт домандор буда, аз лексемаҳои мухталиф иборат аст. Бахши калидии доираи луғавии концепти “ватан” -ро дар забони англисӣ воҳидҳои луғавии “motherland, fatherland, homeland, country, birthplace” ташкил мекунанд. Бахши ғайри калидии доираи луғавии концепти номбурда, аз вожагони “native, land, nation” бунёд ёфтааст.

Пас аз таҳлили фарҳангҳои тафсирии забони англисӣ маълум гардид, ки калимаи “motherland” дар таркиби луғавии забони мазкур ифодакунандаи маъноҳои зил аст:

- ҳисси муҳаббат ва дилбастагӣ ба макону диёри худ;
- ҳисси ифтихор аз ниёгон ва фарҳангу тамаддуни худ;
- ҳисси амният ва бехатарӣ дар меҳан;
- ҳисси устуворӣ ва вафодорӣ ба макони таваллуд ва зист;
- ҳисси зиёд ба замини мулки хеш;
- ҳисси ҳифзу муҳофизат аз сарзамин хеш.

Хамин тавр дар натиҷаи таҳқиқот муайян гардид, ки концепти *ватан* дар ҳар ду забон дорои сохтори мураккаби семантикӣ ва силсилаи густурдаи муродифҳо мебошад. Лексемаҳои асосии ин ҳавза дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ на танҳо марзҳои ҷуғрофию сиёсиро ифода мекунанд, балки унсурҳои амики эҳсосӣ, таърихӣ, робитаи хунӣ ва садоқати миллиро низ дар худ таҷассум менамоянд. Мавҷудияти муодилҳои мустақим ва умумиятҳои маъноӣ дар вожаҳои таҳлилшуда (ба монанди *birthplace* – зодгоҳ ва *fatherland* – сарзамини аҷдодӣ) аз падидаи изоморфизми семантикӣ ва дарки муштаракӣ арзиши Ватан дар тафаккури забони англисӣ ва тоҷикон шаҳодат медиҳад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Hornby, A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English /A.S. Hornby; managing ed. D.Lea.-8th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2010. –1794 p.
2. Webster's Ninth New Collegiate Dictionary. – Springfield, Massachusetts: Merriam – Webster Inc., 1983. -1563 p -ISBN 0-87779- 508-8.
3. Harris, R. (1992). Fatherland. Random House (США) / Hutchinson (Великобритания). ISBN: 0-679-41273-5 (США), 0-09-174827-5
4. Mitchell, M. Gone with the Wind / M. Mitchell. – New York : Warner Books, 1993. – 868 p
5. <https://dictionary.cambridge.org> (санаи мурочит: 27.06.2026)
6. Гулрухсор. Сакарот: Роман / Гулрухсор. – Чопи аввал. – Душанбе: ЭР-граф, 2009. – 398 сах.
7. Раҳмонов Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Китоби сеюм / Эмомалӣ Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 228 сах.
8. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1: А–Н / Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ. – Душанбе: Шарқи озод, 2008. – 950 сах.
9. Улуғзода Сотим. Фирдавсӣ: Роман / Сотим Улуғзода. – Душанбе; Адиб, 1988. –272 сах.
10. Dickens, Ch. The Life and Adventures of Nicholas Nickleby [Захираи электронӣ] / Ch. Dickens; Faculty Editor Jim Manis. – Hazleton: The Pennsylvania State University, Electronic Classics Series, 2000. – 813 с. – Тарзи дастрасӣ: Portable Document File
11. Тухтасунзода, О. (Кимёгар). Луғати мухтасари этимологию семасиологии забони тоҷикӣ. Қиёсӣ 2.(Е.К). -Хучанд: Кова, 2024. – 432 с.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. А – О.– Москва: Нашриёти “СоветскаяЭнциклопедия”, 1969. – 952 с.

ТАҲЛИЛИ АЛОҚАҲОИ ЛУҒАВӢ-МАӢНОИИ ВОЖАҲОНИ МАНСУБИ КОНСЕПТИ “MOTHERLAND” ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ВА МУОДИЛИ ТОҶИКИИ ОНҲО

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи қиёсии ҳавзаи луғавӣ-маъноии концепти “*ватан/motherland*” дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ бахшида шудааст. Дар асоси маводи луғатномаҳо ва намунаҳои бадеӣ хусусиятҳои семантикии вожаҳои *fatherland*, *homeland*, *birthplace*, *native*, *land*, *country* ва *nation* дар муқоиса бо муодилҳои тоҷикии онҳо (сарзамини аҷдодӣ, диёр, зодгоҳ, меҳан, замин, кишвар, миллат) мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Натиҷаи тадқиқот аз он бозгӯ менамояд, ки концепти “*ватан*” дар забонҳои муқоисашаванда, сохтори мураккаби семантикӣ дошта, дорои силсилаи густурдаи муродифҳо аст. Лексемаҳои асосии ин ҳавза дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ на танҳо марзҳои ҷуғрофию сиёсиро инъикос менамояд, балки унсурҳои амики эҳсосӣ, таърихӣ, робитаи хунӣ ва садоқати миллиро низ дар худ фарогир аст.

Калидвожаҳо: концепт, ватан / *motherland*, сарзамини аҷдодӣ / *fatherland*, меҳан / *native*, лексема, сема, ҳавзаи луғавӣ-маъноӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Дилфузаи Ислон - Докторанти (PHD) бахши дувуми факултаи забонҳои хориҷии Муассисаи давлатии таълимии Донишгоҳи Давлатии Хучанд ба номи академик Б. Ғафуров. Тел: 92-745-12-45 dilfuzaiislom@gmail.com

АНАЛИЗ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ СЛОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К КОНЦЕПТУ «РОДИНА» В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ, И ИХ ТАДЖИКСКИХ ЭКВИВАЛЕНТОВ

Данная статья посвящена сравнительному исследованию лексико-семантической области понятия «ватан» в английском и таджикском языках. На основе словарных материалов и литературных примеров рассматриваются семантические особенности слов “fatherland”, “homeland”, “birthplace”, “native”, “land”, “country” и “nation” в сравнении с их таджикскими аналогами (сарзамини аҷдодӣ, диёр, зодгоҳ, меҳан, замин, кишвар, миллат). Результаты исследования показывают, что понятие “ватан” в сравниваемых языках имеет сложную семантическую структуру и широкий спектр синонимов. Основные лексемы этой области в английском и таджикском языках отражают не только географические и политические границы, но и включают в себя глубокие эмоциональные, исторические элементы, кровные узы и национальную лояльность.

Ключевые слова: концепт, ватан / motherland, сарзамини аҷдодӣ / fatherland, меҳан / native, лексема, сема, лексико-семантическая область.

Сведения об авторе: Дилфуза Ислон - Докторантка (PHD) факультета иностранных языков, Худжандский государственный университета имени академика Б. Гафурова. Тел: 92-745-12-45 dulfuzaiislom@gmail.com

ANALYSIS OF LEXICAL-SEMANTIC RELATIONSHIPS OF WORDS RELATING TO THE CONCEPT OF “MOTHERLAND” IN ENGLISH AND THEIR TAJIKI EQUIVALENTS

This article is devoted to a comparative study of the lexical and semantic field of the concept “ватан” in english and tajik languages. Using dictionaries and literary examples, this study examines the semantic features of the words “fatherland,” “homeland,” “birthplace,” “native,” “land,” “country,” and “nation” in comparison with their Tajik counterparts (сарзамини аҷдодӣ, диёр, зодгоҳ, меҳан, замин, кишвар, миллат). The study's results demonstrate that the concept of “ватан” in the compared languages has a complex semantic structure and a wide range of synonyms. The key lexemes in this area in english and tajik reflect not only geographic and political boundaries but also include deep emotional and historical elements, blood ties, and national loyalty.

Keywords: concept, vatan / motherland, sarzamini аҷдодӣ / fatherland, mexan / native, lexeme, seme, lexical-semantic domain.

Information about the author: Dulfuzai Islom 2nd year of Ph.D. in the Department of Foreign Languages of Khujand State University named after academian Bobojon Gafurov. Тел: 92-745-12-45 dulfuzaiislom@gmail.com

АБУЛҚОСИМИ ФИРДАВСӢ ВА ШОИРОНИ ҲАМАСРИ РӢДАКӢ

Расулов С. А.¹

Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ (934м.-1021м.) дар тамоми давраҳои адабиёти навини форсии тоҷикӣ аз чехраҳои тобонест, ки назирашро на танҳо дар адабиёти форситаборон, зиёда аз ин дар адабиёти ҷаҳон наметавон суроғнамуд. Ин шукӯҳу шаҳомат ва маъруфият ба ӯ тавассути эҷоди «Шоҳнома», ки анқариб 60 ҳазор байт буда, дар нусхаҳои хаттии гуногуни он аз 40 ҳазор байт то 80 ҳазор байт нишон додаанд, ба даст омадааст. Дар ин бора таҳиягарони матни «Шоҳнома» Камол Айнӣ ва Зоҳир Аҳрорӣ чунин нигоштаанд: «Бино ба гуфти Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ «Шоҳнома» дорои 60 ҳазор байт буда, 120 ҳазор мисраъро ташкил медиҳад. Ба қавли муҳаққиқон адади нусхаҳои қаламӣ дoston хеле зиёд аст, вале аз ҷиҳати миқдори байт онҳо ниҳоят гуногунанд. Баъзеи онҳо 40 ҳазор байт дошта бошанд, қисме аз он нусхаҳо то 80 ҳазор байт, яъне 160 ҳазор мисраъро дар бар мегиранд. Хеле равшан аст, ки дар мавриди аввал дар баъзе нусхаҳо агар дostonи «Шоҳнома» кӯтоҳ карда шуда бошад, дар мавриди дувум гоҳе ба матни аслии он байтҳои илҳокӣ ба теъдоди то 20 ҳазор байт илова шудааст» [1, 7]. Оре, ба ин бузургӣ асаре, ки аз ҳар ҷиҳат ба талаботҳои адабӣ ҷавобгӯро, таърихи мардуми форситаборро аз пайдоиши оламу одам то даврони ғӯяндаи он фарогир бошад, адабиётамон дигар надидааст.

Ҷойи таъкид аст, ки албатта ин асари бузург дар байни солиҳи зиёд (Сӣ сол андар ӯ бурда шуд рӯзгор) бо заҳматҳои пайвастаи Ҳакими Тӯсӣ гуфтаву суфта шуда, хушбахтона то замони мо расидаасту мояи ифтихори мо низ ҳаст.

«Шоҳнома» асари дар ҳақиқат бузург аст ва он дар замини холии адабиёт наметавонист ба майдон ояд, нусхабардорию паҳн гардад ва дар байни фарҳангиён, на, ҳатто дар байни хосу ом маъруфият пайдо намояд. Аз ин рӯ, метавон ҳаде зад, ки он дар баробари маъхузу сарчашмаҳои аввалия доштан заҳмати азими муаллифи он мебошад.

Абулқосим Фирдавсӣ дар эҷоди «Шоҳнома»-и худ аз маъхазу сарчашмаҳои хаттӣ, осори шифохӣ, шоирону адибони адабиёти форсии тоҷикии то замонаш, бахусус «Шоҳнома»-и Дақиқии шоир беайлон истифода бурдааст. Вале ин, ба назари мо, барои Ҳаким Фирдавсӣ кам буд. Барои навиштани ин шоҳасар ӯ аз мифология ва афсонаҳои қадими халқӣ, ки бештарашон дар китоби Авесто гирд омада буданд, монанди афсонаву қиссаҳо дар бораи Аҳура Маздо ва Аҳриман, «... дostonи подшоҳии Каюмарс ва авлодони вай, ривоятҳои оид ба Зардушт, қиссаҳои Ҷамшед, Кова аз афсонаҳои қадимии қавмҳои эронӣ гирифта шудаанд» [6, 305].

Асарҳои сарчашмаҳои дигаре, ки қавли муҳаққиқини «Шоҳнома» боварибахш дониста мешаванд, инҳо маҷмуаи нақлҳо ва афсонаҳои мифологии дар «Худойнома» омада, ҳикоят ва нақлҳои таърихӣ, ки пораҳои аз онҳо то замони мо омада расидаанд ва зиёда аз ҳама дostonҳое, ки дар замони ҳукумати Сомониён ҷамъ оварда шуда буданд, «Шоҳнома»-ҳои насрӣ, ки пеш аз Дақиқию Фирдавсӣ навишта шуда буданд, мебошанд. Инҳо «Шоҳнома»-ҳои Масъуди Марвазӣ (вафоташ 955 м.), Абумансурӣ (вафоташ 957 м.) ва Абулмуайяди Балхӣ (вафоташ 963 м.) дониста шудаанд. Худи Фирдавсӣ ҳам дар кӯдакию оғози ҷавонӣ ба шунидану ҷамъ овардани ин қабил қиссаҳо машғул будааст. Ҳамаи ин мавриду маъхазҳо ба ӯ имконият додаанд, ки бе тарсу ҳарос ва дудилағӣ, баъди даргузашти Дақиқӣ, ба эҷоди «Шоҳнома»-и худ камари ғиммат бандад. Барои ин вай имконияти иқтисодию иҷтимоӣ ва муҳити ором низ доштааст, ки дар ин бора маълумотҳои хеле зиёд ҳаст [2, 7]. Адабиётшинос М. Занд низ инро махсус қайд кардааст [5, 86].

Ин ҳама шаҳодат бар он медиҳанд, ки Фирдавсӣ дар замини хушки беоб қадамфарсоию қаламронӣ накарда, аз мероси гаронмояи хаттию шифохӣ вом гирифтаву «Шоҳнома»-ро навиштааст. Таъсирпазарию Абулқосим Фирдавсӣ аз гузаштагонӣ дуру наздики ӯ дар баробари хондани асари ӯ равшан ба мушоҳида мерасад, ки дар бораи ҳамаи онҳо дар ин ҷо суҳанро ба дарозо нақшаида гуфтаним, ки Абулқосим Фирдавсӣ дар баробари аз ҳамаи маъхазҳои дастрасаш истифода намудану тибқи маълумоти муътамад, ки худ ҳам дар «Шоҳнома» ишорат

¹ Расулов С.А. – х.к.и. Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттии назди Раёсати АМИТ

кардааст, забони паҳлавиро хуб медонистааст, бо осори устод Рӯдакию шоирони ҳамасри ӯ огоҳии хубе доштааст. Ин чо пеш аз ҳама бояд аз Дақиқии шоир ёд кард, ки дар 29-солагӣ бо кадом баҳонаҳое шахди марг чашид ва он чи оғоз карда буд, оғоз ёфту аҷом не. Чун Фирдавсӣ аз ин огоҳӣ дошт, хост аз заҳмати Дақиқӣ он чи оғоз намудааст, метавониста бошад анҷом диҳад. Ҳамин аст, ки Фирдавсӣ часорат пайдо карду 1000-байти Дақиқиро сармашқи эҷоди худ қарор дод ва масъулиятшиносона тавонист онро ба анҷом расонад, дигарбора ба таҳрир кашад ва билохира пешкаши ҷамоат гардонад, ки ин ҳамагонро маълум аст. Фирдавсӣ дар оғози «Шоҳнома», ки фасле бо номи «Достони Дақиқии шоир» дорад, ишора ба таъсирпазириаш менамояд:

Чу аз дафтар ин дostonҳо бaсе,
Ҳамехонд хонанда бар ҳар кaсе.
Ҷаҳон дил ниҳода бад-ин дoston,
Ҳама бихрадон низу ҳам рoston.
Сухан гуфтани хубу равшан равон.
Ба назм орам ин номаро, - гуфт, - ман,
Аз ӯ шодмон шуд дили анҷуман...
Бирафт ӯву ин нома ногуфта монд,
Чунон бахти бедори ӯ хуфта монд. [9, 35-36]

Худи ҳамин ишораи Фирдавсӣ кифоя аст, бигӯем, ки ӯ таъсири амиқе аз Дақиқӣ бардоштаву кори азими дар пеш гузоштаи вайро бо сари баланд ва таъби равон ва вазни интиҳобкардаи Дақиқӣ давом дод, ки мутақорибӣ мусаммани мақсур буда, маънои мусамман ҳаштгона ва маънои мақсур кӯтоҳшуда мебошад [3, 111].

Аз як қасидаи Дақиқӣ:

Туро Симурғу тири газ набояд,
На Раҳши ҷодуву Золи фусунгар [4, 281]

Дар мавриди таъсирпазирии Фирдавсӣ аз суҳанварони ҳамасри Рӯдакӣ, метавон гуфт, ки муаллифи «Шоҳнома» пеш аз ҳама худи Одамушшуро дар ҳамаи мавзӯҳои дostonаш; ҳам ватану ватандорӣ, ҳам инсондӯстӣ, ҳам тасвирҳои гуногуни фаслҳои сол, баҳусус баҳор, ишқу муҳаббат, васлу ҳичрон, донишу донишомӯзӣ, ҳикмати мардумӣ ва ғ. хеле зиёд истифода намудааст. Ғайр аз ин симоҳои офаридаи ӯ Кайковус, Исфандиёр, Доро, Рустами Дoston, Сухроб ва ғ.-ро мо пеш аз навишта шудани «Шоҳнома» дар осори боқимондаи Рӯдакӣ дучор меоем:

Ту Рӯдакӣ ба ғуломӣ агар қабул накунӣ,
Ба бандагӣ напосандад ҳазор Дороро! [8, 14]

Устод Рӯдакӣ дар китбае, ки «Дар мадҳи Наср ибни Аҳмад» ном дораду ду байт аст, мегӯяд:

Ҳотами Тойӣ туй андар саҳо,
Рустами Дoston туй андар набард.
Не, ки Ҳотам нест бо ҷуди ту род,
Не, ки Рустам нест дар ҷанги ту мард! [8, 35]
Ва ё:
Духтари Кисро, зи насли Кайковус,
Дурситӣ ном, нағз чун товус. [8, 166]

Абулқосим Фирдавсӣ гузашта аз ашъори Рӯдакӣ, ки шояд бештар дар даст дошт, аз эҷоди шоироне чун Масъуди Марвазӣ, Абушақури Балхӣ, Абушӯайб, Мантиқии Розӣ, Мунҷик, Қамарии Ҷурҷонӣ ва дигарон хирадмандона кор гирифта, бори вазнини дар пеш гузошташро сабуқтар гардонидаст. Масъудии Марвазӣ мегӯяд:

Нахустин Каюмарс омад ба шоҳӣ,
Гирифташ ба гетӣ-дарун подшоҳӣ.
Чу сӣ соле ба гетӣ подшо буд,
Ки фармонаш ба ҳар ҷое раво. [4, 23]

Дар қисмати «Оғози дoston»-и «Шоҳнома», ки «Подшоҳии Каюмарс-аввалини мулуки аҷам сӣ сол буд» маънии байти болоӣ аз ҷониби Фирдавсӣ кушода дода шудааст [9, 43-46].

Абушакури Балхӣ гӯяд:

Ба номи накӯ гар бимирам равост,
Маро ном бояд, ки тан маргрост.
Чунин гуфт Хусрав, ки мурдан ба ном,
Беҳ аз зинда, душман бад-ӯ шодком! [4, 64]

Муратибони «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» ҳатто байти дувуми ин иқтибосро дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дарёфтаанд.

Чойи дигар Абушакури Балхӣ гӯяд:

Бигуфта-ст донои Эрон ба Тӯс:
«Зи дасте, ки натвон буридан, бибӯс». [4, 62]

Дар ин байт омадани номи Эрон, ки сарзанини таърихӣ, ки ҳудуди паҳновареро фаро гирифта, дар он ақвоми эронӣ зиндагӣ мекунанд ва Тӯс паҳлавони машҳур ва яке аз қаҳрамонҳои «Шоҳнома» мебошад.

Шоири ҳамасри дигари Рӯдакӣ Мантиқии Розӣ дар мактаи як қасидааш гуфтааст:

Кучо камтарин бандагонаш чу Бежан,
Фузун дорад ӯ чокар аз Тӯсу Нӯзар. [4, 23]

Ин қасида қасидаи мадҳия бошад ҳам, дар он омадани номҳои Бежан, Тӯс, Нӯзар, ки дар «Шоҳнома» аз паҳлавонони эронӣёнд, далолат бар он мекунад, ки ин симоҳо дар байни мардумони эронитабор паҳну шинохта будаанду пеш аз Фирдавсӣ ворида адабиёти хаттӣ гардидаанд.

Дар як байти мадҳиявии шоири ҳамасри Рӯдакӣ Мунчик омадааст:

Нагзошт чу ту, ҳеч разм Рустам,
Н-орост чу ту, ҳеч базм Доро! [4, 352]

Чойи дигар мегӯяд:

Эй номаи Офтоб зӣ Кайвон,
Баҳромсахову муштариунвон! [4, 353]

Қамарии Чурчонӣ мегӯяд:

Падидор аст адлу зулм пинҳон,
Муҳолиф андаку носеҳ фаровон.
Абар Заҳҳок чира шуд Фариддун,
В-аз Аҳриман ситад хотам Сулаймон. [4, 377]

Дар як байти шоири ҳамасри Рӯдакӣ Абушуайб омадааст:

Силсилачаъде, бунафшаоразе,
К-аш Сиёвуш афдару Парвизчаъд. [4, 85]

Дар ин қасидаи мадҳияви номҳои Сиёвуш ва Парвиз омадааст, ки Сиёвуш писари Кайковус подшоҳи Каёнӣ ва Парвиз лақаби Хусрави дувум, бисту севумин подшоҳи Сосонӣ аст.

Ниҳоят, ҷои таъкид аст, ки Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» зиёда аз қиссаву афсона ва маъхазу сарчашмаҳои хаттии дар ихтиёр дошта, ҳамзамон бо адабу фарҳанги замони Сомониён, баҳусус бо ашъори шоирони он аҳд ошноии наздик дошта, аз муҳтавои осорашон фаровон истифода намудааст, ки ҳаматарафа ва мушаххастар омӯхтани он бар манфиати адабиёту адабиётшиносии мо дар баҳши таъсирпазирӣ аз эҷодкорони пешин доништа мешаад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Айнӣ. Камол, Аҳрорӣ Зоҳир. Дар бораи «Шоҳнома», нусхаҳои асосӣ ва нашрҳои комили он / Камол Айнӣ, Зоҳир Аҳрорӣ // Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. – Душанбе: Адиб, 2007. – С. 7.
2. Айнӣ, Садриддин. Абулқосим Фирдавсӣ ва «Шоҳнома» – и ӯ / Садриддин Айнӣ. – Сталинобод: Нашри Давлатии Тоҷикистон, 1935.
3. Афсаҳзод Аълоҳон. Одамушшуаро Рӯдакӣ / Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Адиб, 2008, – 312 с.
4. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. Дар таҳрири Абдулғанӣ Мирзоев. – Сталинобод: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1958. – 408 с.
5. Занд М. И. Шесть веков славы / М.И. Занд. – Москва: Наук, 1964. – 252 с.
6. Мирзозода Х. Таъхири адабиёти тоҷик (Аз давраи қадим то асри XIII) Китоби 1 (1) / Холиқ Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1987. – 484 с.

7. Османов М.Н. Фирдоуси (Жизнь и творчество) / Мухаммад – Нури Османов. – Москва: Наука. 1959.-252саҳ.

8. Рӯдакӣ, Абуабдуллоҳ. Девон / Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва шарҳи луғоту тавзеҳоти Алии Мухаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2024. – 192 с.

9. Фирдавсӣ Абулқосим. Шохнома (Абулқосим Фирдавсӣ) Таҳияи матн ва луғоту тавзеҳот аз Камол Айнӣ ва Зоҳир Ахрорӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.

АБУЛҚОСИМИ ФИРДАВСӢ ВА ШОИРОНИ ҲАМАСРИ РӢДАКӢ

Ҳаким Фирдавсии Тӯсӣ (934-1021м.) аз суҳанварони баландовозаи адабиёти форсии тоҷикӣ ба шумор рафта, ҳар қадар аз нигоҳи таърихият аз мо дуртар равад ҳам, ҳамон қадар шухраташ бештар хоҳад шуд, ки ӯ инро ба шарафи эҷоди «Шохнома» ба даст овардааст. Бояд гуфт, ки ин шохасар дар заминаи хушқу ҳолӣ эҷод нашуда, албатта чун бисёр асарҳои ин адабиёт замина, сарчашма ва маъхазҳои ҳудро дошт, ки инҳо китобҳои «Авесто», «Худойнома», қиссаи афсонаҳои қадим ва «Шохнома»-и мансури дар замони Сомониён таҳияшуда бошанд ҳам, боз таъсирпазирии Абулқосим Фирдавсӣ аз ашъори Одамушшуаро Рӯдакӣ ва ҳамасрони суҳанвари ӯ равшан дида мешавад. Ин шоирон монанди Масъуди Марвазӣ, Абушақури Балхӣ, Абу Шуайб, Мантиқии Розӣ, Дақиқӣ, Мунҷик, Қамарии Чурҷонӣ ва дигарон мебошанд. Дар «Шохнома» ҷой додани 1000 байти «Шохнома»-и Дақиқӣ ин гуфтаҳои бештар собит менавояд.

Дар мақола бо мисолҳои боварибахш доир ба таъсирпазирии Абулқосим Фирдавсӣ аз шоирони ҳамасри Рӯдакӣ суҳан рафтааст.

Калидвожаҳо: Адабиёти форсии тоҷикӣ, Фирдавсӣ, «Шохнома», таъсирпазирӣ, Рӯдакӣ, ҳамасрони Рӯдакӣ, Дақиқӣ, сарчашмаҳо, қисса, афсона.

Маълумот дарборан муаллиф: Расулов Савридин Аҳмадович – х.к.и. Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттии назди Раёсати АМИТ. Суроға: ш. Душанбе, кӯчаи Ш. Ҳусейнзода - 35. Тел.: 988661087

АБУЛҚОСИМ ФИРДОУСИ И СОВРЕМЕННИКОВ-ПОЭТОВ РУДАКИ

Ҳаким Фирдоуси Туси (934-1021) считает, что одним из самых красноречивых носителей таджикской персидской литературы, его слава будет возрастать, что он добился этого в честь создания «Шахноме». Надо сказать, что этот шедевр не был создан на бесплодной земле, но наверняка имел множество произведений такого происхождения, источников и таких как книги «Авеста», «Худойнома», рассказы и легенды, созданные в период Саманидов, но под влиянием Абулкасима Фирдоуси из стихи Одамушшуаро Рудаки и его современников-ораторов ясно показывать. Это поэты Масуди Марвази, Абушакури Балхи, Абу Шуайб, Мантикий Розы, Мунчик, Джурджани и другие. В «Шахнаме» можно увидеть 1000 стихов (бейтов) «Шахнаме» Дакики, доказывает эти утверждения более подробно.

В статье упоминались примеры о влияние Абулкасима Фирдоуси и его поэтов-современников Рудаки.

Ключевые слова: Таджикско-персидская литература, Фирдауси, «Шахноме», влияния, Рудаки, современников Рудаки, Дакики, источники, легенда, рассказ.

Информация об авторе: Расулов Савридин Ахмадовича, старший научный сотрудник Центра востоковедения письменного наследия при призываеме Национальной Академии наука Таджикистана. Адрес: г . Душанбе, ул. Ш. Хусейзаде - 35. Тел: 988661087

ABULQOSIMI FIDAVSI AND CONTEMPORARY POETS RUDAKI

Hakim Fidavsi Tusi (934-1021) believes that one of the most eloquent bearers of Tajik Persian literature, his fame will increase, that he achieved this in honor of the creation of «Shohnoma». It must be said that this masterpiece was not created on a barren land, but certainly had many works of such as the books «Avesto», «Khudoynoma», stories and legends created during the Somoniyon period, but influence of Abulqosim Fidavsi from poetry Odamushshuaro Rudaki and his contemporaries-orators clearly show. These are the poets Mas'udi Marvazi, Abushakuri Balkhi, Abu Shuaib, Mantiqii Rozi, Munjik, Jurjoni and others. In «Shohnoma» you can see 1000 verses (beits) «Shohnoma» Daqiqi proves these statements in more detail. The article mentioned examples of the influence of Abulqosim Fidavsi and his contemporary poets Rudaki.

Key words: Tajik Persian literature, Fidavsi, «Shohnoma», influence, Rudaki, contemporaries of Rudaki, Daqiqi, sources, legend, story.

Information about the author: Rasulov Savridin Ahmadovich, senior researcher for the Center oriental studies for written heritage under the National Academy of Science of Tajikistan. Address: st. Dushanbe, Sh. Huseynzoda-35. Tel: 988661087

МУАРРИФИИ НУСХАҲОИ ХАТТИИ ДЕВОНИ РИЁЗИИ САМАРҚАНДӢ

Раҳматов Б.А.¹

Мавлоно Имомуддин Риёзии Самарқандӣ аз ҷумлаи шоирони маъруфи садаи понздаҳуми мелодӣ мебошад. Ӯ шоири соҳибдевор буда, дар ташаккули адабиёти замони худ саҳми босазо дорад. Вале то кунун доир ба шеърӣ ӯ, мушаххасоти девон, махсусан нусхаҳои хаттии он таҳқиқоти шоистаи тамҷид анҷом напозирuftааст.

Аз Риёзии Самарқандӣ то замони мо танҳо як девони ашъор боқӣ мондааст, вале ин девон нусхаҳои хаттии фаровон дорад. Устод С. Сиддиқов, ки бори аввал намунаҳои ашъори Риёзиро барои хонандагон ошно карда, дар мавриди нусхаҳои хаттии девони шоир чунин маълумот додааст: «Маълум шуд, ки миқдори нусхаҳои маъмули дастнависи девони Риёзӣ 12 адад буда, дар захираи дастхатҳои шарқии Берлин, китобхонаи Индия-Оффис, Музеи Британия, шаҳрҳои Бангола, Ленинград, Душанбе ва Тбилиси маҳфузанд. Қадимтарин нусхаи девони Риёзӣ дар соли 888 х./ 1483 м., яъне баъди чор соли вафоти шоир китобат шудааст ва он мувофиқи хабардоди Чарлз Рё ҳоло дар Музеи Британия маҳфуз аст» [18,12]. Муҳаққиқи ўзбекистонӣ Д. Муқумова зимни маълумоти худ доир ба девони Риёзӣ наشري худ устод С. Сиддиқовро мавриди баррасӣ қарор дода, доир ба ашъори фароғири он чунин нигоштааст: «Нусхае, ки бо кўшиши С. Сиддиқов ба хатти имрўза таҳия шудааст, аз рўйи нусхаи А 93-и захираи дастхатҳои шарқии шўбаи Ленингради АФ СССР таҳия шудааст ва он фароғири 25 ҷарама буда, 80 ғазал, 3 китъа ва 7 фардро дар бар мегирад, вале таҳиякунандаи девон хабар додааст, ки хангоми тартиби девон ба он аз нусхаи дастнависи 611-и захираи дастхатҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон 1 рубой ва 9 ғазалро илова намудааст» [5, 123].

Дар «Феҳристи нусхаҳои хаттии форсӣ»-и Аҳмади Мунзавӣ бошад, дар бораи 14 нусхаи хаттии девон дар китобхонаҳои олам маълумот оварда шудааст [6, 2339]. Ба ғайр аз ин, 1 нусхаи дигар, ки китобхонаи шахсии Муҳаммадхони Бегдилӣ бо таҳаллуси Оташ (асоси наشري Эрон: Девони орифи ҳамадонӣ Ваҳдати Кирмоншохӣ (бо инзимои девони Риёзии Самарқандӣ). Ба саъю эҳтимоми Мир Тоҳир. – Техрон: Таҳияи Хоксор, 1406), нусхаи № 32444 Китобхонаи миллии Истамбул, нусхаи № 3422 китобхонаи Асъад Афандӣ, нусхаи № 3568 китобхонаи Ҳочӣ Маҳмуди Туркия, нусхаи № 34402 Китобхонаи халқии Берлин, нусхаи китобхонаи Салтиков-Шедрин [4,189], нусхаи Китобхонаи миллии Калкутта, нусхаи бидуни рақами китобхонаи Доруссалтанаи Лоҳур [7, 1770] нусхаи №1477 Китобхонаи Сулаймония (бахши Бағдодӣ-Ваҳбӣ), нусхаи N1476 Китобхонаи Сулаймония (бахши Тирновали), нусхаи N3319 китобхонаи Аёсуфия, нусхаи N431 китобхонаи Қозизода Маҳмуд, нусхаи N3825 китобхонаи Фотеҳ ва 2 нусхаи мунтахаби маҳфуз дар Маркази мероси хаттии АМИТ мавҷуд аст, ки ҷамъан 29 нусхари ташкил медиҳад.

Аз миёни нусхаҳои феҳристи Мунзавӣ 7 нусха танҳо бо таҳаллуси Риёзӣ омадаанду 7 нусхаи дигар бо забти нисбаи Самарқандӣ. Азбаски дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ мо 18 шоирро пайдо кардем, ки бо ин таҳаллус шеър суруда [9, 24] ва фарзияи омехта шудани ашъори шоирони риёзитаҳаллусро байд наметонем, дар бораи 7 нусхаи дигар сукут меварзем, чун онҳоро дар ихтиёр ҳам надорем. Нусхаҳои мазкур дар китобхонаҳои Порис, Музеи Бритониё, Қоҳира, Китобхонаи Осиёи Бангола, Ориф-ҳикмаи Мадина, Салтанатии Техрон, Маҷлиси Шуро, Донишгоҳи Техрон, Китобхонаи миллии Табрз ва Тўпқописароии Истамбул маҳфузанд.

Алгон дар ихтиёри мо бошад 7 нусхаи хаттии девони Риёзӣ ва 2 маҷмуа, ки ҳар кадом худуди 30 ғазали шоирро фаро мегирад, қарор дорад. Ҳамчунин, тавассути наشري Туркия ба 5 нусхаи хаттии дигар даст ёфтем, ки дар кори тасҳеҳи матн ва гунаҳонии пораҳои он хеле муфиданд. Аз ин рӯ, муаррифии онҳо низ дар зимн барои матншиносии девони Риёзӣ ҳолӣ аз аҳамият нест. Бо муаррифии ин маъхазҳо, ҷамъулҷамъ мо аз 14 нусхаи хаттӣ сухан хоҳем гуфт. Шарҳи нусхаҳоро дар зайл ба таври мухтасар забт мекунем:

¹ Раҳматов Баҳром Аҳмадҷонович – н.и.ф., директори МД “Маркази илмӣи Камоли Хучандӣ”.

1. Нусхаи Китобхонаи халқии Берлин, № 3440. Нусха «Девони Риёзии Самарқандӣ» унвон дошта, таърихи китобат надорад ва номи котиби он ҳам маълум нест. Аз назари хатту имло ва тарзи нигориши девон ҳадси қадима будани он ва нисбат ба дигар нусхаҳои дар ихтиёри мо буда чомеъ ба назар расиданаш, муҷиби тамчиди ин нусха гардид. Нусха якчанд муҳр ҳам дорад, вале ба сабаби хурд будани хатти онҳо ва андак фарсудагӣ баъзе аз ин муҳрҳо нохоност. Хатташ настаълиқ асту чадвалқориҳои зебо дорад ва дар қоғази нафис бо тазйинҳое дархур китобат шудааст, ки арзиши нусхашиносии онро меафзояд. Дар бадракаи девон ба забони арабӣ ишорае мавҷуд ҳаст, ки он соли 1197-и ҳиҷрӣ, баробар бо 1783-и мелодӣ бо иқдоми Саййид Муҳаммад Алӣ – шайхи тақияи мавлавӣ ба Ҳалаб интиқол дода шуда будааст. Аз ин нукта маълум мешавад, ки нусха пештар аз ин таърих китобат шудааст. Нусха бо ғазали «*Эй парӣ, аз рух барафкан турраи тарродро, / То ба кай бар рӯйи Мусҳаф мениҳӣ зуннорро*» (16, баргаи 3а) оғоз мешавад ва аз 106 ғазал, 3 рубой ва 3 фард иборат мебошад. Нуктаи қобили қайд он ки дар нусха танҳо як ғазал бо ҳарфи «вов» омадаасту халос. Ё ин ки ғазали «*Равшан намегардад шабам бе талъати маҳпорае*» дар қатори ғазалҳои бо ҳарфи «ҳо»-и ҳавваз тамоммешуда сабт ёфтааст. Сипас, ин падида дар нусхаҳои Китобхонаи миллии Эрон ва китобхонаи Ҳочӣ Маҳмуди Туркия ва соири нусахи дигар тақрор мешавад.

2. Нусхаи китобхонаи Ҳочӣ Маҳмуди Туркия, № 3568. Қолиб он ки дар баргаи аввали нусха ду рақами он ишора мешавад, ки яке ба ҳуруфи форсӣ 2568 ва дигаре дар дохили чадвал рақами 3568. Мо дувумро интиҳоб кардем, чун ҳам дохили чадвал асту ҳам бо хатти дастбакорон навишта шудааст. Рақами аввал бо қалами дигаргуна ва бегона китобат шудааст. Нусха фарогири ду девон – девони Риёзии Самарқандӣ ва Бадруддини Ҳилолӣ буда, «Маҷмуаи ду девон» ном дорад. Нусха аз 68 барга иборат буда, то баргаи 336 девони Риёзӣ ва сипас девони Ҳилолӣ сабт шудааст [ниг.: 17].

Хатти нусха настаълиқӣ зебост ва он аз лиҳози сиҳҳатии матн қолиб аст. Нусха чадвал ва тазҳибқориҳо дорад ва ин як ҷиҳати бартарии он мебошад, зеро нусхаҳои музаҳҳаб бештар аз ҷониби котибони касбӣ навишта мешуданд ва хеле камтар аз дигар нусхаҳо ғалат доранд. Мутаассифона, нусхаи мавриди зикр таърихи китобат надорад. Дар он 103 ғазал, 2 қасида, 8 китъа ва 8 фарди Риёзӣ омадааст. Нуктаи қобили зикр он ки нусха дар байни нусхаҳои зеридаст ягона манбаест, ки дар он намунаҳои қасидаҳои шоир ёфт шудаанд. Инчунин, дар масъалаи фарогирии китъаҳои шоир ҳам нусхаи мавриди назар бештар аз дигар нусхаҳо шомили ин навъи ашъор мебошад. Нусха бо ғазали «*Гар табиб ояд, ки гирад набзи дармони маро, / Ман ҳамемирам, ки мегирад рағи ҷони маро*» оғоз шуда [17, баргаи 3а], бо байти «*Аз миёни ҷумлаи симинбарон баҳри сӯҷуд / Моҳрухсоре, ки ёри ман бувад, поянда бод!*» ба итмом мерасад [17, баргаи 336]. Бояд таъкид шавад, ки нусхаи мавриди назар дар кори чамъ ва тадвину тасҳеҳи девони Риёзӣ аз беҳтарин маъхазҳо бояд ба қалам дода шавад. Маҳз ба хоҳири чомеъ будан ин нусха дар кори тасҳеҳи Самра Демирӣ низ ҳамчун нусхаи асос қабул шудааст [ниг.: 3].

3. Нусхаи китобхонаи Асҳад Афандӣ, № 3422, аслан «Маҷмуаи давовини форсӣ» унвон дорад. Дар он аз шуарои давраҳои гуногуни адабиёти форсии тоҷикӣ девонҳое чамъ омадаанд, ки аз лиҳози ҳаҷму фароғирӣ мутафовитанд. Нусха бо хатти настаълиқ навишта шуда, матн бо чадвалҳо ҷудо гаштааст. Ҳамчунин, дар ҳошияи нусха ҳам матни девонҳо ҷойгир шудааст. Дар нусха девонҳои Султон Салими Усмонӣ, Озарии Исфароинӣ, Мавлоно Осафӣ, Аҳлии Шерозӣ, Мавлоно Суҳайлӣ, Бадруддини Ҳилолӣ, Риёзии Самарқандӣ, Мавлоно Лаолӣ ва Мавлоно Монӣ дар матни асосӣ ҷой доранд. Дар ҳошияҳо бошад, девонҳои Амир Шоҳии Сабзаворӣ, Мавлоно Ёрӣ, Фаттоҳии Нишопурӣ, Ҳумоюни Исфароинӣ, Мавлоно Оҳӣ, Мавлоно Ҳотифӣ ва Мавлоно Биноӣ ҷой дода шудаанд. Дар миёни мутуни девонҳо аз шоирони мутафовите, чун Аттори Нишопурӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Алишер Навоӣ, Мавлоно Оҳӣ, Ҳаким Саноиӣ Ғазнавӣ, Ҳоҷуи Кирмонӣ, Ҳаким Асвадӣ, Мавлоно Ҳамдамӣ шеърҳо китобат шудааст. Девони Риёзӣ дар ин миён аз баргаи 2216 сар шуда, то баргаи 2356 давом кардааст. Дар он 1 қасида, 111 ғазал, 6 китъа, 2 рубой ва 11 фард сабт шудааст. Нусха бо байти «*Сунъи Ё, к-он дам, ки нақши гунбади афлок баст, / Номаи ҳайрат ба боли тоири идрок баст*» оғоз мешавад [11, баргаи 2216].

Ин нусха ҳам аз ҷиҳати фарогирии ашъори шоир аз шумори нусхаҳои хубе ба шумор меравад.

4. Нусхаи Китобхонаи миллии Калкутта, № 334, низ аз нусхаҳои музаҳҳаб ва дорои ороиш мебошад ва, аз ин рӯ, дар кори тасҳеҳ арзиши зиёд дорад. Соли китобат ва котиби он маълум нест, вале аз он ҷо, ки нусхаи «шоҳона» ва боориш аст, хеле ғалати кам дорад. Яъне, маълум аст, ки аз тарафи котиби хирфай китобат шудааст. Нусха аз 91 ғазал иборат буда, дигар анвои ашъори шоирро надорад ва бо байти «Сунъи Ё он дам, ки нақши гунбади афлок баст, / Номаи ҳайрат ба боли тоири идрок баст» оғоз шуда [15, баргаи 36], бо байти зерин ба итмом мерасад:

*Ғамин мабош, Риёзӣ, агар касе нашудӣ,
Бас аст ин шарафат, к-аз сағони он кӯйӣ* [15, баргаи 25 б].

Хатти нусха настаълиқи ҳиндист ва нусха ҷое осебрасидагӣ надорад, вале ҷо-ҷо баркандагии авроқ дида мешавад. Нусха, агарчи фарогири ашъори пурраи шоир нест, вале дар сиҳҳатии матн дорои аҳаммияти вежа мебошад.

5. Нусхаи Китобхонаи миллии Истамбул, № 32444 (рақами тартибӣ 2251217), низ аслан ҷунги ашъор аст ва аз нусхаҳои қадимаи девони Риёзист. Аммо ин нусха ҳам, мисли аксар нусхаҳои девони шоир, ки дар ихтиёри мо буд, таърихи китобат, номи котиб ва дигар мушаххасотро шомил нест. Нусха фарогири 75 ғазали шоир буда, бо ғазали «Сунъи Ё он дам, ки нақши гунбади афлок баст, / Номаи ҳайрат ба боли тоири идрок баст» оғоз шуда [14, баргаи 36], сипас ғазалҳои ҳарфи «алиф» ва дигар ҳуруф бо тартиби девонсозии пешин сабт мешаванд. Нусхаи мавриди назар танҳо ғазалҳои шоирро дар бар гирифта, аз дигар анвоъ шеър надорад. Нусха бар ду қисмат ҷудо шуда, дар қисмати аввал ғазалиёти Риёзии Самарқандӣ ва дар қисмати дувуми он аз баргаи 42а сар карда, ашъори Баёнӣ ном шоир китобат гаштааст. Авроқе, ки девони Риёзиро шомил мебошад, бо хатти настаълиқи зебо навишта шуда, ҷадвалҳо низ дорад. Аммо дар қисмати дувуми нусха қалам, хатти котиб, тарзи ҷадвалкашӣ ва ҳусни хат комилан аз қисмати аввал фарқ дорад. Шояд ин қисмат баъдҳо ба нусха илова шуда бошад. Ҷо-ҷойи ҳошияи китоб бо қалами бегона навиштаҷоте дорад, ки ба матни шеъри Риёзӣ аслан робита надорад. Гуфтанист, ки дар нусха афтодагӣҳое ҳам дида мешавад. Масалан, аз ғазали «Ба азми гашти чаман ҳар саҳар, ки бархезам» [14, баргаи 39б] танҳо як байт, яъне байти матлаи он сабт шудаасту халос. Ин ба сабаби он аст, ки аз баргаи 38б ба баъд чанд баргаи нусха афтода, вале касе, ки нусхаро рақамгузорӣ кардааст, аз ин қазия пай набурда, рақами баргахоро аз рӯйи тартиб гузошта рафтааст. Чунки баъди матлаи ғазали ахируззикр, ки бо ҳарфи «мим» аст, якбора ғазалҳо бо ҳарфи «ё» оғоз шудаанд [14, баргаи 40а].

6. Нусхаи Китобхонаи миллии Эрон, № 21329. Номи он «Маҷмуа шомил бар ду девон» буда, фарогири девони Амир Шоҳии Сабзаворӣ ва Риёзии Самарқандӣ мебошад. Нусха дар моҳи ҷимодиюлоҳири соли 942 (ноябри соли 1535) китобат шудааст. Хатти нусха настаълиқи моил ба шикаста мебошад ва, аз ин рӯ, андак дар хониши баъзе вожаҳо ишкол эҷод мекунад. Девон ҷадвалкорӣ шуда, вале саҳифагузорӣ нагардидааст. Маҷмуа то баргаи 38б шомили девони Амир Шоҳист. Баъд девони Риёзӣ бо ғазали «Сунъи Ё он дам, ки нақши гунбади афлок баст...» оғоз мешавад [10, баргаи 39б]. Нусха шомили 102 ғазал, 6 китъа ва 1 рубой мебошад. Нусха бо байти зерин ба итмом мерасад:

*Пушти дафтар зи баҳри он бошад,
То зи ҳар кас бар ӯ нишон бошад* (10, баргаи 63а).

Шояд ин байт ба қалами котиби нусха тааллуқ дошта бошад, вале ба ҳар ҳол дар матни девони Риёзӣ ҳамчун шеъри ӯ китобат шудааст ва, аз ин рӯ, онро шартан ба девони шоир шомил намудан мумкин аст.

Нусха аз нусҳае, ки дар феҳристи Мунзавӣ омадааст, тафовут дорад ва ин тафовут дар нуқоти зайл дида мешавад:

1) Таърихи итмоми нусхаи мо 942/1535 аст, дар ҳоле ки феҳристнигори мазкур онро 967/1561 медонад;

2) Нусха дар феҳристи Мунзавӣ дорои 1 китъа мебошад, дар ҳоле ки нусхаи мо 6 китъа, 1 рубой ва 1 фард дорад.

7. Нусхаи Китобхонаи миллии Истамбул, № 21069 (рақами тартибӣ 1248705), низ маҷмуа буда, матни се девони мунтахабро фаро мегирад, ки баробари девони Риёзӣ, девонҳои Монӣ ва Аҳлӣ низ ба он шомил гаштаанд. Ашъори Монӣ ва Аҳлӣ дар қисмати оғозини нусха

омада бошанд ҳам, ба таври алоҳидаву муназзам китобат нашудаанд ва бештар вақт котиб шеър ин дуру дар омехтагӣ ба якдигар сабт кардааст. Нусха аз 84 барга иборат буда, мутаассифона баргаҳо рақамгузорӣ нашудаанд. Хатташ настаълиқ аст ва чадвал, ё низоммандии кори китобат, анҷомаву таърихи китобату номи котиб дар он вучуд надорад. Миқдори шеър ҳам дар ҳар варақ гуногун аст, вале хатти котиби нусха ҳонову аз рӯйи риоя бар асолати матн ва роҳ надодан бар ғалатҳои фоҳиш чунин ба назар мерасад, ки котиб огоҳии хубе ҳам дар ин чода доштааст. Инчунин, рикобагузорӣ низ дар вақти китобат дида нашуд. Фақат дар ҳошия баъзе варақҳо чизҳое, ки ба матни асар камтар алоқаманданд, бо хатти бегона ворид шудаанд. Девони Риёзӣ дар чаҳоряки ахири нусха омада, мунтахабе беш нест [13, баргаи 68а-84б].

Аз рӯйи он ки ғазали аввалини он байти матлаъ надорад, тахмин меравад, ки нусха афтодагӣҳое низ дорад. Ҳамчунин, ҷолиб ин аст, ки матни нусхаи мазкур бо ғазалҳои ҳарфи «то» (тои дунукта) оғоз шуда, сипас баъди пурра сабт шудани ғазалҳои ин ҳарф ғазалҳои ҳарфи алиф, ки одатан дар ибтидои девонҳо меоянд, китобат шудаанд. Нусха шомили 62 ғазали шоир аст ва ашъори дигари ӯро дар бар намегирад. Чунки матни ғазалҳои он бо ҳарфи «мим» ба итмом мерасад. Ин нусха барои ёрмандии кори тасҳеҳ, дар хонишу ишораи гунаҳои ва дуруст кардани ин ё он масъалаи хонишу гунаҳои матн муҳим арзёбӣ мешавад.

8. Нусхаи «Маркази мероси хаттии АМИТ», № 973/2 «Баёз»-и ашъори форсӣ ва туркӣ мебошад. Дар он аз Абдурраҳмони Ҷомӣ, Қосими Анвор, Ҳофизи Шерозӣ, Имлои Бухорӣ, Фузулии Бағдодӣ, Алишери Навоӣ, Исматӣ Бухорӣ, Захирии Форёбӣ ва дигарон намунаҳои шеър сабт шудаанд. Хатташ настаълиқи омехта ба хатти шикаста буда, тақрибан дар охириҳои асри XIX мелодӣ ба қалам омадааст. Нусха 276 варақро дар бар мегирад. Дар нусха 33 ғазал ва 2 рубоӣ аз эҷодиёти Риёзии Самарқандӣ ҳам омадааст. Ашъори мазкур ҳамчун мунтахаб аз девони шоир дар шакли мусалсал ва бо риояи унсурҳои девоннигорӣ баъди девони Бисотӣ китобат шудааст. Ашъори Риёзӣ бо байти «*Қоматаи гар кунед ҳалок маро, / Зери сарве кунед хок маро*» оғоз гардида, бо рубоии зерин ба итмом мерасад:

*Дар майкада бо маю кабоб, эй соқӣ,
Рӯзе, ки равам масту хароб, эй соқӣ!
Бар турбати ман ба ҷойи об, эй соқӣ,
Мерез сабӯ-сабӯ шароб, эй соқӣ!*

9. Нусхаи «Маркази мероси хаттии АМИТ», № 611 матни якҷанд девонро фаро мегирад. Онро аслан чун девони Шайх Камоли Хучандӣ муаррифӣ мекунанд, зеро дар матни асосии нусха девони шоири мазкур ҷой дорад. Ҳамчунин, дар ҳошия нусха мунтахаби девони шоироне, чун Амир Шоҳии Сабзаворӣ, Хаёлии Бухорӣ, Шайх Озари Исфаҳонӣ, Исматӣ Бухорӣ, Бисотӣ Самарқандӣ, Қосими Анвор, Сайфии Бухорӣ, Мавлоно Сухайлӣ, Мавлоно Биноӣ, Риёзии Самарқандӣ, Қозӣ Исои Бухорӣ ва Мавлоно Қутбӣ дарҷ ёфтаанд. Азбаски девон дар охир афтодагӣ дорад, таърихи китобат ва номи котиби нусха маълум нагардид. Хатти нусха настаълиқ буда, аз рӯйи чадвалҳо ва тазҳибкорӣ метавон ҳадс зад, ки он аз нусхаҳои қадим аст. Девони Риёзӣ дар он аз баргаи 202а то 207б дар ҳошия китобат шуда, фарогири 20 ғазал ва 1 рубоӣ мебошад. Агарчи дар нусха миқдори ками ашъори шоир забт мешавад, онро дар кори тасҳеҳ ба ҳайси яке аз нусхаҳои хуби ёвар метавон талаққӣ кард.

Дар зер панҷ нусҳае, ки муаррифӣ мешаванд, бевосита дар дасти мо мавҷуд нест ва маълумоти ин муаррифии мухтасар аз навиштаи муҳаққиқи туркзабон Самра Демириз маъхуз шуд, ки дар поёни ҳар муаррифӣ ба расми ниғаҳдошти амонати илмӣ саҳифаҳои китоби муҳаққиқи мазкур зикр мешавад. Аммо иллати зикр шудани ин нусхаҳо дар мақолаи мо ҳарчи ҷомеътар кардани таҳқиқ ва ҳамзамон тасаввуроти онро ҳам доштан, ки доир ба девони Риёзии Самарқандӣ қорҳои таҳқиқи судманде низ анҷом пазируфта истодаанд.

10. Нусхаи бахши Бағдодӣ-Ваҳбӣ китобхонаи Сулаймонӣ, № 1677 аз нусхаҳои хуби девони шоир мебошад. Нусха таърихи китобат надорад ва ба қалами Султон Алӣ бо хатти таълиқ навишта шудааст. Он шомили 106 ғазал, 2 китъа, 1 рубоӣ ва 1 фард мебошад. Нусха бо байти «*Сунъи ӯ он дам, ки нақши гунбади афлок баст, / Номаи ҳайрат ба боли тоири идрок баст*» оғоз шуда, бо байти «*Аз ту дили мо чу барнамегирад меҳр, / Эй маҳ, назаре бар дили ғамгин андоз*» ба итмом мерасад [3, 29-30].

11. Нусхаи бахши Тирновалии китобхонаи Сулаймония, № 1476. Дар ҳар вараки ин нусха 10 сатрӣ матн чой дорад. Таърихи китобат ва номи котиби он зикр намешавад. Нусха дорои 95 ғазал, 5 фард ва 1 шеърӣ нотамо мебошад. Нусха бо байти «*Эй парӣ, аз рух барафкан турраи тарроғро, / То ба кай бар рӯи Мусҳаф мениҳӣ зунноғро?!*» оғоз шуда, бо байти «*Ғайри хуни ҷигар аз дида надорад ҳосил, / Лек бар домани чокам бинигар пораи дил*» анҷом меёбад [3, 30-31].

12. Нусхаи китобхонаи Аёсуфия, № 3919, низ нусхаи комил нест, вале дар кори тасҳеҳи матн истифодаи он аз аҳаммият ҳолӣ намебошад. Нусха таърихи китобат ва исми котибро надорад, вале дар қисмати оғозини он муҳри вақфи Султон Маҳмуди аввал (яке аз салотини туркони усмонӣ, ки дар асрҳои ҳабдаҳу ҳаҷдаҳи мелодӣ ҳукмронӣ кардааст) дида мешавад. Ҳамчунин, дар як лавҳи нусхаи мазкур матни зерин ҷо дорад: «Расми ҳазинаи султон-ус-салотин, зиллуллоҳи ғӣ-л-арз, султон ибни султон ибни султон Абулхайр Боязидхон ибни Муҳаммадхон» (ҳукмронӣ дар 1481-1512), ҳадс задан имкон дорад, ки аз нусхаҳои қадимист. Нусха ҳаҷман хурд буда, 70 ғазали шоирро дарбар мегирад. Он бо байти «*Сунъи ӯ он дам, ки нақши гунбади афлок баст, / Номаи ҳайрат ба боли тоири идрок баст*» оғоз шуда, бо байти «*Ғамин мабош, Риёзӣ, агар касе нашудӣ, / Бас аст ин шарафат, к-аз сағони он қӯйӣ*» итмом ёфтааст [3, 31-32].

13. Нусхаи бахши Қозизода Маҳмуди китобхонаи Сулаймония, № 431. Хатти нусха бархилофи дигар нусхаҳои девони Риёзӣ таълиқ буда, номи котиби он мактуб нест. Дар он як муҳр гузошта шудааст, ки ноҳоност. Таърихи китобати нусха соли 966/1560 мебошад. Нусха шомили 106 ғазал ва 3 фард аст. Оғози нусха байти «*Эй парӣ, аз рух барафкан турраи тарроғро, / То ба кай бар рӯи Мусҳаф мениҳӣ зунноғро?!*» буда, анҷоми он байти «*Ошиқ, ки ба умеди лиқо чаши ба раҳ дошт, / Баҳри руҳи хуби ту сари роҳ ниғаҳ дошт*» мебошад [3, 32-33].

14. Нусхаи китобхонаи Фотех, № 3825 низ аз нусхаҳои таърихдор маҳсуб мешавад. Хатти нусха таълиқ буда, он соли 968/1562 китобат шудааст. Вале номи котиби нусха наомадааст. Матни нусха дар як варақ 13 сатрӣ омада, дар рӯи нусха муҳри ноҳон ва дар дохили он муҳр бо исми Султон Маҳмуди аввал ва Султон Салимшоҳ вучуд дорад. Нусха шомили 78 ғазал, 2 китба ва 1 фард мебошад. Байти оғозини он «*Эй парӣ, аз рух барафкан турраи тарроғро, / То ба кай бар рӯи Мусҳаф мениҳӣ зунноғро?!*» буда, байти анҷомаш «*Хок шуд бар раҳи хубон дили ғампарвари ман, / Хуррам он дам, ки аҷал пой ниҳад бар сари ман*» аст [3, 33-34].

Ногуфта намонад, ки дар наشري охири девони шоир, ки аз ҷониби роқими сутур анҷом пазируфт, ин нусхаҳо истифода шудаанд. Азбаски мо онро марҳилаи аввали матншиносии девони шоир ҳисоб мекунем, нусхаи ҳарчи ҷомеътари девони дар ҳоли ҳозир ба нашр расид.

Хулоса, ҳарчанд девони Риёзии Самарқандӣ чанд бор нашр шудааст, аз нусхаҳои хаттии он ба таври бояду шояд истифода нашудааст. Ҷустуҷӯи андак маълум кард, ки дар китобхонаҳои мухталифи ҷаҳон ҳудуди 30 нусхаи хаттии девони ин шоир маҳфуз буда, 50 дар сади ин нусхаҳо то кунун мавриди омӯзиши амиқ ва дақиқи муҳаққиқони матнпажӯҳ қарор нагирифтаанд. Омӯзиши нусхаҳои мазкур имкон медиҳад, ки дар матншиносии девони шоир гомҳои устувор гузошта шуда, ашъори ӯ бештар барои ҳонандагон ва аҳли таҳқиқ муаррифӣ шавад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Баёз. Нусхаи хаттии № 973/2-и китобхонаи «Маркази мероси хаттии АМИТ». – Соли китобат: асри XIX.
2. Девони орифи самадонӣ Ваҳдати Кирмоншоҳӣ (бо инзимоми девони Риёзии Самарқандӣ). Ба саъю эҳтимоми Мир Тоҳир. – Техрон: Тақияи Хоксор, 1406.
3. Демириз, Самра, Девони Риёзии Самарқандӣ (таҳлили матн). – Истанбул, 2019. – 156 с.
4. Костыгова, Г.И. Персидские и таджикские рукописи Государственной публичной библиотеки имени М.Е. Салтыкова-Щедрина: алфавитный каталог. – Москва, 1988.
5. Муқумова, Д.З. Таъсири Шайх Камоли Хуҷандӣ ба шоирони ҳавзаи адабии Мовароуннаҳри асрҳои XV-XVI (дар мисоли ҳавзаи адабии Самарқанду Бухоро). Рисола барои дарёфти номзади илмҳои филологӣ. – Тирмиз, 2020. – 178 с.
6. Мунзавӣ, Аҳмад. Феҳриствораи китобҳои форсӣ. Ҷ. 3 /Аҳмад Мунзавӣ. – Техрон: Маркази доиратулмаорифи бузурги исломӣ, 1382 ҳ. – С. 1567-2571.

7. Навшоҳӣ, Ориф. Феҳристи нусхаҳои хаттии форсии Покистон (феҳристи 8000 нусхаи хаттии китобхонаҳои шахсӣ ва давлатӣ). Адабиёт, ҷуғрофия, сафарнома, таърих, улуми ғариба... Ҷ.3 / Ориф Навшоҳӣ. – Техрон: Муассисаи Мероси мактуб, 1396.
8. Раҳматов Баҳром. Баҳсе дар бораи рӯзгор ва осори Риёзии Самарқандӣ (ба ҷойи пешгуфтор) / Риёзии Самарқандӣ Девон (матн илмӣ-интиқодӣ). Таҳия, тавзеҳ, нусхабадал ва муқаддимаи Баҳром Раҳматов. Хучанд: Хуросон, 2025. –248 с. –С. 3-74.
9. Раҳматов Баҳром. Риёзии Самарқандӣ ва шоирони риёзитаҳаллус (масъалаи омезиши шахсият ва ашъор) / Баҳром Раҳматов // Фаслномаи илмӣ-адабии Камоли Хучандӣ, № 4 (44), 2025. –С. 24-34.
10. Самарқандӣ, Риёзӣ. Девон / Риёзии Самарқандӣ // Маҷмуаи шомил бар ду девон, ҳамроҳ бо девони Амир Шоҳии Сабзаворӣ. Нусхаи хаттии № 21329. Китобхонаи Миллии Эрон. – Баргаи 396-63а.– Соли китобат: 942/1535.
11. Самарқандӣ, Риёзӣ. Девон. Нусхаи хаттии Асъад Афандӣ, № 3422. –Баргаи 221б-235а. / Риёзии Самарқандӣ. – Соли китобат: номаълум.
12. Самарқандӣ, Риёзӣ. Девон. Нусхаи хаттии № 611-и «Маркази мероси хаттии АМИТ» / Риёзии Самарқандӣ. – Баргаи 202а то 207б. – Соли китобат: номаълум.
13. Самарқандӣ, Риёзӣ. Девон / Риёзии Самарқандӣ. Нусхаи хаттии № 21069 (рақами тартибӣ 1248705)-и Китобхонаи миллии Истамбул. –Баргаи 68а-84б. – Соли китобат: номаълум.
14. Самарқандӣ, Риёзӣ. Девон / Риёзии Самарқандӣ. Нусхаи хаттии № 32444 (рақами тартибӣ 2251217)-и Китобхонаи миллии Истамбул. –Баргаи 3а-41б. – Соли китобат: номаълум.
15. Самарқандӣ, Риёзӣ. Девон / Риёзии Самарқандӣ. Нусхаи хаттии № 334-и Китобхонаи миллии Калкутта. – 25 барга. – Соли китобат: номаълум.
16. Самарқандӣ, Риёзӣ. Девон / Риёзии Самарқандӣ. Нусхаи хаттии № 3440-и Китобхонаи давлатии Берлин. – 29 барга. – Соли китобат: номаълум.
17. Самарқандӣ, Риёзӣ. Девон / Риёзии Самарқандӣ. Нусхаи хаттии № 3568. Китобхонаи Ҳоҷӣ Маҳмуди Туркия. – Соли китобат: номаълум.
18. Самарқандӣ, Риёзӣ. Девон / Риёзии Самарқандӣ. Тартибдиханда ва муаллифи сарсухан Саҳобиддин Сиддиқов. – Душанбе: Дониш, 1974. – 62 с.
19. Феҳристи нусахи хаттии форсии Институти осори хаттии Тоҷикистон. Зери назари Саййид Алии Мавҷонӣ ва Амрияздон Алимардон. Ҷ.2. – Техрон: Маркази мутолиоти Осиёи Марказӣ ва Кафқози Вазорати умури хориҷа, 1376.

МУАРРИФИИ НУСХАҲОИ ХАТТИИ ДЕВОНИ РИЁЗИИ САМАРҚАНДӢ

Мақолаи мазкур ба баррасӣ ва муаррифии нусхаҳои хаттии девони ашъори Мавлоно Имомуддин Риёзии Самарқандӣ – шоири соҳибдевор ва маъруфи асри XV мелодӣ ихтисос ёфтааст. Муаллиф қайд мекунад, ки бо вучуди саҳми босазои шоир дар ташаккули адабиёти замони худ, то кунун мероси хаттии ӯ ба таври шоиста мавриди таҳқиқи матншиносон қарор нагирифтааст. Дар мақола таъкид мешавад, ки аз Риёзии Самарқандӣ танҳо як девон боқӣ монда бошад ҳам, теъдоди нусхаҳои дастнависи он дар китобхонаҳои мухталифи олам зиёд аст. Муаллиф бо таъкид ба феҳристҳои муътабар, аз ҷумла «Феҳриствораи китобҳои форсӣ»-и Аҳмади Мунзавӣ ва таҳқиқоти олимони гузашта, мисли С. Сиддиқов ва С. Демирӣз ҷуғрофияи паҳншавии ин нусхаҳоро муайян намудааст. Дар мақола бори аввал шумораи умумии нусхаҳои маълуми девони шоир то 29 адад расонида шудааст.

Қисми асосии мақола ба тавсифи илмии 14 нусхаи муҳимтарини девони шоир бахшида шудааст. Муаллиф нусхаҳои маҳфуз дар китобхонаҳои Берлин, Калкутта, Истамбул (Сулаймония, Фотех, Аёсуфия), Техрон ва Маркази мероси хаттии АМИТ-ро аз назари хат, сифати қоғаз, таърихи китобат, номи котиб ва фарогирии анвои ашъор (ғазал, қасида, қитъа, рубой) муфасссал шарҳ медиҳад.

Калидвожаҳо: Риёзии Самарқандӣ, девони ашъор, нусхаи хаттӣ, матншиносӣ, тасҳеҳи матн, адабиёти форсӣ-тоҷикӣ, котиб ва санаи китобат, ғазалиёт, маъхазшиносӣ, мероси хаттӣ, феҳристнигорӣ, нусхаи музаҳҳаб.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳматов Баҳром Аҳмадҷонович – н.и.ф., директори МД “Маркази илмӣ Камоли Хучандӣ”. Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, в. Суғд, ш. Хучанд, кӯчаи академик Рачабовҳо, 59, Тел.: 92-794-41-09 Email: raxmatov.1987@mail.ru

ПРЕЗЕНТАЦИЯ РУКОПИСНЕЙ ДИВАНА РИЯЗИ САМАРКАНДИ

Данная статья посвящена обзору и научному описанию рукописней дивана Мавлана Имамуддина Риязи Самарканди – видного поэта XV века, автора дивана, внёсшего значительный вклад в развитие литературы своей эпохи. Автор отмечает, что, несмотря на историческую значимость творчества поэта, его рукописное наследие до настоящего времени не подвергалось должному текстологическому анализу. В статье подчеркивается, что, хотя от Риязи Самарканди сохранился лишь один диван, количество его списков в различных библиотеках мира весьма значительно. Опираясь на авторитетные каталоги, в частности «Каталог персидских книг» Ахмада Мунзави, а также на исследования предшественников, таких как С. Сиддигов и С. Демиряз, автор определил географию распространения данных рукописей. В статье впервые общее число известных списков дивана поэта доведено до 29 единиц.

Основная часть статьи посвящена научному описанию 14 наиболее значимых рукописей дивана. Автор дает подробную характеристику спискам, хранящимся в библиотеках Берлина, Калькутты, Стамбула (Сулеймание, Фатих, Ая-София), Тегерана и Центра письменного наследия НАНТ, анализируя их с точки зрения палеографии: типа письма (почерка), качества бумаги, даты переписки, имени каллиграфа и полноты охвата жанров (газели, касыды, китъа, рубай).

Ключевые слова: Риязи Самарканди, диван, рукопись, текстология, критический текст, персидско-таджикская литература, каллиграф и дата переписки, газели, источниковедение, письменное наследие, каталогизация, иллюминированная рукопись.

Сведения об авторе: Рахматов Бахром Ахмаджонович (кандидат филологических наук, директор ГУ «Научный центр Камол Худжанди»). **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, Согдийская область, г. Худжанд, ул. академиков Раджабовых, 59 **Тел.:** 92-794-41-09 **Email:** rahmatov.1987@mail.ru

PRESENTATION OF MANUSCRIPT COPIES OF THE DIVAN OF RIYAZI SAMARKANDI

This article is devoted to the review and scholarly description of the manuscript copies of the *Divan* of Mawlana Imaduddin Riyazi Samarkandi, a prominent 15th-century poet and author of a *divan* who significantly contributed to the literary development of his era. The author notes that despite the historical significance of the poet's work, his manuscript heritage has not undergone a proper textual analysis to date. The article emphasizes that although only one *divan* has survived from Riyazi Samarkandi, the number of its extant copies in various world libraries is quite substantial. Drawing on authoritative catalogues, specifically Ahmad Munzavi's "Catalogue of Persian Books," as well as research by predecessors such as S. Siddiqov and S. Demiriz, the author has identified the geographical distribution of these manuscripts. In this study, the total number of known manuscript copies of the poet's *divan* is brought to 29 for the first time.

The main body of the article focuses on the scholarly description of the 14 most significant manuscripts of the *divan*. The author provides detailed characteristics of copies held in libraries in Berlin, Kolkata, Istanbul (Süleymaniye, Fatih, Hagia Sophia), Tehran, and the Center for Written Heritage of the National Academy of Sciences of Tajikistan. These are analyzed from a palaeographic perspective: script type (handwriting), paper quality, date of transcription, the name of the calligrapher, and the inclusion of various poetic genres (ghazals, qasidas, qitas, rubais). **Keywords:** Riyazi Samarkandi, Divan, manuscript, textual criticism (textology), critical edition, Persian-Tajik literature, calligrapher and date of transcription, ghazals, source studies, written heritage, cataloguing, illuminated manuscript.

Author Information: Rakhmatov Bahrom Ahmadjonovich (PhD in Philological Sciences, Director of the State Institution "Kamoli Khujandi Research Center"). **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Sughd Region, Khujand, Academicians Rajabovs St. 59, **Tel.:** 92-794-41-09 **Email:** rahmatov.1987@mail.ru

ВИЖАГИҲОИ ҒИНОЙ ВА ИШҚӢ-РОМАНТИКИИ ДОСТОНИ “БЕЖАН ВА МАНИЖА”

Сулаймонова Ч.М.¹

Достони “Бежан ва Манижа” аз ҷиҳати хусусиятҳои жанрӣ хеле мураккаб ва биёрипаҳлӯ буда, ҳарчанд достони ҳамосӣ ба шумор ояд ҳам, нақши унсурҳои ғиноӣ ва ишқӣ-романтикӣ дар ташаккул ва таҳаввули сохтори мундариҷавӣ ва бадеии он қавӣ ва таъсиргузор мебошад. Мутаассифона, муҳаққиқон ба ҳамбастагии унсурҳои ғиноӣ ва ишқӣ-романтикӣ ва ҳамосӣ дар ин достон то имрӯз таваҷҷӯҳ накардаанд, ҳол он ки бе омӯзиши ин масъала шинохти хусусиятҳои сохтори жанрии достони ҳамосӣ ҳамчунон нокомил ва яктарафа боқӣ мемонад. Ба ин далел, дар ин мақола сухан аз нақши унсурҳои ғиноӣ ва ишқӣ-романтикӣ дар ташаккули сохтори мундариҷавӣ ва бадеии достон меравад, ки мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

“Шоҳнома”, аз ҷумла достони “Бежан ва Манижа”, пеш аз ҳама, асари ҳамосӣ буда, ховии бахше аз ҳамосаҳо ва устураҳои қавмҳои ориёӣ аст. Ин достон моҳияти инсонӣ дошта, он ҷӣ дар даруни инсонҳо мегузарад ва огандаи эҳсоси андеша мебошад, дар он ба тасвир омадааст, ки ишқ ҷузъе аз он аст. Ба ин далел, ҷанбаи нирӯманди отифаи мавриди назари Фирдавсӣ дар ин достон ишқ буда, тасвири ишқ дар он, ба ифодаи Муҳаммадамини Риеҳӣ “содаву бепироя ва ҷошнии ҳамосаву мояи танавуӣ ҳаводис ва дар хидмати ҳамоса аст” [7, 260]. Ба ифодаи дақиқтар, ишқ дар тасвири шоири ҳамосасаро “табииву инсонӣ” ва “васфҳои баёни ҳолати равонии зану мард табииву ҳунармандона” [7, 260] буда, ҷанбаи амиқи ғиноӣ ва ишқӣ-романтикӣ дорад. Аз ин ҷиҳат, унсури ғиноӣ ва усули тасвири романтикӣ дар инъикоси мазуи ишқӣ дар достони “Бежан ва Манижа” нақши ниҳоят муҳим ва таъсиргузор дорад.

Зимнан бояд гуфт, ки унсур ё худ ҷанбаи ғиноиро, ба фаҳмиши вусъатнок, бояд на категорияи жанрӣ, балки ҳамчун хусусияти ҳоси тарзи нигоиши шоир дар инъикоси нозуқонаи эҳсосоти инсонӣ дар достони зикршуда фаҳмид ва таъбир кард [13, 15], ки бо жанри ҳамосӣ муҳолифат надошта, балки онро такмил медиҳад.

Тасвири ғиноиву романтикӣ аз оғози достон шуруъ шуда, то анҷоми он идома ёфтааст. Ҷунончи, достони “Бежан ва Манижа” бо пешгуфторе шуруъ мешавад, ки ба моҳияти дарунмояи достон пайваستاгии қавӣ дорад. Ин пешгуфтор дар тасвири шаб буда, бо ҳунари волои суҳангустарӣ эҷод шудааст, ки минбаъд шоирони зиёде ба он пайравӣ ҳам кардаанд [11, 192].

Фирдавсӣ дар ҳамин пешгуфтор ба оғози навиштани достони “Бежан ва Манижа” ишораи сарех кардааст. Шоир дар ҳоли тангдилӣ дар шаби сиёҳ аз ёри меҳрубони худ ҷароғ хоста ва ӯ шамъро бо ҷоми маю нору турунҷу бихӣ ба боғ меоварад. Муқолаи байни шоиру он “сарвбун” ва “моҳрӯй” [8, 464] эҳсоси андешаи худфишори ғиноӣ-романтикӣ буда, пеш аз ҳама, “рӯҳи қавӣ” ва “озодии ботинӣ”-и [3, 141] шоирро дар фарогирӣ ва инъикоси сарнавишти Бежан ва Манижа ифода мекунад, ки усули амиқи дарёфт ва тасвири ғиноӣ-романтикӣ сохтори мундариҷавӣ ва бадеии онро шакл додааст, ки пораи зер ифодакунандаи он аст:

Маро гуфт: “Шамъат ҷӣ бояд ҳама?
Шаби тира хобат наёяд ҳама?”
Бад-ӯ гуфтам: “Эй бут, наям марди хоб,
Биёвар яке шамъи ҷун офтоб.
Бинех пешаму базмо соз кун,
Ба ҷанг ор ҷангу май оғоз кун”. [8, 464]

Ҷунонки ба назар расид, шоир дар оғози достони “Бежан ва Манижа” андешаашро аз воқеа, ҳолу ҳавои эҳсоскардааш аз забони худ ва гоҳо ба шакли муқола баён кардааст, ки аз махсусияти тарзи корбурди унсури ғиноӣ ва усули ишқӣ-романтикӣ тасвир мебошад. Дар ҳамин муқаддима хонанда ба шахси муаллиф низ дучор меояд, ки онро ба истилоҳи имрӯза

¹Сулаймонова Ҷавоҳира Маҳмадшарифовна- докторанти PhD Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакии АМИТ

кахрамони ғиноӣ мегӯянд. Ин образ дар заминаи шахсияти шоир ва бархӯрдаш ба воқеият бунёд ёфта бошад ҳам, доираи андешаву оро ва амалу кирдори вай аз маҳдудии марбут ба соҳиби дoston фаротар меравад, ки намунаашро дар боло овардем.

Адабиётшиноси фақид Х. Шарифзода ҳолатеро, ки Фирдавсӣ дар пешгуфтор ба тасвир гирифтааст, “асли ҳақиқате аз рӯзгори ғӯянда” [11, 193] ба шумор оварда, меафзояд, ки шаби тира “бо ҳунари суханвари тавоно ба ин сурат омада ва, бегумон, ишора ба сукуту оромии дилгиркунандаи зиндагист. Аз ин ҳолат ёри меҳрубон, маю ҳӯриши он ва, бештар аз ҳама, дoston аз дафтари бoston бурун овардан ва ба кайфияти ҳуши зиндагонӣ овардан метавонад. Аз сӯи дигар, шоир ишора бар он медиҳад, ки ин дostonро аз дафтари паҳлавӣ бо шунида аз ёри меҳрубон ба шеър овардааст. Сухан аз забони ёри меҳрубон ширин ва баробари меҳру меҳрубонист. Дoston “пур аз гиряву меҳру найрангу чанг” аст” [11,193]. Ба ифодаи дигар, пешгуфтори Фирдавсӣ ба ин дoston ба наҳве хитобаи ҳоси шоир буда, онро усули тасвирии ғиноӣ-романтикӣ камол ва тақвият бахшидааст.

Аз ин ҷиҳат, ишқ дар дostonи “Бежан ва Манижа” ҷалолу шукӯҳи ҳамосӣ дошта бошад ҳам, ҷанбаи амиқӣ ғиноӣ-романтикӣ дорад, ки омехта бо тахайюл, андешаву оро ва эҳсоси авотиғи шоир аст. Яъне, ишқе, ки шоир дар ин дoston тасвир кардааст, “бузургворонаву начибонаву покдоманӣ аст ва дур аз ҳуо ҳавасу лаззаталабиву комҷӯӣ” ва ин ҳамаро М. Риёҳӣ “партаве аз виқору шахсияти ҳақимонаи ҳуди Фирдавсӣ” [7, 260-261] донистааст, ки ҳақиқати мусаллам аст.

Ба ин тартиб, мавзӯи ишқ омили шаклдиханда ва таъсиргузор дар ташаккул ва таҳаввули ҷанбаи ғиноӣ-романтикӣ дostonи “Бежан ва Манижа” буда, мавзӯи асар барои шоир “ин на фақат тасвири мавзӯ ва воқеият аст, балки баёни муносибат ба он, ягонагии “ҷӣ” ва “ҷи тавр” [10, 168] низ мебошад. Ба ин далел муҳаққиқон аз се навъи асосии адабӣ, яъне ҳамоса, драма ва ғиноӣ охириро “аз ҳама субъективӣ” [10, 168] унвон кардаанд, ба далели он ки шоир андеша ва эҳсоси худро бо хонанда дар миён гузошта, дар бораи азобу андӯх, ғаму шодӣ ва умедвории ноумедӣ, ки зери таъсири ишқӣ тамомиёр ё ҳаводиси муҳити иҷтимоӣ шакл гирифтааст, сухан мекунад. Дар ин ҳол, ба ифодаи В. Е. Холшевников “ин навъи субъективии адабиёт нисбатан “ҳамагонӣ” ба назар” [10, 168] расида, “эҳсоси ҷавобӣ, ҳамдардӣ бо хонанда, муосирон ва наслҳои баъдиро бедор менамояд. Барои ҳамин ҳам, “ман”-и ғиноӣ ин, пеш аз ҳама, ҳуди шоир аст (агар вай аз номи персонажи мавриди тасвираш сухан нагуфта бошад), вале то дараҷаи кофӣ хонанда низ ҳаст (маънии воҷаро барқарор мекунам: эҳсос кардан-ба ҷои каси дигар ҳис намудан)” [10, 168-169].

Дар дostonи “Бежан ва Манижа” мавзӯи ишқ аксаран бо ҳамсозии андешаву оро ва эҳсосе, ки зери таъсири ҳодисае ба вучуд омадааст, тасвир шудааст. Аз ин ҷиҳат, донишмандон образи асари ғиноиро на инсон, балки “ҳиссу андеша, аниқтараш, аз рӯи ифодаи Маяковский “маънии эҳсосшаванда” [10, 170] унвон кардаанд. Ҳамин тавр, Фирдавсӣ дар дostonи ёдшуда мавзӯи ишқро зери таъсири маънӣ, эҳсос ва лаҳзаҳои таъсиргузоре ба тасвир гирифтааст, ки дар маҷмӯъ намоди бадеии мавриди назари шоирро шакл додаанд.

Мавзӯи ишқ, ки номи дoston ба он алоқамандӣ дорад, яке аз мавзӯҳои асосии дoston буда, ғояи муносибатҳои ошиқона воситаи ҳамсозии ҳодисаҳои ин асар мебошанд. Дар тасвири Фирдавсӣ ишқ аз ҷӯши хоҳишу ҳавасҳо бархоста, зери таъсири ҳастаҳои табиӣ, ҳиссӣ ва завқӣ таҳаввул ёфта, ба ин васила бо мундариҷаи умумии дoston пайванди ногӯсастанӣ пайдо мекунад.

Тасвири пурэҳсос ва андешамандонаи мавзӯи ишқ ҷанбаи ғиноӣ-романтикӣ дostonро тақвият бахшида, Бежан ва Манижаро то ба дараҷаи образҳои ормонии ошиқонаи адабиёти тоҷик расонидаанд. Бежан дар дoston ҳамчун паҳлавони ҷавон тасвир шуда бошад ҳам, шоир ҷеҳраи бадеии ўро зери таъсири эҳсоси андеша, ғаму шодӣ ва умедвориҳо тасвир ва таъбир кардааст.

Бежанро Фирдавсӣ дар дoston ҳамчун паҳлавони ҷавон ба тасвир гирифтааст. Вай даъвати шохро ба ёрии Имронӣён бо шӯр ва шавқу эҳсоси ҷавонӣ қабл аз дигар паҳлавонон мепазирад. Падараш Гев ин рафтори ўро кӯтоҳандешӣ медонад. Натиҷа он мешавад, ки Бежани пойбанди эҳсоси андеша ва орзуву ҳаваси ҷавонӣ ба доми духтари Афросиёб Манижа меафтад. Ишқу муҳаббати Манижа ва дастгирии шоҳи Эрон, баҳусус Рустам ўро аз ҷоҳ берун меоварад.

Манижа чун духти нозпарварди подшоҳ тамошои чаманро дӯст дорад. Маҳз дар оғӯши табиат дар зери сояи сарв паҳлавони чавонеро савори асп дида, дар ҳоли мастӣ ўро ба шабистони худ мебарад ва ба ишрату шодӣ машғул мешавад. Падар аз ин аъмоли ў огоҳ шуда, аз даргоҳ меронадаш ва сармояшро ба тороч медихад. Манижа Бежани дар чоҳ бандро парасторӣ карда, ўро аз марг нигоҳ медорад ва роҳи чоҳро ба Рустам менамоёнад. Дар ниҳояти кор ўро ба Эрон мебаранд ва Кайхусрав ба вай ганҷи муносиби духтари шоҳ тақдим менамояд. Шоҳ ба Бежан дастур медихад, ки бо Манижа рафтори некӯ намояд ва дуруштӣ накунад. Ба ин тартиб, дар тасвири Фирдавсӣ Манижа яке аз чехраҳои ормонии ошиқона дар таърихи адабиёти тоҷик аст.

Хусусияти мундариҷавӣ ва жанрии достони “Бежан ва Манижа”-ро, пеш аз ҳама ҳамсозии нотақрори ҳамосӣ ва ғиноии ҷараёни воқеаҳои асар, ки дар заминаи ишқи пурдурду пурэхсоси шахсиятҳои асосии достон шакл гирифтааст, муайян ва мушаххас месозад. Сужаи ҳамосии достон бо сарнавишти Бежану Манижа алоқаманд бошад ҳам, илова ба эҷоди хусусиятҳои таъмибии (типии) шахсиятҳои асосии асар Фирдавсӣ тавонистааст, ки ҳарфи худро дар бораи ишқ ва пастиву баландии он бигӯяд. Ҷараёни ғиноӣ ва ишқӣ-романтикӣ достон маҳз аз ҳамин ҷо оғоз меёбад, ки мисли сужаи ҳар қисмати достон мустақил ва таъсиргузор мебошад.

Дар воқеъ, мавзуи ишқ дар достони “Бежан ва Манижа” мавзуи бузургест, ки шоир ба василаи ин мавзӯ масъалаҳои тугъи ҳиссиёти инсонӣ, муомилаю муколама ва дар ин замина муносибати душвор ва пурмуҳтавои шахсиятҳои асарро ба тасвир гирифтааст. Ишқ барои шоири ҳамосасаро санги маҳак аст, ки фазилатҳо ва сифатҳои маънавӣ, ҳулку ҳӯи мусбат ё манфии шахсиятҳои достонро падид меоварад. Бинобар ин, дар чунин ҳол шоир тавонистааст, ки дар бораи воқеиятҳои рӯзгор, муносибати инсон бо инсон, муносибати фарду ҷомеа ва монанди инҳо натиҷагирӣ кунад, ба зиндагӣ ва амалу кирдори инсон ҳакимона назар кунад ва андеша ронад. Ишқ дар тасвири Фирдавсӣ дорои чунин мазмун ва ғояи баланд ва таъсиргузор мебошад.

Фирдавсӣ дар тасвир ва таъбири бадеии мавзуи ишқ майдони муҳокимаро васеъ гирифта, дар доираи тасвири ҷузъиёт маҳдуд нашудааст, балки бо тасвири ҷузъиёти ин мавзӯ ба натиҷагирӣҳои вусъатноки амалу кирдор, ҳулку ҳӯй ва андешаву орои шахсиятҳои достон, бахусус Бежану Манижа даст ёфтааст. Аз ин ҷиҳат, Фирдавсӣ дар баробари лаҳзаҳои ҳаёти шахсиятҳои достон ниҳонхонаи дили пуртуғъи ошиқро низ бо камоли ҳунар ба хонанда менамояд, ки соҳиби неруи азими ҳиссӣ ва романтикӣ аст [2, 124; 6, 313-314]. Аз ин ҷост, ки Фирдавсӣ ба василаи тасвири мавзуи ишқи Бежану Манижа мушкилоти рӯзгори инсон ва муҳити ҷомеаро ба муҳокима кашида, ба ин васила эҳсосоти қавии инсонро дар шинохт ва арзёбии воқеияти сарнавишти инсон нишон медихад, ки ҷамъбастҳои мукаммали бадеӣ онро такмил бахшидааст [12, 211-212].

Таърихи сарнавишти миқёсан пурвусъати Бежан ва Манижа ва амалу кирдори шахсиятҳои дигари достон, аз ҷумла Афросиёб падари Манижа, ки орияту ситез ўро ба муқобили фарзанд раҳнамоӣ кардааст, барои Фирдавсӣ василаи тасвир ва баёни ҳиссу андешаест, ки ҷанбаи амиқи ғиноӣ ва ишқӣ-романтикӣ дошта, ифодагари эҳсосоту ҷазоботи инсонии шоири ҳамосасаро низ мебошад.

Дар достон лаҳзаҳои баёнгари эҳсосот ва андешаи шахсиятҳои асар, аз ҷумла Бежану Манижа кам нестанд. Масалан, воқеияти зер, ки ҷузъи сарнавишти Бежану Манижа аст, тасвири ғиноӣ ва ишқӣ-романтикӣ буда, тасвири ғиноӣ аз рӯи моҳияти худ “инъикоси ҷаҳони воқеӣ ва сарнавишти инсонеро инъикос менамояд, ки аз рӯи табиати худ тамоюли субъективӣ дошта, онро эҳсоси зиндаи шоир шакл додааст ва хусусияти амиқи шахсӣ дорад” [13,16]. Чунин фаҳмиши ғиноият бо тасвири ҳамосии Фирдавсӣ муқобил набуда, балки таносуби комил дорад.

Дар тасвири шоир Бежан яке аз баҳодурони Эрон буд. Манижа духтари Афросиёб ошиқи ў шуд ва ўро дар пинҳонӣ рабуда ба манзили хеш бурд. Афросиёб, ки шунид, Бежанро дар ҷоҳе маҳбус сохт ва Манижаро ҳам берун кард. Манижа мутассил аз Бежан хабар мегирифт ва аз ў тимордорӣ мекард, то дар ин миён Рустам барои ҳалосии Бежан дар либоси як нафар савдогар худро ба Тӯрон расонд ва дар он ҷо ба савдогарӣ машғул шуд. Манижа ин хабарро шунида, шитобон ба назди Рустам рафт ва ҳолати Бежанро барои ў нақл кард. Рустам аз хавфи он ки

мабодо розаш фош шавад, ба Манижа бонг зад, ки ман Бежану Вежанро ҳеч намешиносам. Дар ин ҳол қалби Манижа шикаста, чунин мегӯяд:

Ба Рустам ниғаҳ карду бигрифт зор,
Зи хорӣ биборид хун дар канор.
Бад-ӯ гуфт, к- “Эй меҳтари пурхирад,
Зи ту сард гуфтан на андар хурад.
Сухан гар нагӯй, маронам зи пеш,
Ки ман худ диле дорам аз дард реш.
Чунин бошад ойини Эрон магар,
Ки дарवेशро кас нагирад хабар?
Задӣ бонг бар ман чу чанговарон,
Натарсӣ ту аз довари доварон?!
Манижа манам, духти Афросиёб,
Бараҳна надида танам офтоб.
Барои яке Бежани шӯрбахт
Фитодам зи тоҷу фитодам зи тахт. [8, 489]

Аз тасвири воқеияти амалкарди Рустам барои аз ҷоҳ раҳондани Бежан ва сарнавишти баъдии ӯ бармеояд, ки Фирдавсӣ дар фарогирӣ ва тасвири бамуддаҳои мавзуи ишқ равиши хоси ироаи матлабро пеш гирифта, гирифтории ду ҷавонро ояндабинона ҳаллу фасл намудааст. Дар тасвири шоир мавзуи ишқи Бежану Манижа, ҷунонки Н. Абдолов гумон кардааст, фақат ҳадафи “издивочи ду нафар”-ро [1, 74] надошта, балки фарогири масъалаҳои аъмол ва амалу кирдори шахсият низ мебошад, ки ба тарзи романтикӣ, яъне “баёни озоди эҳсосот ва ҳаяҷоноти фардӣ” ва “пойбандӣ ба тасаввур, кашфу шуҳуд ва дарунбинӣ” [9, 117] тасвир ва ифода шудааст. Маҳз ҳамин усули тасвир ба шоир имкон додааст, ки дар ниҳояти қор мавзуи ишқро ҳамчун омили муносибатҳои сареҳи инсонӣ ва василаи робитаи ояндадори шахсиятҳои асосии дoston-Бежан ва Манижа ба қор гирифта, дар ин замина масъалаи идомаи насл ва ба вучуд овардани фарзандро низ матраҳ созад. Ин ҳама бо бақоргирии баёни ҳиссиёти саршор, розгӯиҳои зиёд ва пурмоя, ғам хӯрдану ранҷ кашиданҳо амалӣ шудааст, ки низ ифодагари хусусияти ғиноӣ ва қорбурди усули тасвири романтикӣ аз тарафи Фирдавсӣ мебошад.

Дар тасвири Фирдавсӣ шавқ ва эҳсоси саршори ҷавонӣ Бежан ва Манижаро раҳнамунӣ роҳи пурпечу тоби ишқ месозад. Барои Бежан ва Манижа айёми ҷавонӣ замони ишқу меҳр ҷустан ва зиндагӣ сохтан аст. Дар тасвири шоир Бежан аз назари Манижа болотар аз мардум буда, ӯ ҳамсони Бежан дигар касеро надидааст. Бежан ҳам мубталои чехраи духти Афросиёб буда, Манижаро дӯст медорад. Дар тасвири шоир муносибати Бежану Манижа аз бегонагӣ нишонае надорад, балки барои пайванди ошиқӣ ва ниҳоят ҳамхонагиву ҳамзистии ин ду дар дoston ҳеҷ гуна ҳиссиёти нохушӣ ва нороҳатие нест.

Саҳнаҳо ва лаҳзаҳои воқеаҳои дoston, амалу кирдори шахсиятҳо, баҳусус Бежану Манижа дар тасвири Фирдавсӣ бошукӯҳ буда, дохил гардидани авотиф ва эҳсосоти фардӣ дар мундариҷаи дoston вижагии тасвири романтикии онро собит менамояд, ки дар айни замон бо тааммул ва оромише контрол мешавад. Аз ин ҷиҳат тасодуфӣ нест, ки барои Фирдавсӣ ҷавҳараи аслии ҷанбаи ғиноӣ-романтикии дoston эҳсосот, тааммулот ва хушиҳову водидҳои шоир низ мебошад. Ба ин далел, дар тасвири шоир ҷанбаи ғиноӣ зоянда ва боланда буда, ҷараёни сароиши он аз тобеияти шоир ба сохтори ҳамосии дoston берун мебошад. Ишқе, ки дар дoston матраҳ шудааст, мутафаккирона ва пурэҳсос буда, бар меҳвари масоили муҳимми инсониву ахлоқӣ бармегардад. Андешаи Бежану Манижа ҷойгоҳи онҳоро дар маҳватаи ишқу ошиқӣ ва созмон додани зиндагӣ мушаххас месозад, ки камназир аст. Ишқ дар ин дoston талотумҳо ва ҷараёни рӯҳии шоирро низ мустақим ва ғайримустақим фаро гирифта, сохтори мундариҷавӣ ва бадеии асарро таҳаввул бахшидааст.

Дар ин замина аз тасвири воқеияти ба ҷоҳ афтодани Бежан, фурӯ афтодани шаъни Манижа ва аз даст додани дороиҳояш метавон ёд кард, ки ифодагари ҳунари Фирдавсӣ дар тасвири мавзуи ишқ ва гароишаш ба усули романтикии баёни андешаву оро мебошад. Ишқи тамомиёри ин ду шахсияти дoston ба хотири вақтхушиву маишат набуда, балки, пеш аз ҳама, ҳадафи зиндагисозӣ дорад. Мушкilotи ба сари онҳо омада, имтиҳони ҳувияти инсонии ҳар дуст.

Манижа фоҷиаи ба сараш омадаро тааммул мекунад. Бежан низ поймардӣ ва устуворӣ нишон медиҳад. Ҳадафи бунёдии Фирдавсӣ дар тасвир ва тавсифи мавзуи ишқ дар достони мазкур таъкид ва таъйиди пайванди инсонҳо ва идомати наслҳо мебошад, ки бо фароғирии отифа ва эҳсоси шахсиятҳои мисли Бежану Манижа бо камоли ҳунар дар дoston инъикос шудааст. Аз ин назар, тасвир дар таҷрибаи шоир, пеш аз ҳама, барои эҷоди таъсир буда, заминагузори он эҳсос аст, ки така бар усули тасвири романтикӣ “басирати дарунбиниона” [9, 158] дорад. Дар ин замина муколамаи Рустаму Бежан дар фасли “Баровардани Рустам Бежанро аз чоҳ” ҷолиб буда, ифодагари ҷанбаи ғиной-романтикии дoston аст.

Ҷунонки дар матн аз муколамаҳои Рустаму Бежан ба мушоҳида мерасад, унсури ғиной ва усули ишқӣ-романтикӣ маънӣ ва дарунмояи сухани онҳоро тақвият дода, ба қавли Белинский “чун оташи прометейҳо дар офаридаи Зевс зиндагӣ мекунад” [5, 239], ки фароғири эҳсосу отифа ва ҷанбаи ошиқонаи дoston мебошад. Баёни ҳолат ва эҳсоси марбут ба висол ва фироқ, ки ҷанбаи ғиной-романтикӣ ва сохтори ҳамосии достони “Бежан ва Манижа”-ро ташаккул ва таҳаввул бахшидааст, пеш аз ҳама, ифодагари ҳисси мусбати ғиноии шахсиятҳои асар мебошанд.

Ҳамин тариқ, достони “Бежан ва Манижа” яке аз беҳин офаридаҳои Фирдавсӣ буда, сохтори мундариҷавӣ онро унсурҳои ғиной ва ишқӣ-романтикӣ ташаккул ва таҳаввули хос бахшидаанд, ки бо хусусиятҳои ҳамосавии дoston ҳамсозии комил доранд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абдолов, Н. Достонҳои ишқӣ дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ / Н. Абдолов. – Душанбе: “Сино”, 2007. – 180 с.
2. Бушмин, Л. Наука о литературе: Проблемы. Суждения. Споры / Л. Бушмин. – Москва: Современник, 1980. – 334 с.
3. Гинзбург, И. Пути советской поэзии / И. Гинзбург. – Москва: Издательство «Художественная литература», 1968. – 383 с.
4. Есаулов, Н.Н. Лирическое начало и его функции в поэме Э. Юнга «Ночные думы» / Н.Н. Есаулов // Лирическое начало и его функции в художественной поэзии. – Владимир, 1981. – С. 3-13.
5. Михайлов, Ал. Два ключа. Литературные споры / Ал. Михайлов. – Москва: Советский писатель, 1981. – 367 с.
6. Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт / Р. Мусулмониён. – Душанбе: Маориф, 1990. – 384 с.
7. Риёҳӣ, М. Фирдавсӣ (зиндагӣ, андеша ва шеърӣ) / М. Риёҳӣ. – Душанбе: “Бухоро”, 2012. – 338 с.
8. Фирдавсӣ, А. Шоҳнома. Ҷилди 1 / А. Фирдавсӣ. – Душанбе: Шарқи озад, 2025. – 702 с.
9. Футӯҳӣ, М. Балоғати тасвир / М. Футӯҳӣ. – Техрон: Сухан, 1385. – 464 с.
10. Холшевников, В. Е. Стихovedения и поэзия / В.Е. Холшевников. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1991. – 256 с.
11. Шарифзода, Х. Достонҳои бузурги “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ / Х. Шарифзода. – Душанбе: “ЭР-граф”, 2018. – 400 с.
12. Шукуров, М. Сухан аз лирика ва мазмуни ҳаётии он / М. Шукуров // Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик. Тартибдиҳанда Ю. Бобоев. – Душанбе: нашриёти “Ирфон”, 1870. – С. 183-224.
13. Чамеев, А. А. Лирический аспект эпоса Мильтона / А.А. Чамеев // Лирическое начало и его функции в художественной поэзии. – Владимир, 1981. – С. 14-19.

ВИЖАГИҲОИ ҒИНОӢ ВА ИШҚӢ-РОМАНТИКИИ ДОСТОНИ “БЕЖАН ВА МАНИЖА”

Достони “Бежан ва Манижа” яке аз достонҳои таъсиргузори ишқии “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ буда, сохтори мундариҷавӣ ва бадеии онро унсурҳои ғиной ва ишқӣ-романтикӣ ташаккул ва таҳаввули хос бахшидааст. Дар мақола ҷустуҷӯҳои Фирдавсӣ дар фароғири ва тасвири бадеии мазмуни ишқ, баҳусус ишқи поқу беолоиши Бежан ва Манижа таҳқиқ ва арзёбӣ шуда, нақши унсури ғиной ва усули тасвири романтикӣ дар шаклгирӣ ва таҳаввули сохтори мундариҷавӣ ва бадеии асар муайян ва мушаххас карда шудааст.

Ҳамчунин масъалаи ҳамсозӣ ва таносуби маънавии унсури ғиной бо навъи ҳамоса дар мисоли достони “Бежан ва Манижа” баррасӣ шуда, нақши таъсиргузори тарзи ғиной ва романтикии тасвири дар мисоли образи Бежан ва Манижа муайян гардидааст. Бо таҳлили муқоисавӣ собит шудааст, ки ҳадафи маънавӣ ва ҳунарии Фирдавсӣ дар инъикоси мавзуи ишқ, баҳусус муносибатҳои ошиқонаи Бежану Манижа таъкид ва таъйиди пайванди инсонҳо ва

идомати наслҳо будааст. Дар мақола нақши эҳсос ва отифаи шахсиятҳои дoston дар тақомули ҷанбаи ғиноӣ ва ишқӣ-романтикии дoston дар заминаи мисолҳо мушаххас гардида, илова ба ин муқолама ҳамчун василаи тақмили ҷанбаи ғиноӣ-романтикии асар арзёбӣ шудааст.

Калидвожаҳо: дoston, ғиноӣ, ҳамосӣ, мундариҷа, бадеӣ, навъ, жанр, ишқ, эҳсос, отифа ва монанди инҳо.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сулаймонова Ҷавоҳира Маҳмад-шарифовна- докторанти PhD Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакии АМИТ. Тел.: 2277032000

ПОЭТИЧЕСКИЕ И РОМАНТИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ ПОВЕСТИ «БЕЖАН И МАНИЖА»

Повесть «Бежан и Манижа»-одна из самых влиятельных историй любви в «Шахнаме» Фирдоуси, её содержание и художественная структура формируются и развиваются под влиянием поэтических и романтических элементов. В статье рассматриваются и оцениваются исследования Фирдоуси в области художественного изображения темы любви, особенно чистой и неподдельной любви Бежана и Манижи, а также выявляется и уточняется роль поэтического элемента и романтического метода изображения в формировании и развитии содержания и художественной структуры произведения.

Также рассматривается вопрос гармонии и духовного соотношения поэтического начала с типом эпоса на примере повести «Бежан и Манижа», определяется влиятельная роль поэтико-романтического стиля изображения на примере образа Бежана и Манижи. Сравнительный анализ доказал, что духовной и художественной целью Фирдоуси при изображении темы любви, особенно романтических отношений между Бежаном и Манижой, было подчеркнуть и утвердить связь между людьми и преемственность поколений. Эпические и романтические аспекты рассказа раскрываются на примерах, и, в дополнение к этому, диалог рассматривается как средство развития эпических и романтических аспектов произведения.

Ключевые слова: рассказ, эпос, роман, содержание, художественный, тип, жанр, любовь, эмоция, анекдот и т. д.

Сведения о авторе: Сулаймонова Джавахира Махмадшарифовна- доктор PhD Института таджикского языка и литературы имени А. Рӯдаки НАНТ. Тел.: 2277032000

POETIC AND ROMANTIC PICTURES THE STORY "BEJAN AND MANIDJA"

The story "Bejan and Manidja" is one of the most vivid love stories in Ferdowsi's Shahnameh. Its content and artistic structure are shaped and developed under the influence of poetic and romantic elements. The article examines and evaluates Ferdowsi's research in the field of artistic depiction of the theme of love, especially the pure and genuine love of Bejan and Manizha, and also identifies and clarifies the role of the poetic element and the romantic method of depiction in the formation and development of the content and artistic structure of the work.

The issue of harmony and spiritual relationship between the poetic principle and the type of epic is also considered using the example of the story "Bezhan and Manizha", and the influential role of the poetic-romantic style of depiction is determined using the example of the image of Bezhan and Manizha. Comparative analysis has shown that Ferdowsi's spiritual and artistic purpose in depicting the theme of love, especially the romantic relationship between Bejan and Maniza, was to emphasize and affirm the connection between people and the continuity of generations. The epic and romantic aspects of the story are explored through examples, and in addition to this, dialogue is considered as a means of developing the epic and romantic aspects of the work.

Keywords: story, epic, novel, content, artistic, type, genre, love, emotion, anecdote, etc.

Information about autor: Sulaumonova Javohira Makhmadsarifovna - doctor PhD at the A. Rudaki Institute Tajik. Тел.: 22777032000

ВЕЖАГИҲОИ АШЪОРИ ХОҶА НАСИРУДДИНИ ТҶҲ

Ғаффорова У.А., Холматова М.М.¹

Олим ва файласуф – Хоҷа Насируddини ТҷҲ (вафот 1274) баробари он ки дар улуми зиёде ғавр кардаву дар соҳаҳои гуногуни илмҳои замонаш таълифоти ҷолиб дорад, дар шоирӣ ҳам таъби худро санҷида ва ашъоре дар жанрҳои мутафовит аз худ боқӣ гузоштааст. Ашъоре, ки то кунун аз Хоҷа Насируddин ба мо аз сарчашмаҳои гуногун дастрас шуданд, гуногуннаву гуногунмаву бошанд ҳам, ба қавли муҳаққиқи эронӣ Муаззама Иқболи «перомунӣ масоиле, аз қабилӣ нучуму авзои кавокиб ва нақши онҳо дар сарнавишти башар...» мебошанд [4, 89] ва камтар аз ҳақоқиқ ҳунари бархурдоранд. Аз ин рӯ, Насируddини ТҷҲро, мисли иддае аз шуароӣ ҳаммаслаки ӯ – Хайёму Синову дигарон дар танзими шоиронаи иборот, диққат дар назофату балоғати калом ва амсоли ин «тозапайғом» қаламдод карда наметавонем. Ҳарчанд дар шеъри ӯ ҷанбаҳои ҳикмату фалсафа, нучуму ҳайбат ва масоили вобаста ба шинохти дунё, фалсафаи ҳастӣ ва амсоли ин, чун шеъри Хайёму Синову дигарон бештар ҷило дошта бошанд ҳам.

Пеш аз баррасии мавзӯ бояд қайд намоем, ки ба ашъори ТҷҲ муҳаққиқони зиёде ишора кардаанд. Аз ин миён, Мударрисӣ Разавӣ таъкид намуда, ки Насируddини ТҷҲ шеърҳои зиёде доштаву ба жанрҳо ва навҳои гуногун даст задааст, вале бархе аз ин шеърҳо ба иддаи ӯ аз байн рафта ва то имрӯз дастраси аҳли таҳқиқ нестанд [8, 55]. Бархе аз ин ашъор, имрӯз дастрас бошанд ҳам, мансубияти онҳо ба қалами Хоҷа Насируddин дуруст собит нашудааст. Масалан, Мударрисӣ Разавӣ ишора мекунад, ки дар рисолае, ки мавзӯи он ақоиди исмоилия буда, номаш «Рисолаи шинохти имом» мебошад, ашъоре ба номи «Хоҷа Насир» зикр шудааст. Муҳаққиқи мазкур аввал ба сабаби «назми бисёр суст» будани он ба мансубияташ ба қалами Хоҷа Насируddин шубҳа карда, сипас бо дарёфти маҷмуае ба номи шоирӣ асри Шоҳ Таҳмоспи Сафавӣ бо таҳаллуси «Ғарибӣ», ки «ашъораш ҳама мазҳабӣ ва қасоиду ғазалиёти он тамом дар баёни ақоиди исмоилия аст», ба чунин ҳулосае мерасад, ки ашъори «Рисолаи шинохти имом» низ ба қалами ҳамин шоир мутааллиқ аст [8, 608-609]. Барои он ки «Ғарибӣ» ҳам номи «Хоҷа Насир» дошта ва ҳам дар замони Шоҳ Таҳмоспи Сафавӣ зистааст. Ҳамчунин, муҳаққиқон ишора кардаанд, ки девоне ҳам ба номи Хоҷа Насируddин мансуб шуда будааст [4, 92], вале устод Саид Нафисӣ дар ин маврид таъкид кардааст, ки «Ин китоб мунтахабе аз ғазалиёти ТҷҲи Машҳадӣ – ғазалсароӣ қарни нухум аст, ки шоирӣ дараҷаи дувуми замон ба шумор мерафтааст ва ҳама ҷо «ТҷҲ» таҳаллус кардааст ва чун Хоҷа аз мардуми Тҷс буд, пиндоштаанд ин ашъор аз ӯст» [7, 55-56]. Девоне, ки альон дар борааш сухан рафта истодааст, ду бор ба номи Хоҷа Насируddини ТҷҲ нашри литографӣ ҳам шудааст. Нашри аввали он бо эҳтимоми Мирзо Маликулқуттоби Шерозӣ ва дуюм Мирзо Асадуллоҳи Шаҳаншоҳӣ сурат гирифтааст [ниг.: 10; 11].

Дар байни ашъори то имрӯз боқимондаи шоир, анвои гуногун, аз қабилӣ китъа, рубой, пораҳое аз ғазал, маснавӣ ва қасида боқӣ мондааст. Ҳамчунин, пораҳое аз асарҳои манзуми ТҷҲ низ дар китобҳои гуногун то ба имрӯз пайдо мешаванд, ки достони «Мадҳали ҳайбат», «Таммат» ва манзумаи «Ихтиёрот» ба ин гурӯҳ шомиланд. Ҷамъан теъдоди ашъори аз Хоҷа Насируddини ТҷҲ боқимондари Муаззама Иқболи ба 592 байт баробар донистааст [4, 94]. Тибқи дастабандии муҳаққиқи фавқуззикр ашъори то имрӯз боқимондаи ТҷҲ ба чунин дастаҳо ҷудо мешаванд: 1. «Мадҳали манзум» (336 байт), 2. Рубоӣёт (90 байт), 3. Ашъори фалсафӣ (86 байт), 4. Ашъори ахлоқӣ (24 байт), 6. Ашъори мутафарриқа (56 байт).

Аз он ҷо, ки ТҷҲ дар асарҳои «Асос-ул-иктибос» ва «Меъёр-ул-ашъор» назарҳои худро доир ба шеър баён карда ва аз бархе назарҳои ӯ маълум мегардад, ки худ ҳам ба шеър майлу рағбат доштааст, баҳси худро дар ин маврид аз манобеи хаттӣ шуруъ мекунем. То кунун яке аз сарчашмаҳо ва манбаъҳои, ки дар адабиётшиносӣ камтар мавриди таваҷҷуҳи муҳаққиқон қарор гирифтааст, манобеи хаттӣ дасти дуюм, яъне баёзҳову сафинахову маҷмуаҳои ашъор аст.

¹Ғаффорова Умеда Абдуллоевна – д.и.ф., профессор, сарҳодими Институти илмитаҳқиқотии улуми ҷомеашиносии МДТ “ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров; Холматова Мусабехон Муродҷоновна – омӯзгори-МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров»

Хушбахтона, солҳои охир гурӯҳе аз муҳаққиқони ҷавон ба омӯзиши чунин марочъе даст мезананду ба ин восита иддае аз дурру гавҳарҳои то кунун нашрнамуда ва ё муаррифинагардидаи адабиёти оламшумули форсии тоҷикиро ба аҳли таҳқиқ манзур менамоянд. Мо ба хотири он баёзу сафинаву ҷунгу маҷмуаҳои манобеи дасти дуҷум гуфтем, ки девону тазкираҳои куллии амсоли ин китобҳо ва манбаҳои хаттӣ бештар дар муомилаи илмӣ аз китобҳои манзури мо мебошад. Аммо иддае аз муҳаққиқони насли навофаъияти худро ба ин самт равона карда истодаанд. Ҷунончи, ахиран мақолаи муҳаққиқи тоҷик Баҳром Раҳматов дар бораи яке аз баёзҳои маҳфуз дар китобхонаи Сулаймония [бахши Асҳад Афандӣ], ки тахти рақами 3432 дар ин ганҷинаи дастнависҳо маҳфуз мебошад, таҳқиқот анҷом дода, арзиши илмӣ ва адабии баёз, инчунин шоирони шомили он ва ашъори нусхаи мазкурро ба баррасӣ кашидааст [9, 111-123]. Дар нусхаи мазкур баробари намунаҳои ашъори шоирони зиёд аз Ҳоҷа Насируддини Тӯсӣ ҳам намунаҳо зикр шудааст. Тибқи маълумоти Б. Раҳматов аз Ҳоҷа Насируддин «Ихтиёрот» ном асари манзум дар нусхаи баёз забт шуда будааст [9, 116]. Ба даст овардани нусхаи баёз маълум кард, ки асари Ҳоҷа Насируддин дар ин дастнавишта пурра ва ба шакли комил омадааст [1, баргаи 826-836]. Муҳаққиқи мазкур, ноҳудогоҳ дар таҳқиқи ашъори Ҳоҷа Насируддини Тӯсӣ як кашфиёти хубе кардааст, зеро асари то имрӯз азбайнрафта ба ҳисоб меомад ва танҳо пораҳои он дар кутуби мухталиф нақл шудааст. Номинро муҳаққиқ Муаззама Иқболӣ бо овардани ду байт аз бурчи Ҳамал «Ихтиёроту масири-л-қамар» гуфтааст [4, 138].

Он дар мавриди дувоздаҳ бурчи осмонӣ буда, устухонбандӣ ва сохтори аҷибе дорад. То он ҷо, ки мо мутталаъ ҳастем, чунин сохтор ва устухонбандиро дар гузашта шуарои форсизабон ба қор намегирифтаанд. Асари «Ихтиёрот» дар шакли маснавӣ иншо шуда, ҳар банди он аз 3 байт шеър иборат мебошад. Азбаски танҳо дар мавриди 12 бурҷ аст, аз 12 банд иборат мебошад. Он дар баҳри рамали мусаммани маҳзуф суруда шуда, ба тарзи фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун тақтеъ мегардад. Муҳаққиқ Б. Раҳматов зикр мекунад, ки асари мазкур аз 36 байт иборат буда, «ба шакли маснавӣ, ки ба 12 бурчи осмонӣ ихтисос доранд», иншо шудааст [9, 116]. Аз ин навиштаи муҳаққиқ хонанда чунин дарк карданаш имкон дорад, ки асар доир ба бурҷҳо бошад, вале дар асл ин тавр нест. Он асосан ба шугун ва боварҳои мардумие ихтисос дорад, ки бо бурҷҳои осмонӣ вобаста мебошанд. Яъне, «Ихтиёрот» асари сирф астрономӣ нест, балки ҷиҳатҳои астрология дар он бештар буруз мекунад. Мисол:

Моҳ чун дар Савр бошад, ақд карданро нақӯст,
Тухм афкандан ба боғу нома бинвиштан ба дӯст.
Хубтар дидори хотунону атр омехтан,
Аз чадал бигрехтан, дар хурраи овехтан.
Гарчи шояд ширкату байъи суманбӯёни Чин,
Фасд кардан бад бувад, гармоба рафтан ҳамчунин. [1, 836]

Ҷунончи аз пораи мазкур маълум мегардад, шоир дар ин асар аз масоили ҷойгиршавӣ, ҷӣ шакл будани бурчи Савр, шомили қадом галаситора будани он ва амсоли ин суҳан ба миён намеорад, балки дар бораи боварҳои мардумӣ, ки хангоми моҳ дар бурчи Савр қарор гирифтани қадом амалҳои анҷом додан хуб ва ё бад аст, суҳан мекунад. Агар онро ба забони илмӣ бигӯем, илми шугун мешавад. Ҷунончи, ин нуктаро дар сифати бурчи Саратон ҳам ба мушоҳида мегирем:

Моҳ чун дар бурчи хеш ояд, нақӯ бошад, нақӯ,
Ҷома пӯшидан, сафар кардан дар ӯ шояд, дар ӯ.
Месазад гармоба рафтан, мӯй бистурдан, валек
Фасду тазвичу бинои навоҳидан нест нек. [1, 84а]

Ногуфта намонад, ки масоили шугунӣ дар дигар анвои шеърии Ҳоҷа Насируддини Тӯсӣ ҳам дида мешавад. Ин падида дар пораи «Ихтиёроти айёми моҳ» [4, 136], «Ҳисоби моҳи сол» ва «Маърифати авҷоти соот» [4, 137], ки дар жанрҳои маснавию қитъа ба қалам омадаанд, низ ба хубӣ таҷалло дорад.

Агар аз мавзӯи ин асар бигзарем, шохисаҳои ҳунари дар он фаровон дида намешавад ва ин амри табиист, зеро Ҳоҷа Насируддини Тӯсӣ аз ҷумлаи шуаро набудааст ва ҳаргиз бар оростан ва аз нигоҳи бадеъ перостани шеър кӯшиш накардааст. Аз ин рӯ ҳам забони шеър камтар бо

саноеи бадеи пероста шудааст. Аммо бо вучуди ин, дар «Ихтиёрот» санъатҳои бадеии зерин ба кор рафтааст:

Тарсеъ:

Нек бошад ҳам сафар, ҳам дидани рӯи амир,
Чома пӯшидан ҳариру сайд афкандан ба тир. [1, 836]

Такрор:

Моҳ чун дар бурчи хеш ояд, нақӯ бошад, нақӯ,
Чома пӯшидан, сафар кардан дар ӯ шояд, дар ӯ. [1, 84a]

Ҳам санъати тафсир ва ҳам шумориш:

Лек даъват нек бошад, дидани ашроф низ

В-андар ӯ некӯ бувад пӯшидан аз нав чор чиз:

Ҳам қабову ҳам қулоҳу ҳам камар, ҳам пераҳан,

В-он чи дар тан бошад, онро ҷумла бахшидан ба ман. [1, 846]

Забони асар, вобаста ба инъикоси мавзӯ забони печида ва мушкил нест. Аммо баробари содаву ба забони омма наздик буданаш, дар он таркибу ифодаҳои шоирона ҳам дида мешавад. Мисол: «хун бардоштан», «дар хуррамӣ овехтан», «моҳи охусайр» ва ғ. Дар охири ин бахш барои иҷтиноб аз дарозсуханӣ ба ифодаи «тохт бурдан», ки дар асари мавриди таҳқиқ дар шакли «бурдан тохтан» омадааст, ишора карда, байташро ба ҳайси намуна сабт менамоем:

Ҳам ҷароҳат баст шояд, ҳам масолек сохтан,

Ҳам шудан гармоба, ҳам бар хасм бурдан тохтан. [1, 84a]

Инчунин, дар он ифодаҳои арабии «лам язал», «лошак» ва калимоти маъмули истилоҳи кайҳоншиносӣ ва вобаста ба бурҷҳо, ки ҳамагӣ ба забони арабӣ будаанд, ба кор гирифта шудааст. Аз ҳама калимаи серкорбурд дар асари мавриди пажӯҳиш калимаи «фасд» [ба маънои хичома кардан ва ё хун равондан] мебошад, ки дар 26 байт 7 бор ба кор рафтааст.

Хоча Насируддини Тӯсӣ дар офариниши ашъор бештар бар хостаҳои эҳсос не, балки бар асоси пӯйишҳои ақлӣ сару кор мегирад. Баръакси ин ҳолат дар асари «Мадҳали манзум» ба назар гирифта мешавад. Ин асар аз калонтарин осори манзуми аз Хоҷаи Тӯс боқимонда мебошад, ки аз назари забону баён ва тарзи гуфтор ва ҳунари шоирӣ куллан аз «Ихтиёрот» тафовут дорад. Он ба расми анъана бо ҳамди Худову наъти расул оғоз мешавад:

Марди доно сухан адо накунад,

То ба номи Ҳақ ибтидо накунад.

Молики лам язал, қариму қадим,

Сонеи бебадал, ҳақиму алим...

В-он ки аз баҳри нашви дини ҳудо,

Осмон карду ахтарон пайдо.

Кист он осмон? Муҳаммади род,

Ахтаронаш саҳобаи бодод... [4, 96]

Саид Нафисӣ иддао дорад, ки ин манзума ба Ҷамолуддин Абумаҳомид ибни Муҳаммад ибни Аҳмад ном шахсе бахшида шудааст. Ҳамчунин, ӯ таъкид карда, ки «дар китобҳои роиҷ зикре аз ӯ наёфтем» [3, 37]. Мударриси Разавӣ ҳам номи ин китобро «Мадҳал ғӣ илми-н-нучум» гуфта, онро танҳо ба қалами Тӯсӣ мансуб медонад [8, 397]. Мавзуи ин асар ҳам ба мавзуи «Ихтиёрот» наздик аст, вале дар он баёни афлоку бурҷҳову дигар аҷроми самовӣ ба тариқи илмӣ баён гаштааст. Яъне, дар ин асар мисли асари «Ихтиёрот» ҷиҳатҳои бовари мардум ва астрологӣ барҷаста нест. Балки ин хасиса дар қисмати «Ихтиёрот»-и асари мазкур, ки аз асари «Ихтиёрот»-и мавриди омӯзиши мо куллан фарқ дорад, дида мешавад [4, 106-109]. Аммо падидае, ки дар ин қисмати асари мазкур дида мешавад, куллан аз «Ихтиёрот»-и нусхаи мавриди таҳлили мо фарқ дорад. Барои он ки дар рисолаи «Ихтиёрот» масоили марбут ба боварҳои мардум ба тариқи номҳои буруҷ дастабандӣ шудааст. Дар ин китоб бошад, он ба тариқи мавзӯй зикр мешавад. Чунончи: «чома буридан», «рафтани ҳаммом», «ширкату тазвич», «савор шудан», «нома навиштан», «бино кардан», «зиёӣ харидан», «дарахт нишондан», «заръ кардан», «таълим кардан», «дору хӯрдан», «сутур харидан», «барда харидан», «фасд кардан», «сафар кардан», «ба шахр даромадан», «ҳочат хоستان» ва «сайд кардан». Мисол:

В-ар ба таълим мебарӣ фарзанд,
Андар ин ихтиёри бад маписанд.
Ҷойи маҳ дар буручи бодӣ ҷӯй,
В-ар наёбӣ, ба қавсу сунбула пӯй.
Ба Уторид ба дӯстӣ нигарон,
Ҳар дувон аз нухус карда карон. [4, 108]

Қисматҳои «Мадҳали манзум» ба тартиби зайл аст: «Баёни афлок», «Адади буруҷ», «Рақами кавокиб», «Табои буруҷ», «Саъду наҳси кавокиб», «Шарафи кавокиб», «Сифати хубут», «Вуболи кавокиб», «Дараҷоти шараф», «Сифати дурҷу дақиқа», «Дар назарҳои кавокиб», «Эҳтироқи кавокиб», «Арбоби наҳорӣ», «Арбоби лайлӣ», «Арбоби соот», «Арбоби мусалласа», «Буручи модаву нар», «Сифати мунқалиб ва собиту зучасадайн», «Буручи шарқӣ ва ғарбӣ», «Сифати толеъ», «Фараҳи кавокиб», «Худуди кавокиб», «Вучуҳи кавокиб», «Сифати манозил», «Ихтиёрот» [аз якҷанд зербахш иборат аст], «Далолати кавокиб бар аҳволи мардумон», «Иттисоли Қамар бо Шамс», «Иттисоли Қамар бо Зухра», «Иттисоли Қамар бо Тир», «Иттисоли Қамар бо Зухал», «Иттисоли Қамар бо Муштарӣ», «Иттисоли Қамар бо Миррих» ва «Хатми китоб». Бо он ки асари мазкурро нисбат ба «Ихтиёрот» аз нигоҳи забону баён беҳтар ва шоиронатар қаламдод карда метавонем, вале намунаи баланди шеъри Хоҷа Насируддин гуфтани «Мадҳали манзум» он қадар дуруст нест. Чунончи, мурур ба мисоли зерин ҳокӣ аз ин иддао хоҳад буд. Мисол дар боби «Арбоби наҳорӣ» чунин гуфтааст:

Чун ба якшанбе аст нисбати х(в)ар,
Дон, ки душанбе аст рӯзи қамар.
Рӯзи сешанбе он Баҳром аст,
Он ки Миррихи Марвро ном аст.
Чоршанбе гирифт кавкаби Тир,
Саъдро панҷшанбе омад тир.
Зухраро дода ҷумъаву ба Зухал
Дод шанбе Худои азаву чал. [4, 101]

То он ҷо, ки дастраси мо шуд, аз Хоҷаи Тӯсӣ маснавиҳое низ ба ғайри маснавии «Мадҳали манзум» ба мерос мондааст. Маснавии мазкур бидуни унвон буда, муҳаққиқи эронӣ Муаззама Иқболӣ номи онро шартан «Модда ва Сурат» гузоштааст [4, 90]. Сабаби чунин ном гузошта шудани маснавии мазкурро аз тарафи Муаззама Иқболӣ ин сухани Саид Нафисӣ бояд шинохт: «Ин манзумаи ҳақимона дар бораи сурат ва модда» мебошад [7, 38]. Мавзуи ин маснавӣ фалсафӣ аст. Умуман, гароиш ба мавзуоти фалсафӣ ва нучумӣ яке аз шохисаҳои шеъри Хоҷа Насируддин ба ҳисоб меравад. Вале фарқи ӯ аз Носири Хусрав ва ӯ шуарои ҳаммаслаки ӯ дар ин ҷост, ки ӯ ирфону фалсафаро бо ҳам даромехтааст. Чунонки ин масъала дар баррасии рубоиёти ӯ ҳам ишора гардид. Маснавӣ аз 48 байт иборат буда, мавзуи он низ фалсафист. Бар хилофи рубоиёт ин фалсафа омехтаи ирфон нест. Усули баён дар он ба тариқи саволу ҷавоб сурат гирифта, аз боризтарин падидаҳои ҳунарии асар маҳсуб мешавад.

Маснавии дигари Тӯсӣ, ки шартан «Ҳасту нест» номгузорӣ шудааст, аз 8 байт иборат мебошад ва аз лиҳози мавзӯ куллан ба маснавии мазкур монандӣ дорад. Ҳамчунин, забони асар ҳам пур аз истилоҳоти илми нучум, ҳайъат, фалсафа ва амсоли ин аст. Аммо бархе маснавиҳои кӯтоҳи шоир аз ин меҳвар аз ҳам фарқ доранд. Чунончи, маснавии «Таъсири тарбият» [4, 134] аз он ҷумла мебошад.

Бо ин ҳама, мо ҳаргиз иддаи онро надорем, ки шеъри Тӯсӣ ба сабке, наздик ба сабки «фанӣ» ва ӯ ҳолӣ аз шӯру шари шоирона ба қалам омадааст. Балки иддае аз абёти мансуб ба шоири мавриди назар дар тарзи гӯйиш ва забону ғоя ба ҷаҳонмисрағҳои Хайём монандӣ доранд. Мисол:

Чун нуқта агар сокини як ҷой шавӣ,
Чун доира гар муҳитпаймой шавӣ.
Аз қисмати хеш пой берун наниҳӣ,
Гар чун сари паргор ҳама пой шавӣ. [ниг.: 14]

Дар ин замина, қайд кардани он нуқта зарур аст, ки Хоҷа Насируддин дар рубоисароӣ забони суфтаву шоирона ва мамлу аз самимият дорад. Ба ин хусусияти рубоиёти Тӯсӣ Муаззама

Иқболӣ ҳам ишора карда, менависад: «Рубоиёти вай, филҷумла аз соири ашъораш истехкоме бештар доранд» [4, 89]. Барои мисол ба якчанд намунаҳои шеърӣ Хоҷа Насируддин мурур мекунем:

Андар сафи маърифат басте тохтаам
В-андар сафи орифон сар афрохтаам.
Чун парда зи рӯйи дил барандохтаам,
Бишнохтаам, ки ҳеҷ нашнохтаам. [4, 89]

Агар таваҷҷуҳ намоем, рубоии мазкур бештар ба сабки «хайёмона» гароиш дорад ва масоили фалсафаи ҳастӣ ва шинохти инсонӣ андешаманд аз дунё дар он меҳвари рубоиро ташкил додаанд. Аммо дар ҳама рубоиҳои шоир ва ё мансуб ба қалами ӯ ин гуна мавқеъгирӣ дида намешавад.

Ба ин даста рубоиҳои «Бе он ки ба кас расид зӯре аз мо», «Чун бо ту бувам, дар ту наёрам нигарист», «Ҳаргиз дили ман беҳ зи ту ёре нагирифт», «Савдои туам гарчи ба ғоят бошад», «Мавҷуди ба ҳақ воҳиди аввал бошад», «З-он пеш, ки нур бар сурайё бастанд», «Не ҳар кӣ бувад, ба ишқ девона бувад», «Он шаб, ки маро ту канор афтаду бӯс» ва ғ. хусусияти боризи ирфонӣ доранд ва дар ин гуна рубоиҳои Тӯсӣ оҳангҳои тасаввуфӣ, чунонки қаблан ҳам ишора шуд, бештар ҷилвагар мешаванд.

Ҳамчунин, рубоиҳои «Аввал зи мукавванот ақлу ҷон аст», «Ҷон ин танро, ки орият з-аркон дошт», «Онон, ки ба порсӣ сухан меронанд», «Бигзашт зи моҳ, зарб кун, эй сарвар», «Оҳод бар оҳод фароз ор мудом», «Дар алфу салосин ду қирон мебинам» ва ғ. пурра ба ягон ҷиҳати илм ва ё фанни алоҳида бахшида шудаанд ва бештар бо шахсияти Хоҷа Насируддин созгоранд. Рубоии чанди Тӯсӣ бештар хусусияти умумӣ доранд ва дар миёни осори аксари шуарои рубоисарои адабиёти форсии тоҷикӣ низ дида мешаванд.

Аз чанд хусусияти рубоиҳо ба чунин хулоса расидан мумкин аст, ки бештари рубоиҳо дар даврони камолоти маънавии шоир, яъне замони пириӣ ӯ суруда шудаанд. Зеро ки дар онҳо андешаҳои пухтаву сара, каломӣ расову мукамал дар ҳам омадаанд ва ин аз соҳибтаҷриба будани ғояндаи ашъор дар замони суруда шудани шеър дарак медиҳад. Ин нуктаро масалан аз рубоии зер бахубӣ дарк карда метавонем:

Эй беҳабарон, шакли мучассам ҳеҷ аст
В-ин торами нӯҳ сипеҳри арқам ҳеҷ аст.
Хуш бош, к-аз ин нишемани кавну фасод,
Вобастаи як дамему он дам ҳеҷ аст. [4, 113]

Аммо на дар ҳама ҳолат пухтагии забону баён ва шевоии калом дар рубоиёти Хоҷа Насируддин риоят мешавад. Зеро дар қатори рубоиҳои суханвар ба чанд рубой бархӯрдём, ки бештар дар ҳавои рубоиёти халқӣ ва ё машҳур дар миёни омма буда, сабки ғӯйиш ва сурудашавии онҳо бо сабки дигар рубоиҳои Тӯсӣ мутафовитанд. Чунончи, рубоии зерин тақрори қофия дорад:

Сармояи умри одамӣ як нафас аст
В-ин як нафас аз барои як ҳамнафас аст.
Бо ҳамнафасе гар нафасе биншинӣ,
Маҷмуи ҳисоби умр он як нафас аст. [4, 113]

Дар мавриди рубоии мазкур метавон арз кард, ки шояд он ба қалами шоир мансуб шуда бошад.

Дар поёни баҳси рубой таъкиди ин нуктаро зарур мешуморем, ки интисоби ҳамаи мисолҳои зикргардида да қалами Хоҷа Насируддин дуруст ва собит нест, вале азбаски баҳси ба шуарои гуногун нисбат ёфтани рубоиҳо баҳси тӯлонӣ ва серпахлӯст ва чандин муҳаққиқон доир ба он навиштаҳои хубе ҳам доранд, парҳез аз онро бар худ авло донистем.

Ягона қасидае, ки то имрӯз аз Хоҷа Насируддин боқӣ мондааст, аз соири ашъораш фарқ дорад. Ин тафовутро баста ба забону тарзи баёни он бояд донист. Барои он ки аз нигоҳи бадеият он чехраи шоирии Хоҷа Насируддинро комилан аз дидгоҳи дигар нишон додааст. Қасида аз 29 байт иборат буда, усули баёни ғайримаъмул барои Хоҷа дорад. Чун бо нақле аз забони мурдае дар ғӯр оғоз мешавад. Ин навъ баён бештар ҳоси шоирон буда, уламое, ки ба шеър даст задаанд, камтар аз ин гуна шигардҳои ҳунари ба кор гирифтаанд. Оғози қасида чунин аст:

Рӯзе ба сари хоки шаҳиде бирасидам,
З-он хок яке нолакаке зор шунидам.
З-он нолакаки зор фурӯ мондаму аз пой
Афтодаму дар хок чу мурғе битапидам... [4, 125]

Сипас, ин майит дар гӯр аз умри фарсудааш ва беҳуда масрафкардааш шикоят мекунад, вале ин шикваҳо ва ниёишҳо ҳамагӣ файласуфона буда, бештар ба бардоштҳои инсонӣ аз нигоҳи ақлонӣ нерӯманду тавоно мемонад. Масалан ба абёти зайл таваҷҷуҳ мекунем:

Чора набуд аз банди таколиф дар он кӯй,
Бисёр азобу илалу ранҷ кашидам.
Будам ба ҳамон банду ҳамон қуфл гирифтор,
То гашт ҳамон банду ҳамон қуфл калидам.
Дар зурваи меъроҷи чаҳорум шудам, он гоҳ
Як шарбат аз он оби муборак бичашидам... [4, 125]

Дар охири қасида бошад, комилан шахсияти гӯянда, яъне шоир бо шахсияти майити шиквагар омехта шуда, Тӯсӣ чаҳонбинии хоси худро аз номи шахси фавтида ва ҳамчун сухани ӯ баён медорад. То он ҷо, ки тасаллути марғро низ бар худ ғайримумкин мепиндорад:

Марғам накушад низ, ки аз чашмаи Ҳайвон
Дар мартаба монанди Хизир об чашидам.
Худ марғ чӣ бошад, ки ба шамшери қиёмат
Марғу малакулмавт ба ҳам кушта бидидам.
Бархондамаш ин байт, ки гуфтаст Саной:
«Ал-миннату лиллаҳ, ки ба мақсуд расидам». [4, 126]

Аз бархе абёти қасида пай бурдан мумкин аст, ки дар он ғояҳои «Ихвония», ки бо номи «Ихвон-ус-сафо» ҳам маъруф буд, низ дида мешавад.

Дар қитъа бошад, чунонки дар болотар ҳам ба он мисол зада шуд, забону баёни шоир мисли қасида ва рубой зобит ва муҳкаму шоирона нест. Дар ин навъ бештар масоили гуногуни фалсафаи шоир тараннум мешавад ва ин диди файласуфона ва ҳакимона мисли рубоӣёт пуртарабу нишот ва ҳолбарангез нест. Балки ҳамвору вобаста ба истилоҳот ва бештар шеърӣ маънӣ ва мазмун мебошад. Ба истилоҳ ин навъ шеърҳои Тӯсиро метавон ашъори муҳтавоӣ нисбат дод.

Аммо падидаи мазкур ба ҳама қитъаҳои суханвар хос нест. Балки ӯ дар иддае аз қитъаоташ забону услуби наздик ба шуарои сабки хурсонӣ ҳам дорад. Чун қитъаи зайл:

Набувад меҳтарӣ, чу даст диҳад
Рӯз то шаб шароб нӯшидан.
Ё ғизои лазизро хӯрдан,
Ё либоси латиф пӯшидан.
Ман бигӯям, ки меҳтарӣ чӣ бувад,
Гар тавонӣ зи ман ниюшидан:
Ғамгинонро зи ғам раҳонидан,
Дар муурооти халқ кӯшидан. [4, 133]

Ба қатори қитъаҳои «Ҳамуш будан накӯ фазл аст, лекин», «Иқболро бақо набувад, дил бар ӯ мабанд» ва «Лазоти дунявӣ ҳама ҳеҷ аст пеши ман» дохил мешавад.

Аз Хоча Насируддини Тӯсӣ як ғазали комил ва чанд тағаззули нотаом ҳам боқӣ мондааст. Ғазал аз 11 байт иборат буда, мавзӯи он ба ҳеҷ наарзидани дунё мебошад. Ин маънихоро шоир бо тариқи овардани шахсиятҳои таърихӣ ва ё вазифаҳои дунявӣ ба риштаи таҳрир мекашад. Мисол:

Гирифтаи мулки ту мулки Сулаймон,
Азобу ғуссаи девон наярзад.
В-агар худ Осафӣ андар вазорат,
Ба хавфу ҳайбати султон наярзад.
Чу Юсуф гар азизи Миср гардӣ,
Туро он хориин зиндон наярзад.
В-агар худ ҳазрати Фағфури Чин аст,
Ба чини абруӣ дарбон наярзад. [4, 133]

Дар ғазали мазкур, чунонки аз ин чанд байт ҳам пайдост, таносуби калом ва рехтагии забон, яъне муҳкамиву мазбутии пораҳои шеър ба ҳадде риоя шудааст, ки фарқ гузоштан байни ғазали мазкур ва дигар анвои шеъри мансуб ба қалами Хоҷаи Тӯсӣ кори мушкילה нест. Гузашта аз ин, шакли баён ва забон аз рубоӣҳои шоир ҳам фарқ дорад. Чун дар онҳо бештар забони зиндаву пуррамзу рози наздик ба орифона, вале бештар ҳакимона корбаст шудааст, вале дар ғазал шахсияти шоир ва мавқеи гӯяндаро осон муайян карда намешавад.

Падидаи дигаре, ки чехраи Тӯсиро ҳамчун шоир бар аҳли таҳқиқ мешиносонад, рӯчуи ӯ ба таърихнависист. Аз ӯ се китбаи таърихӣ нақл шудааст, ки яке дар «Сукути Исмоилияи Аламут», дигар дар таърихи инқирози хилофати Банӣ-Аббос ва охири дар таърихи марги султон Ҳулоку мебошад [4, 139].

Ноғуфта намонад, ки масоили дурустхонӣ ва мантиқи бархе аз ашъор ҳам дар мадди назар бояд гирифта шавад. Чунонки дар байти зайл тақрибан маъное дида намешавад:

Чун камму кайфу айну матову масофу вазъ,
Пас яфъал асту янфаъилу мулк аз вучуд. [4, 127]

Байт дар «Маҷмуаи ғазалиёт»-и № 3518-и китобхонаи Сулаймония [бахши Асъад-Афандӣ] дар чунин шакл китобат шудааст:

Чун камму кайфу айну матову масофу вазъ,
Пас яфъал асту янфаъилу мулки ӯ вучуд [5, баргаи 2а].

Баҳси дигар дар мавриди ашъори Тӯсӣ интисоби дурусти ин ашъор ба қалами ӯст. Ҳарчанд, Муаззами Иқболӣ дар ҷодаи ҷамъи ашъори мансуб ба қалами Тӯсӣ кори шоистаеро анҷом додааст, вале на ҳама назариёти ӯ қобили қабуланд. Масалан, ӯ рубоии «Ҳаргиз дили ман зи илм маҳрум нашуд»-ро бо каме тағйирот дар қатори рубоӣҳои зикр кардааст ва ҳол он ки ба ишораи ҳуди ҳамин муҳаққиқ ин пораи шеър ба номи Ҳаким Фаҳруддини Розӣ ҳам омадааст [4, 141]. Аммо назари дуруст он ки он аз Ҳаким Умари Хайём аст. Дар «Маҷмуа»-и № 22-и китобхонаи Маҷористон як қасида ҳам ба шоире бо номи Мавлоно Насируддин сабт шудааст. Ин қасида аз 19 байт иборат буда, бо байти «Эй аз бихишти рӯят дар боғи ҷон дарича, / Хусни ту чилва карда чун ҳур аз он дарича» [6, баргаи 136]. Ин қасида низ аз рӯйи сабки баёну саликаи суҳанварӣ шояд камтар ба ҳомаи Хоҷа Насируддин иртибот дорад. Ҳамин тариқ чанд шеър дар сарчашмаҳо алҳол ҳам дарёфт мешаванд, ки ба номи Хоҷаи Тӯс омаданд, вале дар асл ба дигар суҳанварон мансуб мебошанд ва баҳси интисоби ашъор хеле баҳси пурпечутоб аст ва дар доираи навиштаи мо нест.

Як қисмати ашъори Хоҷаи Тӯсро ашъори арабӣ ташкил медиҳад ва ӯро ба ҳамин ҷиҳат аз шуарои зулҳисонайн шинохтан ҳам дуруст менамояд. Бар хилофи осори Насируддини Тӯсӣ, ки дар забони форсии тоҷикӣ ба шакли манзум иншо шудаанд, дар забони арабӣ ӯ асари алоҳидаи манзум надорад. Аммо пораҳое аз абёти арабии Хоҷа Насируддинро метавон аз асарҳои мухталифаш, аз ҷумла «Ахлоқи Носирӣ», «Ахлоқи муҳташамӣ» ва ғайра дарёфт кард. Азбаски ашъори арабии суҳанвари мавриди назар аз осори мухталифи ӯ ба даст меояд, мавзӯот ва сабку саликаи ин шеърҳо ҳам якгун ва якдаст нест. Ба ҳайси мисол ба якчанд намунаҳои ашъор мурур менамоем:

Бинафси китобун ҷоза кулли фазиладин,
Ва сора литакми-л-бариййати зоминан.
Муаллифуху қад абраза-л-ҳаққа холисан
Битаълифиҳи мин баъди мо кона коминан
Ва васамаҳу би исми-т-таҳорати қозиййан
Биҳи ҳаққу маъноӣҳи ва лам йаку мойинан
Лақад базала-л-маҷҳуда лиллоҳи дарруҳу
Фамо кона фӣ насҳи-л-халоиқи хойинан [ниг.: 14].

Тарҷума:

Ба назари ман, ин китобест, ки кулли фазилат дар он дида мешавад
Ва вучуди он ҳатто бузургии биёбонро такмил медиҳад.
Муаллифаш нависанда ҳақиқати холис аст
[ва онро бедор кард]
Бо ин таълифаш аз ҳоби гарону сангин.

Ба қазоват номи онро покии холис метавон унвон кард.
Ва дар ин номгузориву таъриф иштибоҳе нест.
Худо биёмурзад муаллифаширо, ки кӯшиш кард
Ва дар насихати халқи Худо хоин нест!

Бо ин ҳама, ба андешаи мо ин кори таҳқиқии ниҳой дар ин самт буда наметавонад. Чун дар манобеи мухталиф осоре ба қалами Хоҷа Насируддин нисбат ёфтааст, ки то ҳол дастрас нест. Масалан, дар китоби М. Разавӣ [8, 281-292] бо истинод аз «Кашф-уз-зунун» китобҳои «Соқинома» [12, ҷ.2, 18] ва «Қонуннома» [12, ҷ.2, 216] ба Ҳусайн нисбат ёфтаанд, ки то ҳол дар ягон манобеъ роҷеъ ба он баҳсе нест. Ин нуктаро доир ба ашъори арабии ӯ ҳам метавон гуфт. Чун доир ба он ҳам маълумоти муфасссале дар даст надорем ва сарчашмаҳо ҳам дар ин маврид сукут кардаанд.

Хулоса, аз Насируддини Ҳусайн ашъори зиёде боқӣ намондааст, бархе шеърҳо чехраи ӯро ба ҳайси як суҳанвари тавоно нишон медиҳанд. Инчунин, мансубияти иддае аз ашъор ба номи ӯ то ҳол аниқу дақиқ нест ва барои муҳаққиқони матнпажӯҳ кори фурсатхоҳ ва заҳматталаб ба ҳисоб меравад. Аз назари мазмуну муҳтаво бошад, бештари шеърҳои Хоҷа Насируддини Ҳусайн ба илми нучуму ҳайъат ва фалсафаву ирфон алоқаманд аст. Аммо дар аксари сурудаҳои ӯ ҷилои боварҳои халқӣ ва ё мардумӣ, ки ба забони илмӣ гуфтем, илми шугун таъбир мешавад, дида мешавад. Мавзуи нақӯиши дунё ва ба ҷизе наарзидани он дар меҳвари рубоӣи шоир ва бархе ғазалу китъаҳои ӯ низ ҳаст. Азбаски доир ба мансубияти кулли ашъори ба қалами Ҳусайн мансуб ҷизе гуфта намешавад, забону баёну сабку саликаи ӯ ҳам дар ашъор якдасту якгун нест ва аз ин хотир баррасии умумии сабки навиштаҳои манзуми суҳанвар ишқол эҷод мекунад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Баёз. –№ 3432 (мавсум ба «Хулосаи «Анис-ул-орифин»). [Матн]: Китобхонаи Сулаймония [Бахши Асҳад Афандӣ]. Котиб: Тоҷуддин Алӣ ибни Аҳмади Табрезӣ. Соли китобат: 827/1424.
2. Ғазнавӣ, Ҳаким Абулмачд ибни Одами Саной. Девон. Ба саъю эҳтимоми Муҳаммадтақӣ Мударрисӣ Разавӣ. [Матн] / Ҳаким Абулмачд ибни Одами Саной. –Техрон: Саной, 1385. – 1404 с.
3. Ёдномаи Хоҷа Насируддини Ҳусайн. [Матн]: Мучаллади аввал: Муштамил бар суҳанронӣҳое, ки дар шарҳи аҳвол ва осор ва давраи зиндагонии Хоҷа ва ақоиду орои ӯ дар ҷаласоти кунгураи «Хоҷа Насируддини Ҳусайн». Аз рӯзи шашум то дувоздаҳуми Хурдои 1335 шамсӣ эрод шудааст. –Техрон: Интишороти Донишгоҳи Техрон, 1336 ш. –270 с.
4. Иқболӣ, Муаззама (Аъзам). Шеърӯ шоирӣ дар осори Хоҷа Насируддини Ҳусайн (ба инзимои маҷмуаи ашъори форсии Хоҷа Насир, матни комил ва мунаққаҳи «Меъёр-ул-ашъор»). [Матн] / Муаззама Иқболӣ. –Техрон: Созмони ҷоп ва интишороти Вазорати фарҳанг ва иршоди исломӣ, 1380. –422 с.
5. Маҷмуа. –№ 3518. [Матн]: Китобхонаи Сулаймония [Бахши Асҳад Афандӣ]. Котиб: Номалум. Соли китобат: Номалум.
6. Маҷмуаи ғазалиёт. –№ 22. [Матн]: китобхонаи Маҷористон. Котиб: Номалум. Соли китобат: Номалум.
7. Нафисӣ, Саид. Пешвои ҳакимони ҷаҳон – Насируддини Ҳусайн. [Матн] / Саид Нафисӣ. –Техрон: Нашриёти Китобхонаи марказӣ, 1335. – 100 с.
8. Разавӣ, Муҳаммадтақӣ Мударрис. Аҳвол ва осори Хоҷа Насируддини Ҳусайн. [Матн] / Муҳаммадтақӣ Мударрисӣ Разавӣ. – Техрон: Интишороти бунёди фарҳанги Эрон, 1386. – 725 с.
9. Раҳматов, Баҳром. Муаррифии як маҷмуаи китобхонаи Асҳад Афандӣ [Матн] / Баҳром Раҳматов // Фаслномаи илмӣ-адабии Камоли Хучандӣ, № 3 [43], 2025. –С. 111-123.
10. Ҳусайн, Хоҷа Насируддин. Девони қудват-ул-ҳукамо ва зубдат-ул-фузалои-л-мутақаддимин ва-л-мутааххирин. [Матн]: Ба саъйи Мирзо Муҳаммад Маликулқуттоби Шерозӣ. / Хоҷа Насируддини Ҳусайн. – Бамбей, 1314.
11. Ҳусайн, Хоҷа Насируддин. Девони қудват-ул-ҳукамо ва зубдат-ул-фузалои-л-мутақаддимин ва-л-мутааххирин. [Матн]: Ба саъйи Мирзо Асадуллоҳхони Шаҳаншоҳӣ. / Хоҷа Насируддини Ҳусайн. –Техрон, 1313 ш.
12. Ҳоҷӣ Халифа. Кашф-уз-зунун. [Матн] / Ҳоҷӣ Халифа. Ҷ. 1 ва 2. –Бейрут: Дору эҳёи турос-ил-арабӣ, бидуни сол.
13. <http://persianpoetry.blogfa.com>. –Санаи 22.01.2026. –Соати 16:31.
14. <https://ganjoor.net> –Санаи 21.01.2026. –Соати 15:57.

ВЕЖАГИҲОИ АШЪОРИ ХОҶА НАСИРУДДИНИ ТҶҲ

Дар мақола доир ба шеъри Хоҷа Насируддини ТҷҲ, ки аз зумраи олимону файласуфон ва нависандагони забардасти карни сздаҳуми мелодӣ будааст, баҳс меравад. Муаллиф дар баррасии ашъори ТҷҲ кӯшида, то онро ба таври мушаххас ва аз рӯи жанрҳои адабӣ ба риштаи таҳқиқ кашад ва аз ин дидгоҳ муваффақ шудааст, то бархе хасоиси умдаи шеъри ТҷҲиро ба маърази пажӯҳиш гузорад. Гуфта шудааст, ки забону баён ва сабки нигориши ТҷҲ дар ҳама жанрҳо якдсту якнавохт нест ва махсусан дар жанри рубоӣ ӯ ҳамчун шоир муваффақ аст, вале азбаски интисоби бархе рубоиҳо ба калами ӯ дақиқ нест, ин баҳсу иддао ҳам якандоза таҳқиқоти жарфтареро тақозо дорад. Дар маснавиҳои ТҷҲ нучум ва астрология ҳамчун мавзӯи асосӣ муаррифӣ мешавад ва ин қабил ашъор бадеият ва шеърӣ нисбатан заифдоранд.

Вожаҳои калидӣ: Насируддини ТҷҲ, рубоӣ, маснавӣ, қасида, ғазал, қитъа, девон, ашъори мансуб, сарчашма.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гаффарова Умеда Абдуллоевна – д.и.ф., профессор, сарҳодими Институти илмӣ таҳқиқоти улуми ҷомеашиносии МДТ “ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров. Холматова Мусабеҳон Муродҷоновна – МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Гафуров», омӯзгори кафедраи филологияи араб. Нишонӣ: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, хиёбони Мавлянбекова 1.

ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА ХОДЖА НАСРИДДИНА ТУСИ

В статье рассматривается поэтическое наследие Ходжа Насриддина Туси – одного из выдающихся ученых, философов и писателей XIII века. В процессе анализа поэзии Туси автор стремился к её детальному исследованию в разрезе литературных жанров. С этой позиции ему удалось подвергнуть научному осмыслению ряд ключевых характеристик поэтического стиля Туси. Отмечается, что язык, экспрессия и художественный слог Туси не являются однородными во всех жанрах; в частности, как поэт он наиболее преуспел в жанре рубаи. Однако, ввиду того что атрибуция некоторых рубаи его авторству остается неточной, данный дискурс требует более глубоких и детальных текстологических исследований. В маснави Туси в качестве доминирующей темы выступают астрономия и астрология, в связи с чем подобные стихотворения характеризуются относительно невысоким уровнем художественности и поэтичности.

Ключевые слова: Насриддин Туси, рубаи, маснави, қасида, газель, қитъа, диван, приписываемые стихи, первоисточник.

Сведения об авторах: Гаффарова Умеда Абдуллоевна, д.ф.н., профессор, главный исследователь Научноисследовательского института гуманитарных наук ГОУ “ХГУ имени акад. Б. Гафурова; Холматова Мусабеҳон Муродҷоновна – Худжандский государственный университет имени академика Бабаджана Гафурова, преподаватель кафедры арабской филологии. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проспект Мавлянбекова 1.

SPECIFIC FEATURES OF THE POETIC OEUVRE OF KHWAJA NASIR AL-DIN AL-TUSI

The article examines the poetic heritage of Khwaja Nasir al-din al-Tusi, one of the most prominent scholars, philosophers, and writers of the 13th century. Analyzing Tusi's poetry, the author sought to conduct a detailed study of it across various literary genres. From this perspective, the author has succeeded in subjecting a number of key characteristics of Tusi's poetic style to scholarly analysis. It is noted that Tusi's language, expression, and artistic style are not uniform across all genres; in particular, as a poet, he was most successful in the genre of the quatrain (rubai). However, given that the attribution of certain rubais to his authorship remains uncertain, this discourse requires deeper and more detailed textual studies. In Tusi's masnavis (rhymed couplets), astronomy and astrology emerge as the dominant themes, which is why such poems are characterized by a relatively low level of artistic and poetic merit.

Keywords: Nasir al-din al-Tusi, rubai, masnavi, qasida, ghazal, qit'a, divan, attributed poems, primary source.

Information about the author: Gaforova Umeda Abdulloevna, Doctor of philology, Professor, main Researcher of Human Research Institute, Khujand State University named after acad. B.Gafurov (Tajikistan Khujand), E-mail: umedagafari1@mail.ru. E-mail: **Information about the author:** Kholmatova Musabekhon Murodjonovna – Khujand State University named after B.Gafurov, teacher at Arabic philology Department. Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand city, Prospect Mavlyanbekova 1. E-mail: Kholmatova.musabekhon@mail.ru. Tel: (+992) 927-52-90-60

ЛИТЕРАТУРНЫЕ И НРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ «РАВЗАИ ХУЛД» МАДЖДА ХАФИ

Вохидова Б.Р.¹

Маджди Хафи является представителем персидско-таджикской литературы XIV века, который прославился своим произведением «Равзаи хулд» («Райский сад»). Оно относится к жанру дидактической литературы и отражает нравственно-философские взгляды своего времени.

«Равзаи хулд» Маджда Хафи является образцом прозаических произведений персидско-таджикской литературы, написанного по мотивам «Гулистан» Саади Ширази. Данное произведение представляет собой книгу назиданий и мудрых советов, необходимых читателю для осмысления мудрости, побуждающую делать выводы из жизненного опыта и использовать эти назидания в своей жизни [1, 3].

Рассказы в произведении весьма интересны и увлекательны, и автор для подтверждения своих идей обращается к различным историям о жизни исторических личностей, правителей и наместников, визирей и мудрецов. В рассказах книги, главным образом, использованы истории великих персоналий прошлого, сведения из назидательных книг и источников, а также просветительских произведений.

Рассмотри рассказ «Говзур» (Силач) - один из рассказов «Равзаи хулд», который приводится в десятой главе в пояснении таких категорий как, мудрость и бедность, и Хафи ссылается на такое сравнение (тамсиль): «*надонӣ к-аз хиёр отаи наояд...* / разве не знаешь, что не высечь огонь из огурца» для того, чтобы указать на правильность и обоснованность своих желаний или требований, которые отсутствуют у невежественных людей:

«Рассказ: Видел я силача, который съедал по десять манов (мера измерения. – В.Б.) еды в день, одним кулаком разбивал двадцать сырых кирпичей и что-то вымогал у людей. Я сказал: “Эй, обжора! Имея силу разбивать кирпичи в прах и собирать деньги, давай, слепи из земли кирпичи и попроси за них у меня денег! Лишь один день проработав поденщиком, съел пищу за десятерых и поработал нехотя в полсилы, и на следующий день сбежал» [4,172].

Автор для усиления нравственного аспекта рассказа в конце приводит поэтический фрагмент:

Касе к-ӯро гадоӣ гашт пеша,
Ба наздаш ҳеҷ коре хуш наояд.
Чӣ чӯйӣ кор аз он гадоӣ коҳил
Надонӣ, к-аз хиёр отаи наояд

***Тот, кто избрал нищенство своей работой,
Тому никакой труд не по нраву.
Что требовать труда у нищего невежды,
Как будто высечь можно из огурца огонь. [4,172]***

Автор книги пришел к такому выводу, что нищему и ленивому человеку никакой труд не по нраву, и тщетно его перевоспитывать, словно пытаться высечь искру из огурца.

Маджд Хафи в рассказе «Ду пайк» (Два гонца) из десятой главы «Равзаи хулд», посвященном трудностям и бедности, считает воздержание от обжорства главным условием силы и могущества:

«Рассказ: два гонца из города Кирман поспорили между собой, что каждый из них обойдет город три раза в день. Один был голоден, а другой был сыт, голодный обошел город тридцать один раз, а сытый больше двадцати раз не смог этого сделать».

В конце рассказа автором в заключение приводится поэтическая цитата:

¹ Вохидова Барно Рахимовна – соискатель кафедры таджикского языка и литературы и преподавателя кафедры английского языка ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова»

Рӯдаву меъда чу пур шуд, тан зи қувват шуд тихӣ,
Гурусна бош, ор ҳама бояд туро нерӯи тан.
Ҳеҷ медонӣ, ки чун он мӯраки лоғармиён,
Он малахро мекашад сад бор беш аз хештан/

***Когда кишечник и желудок полны, то тело покидает сила,
Будь голоден, и тогда тело будет полно сил.
Знаешь ли ты, что способен тонкий станом муравей,
Нести кузнечика, что во сто крат больше его самого. [4,1175]***

Из приведенного рассказа можно сделать вывод, что автор провел сравнение между муравьем и кузнечиком. Наставления Маджда Хафи весьма интересно и гармонично сочетаются с короткими и необычными сравнениями. Сравнения Маджда Хафи неразрывно связаны с окружающим реальным миром и требуют от читателя познавательного взгляда и отношения на окружающее и извлечения уроков из жизни.

В рассказе «Аблахи марвази» (Глупец из Мерва) Маджд Хафи, после назидательного повествования, ссылается на слова Сократа о разумности требований и желаний, затем продолжает объяснять смысл того, что в счастливой и безбедной жизни разум часто сталкивается с умственным застоєм и слабостями. Этот рассказ приводится автором в стихотворной форме: Рассказ:

Аблахи марвазӣ ба шаҳри Ҳарӣ,
Сӯи бозор бурд лошахаре.
Лоғару сусту пиру фарсуда,
Симу дандони ӯ маҳ шуда.
Қаст даллол ҳуст бар пушташ,
Қард чунбон ба сиху мушташ.
Гуфт: - Эӣ тоҷирони тозаравон,
Қӣ ҳарад маркаби ҷавону равон...

***Глупец из Мерва в городе Хари,
Привел осла на рынок на продажу.
Худой и слабый, старый и изнуренный,
Беззубым ставшим по прохождению времен.
Посредник прыгнул на спину ему,
Кулаком и погонялом его протыкая.../
Сказал он: О современные купцы!
Кто купит молодое и энергичное верховое животное?. [4,284]***

И расхваливал посредник этого осла сверх всякой меры. Услышал это глупец из Мсаярва – хозяин осла, от слов таких передумал продавать своего осла, и он сказал посреднику:

Марвазӣ гуфт: - Эӣ ба ҷон ёрам,
Ғар чунин аст, то ниғаҳ дорам.../

***Глупец из Мерва: “Мой дорогой,
Коль это так, оставляю-ка его себе... [4,284]***

В конце рассказа писатель приводит пример из высказываний мыслителя Сократа, что человеческий ум развивается в детском и юношеском возрасте, и достигает зрелости в сорок лет, после чего начинается его потеря [4,284], как тот глупец из Мерва, который восхитился своим ослом и снова раздумал продавать своего старого осла.

В рассказах Маджда Хафи в «Равзай хулд» затрагиваются практически все жизненные темы из жизни общества [3, 4]. В следующем рассказе, чтобы сделать рассказ более эффектным и выразить свои суждения о трудностях и бремени семьи в середине повести автор обращается к древнеиранской притче: «Афросиаб сказал старейшинам...».

«Был в Бухаре великий человек, который был далек от похотливых мыслей общения с женщинами, и сердце его воздерживалось от женщин, и не говорил он о них. Его спросили: «Знаешь ли ты, что бремя семьи- это сунна? Почему ты не хочешь жениться? Он ответил: «Нет бремени тяжелее бремени семьи» [4,182]. В ответе героя рассказа в качестве примера приведены слова Афросиаба – героя «Шахнаме»:

Гуфт Афросиёб бо Пирон,
Ки кй бошад ба зӯри Рустами Зол.
Гуфт: - “Он кадхудои собир, к-ӯ
Нагурезад зи чаври бори аёл/

***Афросиаб сказал старейшинам,
Кто сильнее Рустама Золя?
Ответил ему: Терпением славен он, но
Не убежать ему от тяжкого бремени семьи. [4,182]***

Рассказ

«Говорят, что Имаме Ма’сум, эмир правоверных Хусайн, мир ему, не правил и шести месяцев халифатом, после снял с себя обязанности и сказал: “Невмоготу мне обязанность правителя». Далее приводится поэтическая цитата:

Рустам ба Зол гуфт, ки Лухросб аз кучо,
Бар тахти хукм Хусрави Эронзамин нишаст.
Гуфто, ки бори хукмгарон дид шахриёр,
Бар гарданаши ниҳоду худ аз ҳамли он бираст/

***Рустам спросил у Золя, каким же образом Лухросб
Воссел на трон Хосрова на земле Ирана.
Ответил он, что видел он бремя правителей.
Надел себе на шею и смог вынести его. [4,26]***

В рассказе «Подшоҳи одил» (Праведный царь) в первой главе говорится о мудрости правителей, а в конце рассказа Маджд Хофи привел в качестве примера персидскую притчу «Сказал Бахрам как-то ночью Димасу», подчеркнув справедливость и щедрость, которые станут источником бессмертия царей и великих людей во все времена. Рассказ:

Упоминают, что справедливый правитель из династии Газидов Махмуд, да осветит Аллах его надгробие, однажды на охоте отстал от войска и добрался до какого-то поля. Была на том поле хижина старухи и старика. Правителю стало неприятно, что они не узнали правителя, и попросили плату за ночлег. Правитель сказал, что условием является то, что мы должны говорить друг с другом всю ночь и должны провести ночь в беседах... Правитель начал жаловаться на правителей-газидов... однако старуха прервала его, чтобы он прекратил свои жалобы по неведению, ибо если бы не справедливость Газидов, то они, два обездоленных человека, не жили бы мирно в этой пустыне. ... Правитель Газидов услышав это, удивился словам старухи, ... Правитель вернулся из бедной хижины стариков в свой двор и потребовал, чтобы стариков привезли к нему и возвысил их в почестях. Этот рассказ произвел на него большое впечатление и возросли еще больше его справедливость и щедрость:

Гуфт: - Баҳром шабе бо Димос,
Чӣ кунам то ки намирам дар гӯр?
Гуфт: - Адл асту саховат ки бад-он
Зинда монӣ, на ба пирояву зӯр/
***Он сказал: Провел Бахрам ночь с Димасом.
Что сделать мне, чтобы не умереть в могиле?
Он сказал: справедливость и великодушие, ведь этим
Останешься навек в сердцах
ни по принуждению, ни насильно. [4,40]***

Автор «Равзаи хулд» в середине рассказа «Харби Ухуд» (Битва при Ухуд), приведенного во второй главе о милосердии, для эффектности изложения своих слов о милосердии и

терпимости, употребляет фразу «Абузар сказал, о Посланник Господа»..., где обращается к словам пророка, которые автор использовал как притчу. Рассказ:

«Человек, который участвовал в битве Ухуд сказал: “Многие из сподвижников погибли. Я носил воду и ходил вокруг жаждущих пить людей, чтобы узнать, остался ли кто-нибудь в живых:

Гуфт Абузар: - Эй Расули Худо,
Аз чй тоат фузунтар аст савоб?
Гуфт: - Донй савоби афзун чист?
Ташнаеро ба лутф додани об/

**Он сказал Абузар : О Посланник Господа!
За что, награда больше в послушании.
Ответил: За что бывает большая милость?
Дать милостливо жаждящему воду.**

Я нашел троих сподвижников ранеными, которые стонали от жажды. Когда я принес воды одному из них, он сказал: отдай ее другому, который жаждет сильнее его. Я отнес воду второму, а тот указал на третьего. Когда я подошел к первому, он уже умер от жажды, я подошел ко второму и третьему, которые тоже были мертвы:

Маоши аҳли мурувват бад-ин насақ буда-ст,
Ки ҷони худ ба мурувват нисор мекарданд.
Ба иттифоқ зи баҳри ҳаёти якдигар,
Ҳалоки хеш ҳама ихтиёр мекарданд/

**Награда милостливых людей такова,
Жизни отдали с желанием милости.
Вместе ради жизней друг друга,
Каждый выбрал свою смерть. [4,46]**

В рассказе «Якуби Лайс» (Якуб Лайс) автор книги в середине рассказа приводит древнеиранскую притчу «сказал Джемшид жрецу, что в мудрости...», которое он привел как свидетельство из древнего Ирана, и используя эту притчу, излагает свои суждения о приятном голосе и красивом лице.

Проведенное исследование говорит о том, что автор старался сделать тематику рассказов интересной и увлекательной для читателя. Рассмотрение рассказов «Равзаи хулд» приводит нас к следующему заключению:

1. Рассказам «Равзаи хулд», преимущественно свойственны лаконичность и содержательность.
2. В подражание стилю Саади Ширази в «Гулистан»-е, Маджд Хафи излагает свою речь в сочетании поэзии и прозы. В этом произведении раскрылся поэтический талант Маджда Хафи.
3. Тематика рассказов «Равзаи хулд» весьма многогранна и разнообразна и охватывает практически все аспекты жизни общества.
4. В рассказах представлены цитаты и притчи о великих личностях древнего Ирана, назидания и наставления мудрецов, рассказы о щедрости и справедливости царей, что ярко свидетельствует о широте знаний и мировоззрения автора «Равзаи хулд».
5. «Равзаи хулд» Маджда Хафи является нравственно-этическим произведением, представляющим собой литературные ценности мистической прозы XIV века.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аҳмади Аҳмад. Адабиёти форсӣ / Аҳмади Аҳмад . – Тегеран: Ширкати чоп ва нашри китобҳои дарсӣ, 1387.
2. Ахрори, Абдулкарим, Хаф в ходе истории Турбати Джем / Абдукарим Ахрорӣ. – Издательство шейхулислама Ахмада Джама, первое издание, 1384 г.
3. Сафа, Забихуллах. История литературы в Иране и на территории распространения персидского языка / Забехуллах Сафо. – Тегеран, т. 4, 1384. -1202с.

4. Хофи, Маджд. «Равзаи хулд» («Райский сад») (1382 г.) / Маджи Хафи. Предисловие и исследование Мухаммада Фарруха; усилиями Хусейна Хидева Джама. – Тегеран: Издательство Тегеранского университета, 1382.

АРЗИШҶОИ АДАБӢ ВА АХЛОҚИИ «РАВЗАИ ХУЛД»-И МАЧДИ ХОФӢ

Дар мақола баъзе вежагиҳои ахлоқӣ-тарбиявӣ ва хусусиятҳои адабии «Равзаи хулд»-и Мачди Хофӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ин асар яке аз намунаҳои насри форсу тоҷик ба шумор меравад, ки дар пайрави сабки Саъдии Шерозӣ дар «Гулистон» таълиф гардидааст. Мачди Хофӣ дар ҳикояҳои худ порчаҳои шеърӣ, иқтибосҳо ва ривоятҳоро дар бораи шахсиятҳои бузурги Эрони бостон, насихатҳо ва пандҳои ҳақимон ва амсоли онро моҳирона истифода бурдааст. Дар асоси таҳқиқ муаллифи мақола ба хулосае меояд, ки «Равзаи хулд»-и Мачди Хофӣ асари ахлоқӣ-тарбиявӣ мебошад, ки арзишҳои адабии насри ирфонии асри XIV-ро бозгӯ менамояд.

Калидвожаҳо: Мачди Хофӣ, «Равзаи хулд», наср, порчаҳои шеърӣ, ҳикоят (қиссаҳо), мзмун.

Маълумот дар бораи муаллиф: Воҳидова Барно Раҳимовна – унвонҷӯи кафедраи забон ва адабиёти тоҷик ва муаллими кафедраи забони англисии МДТ «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров»

ЛИТЕРАТУРНЫЕ И НРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ «РАВЗАИ ХУЛД» МАДЖДА ХАФИ

Статья посвящена рассмотрению некоторых нравственно-этических и литературных особенностей «Равзаи хулд» («Райский сад») Маджда Хафи. Это произведение является образцом персидско-таджикской прозы и написано в подражании стилю Саади в его «Гулистан». Маджд Хафи мастерски использует в своих рассказах стихотворные вставки, а также цитаты и притчи о великих личностях древнего Ирана, назидания и наставления мудрецов и т.п. На основе анализа автор статьи приходит к такому выводу, что «Равзаи Хулд» Маджда Хафи является нравственно-этическим произведением, представляющим собой литературные ценности мистической прозы XIV века.

Ключевые слова: Маджди Хафи, «Равзаи хулд», проза, стихотворные вставки, рассказы (хикаят), содержание

Сведения об авторе: Воҳидова Барно Раҳимовна, соискатель кафедры таджикского языка и литературы и преподавателя кафедры английского языка ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова» (Республика Таджикистан, г. Худжанд).

THE LITERARY AND MORAL VALUES OF “RAWZAI KHULD” BY MAJD KHAFI

The article is devoted to the study of some moral, ethical, and literary features of “*Rawzai Khuld*” (“The Garden of Paradise”) by Majd Khafi. This work is considered an example of Persian-Tajik prose and was written in imitation of the style of Saadi in his “*Gulistan*”. Majd Khafi skillfully uses poetic insertions in his narratives, as well as quotations and parables about the great personalities of ancient Iran, admonitions and teachings of sages, and similar elements.

Based on the analysis, the author of the article concludes that “*Rawzai Khuld*” by Majd Khafi is a moral and ethical work that represents the literary values of mystical prose of the 14th century.

Keywords: Majd Khafi, “*Rawzai Khuld*,” prose, poetic insertions, stories (hikayat), content.

Information about the author: Vohidova Barno Rahimovna, Applicant of the Department of Tajik Language and Literature and Lecturer of the Department of English Language, SEI “Khujand State University named after academician Bobojon Gafurov” (Tajikistan Republic, Khujand).

ВИЖАГИҲОИ ШАКЛӢ ВА МАВЗУИИ ДУБАЙТИҲОИ САФАР АМИРХОН

Раҳмониён Э.Ш.¹

Дубайтӣ аз ҷумлаи маъмултарин жанрҳои манзуми адабиёти форсу тоҷик ба шумор меравад, ки дар эҷодиёти аксари шуароӣ дирӯзу имрӯз ҷойгоҳи хосаи худро дорад. Ин жанр дар қатори ғазалу рубоӣ аз ҷумлаи он анвои суннатии адабиёти бадеист, ки гузашти замон аз мақоми он нақоста ва ҳар як шоире осори худро бо ин жанр ороштааст. Ҳатто айёми аз ҷиҳати сиёсӣ пурошӯб ва аз нигоҳи таҳаввули фарҳангу адабиёт бесобиқаи асри бист низ, бо вучуди хоҳиши дар ҳама ҷода наваҷодии ин давра, истифодаи жанрҳои кӯҳанбунёдеро, амсоли ғазалу рубоӣ ва дубайтӣ, маҳдуд карда натавонист. Сабаби ин дилбастагии шоирони мо ба дубайтӣ шояд дар он бошад, ки ин жанр реша дар фаҳлавиёти мардумӣ дошта, аз дер боз зехну завқи мардуми мо бо он ошноӣ ва дар ҳар давра онро ҳамчун таронаи ба дил қарину дилнишин қабул доранд. Тавре ки донишманди эронӣ Мансур Растағори Фасоӣ дар асари арзишманди худ «Анвои шеърӣ форсӣ» зикр кардааст: «Собиқаи дубайтӣ ва сурудани он бисёр тӯлонӣ аст ва дар китобҳои адаб маъмулан фаҳлавиёт номида шудааст ва ҳамин ном мубини қидмати ин қолаби шеър тавонад буд, зеро нишон медиҳад, ки дар ин баҳр шеърҳои ба забони паҳлавӣ ва лаҳҷаҳои роиҷ дар нуқоти марказии Эрон, монанди Рай ва Ироқ, суруда мешуда ва мардуми ин навоҳӣ ба шунидани он рағбати фаровон доштаанд» [11, с. 451]. Ба ин гуфтаҳои донишманди муътабар ҳаминро илова кардан мекӯшем, ки мавсуф бо вучуди фикрҳои саҳеҳи худ оид ба пайдоиш ва сайри таърихӣ дубайтӣ қаламрави истифодаи онро хеле маҳдуд нишон додааст. Барои мисол, дубайтиву рубоӣ дар эҷодиёти шифоҳии халқӣ тоҷик низ аз маъмултарин жанрҳои манзум ба шумор меравад ва имрӯз низ мардуми манотиқи гуногуни тоҷикнишин гуфтану шунидани онҳоро хеле ҳушдоранд.

Адабиётшинос Урватулло Тоиров дар мавриди монандӣ ва тафовути рубоиву дубайтӣ чунин гуфтааст: «Дубайтӣ ва рубоӣ аз ҷиҳати маъноӣ луғавӣ, мазмун, мундариҷа ва тарзи қофиябандӣ фарқ надоранд. Тафовути дубайтию рубоӣ фақат дар вазн аст» [10, с. 202]. Бо вучуди ин, баҳс дар хусуси вижагиҳои жанрии дубайтиву рубоӣ ва монандиву тафовути онҳо домани хеле густарда дорад ва мақсади мо низ таҳлилу баррасии ин масъала нест. Танҳо ба хоҳири то андозае рӯшанӣ андохтан ба ин масъала аз «Ташаккул ва таҳаввули рубоӣ дар адабиёти форс-тоҷик» ном асари адабиётшинос Абдушуқри Абдусаттор иқтибосе овардан мекӯшем. Донишманди мазкур бо таъкид ба иҷодаи донишманди эронӣ Зайнулобиддини Муътаман дар бораи истилоҳи «дубайтӣ» ва мувофиқати он бо жанри рубоӣ чунин гуфтааст: «... жанри дигаре, ки имрӯз бо номи дубайтӣ машҳур аст ва дар вазни ҳазачи мусаддаси маҳзуф ё мақсур гуфта мешавад, ном ва истиқлоли худро надошт ва дар шакли фаҳлавиёти бо лаҳҷаҳои маҳаллии Хуросон сурудашаванда зухур мекард. Маъруф аст, ки вазни фаҳлавиёт ба вазни ҳазачи мусаддаси маҳзуф ё мақсур қаробате дошт ва монанди Шамси Қайси Розӣ, ки саъй кардааст онро ба вазни ҳазачи арӯз татбиқ кунад, минбаъд вазни фаҳлавиёт ба ҳазачи мусаддаси маҳзуф ё мақсур табдил ёфта, он жанр дар адабиёт номи “дубайтӣ”-ро бо худ гирифт ва рафта-рафта миёни рубоӣ ва дубайтӣ фарқ афтод» [1, с. 11].

Дубайтӣ монанди жанри ҳамтои худ рубоӣ дар эҷодиёти шоирони даврони Истиқлол ҷойгоҳи назаррас дорад. Аз ҷумла, дар миёни осори гуногунҷанри манзуми Сафар Амирхон қисмати арзишмандеро дубайтӣ ташкил медиҳад. Ба таври умумӣ метавон иҷода кард, ки шоири мазкур дар гуфтани дубайтӣ бештар думболагии гуяндагонӣ мардумист ва дубайтиҳои ӯ ҳам аз ҷиҳати шакл ва ҳам аз рӯйи мазмуну мундариҷа бо эҷодкардаҳои халқ қаробати беназир доранд. Барои мисол, мавзуи марказии дубайтиҳои мардумӣ, ки мавзуи ишқу муҳаббат аст, дар эҷодкардаҳои Сафар Амирхон низ ба ҳайси мавзуи асосӣ қарор дода шудааст.

Дар дубайтии зерин, ки мо ба ҳайси намуна меорем, муҳотаб маҳбубаи шоир аст, ки аз ӯ эҷодкор бо тавсифҳои «гули нашкуфтаармон», «биноӣ шухрату шон» ва «пайванди дилу ҷон»

¹ Раҳмониён Эмомалӣ Шомаҳмад – докторанти (PhD) кафедраи адабиёти тоҷикӣ факултети филологияи МДТ «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав»

ёд мекунад. Яъне, маъшукае, ки орзуи бо ӯ расидан барои шоир ба ормон мубаддал гардидааст ва сабабгори созгории дилу чони шоир буда, бо рафтани худ ин пайвандро барҳам задааст, қаҳрамони марказии дубайтии мавриди назар аст:

Гули нашкуфтаармонам ту будӣ,
Бинои шуҳрату шонам ту будӣ.
Дилу чонам дигар бо ҳам наояд,
Ки пайванди дилу чонам ту будӣ. [3, с. 114]

Академик Раҷаб Амонов, ки аз муҳаққиқони пурқори рубоиву дубайтиҳои мардумӣ ба шумор меравад, дар мавриди рубоихои ошиқона чунин гуфтааст: «Рубоии ишқӣ асосан шикоятomez, ғамгинона ва пурэътироз аст. Мавзуи асосии он азоби ишқ, ғами фирок, душвории мулоқот бо ёр, сарсонӣ ва ноумедӣ, сӯзу гудози дил, дарду ҳасрат, изтиробу беқарорӣ ва монанди инҳост» [5, с. 45]. Азбаски дар эҷодиёти шифоҳии мардум ҳам рубоӣ ва ҳам дубайтӣ ҳамчун як жанр шинохта мешаванд, ин гуфтаҳоро ба дубайтиҳои мардумӣ низ нисбат додан имкон дорад. Барои мисол, мо дар як дубайтии машҳури мардумӣ ҳамин ҳолати зикркардаи Раҷаб Амоновро мушоҳида менамоем:

Сари сарчашма рафтам ман ба ваҳте,
Ба оби дида биншондам дараҳте.
Шамол омад дараҳтам решақан шуд,
Мани мискин надорам ҳеҷ баҳте. [6, с. 152]

Таҳқиқ дар эҷодиёти Сафар Амирхон маълум менамояд, ки ҳамин оҳанги маҳзун ва мавзуоти номбурдаи донишманд дар дубайтиҳои Сафар Амирхон низ мушоҳида мешаванд, ки ҳамин ҷиҳат низ наздикии дубайтиҳои шоири мазкурро бо эҷодиёти шифоҳии мардум собит менамояд.

Дубайтии зерин низ асосан ишқӣ буда, он як навъ хитобаест, ки ба маҳбуба нигаронда шуда, аз ӯ хоҳиши висолу ҳамраҳӣ карда мешавад. Орояи адабие, ки шоир барои баёни иддаои худ аз он суд ҷустааст, санъати тавсиф аст, ки дар мисраъҳои яқум, дуом ва ҷаҳоруми ин дубайтӣ ба ҷашм мерасад. Маълум аст, ки тавсиф аз ҷумлаи муҳимтарин санъатҳои бадеист, ки ба василаи он суҳанвар метавонад сифат ва хусусиятҳои предмети ҳадафи тасвирро баён намояд. «Тасвиргарӣ дар назари мунтақидони ғарбӣ муодили “имож” ба маънии “бадал”, “купӣ”, “акс”, “соя”, “шакл” ва ... аст. Ин калима дар роиҷтарин қорбурд иборат аст аз “ҳар гуна тасарруфи ҳаёли дар забон” ин таъриф ҳам дар балоғати суннатӣ ва ҳам дар нақди адабии ҷадид пазируфта шудааст. Ашъор, маҷмуаҳои дар ҳам танидаи тасовире аст, ки шоир бинобар таҷрибиёти хеш ба онҳо ҷомаи баён бахшидааст» [8, с. 14].

Устод Туракул Зеҳнӣ дар асари арзишманди худ «Санъати суҳан» вижагиҳои воситаи мазкури бадеиро боз ҳам фаҳмотару оммафаҳмтар баён кардааст: «нависанда барои тасвир қардани ягон воқеа, касе ва ё чизе гоҳо сифатеро меорад, ки яке аз муҳимтарин хусусиятҳои он воқеа, он касе ё чизеро хеле барҷаста нишон медиҳад. Ҳамин гуна муайянқунандаи бадеӣ, ки муҳимтарин хусусияти ҳодисаро таъкид менамояд, тавсиф номида мешавад» [7, с. 94].

Дар дубайтии зерини Сафар Амирхон қаҳрамони ғиноӣ аз маҳбуба дархост кардааст, ки «ҳамбол»-у «ҳампарвоз», «дилоҳо»-у «аниси роз» ва «ҳамҷур»-у «ҳамовоз»-и ӯ бошад. Ҳама ин сифатҳое, ки аз ҷониби гӯянда ба маҳбуба нисбат дода шудаанд, ба ҳамдигар иртиботи маъноӣ доранд ва мувофиқ ба санъати тавсифанд. Барои ба таносуби калом мувофиқ намудани тавсифоти ахир шоир дар мисраи савум ишора ба ин андеша кардааст, ки дилдодаву дилбар аслан ду тори як созанд ва танҳо дар ҳолати бо ҳамдигар ҷӯр ва мувофиқ гардидан садо ва овози хуш мебароранд:

Биё, ҳамболу ҳампарвози ман бош,
Дилогӯху аниси рози ман бош.
Чу аз торе намеояд садо хуш,
Биё, ҳамҷӯру ҳамоовози ман бош. [3, с. 114]

Дубайтиҳои Сафар Амирхон рангу бўии дубайтиҳои мардумиро доранд ва шаҳодат аз он медиҳанд, ки тарзи баёни шоири мазкур аз ҷумлаи сабқҳои сегонаи адабиёти бадеии форсу

точик ба сабки хуросонӣ шабоҳати бештар дорад. Ба қавли донишманди иронӣ Маҳмуди Футухӣ, «дар шеърӣ сабки хуросонӣ, ки ағлаб тасвирҳо сатҳиянд, ду тарафи тасвир аз умури ҳиссӣ гирифта шуда ва бар асоси робитаи қиёс, шабоҳат, мулозамат, муқобала, тақорун, тазод бо ҳам пайванд меҳӯранд» [14, с. 34-35]. Тасдиқи ҳамин иддаои донишманди ирониро мо дар дубайтиҳои Сафар Амирхон мушоҳида менамоем. Дар ин ашъор шоир зимни тасвир ҳамон ашё, хусусият ва ҳолатҳоро ба кор бурдааст, ки аз умури ҳиссӣ гирифта шудаанд ва тасвиrotи дур аз зехн дар шеърҳои ӯ ба назар намерасанд.

Дубайтии зерин баёнгари як пора хотираест, ки аз дилбариву дилситонӣ ва дилбандии даврони ҷавонӣ дар зехни шоир боқӣ мондааст. Шоир ба хотир меорад, ки дар он айём ошики чашминтизор аз висоли маҳбуба баҳраманд буд ва маҳбуба низ дастони ӯро ба ҳайси тақягоҳи худ мешуморид, вале мисраҳои баъдӣ шаҳодат медиҳанд, ки поёни ин муҳаббати дутарафа низ вачдовар нест ва ин ишқ бо ҷудой ба анҷом расидааст. Дар мисраи охири ин дубайтӣ вожаи «Сафар» иҳом дорад, яъне ҳам ба маънои луғавии худ иртибот дорад ва ҳам номи шоирро ифода мекунад. «Иҳом дар луғат ба ғалат андохтани хонанда, тарки тасреҳу тавзеҳ кардан, аз равшанбаёнӣ худдорӣ кардан аст. Дар илми бадеъ санъати иҳом он аст, ки нависанда калимаеро, ки ду маъно дорад, кор мефармояд ва аз ин ду маъно яке маънои наздик ва дигаре маънои дур аст. Муроди шоир маънои дур мебошад, вале ӯ калимаро ҷунон ба бозӣ меорад, ки хонанда фақат маънои наздикро мефаҳмад» [7, с. 169]. Дар дубайтии мавриди назар низ калимаи «ҳамсафар»-и мисраи сеюм хонандаро ба гумоне мебарад, ки дар мисраи чорум низ ғараз аз «сафар» аз ҷое ба ҷое рафта аст, вале мантиқи гуфтор тақозо дорад, ки ғарази шоирро ба маънии дувуми ин вожа, яъне номи шоир, алоқаманд бидонад:

Ду чашми ман ба роҳат буд вақте,
Ду дастам тақягоҳат буд вақте.
Агар бе ҳамсафар монӣ, ба ёд ор,
Сафар пушту паноҳат буд вақте. [3, с. 114]

Мусаллам аст, ки мавзуи меҳварии дубайтиҳои Сафар Амирхон низ ба монанди осори дигар удабо ишқ аст. Ҳамон ишқу дилбастагӣ, ки аксари вақт бо висол созгорӣ надорад, вале боз ҳам сугуданиву тасвирзед аст, чунки на танҳо сӯзандаву андухбор, балки гоҳо созандаву бунёдкор аст. Ишқе, ки шоири мазкур тасвир мекунад, ишқи маъшуқи заминист, ки дар олами мавҷуд мақом дорад. Дар тасвири шоир ин маҳбуба мувофиқ ба ҳама он одати собиқаҳои паричеҳрагонӣ дӯстдоштани дорои нозу ишваву ширинадоист ва таваҷҷуҳаш ба сӯии ошики ҷигарсӯхта муваққатӣ ва яклаҳзагист, ба шабнам шабоҳат дорад, ки танҳо як лаҳза дар барги гул ҷилванамой ва назаррабой мекунад:

Чу шабнам майли боғам карду бигзашт,
Чу бӯи гул суроғам карду бигзашт.
Ба нозу ишваю ширинадой
Зи дурӣ доғ-доғам карду бигзашт. [3, с. 114]

Устод Бадеуззамони Фурӯзонфар мафҳуми «ишқ»-ро аз нигоҳи Мавлоно ҷунин тафсир кардааст: «Ишқ, хоҳ ҳақиқӣ ва хоҳ маҷозӣ, саранҷом одамиро ба сӯии камол мекашонад, зеро хосияти ишқ он аст, ки ҷамеи орзуҳову омоли инсониро ба як орзу ва манзур табдил мекунад. Ва як чиз ё як шахсро қиблаи дил месозад ва ойини дуқиблагиву ширкро аз бун бармеафканад, ин худ навъе аз тавҳиду яктопарастӣ аст» [13, с. 77].

Шоир дар дубайтиҳои худ аз хонанда низ тақозо дорад, ки арзиш ва аҳамияти ишқу муҳаббат, якдилӣву ҳамраъӣро бидонад, аз ҳар лаҳзаи хушоянде, ки даст медиҳад, барои мувофиқи табъу завқи худ намудани зиндагӣ истифода барад. Шоир ғампешагӣ ва дилшикастагии инсонҳоро хуш надорад ва ба хонандаи ашъори худ руҳбаландӣ ва хушбиниро талқин менамояд. Маълум аст, ки ин вижагӣ танҳо хосси эҷодкардаҳои Сафар Амирхон набуда, аксари шуарои порсигӯ, ки аз вазифа ва рисолати эҷодкории худ огоҳанд, дар тарбияи иродаи қавии хонандаи хушзавқ саҳим будан мецоҳанд.

Дар дубайтии зерин, ки зоҳиран ба муносибати туйи арӯсӣ гуфта шудааст, шоир бори дигар ҳамин нуктаҳоро таъкид кардааст. Ғарази шоир ин аст, ки инсонҳо бояд ба дарки

хушиҳои зиндагӣ ва лаҳзаҳои хушбошии, ки тақдир барои онҳо равои муносиб дида, замон барои онҳо муҳайё кардааст, бирасанд:

Само истораборон аст имшаб,
Дами шодии ёрон аст имшаб.
Ҳама хонед шеърӣ ошиқона,
Шаби шабзиндадорон аст имшаб. [3, с. 115]

Сафар Амирхон дар гуфтани дубайтӣ, чун дигар анвои суннатии бақорбурдаи худ, думболагирӣ анъанавӣ бунёдгузаштаи суҳанварони пешин будааст, вале бо вучуди ин барои гуфтани матлаби хосаи худ низ саъйӣ назаррас дорад. Албатта, ин мушаххасот танҳо бо эҷодиёти шоирӣ мазкур маҳдуд намешавад, балки ҳар як суҳанваре, ки қалам ба даст мегирад, дар зехну хотири худ суннатҳои адабиро дар хотир дорад ва ҳамин хотираҳо дар шакли қаволиби адабӣ, мавзӯ ва муҳтаво, инчунин забону услуби эҷодкардаҳои ӯ низ рӯнамо мешаванд. Дар мавриди риояи анъана донишманди рус О.М. Фрейденберг дуруст гуфтааст: «Зарурияти анъана, тобеият ба анъана дар қолаби ҳама жанрҳо зоҳир мешавад: ҳар як шоир ва нависанда, файласуф ва суҳанвар ба ҳукми пурраи анъана меафтад ва ҳамчунонки гузаштаре сарфи назар карда наметавонад, анъанаро низ сарфи назар карда наметавонад» [12, с. 260].

Бояд гуфт, ки яке аз сабабҳои хушӯангӣ ва дилпазирии дубайтиҳои Сафар Амирхон қорбурди ҳунармандонаи ороҳои адабиёт. Шоир дар дубайтаҳояш аз анвои гуногуни воситаҳои тасвири бадеӣ истифода кардааст. Дар қорбори мавқеи намоёни тавсифу ташбеҳ, ки мо дар дубайтиҳои боло намунае аз онҳоро мушоҳида кардем, санъати бадеии дигаре, ки дар дубайтиҳои Сафар Амирхон ҷойгоҳи назаррас дорад, санъати талмеҳ аст. Таҳқиқи дубайтиҳои шоир аён менамояд, ки яке аз сарчашмаҳои асосии талмеҳоти бақорбурдаи шоир «Шоҳнома»-и Ҳаким Абулқосими Фирдавси. Ба ҳайси намуна дубайтии шоирро пешниҳод менамоем, ки дар он Сафар Амирхон барои тасдиқи иддаои худ аз ин шоҳасар ва дostonҳои таркиби он ёд кардааст:

Замин пӯшида бар тан ҷомаи нав,
Ҷаҳон дорад аҷаб ҳангомаи нав.
Дареғо, баъд аз ин ҳаргиз наёяд
Ҳакими Тӯсию «Шоҳнома»-и нав. [3, с. 116]

Дар мисраи охири дубайтии дуҷум инчунин аз шаҳрҳои қадимаи Бухорову Самарқанд ёд шудааст, ки бо вучуди айни замон ба давлати дигар тааллуқ доштанишон ҳамчун ғаввораҳои тамаддуни тоҷикӣ ҳамеша барои мо - тоҷикон қарину азизанд.

Дар дубайтиҳои Сафар Амирхон дар қорбори мазомини ошиқона як зумра масоили иҷтимоӣ низ мавриди тасвири шоирона қарор гирифтаанд. Албатта, ин ҳолатро махсуси ашъори Сафар Амирхон доништан дуруст нест, балки дар осори ҳама адибон мазомини иҷтимоӣ ғавқи дигар мавзӯҳо қарор дорад. Ба қавли адабиётшинос Шодимуҳаммад Суфизода, «Сарчашмаи адабиёт зиндагист, аз воқеият ва ҳастӣ илҳому ғизо мегирад ва дostonи зиндагиро тасвир мекунад. Майдони таҷаллии адабиёт ҳаёти ҷомеа, урфу одатҳо, фарҳанг, муносибатҳои иҷтимоӣ ва ҳамаи он чиро, ки ба ҳастии инсон пайванд меҳӯрад, фаро мегирад. Адабиёт ҳамчун оинаи тамомнамои воқеият ва бозтобдихандаи ҳодисаҳост, ки дар дохили ҷомеа рух медиҳанд. Зухури ҳар асари адабӣ тасодуфӣ нест, ба замони худ пайванди мустақим дорад» [9, с. 142].

Дар дубайтии зерин ҳамин нукта таъкид гардидааст, ки аҳли зиё, хоса эҷодқорони осори адабӣ, аз одамони дигар бо ҳамин хусусияти худ фарқ мекунанд, ки барои онҳо миёни ғами шахсӣ ва ғами иҷтимоӣ сарҳаде вучуд надорад. Яъне, одамони бедордиге, амсоли шоирон, ғаму андуҳи иҷтимоиро ҳамчун ғами шахсии худ қабул доранд ва барои он ғамгину дилозурда мегарданд. Ҳамин дардошноист, ки сурудаи аксари шуаро оҳанги маҳзун дорад. Ғараз аз баёни ин ғаму андуҳ танҳо барангехтани ҳисси дардошноии дигарон нест, балки хушдор додани одамоне, ки дониста ва ё надониста сабабгори ғамолудавии мардум мегарданд:

Сару савдои дунё бекарон аст,
Баҳори ошиқиҳо беҳазон аст,
Кашад як зумра бори хеш танҳо,
Ба дӯши ман, вале бори ҷаҳон аст. [3, с. 123]

Аслан, дардошнои дигарон будан яке аз хислатҳои ҳамидаи инсонӣ буда, нишонаҳои асосии инсонии комил будан аст. Ба қавли шоир, танҳо номи инсонӣ барои он нафаре муносиб аст, ки на танҳо барои худ, балки барои дигарон низ ҳурмату эҳтиром ва шодишарикиву дардошноиро қоиладар аст. Ба қавли маъруф, дар ҷамъияти инсонӣ зиста, аз авзои ҳаёти он таъсир нагирифтагӣ номумкин аст. Ҳамин маъниро шоир дар дубайтии зерин чунин шоирона баён кардааст:

Кучо рӯде варо соҳил набошад?
Кучо сӯзе варо ҳосил набошад?
Чаро беҳуда менолӣ ту аз ғам?
Ғаме аз беғамӣ мушқил набошад. [3, с. 124]

Мавзуи дубайтии зерини шоир, ки мо онро ба ҳайси намуна меорем, масъалаи ба зиндагии иҷтимоӣ марбут - эҳтироми бузургсолон ва амал намудан ба панду андарзи онҳо мебошад. Қаҳрамони ғиноии шоир зикр кардааст, ки барои ҷисми ҷавон ва барои руҳу равони ӯ на афсурдаҳолӣ бечоранолӣ, балки шӯру шарар ва сӯзу таби ошиқона ва зиндадилони хушоянд аст. Чунки ин шӯру шарар нишонаи зиндагӣ қардан, маънӣ ва мақсуди зиндагист. Вале ин шӯру хушӯи ҷавонӣ низ аз доираи ахлоқу одоби инсонӣ, ки ба василаи панди падар ва куҳансолони оқил баён мегардад, набояд берун бошад. Шоир ҳамин вобастагӣ ва дилбастагии ҷавонии саодатеро ба куҳансолони пурдидаву таҷрибадор бо мафҳуми умумии «панди падар» ифода кардааст ва ҳатто ин панду ҳидоят ва роҳнамоиҳоро аз ҳама дороиҳои дунё болотар донистааст:

Маро сӯзу табу шӯру шарар бех,
Сафои бахту хуршеди саҳар бех.
Бигир он чӣ ту меҳомӣ зи дунё,
Маро аз зиндагӣ панди падар бех [2, с. 52].

Шоир аз хонандаи худ тақозо дорад, ки дар дӯстиву ошноӣ содиқу вафодор, барои дигарон ба монанди офтобу оташ гармибахшу рӯшаниафзо бошад, яъне кӯшиш намояд, ки дар зиндагӣ манфиати ӯ ба мардум расад. Аслан, ғараз аз зиндагонии инсонӣ низ нафъоварӣ ба дигар одамон, дигар махлуқот ва дар маҷмӯъ, барои тамоми табиати моро ихотакарда мебошад. Ҳамин рисолат аст, ки инсонро ба мартабаи «ашрафулмахлуқот» боло бурдааст. Ҳатто агар инсон қудрату тавон ва имкони некӣ қарданро надошта бошад, бояд ҳамеша саъю кӯшиш кунад, ки бадӣву озораи ба касе нарасад, нафаре аз ӯ дилозурда набошад, чунки бадӣ нақардан ва аз пайи озори касе набудан низ аввалқадами ҳама нақуқориҳост:

Чу оташ олами нуру сафо шав,
Раҳоварде зи дунёи вафо шав.
Агар некӣ намеояд зи дастат,
Бурун аз макру найрангу ҷафо шав! [3, с. 126].

Адабиётшиноси тоҷик, устоди фақид Ҳудой Шарифзода дар «Услуб ва камолоти суҳан» ном асари худ оид ба услуби баёни эҷодкорони асари бадеӣ чунин изҳори назар кардааст, ки дар мавриди дубайтиҳои Сафар Амирхон низ ин гуфтаҳо сидқ доранд: «Услуби баёни адиб натиҷаи таҷрибаи зиндагӣ адабӣ, маҳорат ва вусъати ҷаҳонбинии ӯ мебошад. Таҷрибаи адабиёти миллӣ, ганҷинаи адабию маънавии халқ воситаест, ки ба услуби ҳоси нависанда ҳалал нарасонда, бо ин ё он роҳ дар эҷодиёти ӯ зоҳир мегардад. Бинобар ин услуб тарзи ифодаи зуҳури фардияти қалами ӯ дар саҳифаи дурахшони адабиёти миллат мебошад» [15, с. 113].

Ба ҳамин тартиб, дубайтӣ дар эҷодиёти Сафар Амирхон, дар қатори дигар жанрҳои суннатӣ, мавқеи назаррас дошта, шоир бисёр матолиби мавриди назари худро ба василаи он ба хонандаи ашъораш расонидааст. Таҳқиқи дубайтиҳои шоири мазкур маълум менамояд, ки ин жанри бостонӣ ва куҳанбунёд имрӯз низ барои иброи андешаву афкори шоирона мувофиқу

созгор аст ва шоири хунарманд метавонад мавзуъ ва масъалаҳои замони навро дар қолаби ин жанри бадеӣ ҳадафрасу дилнишин ва таъсиргуздор баён намояд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абдусаттор А. Ташаккул ва таҳаввули рубой дар адабиёти форс-тоҷик /А. Абдусаттор. – Душанбе: Ирфон, 2017. – 408 с.
2. Амирхон С. Чашмаи толеъ / С. Амирхон. – Кӯлоб, 1993. – 56 с.
3. Амирхон С. Чатри гул / С. Амирхон. – Душанбе: Адиб, 2010. – 128 с.
4. Амирхон С. Пайғом / С. Амирхон. – Душанбе: Адиб, 2019. – 216 с.
5. Амонов Р. Лирикаи халқии тоҷик. Қиссаи беда баланд, чанори пургул ва себи Самарқанд / Р. Амонов. – Душанбе: Бухоро, 2013. – 596 с.
6. Баёзи фолклори тоҷик. (Ҷ.1. Рубой, байт. Мураттиб: Р. Амонов). – / Р. Амонов. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 288 с.
7. Зеҳнӣ Т. Санъати сухан / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Маориф, 1992. – 304 с.
8. Кадканӣ Ш. Суварӣ ҳаёл дар шеърӣ форсӣ / Ш. Кадканӣ. – Техрон, 1390.
9. Суфизода Ш. Вежагиҳои тасвири инсон ва воқеият дар адабиёти бадеӣ / Ш. Суфизода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2024. – №8. - 321 с.
10. Тоиров У. Ҳамбастагии илмҳои арузу анвоъӣ шеър / У. Тоиров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2024. – №9. - 329 с.
11. Фасой М. Анвои шеърӣ форсӣ / М. Фасой – Шероз: Интишороти «Навиди Шероз», 1372 (чопи аввал). – 694 с.
12. Фрейденберг О.М. Поэтика сюжета и жанров / О. М. Фрейденберг. Подготовка текста и общие редакция И.В. Брагинский. – Москва: Лабиринт, 1997. – 448 стр.
13. Фурӯзонфар Б. Шарҳи «Маснавий»-и шариф. – Ҷилди 1 (шарҳи «Найнома» ва се достон аз дафтари аввал) / Бадеуззамон Фурӯзонфар // Баргардон ба ҳатти кириллӣ, шарҳи луғот ва тавзеҳот бо эҳтимоми Тағаймуродов Р. ва Чиллаев С. / Р. Тағаймуродов, С. Чиллаев -Бохтар: Матбаа, 2023. – 274 с.
14. Футӯҳӣ М. Балоғати тасвир / М. Футӯҳӣ. – Душанбе: ДДОТ, 2018. – 335 с.
15. Шарифов Х. Услуб ва камолоти сухан / Х. Шарифов. – Душанбе: Ирфон, 1985. - 176 с.

ВИЖАГИҲОИ ШАКЛИ ВА МАВЗУИИ ДУБАЙТИҲОИ САФАР АМИРХОН

Дар ин мақола назари иҷмолие ба вижагиҳои шакливу мундариҷавии дубайтиҳои Сафар Амирхон равона карда шудааст. Сафар Амирхон аз ҷумлаи шоирони соҳибистеъдоди даврони Истиқлол аст, ки дар эҷодиёти ӯ жанрҳои суннатӣ, аз ҷумла дубайтӣ, мавқеи назаррас дорад. Дубайтиҳои шоир рангу бӯи дубайтиҳои мардумиро дошта, эҷодкор дар гуфтани онҳо илҳомгир аз эҷодиёти шиғоҳии мардум будааст. Аз ҷиҳати мавзуъ ва мундариҷа дубайтаҳои ӯ ғанӣ ва фарогир буда, ба мавзуҳои гуногуни иҷтимоиву ахлоқӣ бахшида шудаанд, ки дар миёни ин мавзуҳо мавзуи ишқ мақоми пешоҳангӣ дорад. Дубайтаҳои шоир аз ҷиҳати сабк ва истифодаи ороҳҳои адабӣ низ мақбулу дилписанд буда, тарзи баёни мувофиқ онҳоро ба таъбу завқи хонанда наздик гардондааст. Дар дубайтиҳои Сафар Амирхон навъҳои гуногуни санъатҳои бадеӣ, аз қабилӣ тавсифу ташбеҳ, истиорау киноя, талмех ва ғайраҳо истифода шудаанд, ки дар ин миён санъати тавсиф мақоми назаррастар доранд.

Калидвожаҳо: жанр, дубайтӣ, маҳорати эҷодӣ, шаклу мазмун, эҷодиёти халқ, санъатҳои бадеӣ, сабк, масоили иҷтимоӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳмониён Эмомалӣ Шоматмад – докторанти PhD-и кафедраи адабиёти тоҷик, факултети филологияи Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Дӯстии халқҳо - 56/22. **Тел.:** +992 900-52-19-98. **E-mail:** rahmonovemomali97@mail.ru **ORCID:**0009-0008-4728-9557, **SPIN:** 1109-8708

ФОРМАЛЬНЫЕ И ТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДУБЕЙТОВ САФАРА АМИРХАНА

В данной статье представлен обзор формы и содержания дубейтов Сафара Амирхана. Сафар Амирхан – один из талантливых поэтов эпохи независимости, в его творчестве значительное место занимают традиционные жанры, в том числе дубейты. Дубейты этого поэта имеют цвет и запах народных стихов, а при их произнесении поэт вдохновлялся устным творчеством народа. По сюжету и содержанию его дубейты богаты и обширны и посвящены различным социальным и нравственным темам, среди которых ведущее положение занимает тема любви. Стихи поэта приемлемы и по стилю, и по использованию литературных мотивов, а соответствующая манера выражения приблизила их к вкусу читателя. В дубейтах Сафар Амирхана используются различные виды художественные приёмы, такие как описание и сравнение, метафора и намёк, тальме и др., среди которых более значимый статус имеет описание.

Ключевые слова: жанр, дубейты, творческое мастерство, форма и содержание, народное творчество, художественное искусство, стиль, социальные проблемы.

Сведения об авторе: Рахмониён Эмомали Шомахмад – докторант PhD кафедры таджикской литературы филологический факультет, Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, город Бохтар, ул. Дусти халкхо, 56/22. **Тел.:** +992 900-52-19-98. **E-mail:** rahmonovemomali97@mail.ru **ORCID:**0009-0008-4728-9557, **SPIN:** 1109-8708

FORMAL AND THEMATIC FEATURES OF THE DUBAYTS OF SAFARA AMIRKHAN

This article presents an overview of the form and content of Safar Amirkhan's dubeyts. Safar Amirkhan is one of the talented poets of the independence era, in his work traditional genres, including dubeyts, occupy a significant place. The dubeyts of this poet have the color and smell of folk poetry, and when reciting them, the poet was inspired by the oral creativity of the people. In terms of plot and content, his dubeyts are rich and extensive and are devoted to various social and moral themes, among which the leading position is occupied by the theme of love. The poet's verses are acceptable both in style and in the use of literary motifs, and the corresponding manner of expression brought them closer to the reader's taste. Safar Amirkhan's poems use various types of artistic techniques, such as description and comparison, metaphor and comparison, talme, etc., among which description has the most significant status.

Key words: genre, dubeyts, creative skill, form and content, folk art, fine art, style, social problems.

Information about the author: Rahmoniyyon Emomali Shomahmad – PhD doctoral candidate at the Department of Tajik Literature Faculty of Philology Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Dustii Khalqho street, 56/22. **Tel:** +992 900-52-19-98. **E-mail:** rahmonovemomali97@mail.ru **ORCID:**0009-0008-4728-9557, **SPIN:** 1109-8708

ПАЙВАНДИ АНЪАНА ВА НАВОВАРӢ ДАР ЭҶОДИЁТИ ҒОИБ САФАРЗОДА

Ҳайдарзода С. А.¹, Шафизода Ф. А.²

Дар адабиёти муосири тоҷик масъалаи пайванди анъана ва навоварӣ яке аз муҳимтарин омилҳои рушди эҷодиёти бадеӣ ба шумор меравад. Ҳар як адиби соҳибсабк бо тақия ба мероси адабии гузашта ва ҳамзамон бо ҷустуҷӯи роҳу услубҳои нави баён тавонистааст дар адабиёт мақоми хоси худро пайдо намояд. Дар ин замина эҷодиёти Ғоиб Сафарзода аҳамияти махсус дорад. Ӯ аз ҷумлаи шоироне мебошад, ки суннатҳои адабиёти классикии тоҷикро бо равию услубҳои нави шеърсозӣ омезиш дода, ҷаҳони маънавии инсон, меҳру муҳаббат, ватандӯстӣ ва арзишҳои миллиро бо сабки тоза инъикос намудааст.

Пажӯҳиши масъалаи пайванди анъана ва навоварӣ дар осори Ғоиб Сафарзода имкон медиҳад, ки хусусиятҳои сабкӣ, бадеӣ ва ғоявии ашъори ӯ равшан гардида, ҷойгоҳи шоир дар рушди адабиёти муосири тоҷик муайян карда шавад. Аз ин рӯ, омӯзиши ин мавзӯ барои адабиётшиносии тоҷик аҳамияти назаррас дорад.

Мақсади асосии мақола таҳқиқ ва баррасии ҷанбаҳои анъанавӣ ва навоварона дар эҷодиёти Ғоиб Сафарзода буда, муайян намудани нақши онҳо дар ташаккули сабки фардии шоир мебошад. Ҳамчунин, дар мақола масъалаҳои зерин: муайян намудани таъсири адабиёти классикии тоҷик ба эҷодиёти шоир, таҳлили унсурҳои навоварона дар мавзӯ, образфарӣ ва забони шеър, баррасии хусусиятҳои бадеию услубии осори Ғоиб Сафарзода, муайян намудани ҷойгоҳи шоир дар адабиёти муосири тоҷик мавриди омӯзиш қарор мегиранд.

Дар ҷараёни таҳқиқ маҷмуаҳои шеърӣ, дostonҳо ва дигар осори адабии Ғоиб Сафарзода ҳамчун маводи асосии илмӣ истифода гардиданд. Ҳамчунин, мақолаҳои адабиётшиносӣ, таҳқиқоти муҳаққиқони тоҷик оид ба масъалаҳои анъана ва навоварӣ, сарчашмаҳои илмӣ ва назариявӣ мавриди омӯзиш қарор дода шуданд.

Барои таҳқиқ аз усулҳои усули таҳлилий, усули муқоисавӣ, усули таърихӣ адабӣ, усули тавсифӣ истифода гардид.

Таҳқиқ нишон дод, ки дар эҷодиёти Ғоиб Сафарзода анъанаҳои адабиёти классикии тоҷик, махсусан таъсири осори адибони классик ва муосир ба мушоҳида мерасад. Шоир аз анъанаҳои классикӣ дар истифодаи рамзҳо, ташбеҳо, мазмунҳои ахлоқиву ирфонӣ ва оҳанги мусикии шеър самаранок истифода намудааст.

Дар баробари ин, навовариҳои шоир пеш аз ҳама дар тарзи баён, ҷаҳонбинии иҷтимоӣ, истифодаи образҳои нав ва муносибати тоза ба воқеият зоҳир мегардад. Ӯ тавонистааст мавзӯҳои муҳими замон, зиндагии инсон, эҳсосоти ботинӣ ва масъалаҳои иҷтимоиро бо сабки равшан таъсирбахш инъикос намояд. Ҳамчунин, муайян гардид, ки забони шеърӣ Ғоиб Сафарзода содаву оммафаҳм буда, дар айни замон дорои тобишҳои баланди бадеӣ мебошад. Истифодаи унсурҳои халқӣ, ибораҳои рехта ва тасвирҳои зиндаи шоирона ба осори ӯ ранги милли бахшидааст.

Адабиёт ҳамчун яке аз шохаҳои муҳимми фарҳанги милли, воситаи ифодаи тафаккур, ҷаҳонбинӣ ва эҳсоси инсониву ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад. «Таъйиноти рисолати адибу адабиётро яқин аст, ки талаби замону завқи хонандаи зираку зақӣ ба вучуд овардааст, яъне ҳар асари бодовардае наметавонад «роҳи дилҳо» бикшояд ё «занги қалбҳо» бизудояд» [11, с. 233]. Дар ин раванд ду ҷанбаи муҳим нақши калидӣ доранд: анъана ва навоварӣ. Анъана поя ва заминаи устувори адабиёт буда, навоварӣ василаи таҷдид ва мутобиқсозии он ба шароити замонавӣ мебошад. Пайванди ин ду унсур ба рушд ва зиндагии адабиёт мусоидат мекунад.

«Анъанаю навоварӣ дар тамоми давраҳо ҳамчун як амри воқеӣ вучуд дорад. Ҳеҷ як адабиётро бидуни анъанаю навоварӣ тасаввур кардан мумкин нест. Анъанаю навоварӣ – шартӣ асосии мавҷудияти адабиёти бадеӣ ва тараққиёти он, рукни марказии адабиёту санъат ба ҳисоб

¹ Ҳайдарзода Сурайё Абдурозик – н.и.ф., дотсенти Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудақӣ 17. Телефон: (+992) 931747455.

² Шафизода Фарҳод Ашур – Коллеҷи омӯзгорӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдақӣ, н.и.ф., муовини директор оид ба илм ва муносибатҳои байналмилалӣ. Суроа: 735360, ш. Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С. Сафаров 31. E-mail: Shafi-74@mail.ru. Тел: (+992) 91-868-73-31.

мераванд. Агар анъанаю навоварию дар тасаввур аз ягон адабиёт сарфи назар кунем, дар он адабиёт чизе боқӣ намоидад» [6, с. 256].

Адабиёти муосири тоҷик дар нимаи дууми асри XX бо зуҳури шоирони дорои диди нав ва нигоҳи хоса тавсеа ёфт. Яке аз ин чехраҳои тобнок Ғоиб Сафарзода мебошад, ки бо ашъори пурғановаташ миёни ҷомеа ва байни адабиётшиносон шухрат пайдо кардааст. Аз ҷиҳати эҷодӣ ва хосияти бадеӣ, вазифаи муассири ҳар адиби муосир ин нигоҳ доштани анъанаҳои шеърӣ тоҷикӣ-форсии классикӣ ва ҳамзамон ворид кардани навоарӣ мебошад, ки яке аз калидҳои давомёбиву тавсеаи ҳунари шоирӣ. «Аз ин иқдому майлҳои тозаи адабӣ қаламкашони давр истиқбол намуда, вобаста ба пешравиҳои анъана ва навоарӣ дар адабиёт дастоварду муваффақият ва барори навинро ба қаро оварданд. Баъди иқдоми ҷолиби тозақориҳои эҷодии А. Шукӯҳӣ, Ғ. Мирзо, М. Қаноат шоирони ҷавони дар сахни адабиёт гомӣ тоза гузошта, аз қабилӣ Бозор Собир, Лоик Шералӣ, Қутбӣ Киром, Гулназар Келдӣ, Гулрухсор, Ғоиб Сафарзода, Ҳабибулло Ғайзулло ва дигарон ин равияи навҷӯии эҷодиро тақомул дода, ба кашфиёти беҳтари эҷодӣ муваффақ гардиданд» [1, с. 21].

Дар ин мақола мо кӯшиш намудем, ки пайванд ва ҳамроҳии анъана ва навоварию дар ашъори Ғоиб Сафарзода таҳлил намуда, далелҳои устувор пешниҳод кунем ва тарзи татбиқи онро дар шеърҳои ӯ нишон диҳем.

Эҷодиёти Ғоиб Сафарзода аз ҷумлаи беҳтарини намунаҳои шеърӣ муосири тоҷик ба ҳисоб меравад, ки дар он анъанаҳои ғании адабиёти классикӣ бо навоариҳои мазмунӣ ва услубии замон ба таври ҳунармандона пайваст шудаанд.

М. Шукӯров ва Ю. Акбаров дуруст навиштаанд, ки «Маъноӣ истилоҳии «анъана» ба наслҳои бадина, ба даврҳои оянда ба тариқи мерос гузоштани он таҷрибаи бадеӣ эстетикӣ ва ғоявӣ мебошад, ки дар беҳтарин осори фольклору адабиёти хаттӣ бадеӣ ифода ёфтааст» [15, с. 3].

Ғоиб Сафарзода намунаи шоири муосирест, ки тавонистааст бо сухани раво ва шеваи халқӣ анъана ва навоварию дар эҷодиёти худ ба таври мувозинатнок ба ҳам орад. Ӯ аз рамзҳо, образҳо ва шаклҳои классикӣ ҳамчун пойгоҳи забони бадеӣ истифода мекунад, вале мазмунҳоро ба саволи даврон ва ниёзҳои ҷомеа мутобиқ месозад. Ин пайванди илмӣ ва ҳунаро ба устувории забони шеърӣ тоҷикӣ дар бисёр ҷодаҳо мусоидат мекунад. Мақоми ӯ дар адабиёти тоҷик аз ин ҷиҳат хеле муҳим аст ва эҷодиёти ӯ намунаи хуби ҳамроҳии анъана ва навоарӣ мебошад.

Ғазалҳои шоир намунаи барҷастаи тавозуни анъанаварӣ ва наваҷӯӣ дар шеърӣ муосири тоҷик маҳсуб меёбад. Ӯ муваффақ гаштааст, ки бо риояи қолабҳои классикӣ шеър, мазмунҳои баланд ва забони фасеҳи шоирона, ғояҳои нав ва иҷтимоӣ замони ҳудро низ ба гуфтори анъанавӣ ворид намояд.

«Ба ин тавассут вай шеърро бо шеърӣ шоирони классикӣ форсу тоҷик, чун Умари Хайём, Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Сайиди Насафӣ, Шамсиддин Шохин ва шоирони муосир ба монанди Эраҷ Мирзо, Мирзо Турсунзода, Ғаффор Мирзо, Боқӣ Раҳимзода ҳамроҳ намудааст» [4, с.166].

Ба ғазали «Бузургӣ»-и шоир таваҷҷуҳ мекунем:

Кӯҳ шуд аз пойдориаш бузург,
Чашма шуд аз беқарориаш бузург.
Аз дурахшӯ аз ҳарорат офтоб,
Баҳр шуд аз беканориаш бузург.
Ишқ аз покизагии ростӣ,
Ошиқ аз умедвориаш бузург.
Шуд сари гаҳвораи фарзанди худ,
Модар аз шабзандадорӣ бузург. [7, с. 100]

Истифодаи қофия ва радиф, пайравӣ аз мавзӯҳои ишқӣ, ирфонӣ ва ахлоқӣ, мавқеи «махбӯб», «дил», «сабр», «сиёсати ишқ» ва «вафо» дар шеърро, ки хосси ғазали классикӣ мебошанд бараъло намоён мегардад.

Аммо ҳамин қолабҳои анъанавӣ Ғоиб Сафарзода бо мазмунҳои иҷтимоӣ муосир, ҳисси миллӣ ва андешаҳои замонавӣ ғанӣ месозад: ба ҷойи «махбӯби мафҳумӣ», шахсияти «модар,

Ватан, мардум ва меҳнат» ворид мешавад. Ҷойи мазмунӣ асрори ишкро тарғиби ахлоқи ҳамида, меҳнатдӯстӣ, илмомӯзӣ ва масъулияти иҷтимоӣ мегирад. Адабиётшинос С. Табаров қайд менамояд, ки: «Дар ғазали «Бузургӣ» мақоми калонеро дар ҳалли масъалагузории шоир калимаи «бузург» адо кардааст, ки он ҳам сифат, ҳам амалиёт, ҳам ҳашамату хислат ва ҳам ҷигунагию моҳияти воҳидҳои тасвиршавандаро равшан менамояд» [9, с.395].

Забони шеър аз таъбирҳои муосир бой аст ва шоир ба содагии баён ва дастрасии маъно таваҷҷуҳи хосса дорад, ки навоарӣ дар жанри ғазал аст.

Оид ба пайванд байни анъана ва навоарӣ дар ғазалиёти шоир қайд кардан бамаврид аст, ки Ғоиб Сафарзода на анъанаро инкор мекунад ва на навоариро ифроткорона истифода мебарад. Ӯ бо ҳифзи қолабҳои суннатӣ, мазмунҳои замонаро ба таври шоирона ба ғазал ворид менамояд.

Ғоиб Сафарзода дар ғазалҳояш анъанаро ҳамчун реша ва замина, навоариро ҳамчун талаботи замон ва рушд истифода мекунад. Ӯ дар рушди ғазали муосир нақши калон гузошта, тавонист миёни суннати шеърӣ форсу тоҷик ва эҳтиёҷоти замони нав пул бандад. Ғазалиёти ӯ намунаи барҷастаи пайванд байни анъана ва навоарӣ дар адабиёти тоҷик аст.

Мухаммас – яке аз навҳои анъанавӣ шеърӣ классики тоҷик аст, ки аз панҷ мисраъ иборат мебошад. «Дар баъзе китобҳои адабиётшиносии солҳои охир, мусалласу мураббаъу мухаммасу мусаддасу мусаббаъу мусамману мутассабъу муашшарро чун анвои шеър маънидод кардаанд, ки саҳеҳ нест, зеро онҳо навҳои мусаммат мебошанд. Аз ин рӯ, онҳоро мусаммати мусаллас, мусаммати мураббаъ, мусаммати мухаммас, мусаммати мусаддас ва ғайра гуфтан саҳеҳтар аст» [10, с. 405].

Шеърӣ «Чу зод модар...»-и Ғоиб Сафарзода дар шакли «мухаммас» ба ғазали Эраҷ Мирзо навишта шудааст, ки худ як навъи анъанавӣ шеърӣ форс – тоҷик аст:

Оғӯш ба ман кушод модар,
Дасташ ба сарам ниҳод модар,
Бо ин на фақат ситод модар,
«Гӯянд, маро чу зод модар,
Пистон ба даҳон гирифтани омӯхт». [7, с. 30]

Ин шеър яке аз намунаҳои барҷастаи эҷодиёти шоир мебошад, ки дар он пайванди анъанаҳои шеърӣ классикӣ ва ғояҳои муосир ба таври равшан таҷассум ёфтааст.

Ғоиб Сафарзода бо навиштани мухаммас ба ғазали шоири маъруф анъанавӣ пайванд бо классикон ва арҷгузорӣ ба мероси адабиро эҳё кардааст. Мафҳумҳои «**модар**», «**шири модар**», «**гаҳвора**», «**шуълаи шамъ**», ки дар шеърӣ анъанавӣ рамзҳои меҳру муҳаббат, покӣ ва фидокорӣ мебошанд, дар ин ҷо бо забони нав баён шудаанд.

Оид ба ҷанбаи навоарӣ дар тасвир ва муҳтаво қайд кардан зарур аст, ки шоир муҳаббати модарро бо зеботарин тасвирҳои зиндагии рӯзмарра мисли «**пистон ба даҳон гирифтани**», «**бӯса гирифтани**», «**шабҳо бари гаҳвора нишастани**» нишон медиҳад, ки ифодаи воқеӣ ва замонавӣ хиссиётианд.

Шакли рӯшан, раван ва фаҳмои тасвир имкон медиҳад, ки шеърӣ муосир бояд ба хонандаи имрӯз наздик бошад, ки ин як навоарӣ дар баробари анъана аст.

Модар дар ин шеър на танҳо як шахси биологӣ, балки муаллим, раҳнамо ва устоди зиндагӣ аст. Ӯ ба кӯдак: «**гуфтани харф**»-ро меомӯзонад, тифл «**гуфтан**»-ро аз бӯсаи лаби модар омӯхтааст, шоир «**шаклгирии забон ва суханронӣ**»-ро ба модар рабт медиҳад.

Ин ҳама тасвирҳо на танҳо бо муҳаббат, балки бо арзишгузорӣ ба рисолати модар, ки як анъанавӣ адабии тоҷикон аст, навишта шудаанд.

Рисолати шеър тарбияи насли нав ва талқини ахлоқи нақӯи инсонист. Шоир дар васфи модар суханҳои арзишмандии муҳаббат, фидокорӣ ва арҷгузорӣ ба заҳматҳои ӯро омӯзиш медиҳад, ки ин ҷанбаи ахлоқӣ ва иҷтимоӣ шеърӣ муосир аст.

Пайванди анъанаҳои шеърӣ классикӣ (модар, мухаммас, эҳсоси эҳтиром) бо мазмунии замони нав дар шеърӣ Ғоиб Сафарзода ҳамчун шоири муосир нишон медиҳад, ки бо истифода аз жанр, шакл ва мавзӯи классикӣ аз тарафи дигар, бо баёни раван, воқеъбинӣ тасвирҳои замонавӣ ва забони сода намунаи олии шеърӣ муосирӣ тоҷик тавлид гаштааст.

Дар жанри тазмин низ, ки яке аз жанрҳои маъруф ва анъанавӣ назми адабиёти тоҷик маҳсуб мешавад, шоир қувваозмод карда, тавфиқ ёфтааст. Дар ин жанр шоир бо истифода аз

байт ё байтҳои шеъри як шоири пешин шеъри нав меофарад. Дар ин маврид Зеҳнӣ Т. қайд менамояд, ки «Тазмин он аст, ки шоир барои тақвияти фикр ва ҳиссиёт ягон шохбайт ва ё мисраи барҷастаю хушоянди ягон шоири саромади пешина ва ё муосирро дар шеъри худ нақл мекунад» [2, с.98]. Ин амал нишондиҳандаи эҳтиром ба анъана, мерос ба идомаи суннати адабии гузаштагон аст.

Ғоиб Сафарзода бо тазмин ба мусаддаси Шохин, шоири маъруфи охири асри XIX ва аввали асри XX, ҳам анъанаи эҳтиром ба классикон ва ҳам пайванди маънавию фарҳангиро миёни наслхоро эҳзор кардааст.

Шеър бо ҷаҳор мисраъ аз Шамсиддин Шохин оғоз мешавад, ки дар онҳо васфи замон, равшанфикрӣ ва фазилат зикр гардидааст:

Шохин, ба давраи мо машҳур гашт номат,
Ҳамчун ҷароғ бар дил нурпош шуд каломат.
Дар байни халқи мо боз афзуд бас мақомат,
Даврон намонд, ки резад шахду шакар ба комат. [8, с. 34]

Ғоиб Сафарзода бо истифода аз ҳамин шукуҳи сухани Шохин онро бо мазмуни нав пур мекунад.

Ӯ дар шеъри худ мазмунҳои муосирро, аз қабилӣ васфи замони нав, аҳамияти дониш ва касб, кадршиносии суҳанварон ва фарзонагон, арзишҳои иҷтимоӣ чун вафо, ғиммат шаъну шарафи инсон ворид мекунад, ки дар натиҷа навоҳии мазмунии зерин ба даст омадааст:

Ҷуз шамси бахт акнун чизе ба сар набошад,
Беҳтар зи фазлу дониш касби дигар набошад. [8, с. 34]

Ин байт фазилати донишро дар меҳвари ҷаҳонбинии муосир қарор медиҳад. Забони шеър шеваи анъанавист, аммо дар таркиби он калимаҳо ва ифодаҳои нав ҷой гирифтаанд. Ғоиб Сафарзода бо нигоҳ доштани услуби классикӣ, мазмуни замонавиро бо лаҳни тасвиргар ифода мекунад. Шоир бо эҳтиром ба гузаштаи адабӣ ва ҳамзамон бо мазмунҳои иҷтимоии нав, бо истифода аз жанри тазмин як воситаи зиндаи бедорӣ ва тафаккур сохтааст. Ин гуна тазминҳо на танҳо меросро зинда медоранд, балки онро бо рӯҳи замон пайванд медиҳанд.

Тазмини дигари Ғоиб Сафарзода «Гуфтам: «Ба ҷашм»» мебошад, ки онро бар ғазали Камоли Хучандӣ сурудааст, намунаи барҷастаи ҳамгироии анъана ва навоҳӣ дар назми муосири тоҷик мебошад. Аз лиҳози мазмуну шакл, он ҳам шеъри суннатиро эҳё мекунад ва ҳам бо нигоҳу нигор ва суҳанварию санъати нав ба хонанда таъсир мегузорад.

Ин наъби шеър дар пояи ғазали классикӣ бунёд ёфтааст ва Ғоиб Сафарзода бо истифода аз байтҳои шоири гузашта, Камоли Хучандӣ анъанаи тазминнависиро зинда кардааст.

Ишқи пок, вафо, муҳаббат ва садоқат, ки ҳоси адабиёти классикӣ аст, дар матни шеъри нав низ меҳварӣ боқӣ мондааст:

Гуфт: «Агар захми табар хурдӣ ба ҷисмат аз рақиб,
Ёди мо месоз 3-ин ҳам бештар». Гуфтам: «Ба ҷашм»
Гуфт: «Гар ҳастӣ харидори висолу ҳусни мо,
Рез дар роҳи вафо хуни ҷигар». Гуфтам: «Ба ҷашм». [8, с. 29]

Шоир аз луғоти суннатӣ, аз ҷумла, калимаҳои «**захми табар**», «**рақиб**», «**дурри бебаҳо**», «**висолу ҳусн**», «**ҷаҳми тар**», «**маҳрам**» ва ғайра, ки бӯи шеърӣ шарқӣ доранд, фаровон истифода бурдааст.

Вай ба ҳар як амри ишқ бо як ҷавоби хоксоронаю мутеъона «**Ба ҷашм**» посух медиҳад. Ин тақрор ҳамчун як образи марказӣ мазмуни умумии шеърро таҳким мебахшад.

Дар шеър баҳс ва муколама байни ишқу ошиқ дар шакли гуфтугӯи зинда сурат мегирад, ки шеъри анъанавиро ба шеъри драмавӣ наздик мекунад.

Инчунин, дар шеър таъкиди ҳисси масъулият дар ишқ ба мушоҳида мерасад. Муҳаббат на танҳо эҳсос, балки фидокорӣ ва итоатро талаб мекунад. Ин ба хонандаи муосир пайёми ахлоқӣ ва тарбиявӣ медиҳад.

Тазмин на танҳо нусхаи пасивӣ ғазал аст, балки шеъри мустақил бо андешаи тоза низ мебошад.

Ғоиб Сафарзода бо эҷоди ин гуна тазминҳо анъанаи тазминнависии форсу тоҷикро идома медиҳад, аммо ба онҳо оҳанги шахсӣ, образи муосир ва равиши гуфтугӯӣ мебахшад. Шеърҳои

мазкур намунаи барҷастаи ҳамоҳангии анъана ва навоварӣ дар шеърӣ муосири тоҷики солҳои 60 -уми асри XX мебошад, ки эҳсоси дониш, самимият, вафо ва фидокорию бо забони пурмаъно баён мекунад.

«Шоир (офарандаи шеър) фикрҳои дақиқ ва маъноҳои барҷастаро дар бораи манзараҳои табиат ва ҷамъият, нуктасанҷона, бо ҳаяҷон ва латофату назокати сухан ба воситаи санъатҳои бадеӣ оро медиҳад. Шеър нисбат ба назм ва драма зотан эҳсоспарвар буда, мағзи онро образи бадеӣ ташкил медиҳад» [14, с. 29].

Анъана ва навоварии Ғоиб Сафарзодаро дар шеърӣ «**Зимистон**», ки дар шакли шеърӣ сафед эҷод шудааст, дида мебароем. Шеърӣ сафед – шакли шеърӣест, ки дорои вазн ва тартиби бадеӣ буда, вале қофия надорад. Ин навъи шеър бештар дар адабиёти муосир пайдо шуда, барои ифодаи озои андеша, эҳсосот ва таҷрибаи шахсӣ истифода мешавад.

Сапеда медамад,
Пайваста барфи хушк мерезад,
Шамоли сарду барфолуд меҳезад,
Дарахтон хилъати пирона дар бар,
Дар сукут астанд,
Булӯрин гӯшвора бомҳо дар гӯшҳо бастанд. [8, с. 87]

Дар адабиёти классикӣ тоҷик, фаслҳои сол, баҳусус баҳору зимистон, мавзуи маъмул буданд. Дар ин шеър низ тасвири фасли зимистон бо риояи суннати тасвирсозии табиат ва ҳамоҳангии инсон бо табиат баён мешавад, «...сухан аз мушоҳидаи адиб ба баёни воқеот меравад» [3, с. 184-187].

Образи «**шамол**», «**барф**», «**хомӯшӣ**», «**бӯйи дуд**», «**гули гуландозӣ**», «**боғ**», «**кӯдакон**», «**ҷӯбор**» ва «**деҳқон**» ҳама аз қолабҳои шеърӣ анъанавии табиатгароёнаанд. «Дар калом бадеӣ натавон ҳар ҷумлаву мисраъ, ибораву калима мақсади хос дорад, балки ҳар як ҳарфу овоз ҳам дорои мавқеъ ва аҳамияти махсусе мебошад» [5, с. 25].

Забони шеър хеле тасвирӣ ва воқеӣ аст. Мисол:

Бурун аз мӯриҳо дуди сиёҳу ғафс мегардад...
Ба болои сари дех, давр гашта, қафс мегардад. [8, с. 87]

Ин гуна баёни манзара бо услуби реализми адабӣ, махсусан барои замони шуравӣ, яъне солҳои 60-ум хос аст. Ғоиб Сафарзода табиатро танҳо ҳамчун зебӣ на, балки амалкунандаи таъсир ба зиндагии деҳқон, ба иқтисод ва рӯзгори мардум нишон медиҳад. Ба ҷойи тасвири шоиронаи зимистон ба маънои рамзӣ, таҳлили шароит ва ангезаи иҷтимоӣ ба ҷилва меояд.

Тасвири мавқеи деҳқон ва завқи кӯдакон дар шеър инъикоси навоварии шахспарварӣ ва инсонмехварӣ дар адабиёти муосирро нишон медиҳад.

Шеърӣ «**Зимистон**» дар вазни озод ва беқофия муназзам гашта, ҷараёни тасвир бештар суратшиносӣ (импрессионистӣ) аст, ки ҷузъиёти манзара бо эҳсоси тозагӣ ба хонанда мерасад.

Ғоиб Сафарзода бо риояи суннатҳои классикӣ дар тасвири табиат, мазмуни иҷтимоӣ муосирро бо воқеият ва воқеаҳои зиндагӣ мутобиқ намуда, заминаи андешасозии навро дар шеър фароҳам овардааст.

Навоварии асосӣ дар тарзи баёни воқеъгароёнаи зимистон, ҷанбаҳои иҷтимоӣ зиндагии деҳқонӣ ва корбурди сабки тасвирии рӯзгорӣ аст. Дар жанри маъмул ва машҳури рубоӣ тамоми шоирон, чи классикон ва чи муосирон таъъозмӯй кардаанд, он «Ҳамчун истилоҳи адабиётшиносӣ шеърӣ лирикиест, ки аз ду байт иборат буда, фикри мураккабро ифода менамояд ва дар мавзӯҳои гуногуни зиндагӣ эҷод мешавад» [12, с. 79].

Рубоии поёнии Ғоиб Сафарзодаро шомили мавзуи ҷовидонии адабиёт – ишқ буда, бо истифода аз усули суннатии рубоӣ классикӣ эҷод шудааст. Он сӯзу ҳичрон, васлу фироқи ошиқро ифода карда, бо назардошти мизони эҳсосот дар меъёри суннатии адабиёти ошиқона нигошта шудааст:

Эй бод, зи лаъли ёр пайғом биёр,
Ё гарди раҳаш аз он лаби бом биёр.
Ё қиссаи шомӣ мо ба он кӯй бибар,
Ё мӯждаи субҳ аз он дилором биёр. [7, с. 158]

Хитоб ба унсурҳои табиӣ «бод» як анъанаи маъмули шеърҳои классикӣ мебошад, дар осори Ҳофизӣ Шерозӣ, Саъдии Шерозӣ, Абдурахмони Ҷомӣ ва дигарон дида мешавад. Қофия ва радиф низ ба таври суннатӣ тарҳрезӣ шудаанд: «пайғом биёр», «бом биёр», «бубар», «дилором биёр», ки қофиябандиаш **аба** мебошад.

Зикр кардан бамаврид аст, ки ҳарчанд рубоӣ дар қолаби анъанавӣ навишта шудааст, мазмун ва шеваи баён нафаси тоза ва замонӣ дорад. Мисол: ифодаи эҳсоси самимӣ, озод ва ҷӯшони ботин, ки нисбат ба сабки муҷаммалу рамзии классикӣ мустақимтар ва рӯшантар аст.

«Бод» на танҳо василаи расонидани паём, балки рамзи «**пайвандгари дили ошиқон дар фазои ҷаҳони муосир**» аст.

Ҷойи сухани мармуз ва муғлақро баён ва хостаҳои рӯшану дақиқ гирифтааст: **пайғом, гарди роҳ, қиссаи шаб, муждаи субҳ**.

Ғоиб Сафарзода дар эҷодиёти худ дубайтиро бо сабку андешаи нав муҷахҳаз намуда, онро ба талаботи замони муосир мутобиқ кардааст. Мисол:

Дили худро дар ишқи ӯ сириштам,
Дигар будаст аммо сарнавиштам:
Бикиштам дар дили ӯ донаи ишқ,
Нашуд дар санги хоро сабз хиштам. [7, с. 171]

Ин дубайтӣ аз анъанаи шеърҳои ошиқонаи классикӣ сарчашма мегирад. Мафҳумҳои мисли «ишқ», «сиришт», «сабза», «сабзидан» рамзҳои маъмули адабиёти классикӣ ҳастанд. Аммо «**шикастани дилу нашукуфтани сабза**» дар сатҳи маънаӣ, рамзи ноқомии умедҳо, ба тарзи нав баён мешавад, ки ҷанбаи фалсафаи эҳсосӣ дорад.

Рубоӣ ва дубайтиҳои Ғоиб Сафарзода намунаест, ки омезиши хунардонаи анъанаҳои маъмули адабиёти классикӣ (рамзҳои баҳор, мусофир, гул, об, офтоб, ҳаёт)-ро бо усули баёни равшан, тасвири воқеияти зиндагии имрӯза ва ҳиссиёти муосир инъикос мекунад. Онҳо на танҳо пайванди гузашта ва имрӯзро муарриф мекунад, балки эҳсоси зебоиносии нав ва дидгоҳи фалсафии муосирро низ дар шеъри тоҷикӣ зинда медоранд.

Дар ашъори Сафарзода ҳам ғазал, рубоӣ, дубайтӣ ва ҳам шеъри озод ҷойгоҳи устувор доранд. Ӯ суннатҳои бадастомадаи классикӣ, мисли истифодаи образҳои анъанавӣ, вазн ва қофия, тарзи ифодаи ишқу зебоӣ ва ҳақиқатро бо навсозии маънӣ ва тасвири муосир мутобиқ намудааст. Мавзӯҳои чун ватандӯстӣ, одоби инсонӣ, меҳнат, ҳақиқати зиндагӣ ва ишқ бо забони сода, вале муассир баён шудаанд.

Ғоиб Сафарзода дар ашъораш ба шеър бо диди нав нигоҳ мекунад, ӯ унсурҳои шеърӣ классикиро ҳифз намуда, вале ба шакл, забон ва фикр навсозӣ ворид мекунад. Масалан, истифодаи маҷоз, ибораҳои тасвирии халқӣ ва афкори ахлоқӣ дар ашъори ӯ аз анъана меоянд, аммо дар хидмати мазмунҳои иҷтимоии замон қарор мегиранд.

Ниҳоят, пайванди анъана ва навоарӣ дар эҷодиёти Ғоиб Сафарзода яке аз омилҳои муҳими шаклгирӣ сабки эҷодии шоир ба ҳисоб меравад. Ӯ бо така ба мероси гаронбаҳои адабиёти классикии тоҷик ва дар заминаи дарки воқеияти замони муосир тавонистааст услуби хоси худро ба вуҷуд оварад. Натиҷаҳои таҳқиқ собит менамоянд, ки эҷодиёти шоир аз ҷиҳати мазмун, ғоя ва тарзи баён дорои арзиши баланди адабиву эстетикӣ буда, дар рушди адабиёти муосири тоҷик саҳми арзанда мегузорад. Омӯзиши осори ӯ барои таҳқиқи равшандҳои адабии давраи муосир ва масъалаи ҳамбастагии суннат ва навоарӣ аҳамияти илмӣ дорад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Ваҳҳоб Р. Адабиёт ва фарҳанги миллий / Р. Ваҳҳоб. – Душанбе: Адиб, 2011. – 224 с.
2. Зеҳнӣ Т. Санъати сухан / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Маориф, 1992. – 304 с.
3. Иноятова, З. П. Человеческие ценности и примерное поведение / З. П. Иноятова // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – 2013. – № 4-2(109). – С. 184-187. – EDN VNWFMB.
4. Мирзоева М. Рӯзгор ва осори Ғоиб Сафарзода / М. Мирзоева. – Душанбе: ЭР-граф, 2024. – 188 с.
5. Мусулмонкулов Р. Фурӯғи шеъри ҷонпарвар / Р. Мусулмонкулов. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 224 с.

6. Мусулмониён Р.Қ. Назарияи адабиёт / Р.Қ.Мусулмониён. – Душанбе: ЧДММ «Товус», 2025. – 540 с.
7. Сафарзода Ғ. Мунтахабот / Ғ. Сафарзода. – Душанбе: Адиб, 2003. – 264 с.
8. Сафарзода Ғ. Чашмаи меҳр (Мунтахаби ашъор) / Ғ. Сафарзода. – Душанбе: Шарқи озод, 2015. – 432 с.
9. Табаров С. Ҳаёт, адабиёт, реализм. Китоби чорум / С. Табаров. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 435 с.
10. Тоиров У., Каломи манзум / У. Тоиров. – Душанбе: Шарқи озод, 2005. – 455 с.
11. Ҳайдарова, С. А. Истифодаи анъанаи гузаштагон дар масъалаи интиқоли образҳо дар асарҳои А. Самад. / С. А. Ҳайдарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2017. – № 4-1. – С. 233-236. – EDN ZAXZID.
12. Чамшад Ш. Чинсҳо ва жанрҳои адабӣ / Чамшеди Ш. – Душанбе: ЧДММ «Сифат–чоп», 2025. – 136 с.
13. Шакурӣ М., Нигоҳе ба адабиёти тоҷики садаи бист, Душанбе: 2006;
14. Шоев А., Саидов С. Тафсири шеър, моҳият ва асолати он / А.Шоев, С.Саидов. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 96 с.
15. Шукуров М., Акбаров Ю. Анъана ва навоарӣ / Шукуров М. Акбаров Ю. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 188 с.

ПАЙВАНДИ АНЪАНА ВА НАВОВАРӢ ДАР ЭҶОДИЁТИ ҒОИБ САФАРЗОДА

Мақолаи «Пайванди анъана ва навоарӣ дар эҷодиёти Ғоиб Сафарзода» ба баррасии вижагиҳои муҳимми бадеӣ, ғоявӣ ва услубии осори ин шоири маъруфи тоҷик бахшида шудааст. Дар мақола таъкид мегардад, ки адабиёти миллии барои пойдор мондан ва ҳамқадами замон будан бояд ҳамзамон суннатҳои адабии гузаштара ҳифз намуда, бо рӯҳияи навоарӣ ғанӣ гардад. Анъана ҳамчун пояи устувори фарҳангӣ адабиётро ба мероси гаронбаҳои гузашта мепайвандад, дар ҳоле ки навоарӣ барои рушду такомули он замина фароҳам меорад. Таҳқиқи нишон медиҳад, ки Ғоиб Сафарзода дар эҷодиёти худ аз анъанаҳои адабиёти классикии тоҷик, махсусан аз жанрҳои ғазал, рубой, дубайтӣ, тазмин ва шеъри ирфонӣ васеъ истифода намуда, суннатҳои адабии ниёгонро идома медиҳад. Ҳамзамон, шоир бо истифодаи образҳои тоза, забони содаву раван, мазмунҳои иҷтимоӣ, ватандӯстӣ, инсонгароӣ ва тарзи баёни муосир унсурҳои навоариро ба осори худ ворид намудааст.

Дар мақола инчунин вижагиҳои сабки фардии шоир, маҳорати суханварӣ, истифодаи санъатҳои бадеӣ ва нақши эҳсосу андеша дар ташаккули ашъор таҳлил гардидааст. Натиҷаи таҳқиқи собит менамояд, ки пайванди муваффақонаи анъана ва навоарӣ дар эҷодиёти Ғоиб Сафарзода боис гардидааст, ки осори ӯ дорои арзиши баланди адабӣ ва эстетикӣ бошад.

Калидвожаҳо: анъана, навоарӣ, шеър, адабиёт, муосир, таҳлил, сабк, мазмун.

Маълумот дар бораи муаллиф: **Ҳайдарзода Сураё Абдурозик** –н.и.ф., дотсенти **Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудакӣ 17. Тел: **(+992) 931747455**. E-mail: haydarovasurayo@mail.ru; **Шафизода Фарҳод Ашур** – Коллеҷи омӯзгорӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Рӯдакӣ, н.и.ф., муовини директор. (+992) 91-868-73-31. E-mail: **Shafi-74@mail.ru**

СВЯЗЬ ТРАДИЦИЙ И НОВАТОРСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ ГОИБА САФАРЗАДЫ

Статья «Связь традиции и новаторства в творчестве Гоиб Сафарзода» посвящена рассмотрению важных художественных, идейных и стилевых особенностей произведений этого известного таджикского поэта. В статье подчёркивается, что национальная литература, чтобы сохранять свою устойчивость и идти в ногу со временем, должна одновременно бережно хранить литературные традиции прошлого и обогащаться духом новаторства. Традиция рассматривается как прочная культурная основа, связывающая литературу с богатым наследием прошлого, тогда как новаторство создаёт условия для её дальнейшего развития и совершенствования. Исследование показывает, что Гоиб Сафарзода в своём творчестве широко использует традиции классической таджикской литературы, особенно такие жанры, как газель, рубаи, дубайти, тазмин и мистическая поэзия, продолжая литературные традиции

предшественников. Вместе с тем поэт, используя новые художественные образы, простой и выразительный язык, социальные и патриотические мотивы, идеи гуманизма и современный стиль изложения, вводит в своё творчество элементы новаторства. В статье также анализируются особенности индивидуального стиля поэта, его художественное мастерство, использование средств художественной выразительности поэзии. Результаты исследования подтверждают, что успешное сочетание традиции и новаторства в творчестве Гоиб Сафарзода придало его произведениям высокую художественную и эстетическую ценность.

Ключевые слова: традиция, новаторство, поэзия, литература, современность, анализ, стиль, содержание.

Сведения об авторах: Хайдарзода Сурайё Абдурозик – Кандидат филологических наук, доцент Таджикского национального университета. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Тел: (+992) 931747455. E-mail: haydarovasurayo@mail.ru; Шафизода Фарход Ашур – педагогический колледж КГУ имени Абуабдуллох Рудаки, кандидат филологических наук, заместитель директора по науке и международных отношений. Адрес: 735360, г. Куляб, Республика Таджикистан, ул. С. Сафарова 31. Тел: (+992) 91-868-73-31. E-mail: Shafi-74@mail.ru

THE CONNECTION BETWEEN TRADITION AND INNOVATION IN THE WORKS OF GHOIB SAFARZODA

The article “The Connection Between Tradition and Innovation in the Creative Works of” is devoted to the analysis of important artistic, ideological, and stylistic features of the works of this well-known Tajik poet. The article emphasizes that national literature, in order to remain sustainable and keep pace with the times, must simultaneously preserve the literary traditions of the past and be enriched with the spirit of innovation. Tradition serves as a strong cultural foundation that connects literature with the valuable heritage of the past, while innovation creates the basis for its further development and improvement.

The study shows that Гоиб Сафарзода widely uses the traditions of classical Tajik literature in his creative work, especially such genres as ghazal, rubai, dubayti, tazmin, and mystical poetry, thereby continuing the literary heritage of his predecessors. At the same time, the poet introduces elements of innovation into his works by using fresh artistic images, simple and fluent language, social and patriotic themes, humanistic ideas, and a modern style of expression.

The article also analyzes the poet’s individual style features, his mastery of expression, the use of artistic devices, and the role of emotions and reflection in shaping the spiritual world of his poetry. The results of the study confirm that the successful combination of tradition and innovation in the works of Гоиб Сафарзода has given his poetry high artistic and aesthetic value.

Keywords: tradition, innovation, poetry, literature, modern, analysis, style, content.

About the authors: Haydarzoda Surayo Abdurozik – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Tajik National University. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Tel.: (+992) 931747455. E-mail: haydarovasurayo@mail.ru; Shafizoda Farkhod Ashur – Pedagogical College of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki, Candidate of Philological Sciences, Deputy Director for Science and International Relations. Address: 735360, Kulob, Republic of Tajikistan, S. Safarov Street 31. Tel.: (+992) 91-868-73-31. E-mail: Shafi-74@mail.ru

МАСЪАЛАИ СУННАТ ВА НАВОВАРӢ ДАР ДОСТОНИ «САНГИ МАН – АЛМОС»-И АСКАР ҲАКИМ

Саидова М. Ф.¹

Шеъри имрӯзи шоирони тоҷик пайванди ногусастанӣ ба шеъри дирӯзи ниёғони худ дорад. Шоирон дар баробари рӯ овардан ба шеъри муосир аз суннати пешиниён низ васеъ истифода намуданд. Қобили қайд аст, ки тору пуди шеъри муосирро, ки ҳамради ӯ бо навардозию таҳаввулгарой дар роҳи равнақу ривож гом барниҳодааст, бе ҳузур ва таъсири анвои шеърии суҳангустарони пешин наметавон тасаввур кард.

Дар раванди инкишофи адабиёт навоарӣ аз анъана ҷудо набуда, худ ба худ якбора пайдо намешавад. Меҳвари навоари ғоявию бадеӣ вобаста ба симо ва қаҳрамони нави адабиёт ва пуркуват гардидани ҷанбаи шаҳрвандии шеъри муосир зӯҳур мекунад. Зеро осори бадеии адибон ифодаи рӯҳи замон, пайванди шеър ба зиндагӣ, моҳияти иҷтимоӣ, инъикоси рӯҳияи одами нав ва анъанаҳои бадеии миллӣ буда, аз манбаъ ва сарчашмаҳои гуногуни адабиёти халқҳо ғизо мегирад. Бинобар ин, омӯзиш, истиқбол, баҳрабардорӣ ва таъсирпазирӣ аз адабиёти халқҳои бародар ва ҳамҷавор яке аз сарчашмаҳои муҳими навоарӣ шинохта шуда, меболяд эҷодкорона сурат гирад ва нусхабардориву мафкураи ҳукмрони қолабпарастии афкори бадеиро ривож диҳад.

Аскар Ҳаким аз зумраи он шоирони шинохтаи даврони мост, ки дар ҷодаи шеърӯ шоирӣ бо ҷаҳонҳои пурмуҳаво, тасвирҳои муассири шоирона, ғаввати забон ва сабки ҳоси суҳангустарӣ вориди адабиёт шудааст. Шеъри Аскар Ҳаким аз ашъори шоирони муосир на танҳо бо сабку услуб, балки бо таворуди бикри мазмуну мундариҷа ва фарогирии огоҳонаи санъатҳои каломӣ бадеъ то андозае фарқ мекунад, ки ин ҳама анғезаву анғораҳои ҷолибро метавон дар осори ӯ ба мушоҳида гирифт.

Аскар Ҳаким масъалаҳои инкишофи назмро аз назари ворисияти таърихӣ ва анъанаву навоарӣ, пайванди шеърӯ зиндагӣ ва моҳияти иҷтимоӣ он, ҷустуҷӯҳои маънавию ахлоқии замон ва амиқияти эҳсоси шаҳрвандӣ ба таҳқиқ гирифта, самтҳои инкишофи ғоявию эстетикӣ адабиёти муосир тоҷикро воқеӣ муайян намудааст. Ҷустуҷӯҳои маънавию ахлоқӣ дар шеъри муосир ба набзи замон ва ниёзи ҷомеа алоқаманд буда, самтҳои гуногунро фаро мегирад. Махсусан, ба мавзӯҳои таърихӣ, таърихӣ инқилобӣ, ватандӯстӣ, башардӯстона, байналмилалӣ, сулҳу амният, истиқлолият, ваҳдати ягонагӣ, рушди илму фановарӣ, расму ойини халқӣ, фалсафаи ҳаёт, худшиносӣ ва бедории миллӣ ва ғайраҳо таваҷҷӯҳ зоҳир намудаанд, боиси пуркуват ва таъсирбахш гаштани осори бадеӣ шудааст. «Аскар Ҳаким ҳамчун шоир пешкисват ва навгӯву навҷӯ дар ашъори худ бозёфтҳои эҷодии зиёд дорад, ки ин масъалаҳо дар мавзӯи мазмун ва дарунмояҳои шеъри ӯ ба ҳубӣ ба назар мерасанд. Шоир дар мавзӯҳои анъанавӣ, ба мисли ватан, ишқ, вафодорӣ, Тоҷикистон, сулҳу субот ва мавзӯҳои иҷтимоӣ шеърҳои зиёд гуфтааст. Аз таҳқиқи ин гуна шеърҳо метавон ба хулосае омад, ки шоир дар ҳалли масъалаҳои зикршуда нигоҳу назари тоза ва биниши шахсӣ дорад» [7, с. 87].

Аскар Ҳаким дар ифодаи мазмуну муҳаво сабки махсуси эҷодӣ дошта, новобаста аз мавзӯҳои иҷтимоӣ ошиқона шеърҳои дар васфу эҳтироми шахсиятҳои шинохта, симоҳои адабӣ, муқаддасоти миллӣ ва бузургдошти ватану миллат, шукӯҳу шарофати мардуми тоҷик, рисолати шоир дар ҷомеаи инсонӣ, озодагӣ, ворастигӣ, хушбахтӣ, сарафрозӣ, инсондӯстӣ ва амсоли инро эҷод намудааст.

Қисми муҳими таълифоти Аскар Ҳакимро шеърҳои ахлоқӣ фароҳам овардаанд. Ин шеърҳои ӯ хулосаҳои ҳикматомӯзро дарбар гирифтаанд, ки на танҳо бо анъанаҳои панду ахлоқии назми форс-тоҷик робитаи қавӣ доранд, балки ба масъалаҳои рӯзгори кунунӣ, ба муносибати тарафайни аъзои ҷамъияти мо низ бевосита дахлат мекунад.

Шеър дар адабиёти муосири тоҷикӣ суннатҳо, анъанаҳо ва ворисияти боарзиши адабиёти классикӣ ва рӯҳи башардӯстонаи назми имрӯзиро давом дода, ба пайдо кардани афкори дақиқ, сифатҳои шоистаи инсонӣ ва имкониятҳои васеи тасвири инсонӣ муборизу ғайр бештар

¹ Саидова Меҳринисо Файзалиевна – докторанти PhD шуъбаи адабиёти муосири Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. Суроға: Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел.: (+992) 934090170.

муваффақ гардидааст, ки мо ҳамаи инро метавонем дар достони «Санги ман – алмос»-и Аскар Ҳаким мушоҳида кунем.

Достони «Санги ман – алмос» соли 1997 таълиф гардида, намунаи хуби назми даврони Истиқлол ба шумор меравад. Достон сюжет ва банду басти анъанавӣ надорад. Вай як асари навоварона мебошад. Достон аз шеърҳои иборат аст, ки ҳар яке мавзӯи ҷудогона дорад, вале дар якҷоягӣ як силсилаи муназзаму мукамалро фароҳам меоваранд. Дар ин манзума шоир масъалаҳои нави бисёре ба миён мегузорад, ки барои ҳалли онҳо бояд тамоми ҳастии инсон амал бикунад. «... достон («Санги ман – алмос» – С.М.) хеле олист ва суҳанони он кудсӣ ва дар айни замон сурурбахшанд. Дар он ҳаёт бо тамоми пуррагию паҳновариаш ҷӯш мезанад» – қайд намудааст, адабиётшиноси афғонистонӣ Ғулом Саҳии Ғайрат [3, с.129].

Аз нигоҳи мундариҷа ва сохт достон монологи ғиноӣ ва ҳамосиест, ки он бо манзараҳои басо зебо ва лаҳзаҳои драматӣ, ки маҳсули ҳаёлотӣ рангин ва мушоҳидаҳои ҳаётии шоир мебошанд, инъикос ёфтааст. Ба вучуд омадани достони «Санги ман – алмос» воқеаи муҳимми ҳаёти адабӣ, савияи сифатан навест, ки назми тоҷик ба он боло шудаасту маншаи асосии он талаботи воқеан классикӣ бар ҳилофи назми суштунӯди дурӯғин, каммазмуну берӯҳ ва сифатан паст мебошад.

Қувваи қалами Аскар Ҳаким ва зухуроти тафаккури нави бадеии ӯ дар ҳамин аст, ки шоир дар тасвири воқеа ва баёни андешаҳои худ кӯшиш мекунад, аз ҷузъ ба кулл бирасад ва ба ҷамъбастиҳои реалистии умумиинсонӣ муваффақ гардад. Як хусусияти ҷолиби таваҷҷӯҳи шеърҳои Аскар Ҳаким ин аст, ки ӯ аз мавзӯҳои куҳан ҳам паҳлуҳои нав пайдо мекунад. Шоир барои тасвири лавҳаҳои ҳаёт ва баёни матлаб каломӣ муъҷаз, образҳои таъсирбахш ва воқеӣ ба кор мебарад.

Навовариҳои достони «Санги ман – алмос» дар он арзёбӣ мешавад, ки шоир рамзҳои куҳнаро дар заминаи худшиносии миллӣ ва фалсафаи муосир мавриди таҳлил қарор медиҳад. Бархурди шоир ба масъалаи шахсият навоварона аст. Ӯ таъкид мекунад, ки ҳар як фард бояд дар дохили худ ҷавҳари аслиро кашф кунад. Ин даъват ба озодии маънавӣ ва иззати нафс аст. Шоир худро дарахте тасаввур мекунад, ки «решааш рафта дар оби дили деҳ...» ва аз он ғам меҳӯрад, ки «шоҳааш сабз шуда дар тани шаҳр» ва бо ҳамин андешаҳои дарднокеро ифода менамояд, ки онҳо на танҳо баёнгарии ҳаёти ӯянд, балки ба ҳаёти бисёре аз одамони замонаш мутааллиқ мебошанд:

Ман киям?
Шояд инсони дарахт,
Решаам рафта дар оби дили деҳ,
Шоҳаам сабз шуда дар тани шаҳр,
Ки бад-ин ҳол на шаҳрӣ, на деҳотӣ бошам,
Кандам аз хеш, чӣ сон бо дигаре пайвандам?

Аскар Ҳаким дар «Санги ман – алмос» масъалаҳои робитаи фарду ҷомеа, марғу зиндагӣ, имрӯзу фардо ва ғайраро ба муҳокима кашидааст. Воқеияти достон бо ёрии таҳайюл ва рамзу маҷоз ба таври дилчасп баён гардидааст. Дар оғози достон шоир ба моҳияти ҳастии инсон диққат ҷалб мекунад, вучуди ӯро бо табиат тавҷам ва ҷудонопазир таъбир мекунад. Дар мисраъҳои баъди шоир инсонро ба дӯст доштан ва ошиқ шудан ба табиат новобаста аз қадом фасли сол будан даъват мекунад:

Дили ман меҳаҳад,
Чор ҳангоми табиат, ки замони ишқ аст,
Ҳама ошиқ бошем.

Манзумаи «Санги ман – алмос» фарогири масъалаҳои инсонӣ табиат, муҳаббат ва пайванди ҳамбастагии инсоният, адлу разолат, ишқу муҳаббат ва кинаву кудурат, озодиву асорат мебошад, ки андешаи ҷолибу таассуротангезро фаро гирифтааст. Дар достон тасвирҳои таҳайюлангез ва пурмаъно буда, бо як симфонияи зебои зиндагӣ дар он нидои ҳаёти инсон бо суҳанони самимӣ ва ҳаёлангез садо медиҳад:

Дӯстдори суханам,
Сабз гардад ба кафам шохи қалам,
Баски ҳам ишқ ба шудгори хазонӣ дорам,
Ва дар ин дам, ки маро нест замини испор,
Рӯи марзи вараки тоза қалам меронам,
Ки баногоҳ гияҳе сабз шавад, гандум ё чав рӯяд
Ва аз он қитъаи шудгори қалам дасти кам
Мӯр бар хонаи худ дона кашад.

Шоир бо як ҳаяҷони ба худ хос таъкид месозад, ки ӯ дӯстдори сухан аст ва қалам дар қафи дасташ сабз мегардад, яъне бо қалам донапошиву шудгор мекунад, то дар рӯи саҳифаи коғаз ҳарфи хубе гуфта бошад.

Ин бозёфт дар дoston ҷилои ягонаи истеъдод нест. Дар порчаи боло сатрҳои минбаъдаи ҳамон банди дostonро ба хотир оварда, метавон гуфт, ки то кунун ба касе ҳам муяссар нашудааст, ки бо қалам кори испорро карда ва дар мазраи шеър шоирӣ барои мӯр ҳам дона рӯёнида бошад.

Ба вучуд омадани дostonи «Санги ман – алмос» воқеаи муҳимми ҳаёти адабӣ, савияи сифатан навест, ки назми тоҷик ба он боло шудаасту маншаи асосии он талаботи воқеан классикӣ бар ҳилофи назми сулбунёди дурӯғин, каммазмуну берӯҳ ва сифатан паст мебошад.

Дар байтҳои дигар бошад худро дӯстдори гул медонад, муҳаббатварзи гули шафтолуву себ мепиндорад ва тимсоли занбӯри асал меҳисобадӯ ишқу зиндагиро ситоиш мекунад:

Дӯст дорам фаварони гули шафтолуру,
Ишқи занбӯри асалро ба арӯси гули себ,
Ки ба як бўсаи ширин кунадаш обистан
Ва ман обистани гулро ба қалам об диҳам,
То ки дар дафтари ман шоҳаи себ орад бор. [12, с. 451- 452]

Воқеан, ин тасвири шоирона инъикосгари зиндагист, ки мабдаи кулли зебоиҳо будани онро таъкид мекунад. Ишқ низ дар андешаи шоир зухуроти бемонанди зиндагист. Аскар Ҳаким дар дoston ишқро ҳамчун нави эҳсоси поки инсонӣ тафсиру таъбир мекунад, ки тарзи бархурди ӯ тоза ва бесобиқа аст.

Ишқи маъшук, ки аз ошиқи худ созад худ,
Ҷумла моҳӣ шавад аз ишқи ҷу дарё дарё,
Ҷинси занбӯр ҳам аз ишқи гуле гул гардад,
Ишқи бодаш бикунад ғунҷаи гулро гулбод.

Рисолати шоир бо шеър барои сафо ва улвияти руҳ мадад кардан аст, ҳамин аст сабаби ифодаи дурахшони башардӯстӣ дар ашъори ӯ, ки ҳамеша зарур боқӣ мемонад. Шоир ба олами ҳастӣ ба ҷашму нидои дил менигарад, дилро «мушти муҳаббат», жарфтар аз дарё ва фарохтар аз арш медонад:

Ҷашми дил боз шуду дидаи ман,
Ки ҳамин мушти муҳаббат, ки варо Дил ном аст,
Дар қафасбанди ниҳони сина,
По фаро мениҳад аз саҳроҳо,
Жарфтар аз дарё,
Ва фаротар аз арш.

Аскар Ҳаким бо як муҳаббати беандоза аз дил образи ҷолиб месозад, ки ин нукта дар адабиёти мо образи нав нест, вале самимияти шоир ифода ёфтааст, ки андешаҳои то аршу дарёву кӯҳу афлок тавассути дили бузург мебарад:

Ва ҳам бори амонат, ки на дарёву на кӯҳ,
Ва на афлок тавонист кашид,
Мекашад ин дили шоир ба дӯш [12, с. 467].

Расул Ҳамзатов соли 2000-ум дар шаҳри Маскав пас аз таҳлил ва баррасии манзумаи «Санги ман – алмос»-и Аскар Ҳаким таъкид менамояд, ки «ӯ (Аскар Ҳаким. – С.М.) ҳам ба шеър бо изтиробӣ ибодату ниёиш ва эҳтироми комил муносибат дорад. Ва азбаски ҳар гуна ниёиш кори мукаддасест, ки рӯҳро мусаффою баландпарвоз мекунад, шеър ҳам ба ақидаи ӯ, ба

тозагӣ ва фарозрафтани рӯҳ мададгор бояд бошад. Бисёре аз навиштаҳои Аскар Ҳаким маҳз барои амалӣ гаштани ҳамин гуна таблаботи олий хидмат мекунад» [10, с. 38].

Қобили қайд аст, ки вазифаи шеър ва умуман афкори бадеӣ танҳо қонеъ гардонидани талаботи эстетикӣ шахс набуда, воситаест, ки ба инсон барои дарки моҳияти рӯйдодҳои зиндагӣ, фалсафаи ҳаёт ва моҳияту мазмуни рӯзгор мусоидат менамояд. Таъсирбахшии калом ба деъ дар он сурат муяссар мегардад, ки амиқтару ҳарчониба ва сари вақт ба муҳимтарин масъалаҳои замон, дигаргуниҳои воқеияти зиндагӣ дахл намояд.

Шӯри ҷанг аст ба ҳар бонги ситез,
Нури сулҳ аст ба ҳар ҳарфи салом,
Мавҷи сеҳр аст ба ҳар ҷашми сиёҳ,
Акси моҳ аст ба доғи рухсор,
Ҷойи хуршед ба ҳар сояи бед,
Ки зи ҷӯбе ҷамани зулфи таре рӯёнад.
Ҷашми сар менигарад, дидаи дил мебинад.

Дар ҳақиқат, шахсияти лирикӣ, ғиноии ӯ сифатҳои шахсият маҳрамона ва шахрвандию шахсиро табиӣ ва бо аслият ба ҳам оварда, ғаму шодии олами атрофро ба муҳити ҳамдилии ӯ ҳамовоз мегардонад.

Дар манзумаи мазкур мисраъҳои муҳаббати муқаддас ва олий дар зухуроти гуногунаш дурахшида, муҳаббати фарзандию падарӣ, зану мард, муҳаббат ба халқи хеш ва умуман ба мардум, ба тамоми ҳастӣ ва ба Офаридгори оламхоро ифода менамояд. «Шоир дар эҷоди ниёзҳои ормонҳои ботинӣ хеш ба гуфтани шеър мепардозад ва он ҳама хостаҳои ниҳонӣ ва руъёии худро дар қолаби сухани мавзунӣ нағзу пурмағз ба ҳамнавбон эҳдо мекунад, то ки ба ин васила рӯҳи маънавӣ ва маърифатӣ онро шодоб нигоҳ дорад» [5, с.149].

Навоварии дигаре, ки дар дoston метавон мушоҳида кард, тарзу тариқи дарки озоӣ мебошад. Дар ин замина шоир тамсилӣ се мурғро меоварад, ки яке дар қафас асту обу донаш таъмин аст, дигаре озо асту барои дарёфтани обу дон ҷонаш ҳар лаҳза дар ҳатар аст, ниҳоят савумӣ ҷунон аз талошҳо ҳаставу дилзада шудааст, ки ҳатто дигар озоиву парвозро аз ёд бурдааст. Шоир ба суоли «Чист дар ҳасрати он мурғи қафас?» посух намедихад ва андар ин боб андешиданро ба ихтиёри хонанда вомегузорад. Вале як талмеҳ ба беболии шутурмурғ маъниро ошкор мекунад, ки талмеҳ ба озоӣ аст:

Ман агар болам буд,
Дода будам ба шутурмурғ, ки парвоз кунад,
То шавад яксара озо зи бори таъна,
Ки шутур бошаду боре накашад,
Ки бувад мурғу наёрад бикунад парвозе.

Аз нигоҳи оҳанги ифодаи фикр ва эҳсос достони «Санги ман – алмос» асарест, ки дар он ҳадафи ҳаётии муаллиф хеле фарох баён шудааст, ки дорои ҷанбаҳои маънавӣ, ахлоқӣ, шахрвандӣ ва ҳунарий мебошад. Ақоиди ӯ дар бораи хайру шарр кушоду равшан, аммо бо истифода аз воситаҳои тасвири бадеӣ, бо рамзу киноя, бе ҳеч гуна изҳори фазл ба забон омадаанд. Дар дoston шоир ба ҳама шакли тазоҳури ҳастӣ бо эҳтиром ва шавқу завқ мурочиат карда, ба моҳиятҳои ҳодисаҳо ва зухурот андар рафта, дар баробари андешаҳои дар сари асрори Олам ва қисмати башарият барои ба мавҷудияти ҳар зарра муҳофизаткор будан даъват ба амал овардааст:

Осмон дорад агар панҷаи оби раҳмат,
На фақат бар сари сарву гулу райҳону тамишк,
Ба сари газна, шутурхору ғумой,
Ба сари хори ҳасак ҳам борад...

Чунин тарзи баён дар назм, метавон гуфт, ки комилан нав аст. Шоир ашъеро ба ҳам мепайвандад, ки пайванд нашуданианд. Ҷунончи, гулро бо шутурхор, сарвро бо газна. Аслан дар як саф, паҳлуи ҳамдигар гузошта шудани ин гиёҳҳо ҳусн не, балки кубҳ аст вале агар чунин коре раво дониста шавад, маҳз барои ифодаи тазоди маъниҳо хоҳад буд. Аммо дар достони «Санги ман – алмос» ин маъниҳои ба ҳам зид якҷоя оварда шуда, маҳз ба туфайли муносибати

эҳтиромона ва меҳрубононаи муаллиф, онҳо хусн гирифтаанд, арзишашон дар пеши назари хонанда баланд шудааст.

Ба андешаи шоир, оби раҳмати осмонӣ бар сари гулу риёҳ ва ҳама мавҷудоти олам яксон меборад ва файз мебахшад:

Ва агар мӯр бад-ин сон доност,
Чи тавон гуфт зи донишвари инсонаш.
Дафтари дониши андӯхта шӯям дар об.
То зи нав фалсафаи обу алафро хонам,
Ҳикмати бастагии кӯҳу камарро ёбам.
Фарқи парвозу хазидан дар чист,
Гар паридан нарасонад ба савойи хуршед [5, с. 454].

Дар адабиёти муосири тоҷик Аскар Ҳаким аз зумраи суханварон ва суханшиносонест, ки ибтидои солҳои ҳафтодум бо нигоҳи тоза, назари дигар, бо қалами навсозу навардоз ба арсаи адабиёт ворид гардид. Мусаллам аст, ки охириҳои солҳои шастум ва ибтидои солҳои ҳафтодуми асри гузашта адабиёт ба марҳилаҳои нави адабӣ ворид шуд ва ба қавле «адабиёти андеша», ки зимнан маънипардозиву мазмунофариро таҷассум мекард, рӯи кор омад. Аскар Ҳаким низ ба ин таҳаввулоту бегонагии адабиёт бо кӯлвори донишу малака, андешаву афкори бедор ворид шуд ва аз ибтидо ҳамчун суханвари беназир ва беҳамто худро муаррифӣ кард. Дар муқоиса бо ҳамсафону ҳаммаслақонаш Аскар Ҳаким худро аз эҷоди шеърҳои ошиқона барканор гирифт ва бештар дар иншои ашъори иҷтимоӣ, ки ҷавҳари онро хираду маънӣ ташкил мекард, рӯй овард. Аскар Ҳаким он ҷодаеро, ки дар оғоз интиҳоб намуд, то имрӯз идома мебахшад ва шеъри ӯ ифодагари бузургӣ, беназирӣ ва баландпоягии шеъри тоҷикро ифода менамояд.

Ҳамин тавр, шеъри Аскар Ҳаким аксаран дар пояи андеша ва хирад созмон ёфта, хонандаро ба тафаккур водор мекунад. Маҳз ҳамин хусусияти шеъри шоир рисолати аслии ӯро дар адабиёти муосир муайян ва муқаррар кардааст. Муҳимтар аз ҳама, завқи баланди суханшиносиву сухандони шоир имкон додааст, ки дар ҷодаи адабиёт роҳи ҳадафиро дарёбад ва ин дарёфти роҳ ба ӯ осон даст надиҳад.

Аскар Ҳаким аз шоирони тозаназарест, ки дидгоҳи тасвирҳои таҳайюломези шоирона, анъанаву навоҳӣ дар унсури асосии поэтика: мавзӯ, наву вазн, хусусиятҳои жанрӣ ва бадеии санъати сухани шеъри муосир андешаҳои ҷолиб баён намуда, аз ифодаҳои қолабиву хушк ва баёни муқаррарии фикр канорагирӣ намудааст.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Акбаров, Ю. Қисмати инсон ва қисмати шеър / Ю. Акбаров. – Душанбе: Дониш, 1980. – 234 с.
2. Акбарзода, Ю. Таҳқиқи шеър аз дидгоҳи нав / Ю. Акбарзода. – Душанбе: Адиб, 2004. – 198 с.
3. Баррасии достони «Санги ман – алмос» дар Шурои СБИН // Пахлуҳои як истеъдод. Мураттиб: Олим Бухориев. – Душанбе: Дониш, 2021. – С. 231-248.
4. Набиев, А. Уфқҳои шеъри инсон // Пахлуҳои як истеъдод / А. Набиев. Мураттиб: Олим Бухориев. – Душанбе: Дониш, 2021. – С. 218-230.
5. Насрулло, К. Шеър чист ва шоир кист? / К. Насрулло. – Душанбе: Адиб, 2020. – 176 с.
6. Раҳмонзода, А. Назаре ба шеър ва андешаи устод Аскар Ҳаким // Ҳаёт, адабиёт, воқеият. Китоби якум / А. Раҳмонзода. – Душанбе: «Эр-граф», 2019. – С. 131-140.
7. Раҳимзода, Б. Аскар Ҳаким - шоир, мунаққид ва муҳаққиқи адабиёти муосири тоҷик (Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик, равобити адабӣ) / Б. Раҳимзода. – Душанбе, 2025. – 166 с.
8. Сатторов, А. Шеър ва зиндагӣ / А. Сатторов // Садои Шарқ. – 1975. - № 10. – С. 116-138.
9. Сипехрӣ, С. Боғи танҳой / С. Сипехрӣ. – Техрон, 1378. – 285 с.
10. Хамзатов, Р. И снова взойдет солнце [Текст] / Р. Хамзатов. – Москва: Советский писатель, 2004. – 280 с.
11. Ҳаким, А. Маҷмуаи осор. Иборат аз ҳафт ҷилд. Ҷилди якум / Аскар Ҳаким. – Хучанд: Ношир, 2017. – 424 с.
12. Ҳаким, А. Маҷмуаи осор. Иборат аз ҳафт ҷилд. Ҷилди дувум / Аскар Ҳаким. – Хучанд: Ношир, 2017. – 512 с.
13. Ҳаким, А. Маҷмуаи осор. Иборат аз ҳафт ҷилд. Ҷилди сеюм / Аскар Ҳаким. – Хучанд: Ношир, 2017. – 510 с.

14. Шарифов, Х. Шоир ва шеър. (Маҷмуаи мақолаҳо) / Х. Шарифов. – Душанбе: Адиб, 1998. – 218 с.
15. Шукуров, М. Пахлуҳои тадқиқи бадеӣ / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 273 с.

МАСЪАЛАИ СУННАТ ВА НАВОВАРӢ ДАР ДОСТОНИ «САНГИ МАН – АЛМОС»-И АСКАР ҲАКИМ

Мақола ба таҳлили масъалаи анъана ва навоварӣ дар достони «Санги ман - алмос»-и Аскар Ҳаким бахшида шудааст. Дар он таъкид мегардад, ки навоварӣ дар раванди рушди адабиёт аз анъана ҷудо нест ва худ аз худ ба таври ногаҳонӣ ба вучуд намеояд. Он дар ҳамбастагӣ бо мероси адабии гузашта ва зери таъсири сарчашмаҳои гуногуни адабиёти халқҳо ташаккул меёбад. Муаллиф махсусан аҳамияти истифодаи эҷодкоронаи таҷрибаи адабиёти халқҳои дигарро ҳамчун яке аз манбаъҳои муҳими навоварӣ қайд мекунад, вале дар айни замон аз тақлид ва қолабпарастӣ хушдор медиҳад.

Дар қисмати дигари таҳлил шеъри Аскар Ҳаким ҳамчун намунаи андешамандӣ ва хирадгарой баррасӣ мешавад, ки хонандаро ба фикрронӣ водор месозад. Муаллиф бар он назар аст, ки шоир бо таъҷаб ба диди тоза дар масъалаи анъана ва навоварӣ, инчунин дар унсурҳои поэтика, аз ҷумла мавзӯ, жанр ва услуб, роҳи эҷодии мустақили худро интихоб намудааст. Шеърҳои ӯ аз баёни қолабӣ дур буда, бо ифодаҳои тоза ва андешаи амиқ фарқ мекунад.

Калидвожаҳо: Аскар Ҳаким, шоир, назм, достон, шеър, анъанаву навоварӣ, «Санги ман - алмос», шоирони муосир, сабку услуб, амонат, дил, ишқ, озоӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидова Меҳринисо Файзалиевна, докторанти PhD шуъбаи адабиёти муосири Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣи АМИТ. Суроға: Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел.: (+992) 934090170.

ПРОБЛЕМА ТРАДИЦИИ И НОВАТОРСТВА В ПОЭМЕ «МОЙ КАМЕНЬ – АЛМАЗ» АСКАРА ХАКИМА

Статья посвящена анализу проблемы традиции и новаторства в поэме «Санги ман – алмос» Аскара Хакима. Подчеркивается, что новаторство в процессе развития литературы неотделимо от традиции и не возникает внезапно. Оно формируется во взаимосвязи с литературным наследием прошлого и под влиянием различных источников народной литературы. Автор особо отмечает важность творческого освоения опыта литературы других народов как одного из значимых источников новаторства, одновременно предостерегая от подражания и шаблонности.

В другой части анализа поэзия Аскара Хакима рассматривается как пример философской и интеллектуальной поэзии, побуждающей читателя к размышлению. Автор считает, что поэт, опираясь на новое видение традиции и новаторства, а также на элементы поэтики, включая тему, жанр и стиль, избрал собственный самостоятельный творческий путь. Его стихи отличаются отходом от шаблонных выражений, свежестью формы и глубиной мысли.

Ключевые слова: Аскар Хаким, поэт, поэзия, поэма, стих, традиция и новаторство, «Санги ман – алмос», современные поэты, стиль, аманат, сердце, любовь, свобода.

Сведения об авторе: Саидова Меҳринисо Файзалиевна, докторант PhD отдел современной литературы Института языка и литературы им. Рӯдакӣи НАНТ. Адрес: Таджикистан, 734025, г. Душанбе, просп. Рӯдакӣ, 21. Тел.: (+992) 934090170.

THE PROBLEM OF TRADITION AND INNOVATION IN ASKAR HAKIM'S POEM "MY STONE – DIAMOND"

The article analyzes the issue of tradition and innovation in Askar Hakim's poem "Sangi man – almos." It emphasizes that innovation in the development of literature is inseparable from tradition and does not emerge suddenly. Instead, it develops in connection with the literary heritage of the past and under the influence of various sources of folk literature. The author particularly highlights the importance of creatively adopting the experience of other nations' literatures as one of the key sources of innovation, while at the same time warning against imitation and stereotyped writing.

In another part of the analysis, Askar Hakim's poetry is considered an example of philosophical and intellectual verse that encourages readers to think deeply. The author argues that the poet, relying on a new vision of tradition and innovation as well as elements of poetics such as theme, genre, and style, has established his own independent creative path. His poetry is characterized by a departure from cliché expressions, freshness of expression, and depth of thought.

Keywords: Askar Hakim, poet, poetry, epic poem, verse, tradition and innovation, "Sangi man – almos", contemporary poets, style, trust, heart, love, freedom.

Information about the author: Saidova Mehriniso Fayzalievna, doctor PhD department of modern literature of the Institute of Language and Literature named after Rudaki NAST. Address: Tajikistan, 734025, Dushanbe, st. Rudaki, 21. Tel.: (+992) 934090170.

ОБРАЗИ АСПИ ЗАБОНДОН ДАР АДАБИЁТИ ТОЧИК

Салимзода М.О.¹

Дар адабиёт образи асп чун чонвари зебо, бофаросату нерӯманд, чусту чолок, забондон ва ёвару дӯсти вафодори инсон ба таври васеъ иникос ёфтааст. Миллати куҳанбунёди тоҷикро низ аз азал ин чонвари зебо ҳамроҳӣ кардаву то имрӯз вафодорӣ ва меҳри бепоёни худро нисбат ба он нишон додааст. Оре, мардуми тоҷик аз даврони қадим ба парвариш ва нигоҳубини асп мароқи беандоза дошта, тавонистааст зоти аспҳои тоҷикиро ба вучуд оварда, машҳури олам гардонад.

Ба ақидаи аксар муаррихон, ҳазорсолаҳо боз асп чун ҳамроҳу дӯсти вафодор дар паҳлуи инсон қарор дошта, хидмати ўро аз сари сидқ ба ҷо меорад. Онро дар байни қавму қабоили мухталиф бо муҳаббат *фарас, тавсан, тезтаг, гомзан, зарриннаъл, бодной, зарринёл, оташиннаъл* меноманду дӯст медоранд. Дар ин самт қор то ба дараҷае расида, ки аспон чун саворони номдори хеш бо ному лақабҳои муайян шуҳраи олам гардидаанд. Масалан, дар бисёр мавридҳо Рустамро бо Рахш, Сиёвушро бо Шабранг, Хусрави Парвизро бо Шабдиз, Ширинро бо Гулгун ва Император Каллигуларо бо Тезтаг тавъам ёд мекунанду ном мебаранд. Воқеан, асп дар тақдири соҳибаш нақши бузург мебозад ва ба ў ному шуҳрат мебахшад. Вақте ки қиссаи Рахшро мегӯем, номи Рустам ба забон меояд. Рахш саҳнаи ҳамқисмати Таҳминаву Рустам ва ҷашм ба олами ҳастӣ кушодани Сухроб нақши бузург бозидааст. Тавассути гурехтани Рахш Рустами саргардон роҳи мулки Самангонро пеш гирифта, меҳмони шоҳ мешавад ва ба дидори Таҳмина мерасад. Агар асп доништа намегурехт, достони ибратомӯзу пуралами Рустаму Сухроб пайдо намешуд.

Бешубҳа “Шоҳнома”-и Абдулқосим Фирдавӣ, ки шоҳкори беназири адабиёти ҷаҳонӣ ва “яке аз бузургтарини осори ақли инсонист” (Эрнест Ренан), ба қатори муҳтарамтарину муътабартарин ҳамосаҳои адабиёти башарӣ маҳз бо шарафати қаҳрамонони беаҳолаи Рустаму Рахш ҷой гирифтааст.

Рахши Рустам ба қатори аспҳои размоваре дохил буд, ки номуси ватандорӣ ў аз орияти меҳанпарастии соҳибаш камӣ надошт. “Лаҳзаҳое, ки душман ҳамла меовард, гурдону размоваронсавори аспҳои ҷангӣ роҳи майдони набардро пеш мегирифтанд, истиқлолиятро озодӣ ва ҳар як ваҷаб хоки Ватанро ҳифз мекарданд. Садои шихаи пурғулғулаи аспон бо овои бархӯрдани шамшеру гурз ва амуду лаҳзаи паҳлавонон баробар баланд мешуд, ки тасвири ин майдондориву қорзорҳоро касе аз Фирдавсӣ ва “Шоҳнома”-и ҷовидонаи ў беҳтар ба қалам наовардааст.

Гӯё аспҳои размовар дар сафи ҷаҳонпаҳлавонон барои ҳифзи кишвар талош мебарзиданд” [3, 56].

Абулқосим Фирдавсӣ чунин манзараҳоро хеле моҳирона ба қалам додааст:

Зи суми сурурон дар ин тангдашт,

Замин шаш гашту само гашт ҳашт. [2, 4]

Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон насабу зуриёти Рахши Рустамро ба зоти “аспҳои обӣ” ё “аспҳои осмонӣ” мансуб доништа, аз нерӯи эзидӣ ва қудрати илоҳӣ баҳравар будани онро таъкид кардааст: “Ҳангоме ки Абулқосим Фирдавсӣ аз боби Рустами достону аспӣ бебаҳояш Рахш сухан меронад, гӯё мурғи илҳомаш ба парвоз меояд: мисраҳои шеъраш ҷон мегиранд, манзараҳои разму базм пеши назар ба ҷилва меоянд, рангҳои мухталиф ба бозӣ медароянд, ҳолати ҷаҳонпаҳлавонону аспӣ рамузфаҳми ў хонандаро ба ваҷҳ меорад” [1, 57].

Дар ҳақиқат дар “Шоҳнома” ривояти Рахш размовар ва қиссаҳои дилангези наслгирӣ аз аспҳои хушзоти паҳлавонону подшоҳон- Рахши Рустам, Шабранги Сиёвуш, Шабдизи Хусрави Парвиз ба риштаи назм кашида шудааст. Тасвири онҳо аз ҷониби Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ бо фарру шукӯҳи махсус, зину лаҷоми ораста ва рикобҳои заррину рикобдорони ҷобукпой, манзараҳои омодагӣ ба шикор бо юзу сағу бозу бошаву саворони пайконфиган, ҳатто лаҳзаҳои

¹ М.О. Салимзода – унвонҷӯ-докторанти Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттии АМИТ

пуршавку шӯри наслгирӣ аз ин аспони овозадор гувоҳи он аст, ки ниёғони мо чи тоҷвару чи марди оддии савора ҳама меҳру ихлос ва эътиқоди хосае ба асп доштаанд [3, 58].

Дар китоби “Тоҷикон дар оинаи таърих” порчае аз “Шоҳнома” дар нигориши Сотим Улуғзода оварда шуда, муаллиф ба ин восита дар назди аҷдодони халқи тоҷик чӣ мартабаву манзалаат доштани аспро нишон медиҳад:

“Дар Зобулистон кам асп набуд, лекин боз аз Кобулистон ҳам якчанд галаи аспонаи хушзотро аз пеши назари Рустам гузаронидаанд. Вай дар онҳо доғи (тамға) шоҳонро медид. Ҳар аспе, ки Рустам ба пушти он даст мефишурд, қат шуда шикамаш ба замин мерасид. Ҳамин тавр вай аспони якчанд галаро санҷид, ҳеҷ кадоми онҳо ба фишори дасти ӯ тоб оварда натавонист. Дар охир як модии тефтаки пуштфароҳи фарбеҳсинаи кӯтоҳлинги миёнборик аз пеши ӯ гузашт, ки ду гӯшашро мисли ду ханҷари обдори душман рост карда медавиду якзайл ёли дарози ғафсагро афшонда, баланд-баланд шиҳа мекашид. Аз паси вай курраш, ки ба қаду бари сури баробари модараш буд, медавид.... Рустам ба он той камин андохт, аммо галабони пир ӯро боздошт ва гуфт:

-Эй меҳтар, ӯро магар, ки модараш бисёр хашмгин аст. Паҳлавон тойро пеш кашида нигоҳ кард, дар вай доғ (тамға) надид, аз галабон пурсид:

- Ин аспи кист, ки ҳар ду ронаш аз доғ холист?

- Доғ маҷӯй, - посух дод галабон, - дар бораи ӯ ҳар гуна гуфтугӯ ҳаст. Модии бо ин курааш аз кучое омада ба галаи ман даромад. Курра сесола аст. Соҳибаш кист, ман намедонам. Мо курро Раҳши Рустам ном ниҳодем. Модараш агар савореро бо каманд бибинад, чун шер ба вай дармеафтад. Бо ин оча- бача намедонам чӣ роз пинҳон бошад. Ту аз ин модии аждаҳкидор эҳтиёт бош, ки агар хашмгин шаваду ҳамла орад, дили шеру чигари палангро бо дандон медорад.

Ҳар гуна хатар хуни Рустамро ба ҷӯш меорад ва ӯ бемуҳобот худро бад он хатар мезад. Ҳозир низ ҳамин тавр шуд: вай каманд андохт, гардани той ба ҳалқаи каманд омад. Ҳамон лаҳза модии шиҳаи пурғулғулае кашида, сӯи паҳлавон тохт, меҳост бо дандон сари ӯро канад. Рустам шервор хурӯше баровард, модии рамид, паҳлавон муште ба сараш зад, асп як ларзиду ғалтида ва боз ғавран ба по часта сӯи гала равон шуд. Паҳлавон бо каманд Раҳшро сӯи худ кашид ва ба пушти вай даст фишурд, пушташ ҳам нахӯрд. “Ин асп аспи савории ман!” – ба дилаш гуфт Рустам ва яке часта бар вай нишаст: аспи гулранг ба тундӣ частухез кард, то саворро аз пушташ барафканад, аммо натавонист.

– Асп не, аждаҳост ин! – ба завқ омад Рустам ва аз галабон пурсид: - Баҳои инро кӣ медонад? Ба санд мефурӯшӣ? - Агар ту Рустам бошӣ, - гуфт галабон бигиру бирав. Баҳои ин тамоми мулки Эрон аст. Ту бо Раҳш кори Эронзаминро рост кун” [2, 102-104].

Раҳши Рустам дар ин китоб тавре тасвир шудааст, ки гумон мекунад, пеши назари ҳаками Тӯсӣ як ҷонаи ҷон ё қудрату имон истодааст ва ӯ наметавонад риштаи суханро аз тасвири асп кашида, ба мавзуи дигар бигзарад:

Замин гарди Раҳши туро чокар аст,

Замон бар ту чун меҳрубон модар аст.

Абдулқосим Фирдавӣ дар достони “Рустам ва Сӯҳроб” нақл мекунад, ки пас аз он ки Сӯҳроб аз дасти падар қатл шуд, бо фармони Рустам барои чигаргӯшааш дар кӯҳ ба мисли “суми сутур” дахма мекананд. Ёдгориҳои дафнии ориёнаҷодони Осиё ва Арупо садсолаҳои II-I -то мелод гувоҳи медиҳанд, ки дар Суғду Хоразм бо асп ғӯронидани марҳум ба ҳукми анъана даромада буд. Дар ин ҷо бо асп ғӯронидани Сӯҳроб низ бо исрори Рустам истисно нест. Истифодаи ифодаи “маркаби ҷӯбин” (аспи ҷӯбин – киноя аз тобут) дар замони Фирдавӣ низ мустаҳкам буд [7, 62].

Дар луғат Раҳш рангу сиёҳу сурхи ба ҳам омехтаро гӯянд. Ҳамчунин баъзеҳо ӯро ранги миёни сиёҳу бўр мешуморанд. Чун аспи Рустам ҳамин ранг дошт, аз ин ҷиҳат аспи Рустамро Раҳш гуфтандӣ ва маҷозан ҳар аспро Раҳш фармудааст:

Бигуфту фуруд омад аз пушти Раҳш,

Руҳи дев аз бими ӯ гашта раҳш [2, 300].

Ҳаминро таъкид бояд кард, ки дар “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавси аксари воқеаҳои ифодакунандаи ном, ранг ва сифати асп қорбасти шудааст. Чунончи, ӯ номи аспии қаҳваранг – самандро баробари Рахш мавриди истифода қарор додааст:

Зи захми дабӯси ту кӯҳи баланд,
Шавад хоки наъли дурафшон саманд [2, 319].

Аз асрҳои XV-XVI сар карда бо таҳаввули саёҳатҳои баҳрӣ, кашфи китҳои нава ва қушодашавии роҳҳои байниқитъавии нақлиёти обӣ тичорати баҳрӣ густариш ёфта, аҳаммияти роҳҳои қорвонгард ба ҷойи дувум мефурояд. Аз қорсӯҳои қорвонгард ба бандару халиҷҳои киштигард марказҳои савдо ва нуқтаҳои бузурги тучқорӣ мекӯчанд. Ба мамӯлики дуру наздик ба сабаби камхарҷтар ва беҳатару бофароғат будан бозаргонон ба ҷойи аспу уштур бо киштиҳои бодбонӣ мусофират мекунанд. Бо чунин иллат қадру манзалати аспҳои қорвонгарди овозадори мо қоҳида, бахт ба рӯйи тоҷирону савдогарони роҳҳои баҳрӣ меафтад. Дартар бо кашфи қатораҳои буғӣ, мошинҳои дарунсӯз, самолёту вертолётҳо шаклҳои нави замину ҳавоии робитаи байнидавлатӣ зӯҳур намуда, дар тӯли қарни 20 ҷои аспу уштурро маҳдуд мекунанд. Қаҳрамони Тоҷикистон Мирзо Турсунзода ҳанӯз соли 1952 ба иншоӣ яке аз зеботарин достонҳои худ “Ҳасани аробакаш”-ро шуруъ намуд. Шоир асарашро ба ҷашни 25-солагии Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон бахшидааст. Мирзо Турсунзода достонро ҳеле шавқовар ва бо суҳанони қаҳрамони асосии он – Ҳасан ҳусни оғоз мебахшад ва бо ҳамин васила ҳонандаро низ аз оғози достони нави худ ҳушдор медиҳад:

Пӯшт, машқоб!
Боҳабар, мардум!
Ба қафоят нигоҳ кун, нонвой!
Ҳой ҳезумфурӯши варзобӣ,
Ҳари худро каш аз даруни лой! [3, 196]

Достон ду хати сужети асосӣ дорад, ки яке муносибати Ҳасан бо аспу аробааш ва дигаре муҳаббати вай бо Садаф мебошад [3, 86]. М. Турсунзода тавассути муҳаббати Ҳасану асп ва Ҳасану Садаф меҳру садоқати одамонро ба якдигар ва ба асп барин ҳамсафари ҳаётӣ, хизматгору дастёри инсон нишон додааст. Вале ин рағбати инсон ба инсон ва инсон ба асп аз тарафи одамон, якрӯ заҳид намерефтад.

Достони “Ҳасани аробакаш” аз қор боб иборат буда, бобҳои байни худ аз лиҳози мундариҷа ва устуҳонбандӣ саҳт марбутанд. Боби аввали достон аз тасвири бо аробаи Ҳасан барои таҳсил ба шаҳри Тирмиз рафтани шоир, мақсади ташрифи Иван Кузмиш ба Тоҷикистон ва нақли Ҳасан дар бораи ҳуҷуми роҳзанҳо ва аз дастии онҳо ҳалос шуданаш иборат аст. Боби дуюм бошад, лаҳзаи бозгашти шоир аз таҳсил, шодию нишоти вай аз наззори Душанбегӣ навбунёд, аз аспу аробааш дил қанда натавонистани Ҳасан ва оғози мулоқоти ӯ бо Садафро дар бар мегирад. Ҷониби Қӯлубу Ваҳш ба аробакашӣ рафтани Ҳасан, мактуби Садаф оиди аз аспу ароба даст қашидани Ҳасан ва зиддияти мафқуравии ӯ, барои маслиҳат назди дӯсти раисаш рафтани Ҳасан ва муқолаи ӯ бо аспаш мазмуни боби сеюм, баргаштани Ҳасан ба Душанбе, мулоқоти ӯ бо Садаф, сӯҳбати духтарони зерӣ тоқ, омӯзгории Садаф дар мактаби деҳот, қасби шофириро омӯхта ва мошинсавор ба Ваҳш раҳсипор шудани ошиқон дар боби қорум қаламдод шудааст.

Ноғуфта намонад, ки танқид ва адабиётшиносии тоҷик дар вақташ ба ин достон аз ҷиҳати “тарзу воситаҳои баён ва офаридани образҳо ва ҳатто вазну қофия” [6, 158], баҳои мусбат доданд, чунки “дар он воситаҳои баён, қалимаву таъбирҳо ҳама маъмулӣ, оддӣ, муқаррарӣ, замину ва ҳатто то андозае аз қайду шартҳои дуюмдараҷаи адабӣ озод мебошад, ки он намунаи барҷастаи аз тарафи шоир афзудани имқонияти тасвир дар шеър ва ҷиҳати вусъати баён қаробат додани он ба наср аст” [3, 158]. Аз ҳамин лиҳоз асар муҳаққикон ба ин достони Турсунзода баҳои баланд додаанд. “... ашъори ӯ бо асосҳои эроднопазираш ниғинаи анғушттаринест гаронбаҳо ва эъҷоз” [6, 27], “Сеҳри суҳани Турсунзода ва иштироки фаволонии ӯ дар задухӯрди ақидаҳо ва зиддиятҳои рӯзгор ҳонандаро чун оҳанрабо ба худ қалб мекунад” - меғӯяд адабиётшинос Ю. Бобоев. Академик М. Шуқуров бошад, достони “Ҳасани аробакаш”-ро аз он ҷиҳат меписандад, ки “хислатҳои ҳоси қаҳрамон, қарактери ӯ ва инқишофи он, сарнавишти ба худ маҳсули вай...”, “Тадқиқи шароити муқаррарии зиндагӣ ва фардияти як аробакаши оддӣ шоирро бар ин доштааст, ки ба забони ҳалқ ба гуфтугӯи рӯзмарра рӯ биёвард. Дар падида

овардани фардияти қаҳрамон, дар типсозӣ роли бузурге бозидани унсурҳои гуфтугӯи оддӣ на фақат дар назми Турсунзода, балки дар дostonсарoии тоҷик ҳодисаи наво буд. Реализми аниқ дар “Ҳасани аробакаш” хусусияти лиризмӣ Турсунзодаро низ дигар кард. Акнун ин як лиризмӣ нарми заминист ва ҳарорату бардорҳои баланди пуршиддат дар он дида намешавад” [9].

Нависандаи маъруфи рус А. Сафронов эҷодиёти М. Турсунзодаро таҳлил карда ба достони “Ҳасани аробакаш” баҳои баланд медиҳад. “Эҷодиёти М. Турсунзода на танҳо саҳифаи назми Тоҷикистонро ташкил медиҳад, балки ин шоир муаллифи саҳифаи тозаи назми умумичаҳонӣ ҳам мебошад. Барои исботи ин фикр аваллан хотиррасон кардани достони “Ҳасани аробакаш”, ки предмети тасвири он тақдирӣ як нафар ҷавони оддӣ тоҷик, фарзанди мисли Қаротӯғи шоир деҳаи муқаррарӣ мебошад, кифоя аст.

Адабиётшинос Ҳ. Шодиқулов барҳақ қайд менамояд, ки “Худсарӣ ва яқравии Ҳасан, вазъиятро тағйирнопазир доништа, техникаи навро писанд накардани ӯ, меҳри мулки хусусӣ ва шухратҷӯӣи Ҳасан ҳанӯз ӯро образи манфӣ намекунад ва ба тартиботи ҷамъиятӣ зид намегузорад” [9]. Барҳақ Ҳасан аз ибтидо шахси мубориз низ мебошад. Ӯ ҳамчун батраку хизматгори назди хонаи бой душворҳои зиёдеро пушти сар кардааст. Вай аспашро беҳад дӯст медорад, дар бораи ӯ ба шавқ гап мезанад.

Ҳасан иқрор аст, ки аспро ба ивази хизмати якҷандсолааш аз бой рабудааст:

Хизмати бойро, ки мекардам,
Аспам он вақт хурд тоҷа буд,
Парваридам ба дасти худ онро,
То замоне, ки аспӣ тозӣ шуд...
Музди яқсола хизмати ман
Аз ҳамон судхӯр ҳамин асп аст.
Чор сол аст, ки аробакашӣ
Ба ҳуди ман, ба аспӣ ман касб аст. [3, 208-209]

Вале ин “аспитонӣ” Ҳасан бебабаб нест. Ӯ намеҳаҳад, ки савораи дастпарвари вай босмаҷӣ бошад:

Бой меҳост, ки ба босмаҷӣ
Аспро пешкаш кунад рӯзе,
Дар дилам аз шунидани ин гап
Даргирифт оташи ҷигарсӯзе. [3, 208-209]

Ҳасан нотарсу далер аст. Худро дар зиндагӣ озод, мустақил ҳис мекунад. Нақли ӯ дар роҳи Душанбе – Тирмиз ба шоири Иван Кузимҷ гувоҳи гуфтаҳои болост. Ӯ нағз медонад, ки аспу аробааш имрӯзҳо дархури дарди мардум аст. Дар вазнинтарин ҳолатҳо ҳам аз Тирмиз ба Душанбе ҷою шакар барин маводҳои ниёзи мардум мекашонанд ва дар сари роҳи Дехнаву Регар ба ғоратгарон дучор меояд. Аспӣ ӯ аз соҳибаш дида хушёртару зирактар аст:

Гӯшро чуфт карда аспӣ ман
Монд аз роҳравӣ шеҳа кашид
Ба гумонаш расид, ки шояд
Аспӣ зирак савораеро дид. [3, 213]

Ғоратгарон ҳудашро зада маъҷуб ва молу маводашро ба ғорат бурда бошанд ҳам, ӯ аз хизмат барои мардум даст накашид ва ба аспӣ девкораш ҳоҷатбарори мардум буд. Ҳасан ҳақ дошт, ки чунин аспро дӯст дорад, чунки вақте ки ғоратгарон аспӣ ӯро дузда мебаранд, асп ба онҳо ром нашуда, боз назди Ҳасан гашта меояд.

Барои Ҳасан Қашқа тахти равон, раҳати ҷон ва беҳтарин ҷонвари ҷаққону паррон аст, чунки:

Қашқа дар лаҳзаҳои саҳтӣ ҳам
Наравад дур як қадам аз ман.
Ғар ба болои зин савор шавам,
Ҳеҷ парво надорам аз мурдан. [3, 214]

Баъзе ҳислатҳои Қашқа, ки танҳо ҳоси ӯст, ба Ҳасан маъқул аст. Махсусан танҳоғардиашро меписандад:

Аспи бегона гар дучор ояд,
Мезанад ӯ ба осмонҳо хез,
Мана аз ин сабаб аробакашон
Мекунад аз саманди ман паҳрез. [3, 214]

Ҳасан дар зиндагӣ шахси меҳнатӣ, росткор буда, мақсадаш тавассути ягона боигарияш-аспу ароба дар байни мардум соҳиби шавкату шуҳрат шудан аст.

Албатта аз аввал то охири достони “Ҳасани аробакаш” дар қатори Ҳасан образи шоир низ намоён аст, вале ӯ нисбат ба аспу аробаи Ҳасан назари нек надорад. Ҳамеша аспро бо мошин муқобил мегузорад. Ин аст, ки дар роҳи Душанбе-Тирмиз низ аспу аробаи қаҳрамонашро бо мошин рӯ ба рӯ мекунад ва Ҳасанро моту ҳайронӣ мушавваш месозад.

Шоир дар роҳи бозгашт аз Тирмиз чашмаш ба истгоҳи аробаҳо меафтад. Меҳоҳад дидори ошно Ҳасани аробакашро бинад:

Лек дар шаҳри кӯҳнаи Тирмиз
На Ҳасан буду на таронаи ӯ,
На сарои аробакашҳо буд,
На самандею на нишонаи ӯ. [3, 218]

Мирзо Турсунзода роҳро бо қатора мепаёмояд, ки аз ин хушнудияшро пинҳон намедорад. Баъди бозгашт дар Душанбе ва дучор омадан бо Ҳасану Иван Кузмич шоир на танҳо ҳудаш ба ароба наменишинад, балки қаҳрамонаш Иван Кузмичро низ алайҳи ароба ба сухан медарорад. Шоир ба аспу аробаи Ҳасан чун унсури касифу нодаркори давраи кӯҳна ба назари таҳқир менигарад ва дар шаҳр онро аз кӯҳнаколае беш намешуморад:

Монда як аспу як ароба ҳанӯз
Дар таги ин чанорҳо боқӣ,
Менамояд ба чашми мардуми шаҳр
Чун нишон аз ҳаёти қашшоқӣ. [3, 221]

Аспу аробаи қаҳрамони достони М. Турсунзода низ дар Кӯлобу Сароикамару Вахш намеғунҷад, ҳатто дар баъзе навоҳии баландкӯҳе, ки то ҳозир 70 сол боз роҳи мошингард надоранд, намеғунҷад, дар Балҷувону Сарихосору Даштиҷум намеғунҷад. Ҳатто дар Мастҷоҳи кӯҳӣ намеғунҷад, вале Ҳасан низ барқасд касби аробакаширо тарк кардан намехоҳад:

Рафтаам ман ба ҷойҳои дур,
Ман дар ин ҷо дигар намемонам,
Ҳасанам, ман Ҳасан аробакашам,
Ҳеч аз ин касб рӯ нагардонам. [3, 224]

Ноғуфта намонад, ки баъзе адабиётшиносон дар байни достони “Ҳасани аробакаш”-и Мирзо Турсунзода ва романи “Алвидо, Гулсарӣ”-и нависандаи қирғиз Чингиз Айтматов як навъ ҷамоҳангиеро ҷустани мешаванд. Зеро қаҳрамонони марказии ҳар ду асар низ асп мебошанд. Муқоисаи “Ҳасани аробакаш” бо “Алвидо, Гулсарӣ” моро ба чунин ҳулоса овард, ки як умумияте онҳоро ба ҳам наздик мекунад. Образҳои Ҳасан ва Танабой барои таҷассуми пурраи симои асп дар ин асарҳо омадаанд. Ҳам “Ҳасани аробакаш” ва ҳам “Алвидо, Гулсарӣ” дар рӯҳи ахлоқи инсонӣ навишта шудаанд. Вале иқрор бояд шуд, ки Ч. Айтматов манфиатҳои миллиро ноён аз талаботҳои ҷизбӣ баландтар гузоштааст. Ҳам Ҳасан ва ҳам Танабой Рахшу Гулсариро дӯст медоранд. Аспи Ҳасан аспи дуздӣ бошад ҳам, аз онҳо ҳудаш аст, аспи Танабой аспи колхоз аст. Завҷаи Танабой Ҷойдор нисбат ба Гулсарӣ меҳру муҳаббати модарона дорад, ӯро фарзандвор дӯст медорад, ҳорумол мекунад. Вақте ки муқобилони Танабой Гулсариро ҳобонида ахта карданд, на танҳо Танабой, балки Ҷойдор ҳам аз ин амали носавоб ғамгин мешавад. Маъшуқаи Ҳасан низ аспро дӯст медорад.

Ҳам асари МирзоТурсунзода ва ҳам аз Чингиз Айтматов рӯҳи пуққуввати миллий доранд. Ҳам Ҳасан ва ҳам Танабой нисбат ба асп дилбастагии қавӣ доранд. Агар Турсунзода аз номи Ҳасан аспро таъриф кунад, Ч. Айтматов ҳам ҳудаш забон ба таърифу тавсифи асп мекушояд ва ҳам Танабой дигар образҳоро ба сухан медарорад. Чунончи, “Аспи йӯға духтари соҳибҷамол барин талабгори бисёр дорад, таъкид мекунад мӯйсафед. Тақдири духтарро медонӣ ку: ба дасти одами хуб афтад, гул -гул мешукуфад, торафт ҳусн зиёд мекунад, ба дасти ягон аҳмақ афтад,

умраш хазон мешавад. Илочи ислоҳаш нест. Тақдири асп ҳам монанди ҳамин. Нобуд кардан осон. Роҳравон аз по меафтаду тамош” [7, 144].

Ё дар чои дигар аз номи ҳамон шофир ба Танабой мегӯяд:

Ҳамин ҳамроммурда ҳам асп шуд? Э, парто вайро, мон, ки сағҳо хӯрандаш. Ана ба он чарӣ тела кун, кор тамош, вассалом, туъмаи зогон мешавад. Агар хоҳӣ, ёрмандӣ кунам? [7, 158].

Аммо Ҷ. Айтматов пурра аз асп рӯ намегардонад. Медонад, ки бе асп рӯзгори мардуми кӯҳнишин табоҳ аст, ягон аблаҳи кӯҳистонӣ лоғартарин аспу харро бо мошин иваз намекунад.

Дар охир ҳам Ҳасан ва ҳам Танабой бо Рахшу Гулсарӣ видош мекунад. Фақат тафовут он чост, ки Ҳасан бо асп зинда видош мекунад ва як умр аз дӯсти вафодораш зиндачудо мешавад

Аммо лаҳзаи видои Танабой бо Гулсарии пир хеле риққатовар ва аламангез аст. У то вопасин лаҳзаи ҳаёти дӯшташ болои сари ӯ меистад. Шаби дароз дар бораи ӯ фикр мекунад, рӯзгори гузаштаи Гулсарии пирро бо ҳаёти худааш, ки умри ӯ низ “мисли аспӣ йургаи бодпо гузашту рафт”. (7, 295) мусовӣ аз пеши назар мегузаронад ва субҳдам бо қалби хуншору дили ашқбор ҳини сакароти қон якумрӣ видош мекунад:

“Ту аспӣ бузург будӣ, Гулсарӣ. Ту ёри бовафоям будӣ,

Гулсарӣ. Ту ёди беҳтарин айёми умри маро бо худ мебарӣ, Гулсарӣ. Лекин ҳамеша дар ёди ман хоҳӣ буд, Гулсарӣ. Ман ин суҳанро ба ту барои он мегӯям, ки аз қайди ҳаёт рафта истодаӣ, аспӣ дӯстрӯи ман Гулсарӣ. Ягон вақт дар он дунё бо ҳам мулоқот мекунем.”... [7, 295].

Вақте ки достони М. Турсунзода “Ҳасани аробакаш”-ро бо филми бадеии ҳаёти эҷодии кино студияи “Тоҷикфилм” бо роҳбарии коргардон Борис Кимёгаров аз рӯи сценарияи М. Турсунзода ва И. Филимонова “Ҳасани аробакаш” (1966) муқоиса мекунем, аз лаҳзаҳои аввалини филм қаҳрамони асосӣ-Ҳасан мафғунамон месозад, чунки филм моро тавассути образи Ҳасан ба дигаргун шудани шуури синфӣ меҳнаткашон ва пешрафти ҷомеа шинос менамояд. Ҳасан аз ғалабаи сохти нав розӣ аст ва худро шахси озод ҳис мекунад. Ҳасан (дар нақш Б. Ватаев) дар ин ҷо нармдил, поквичдон, хушмуомила намудор мегардад. Бо аспу аробааш дар хизмати мардум аст, арӯсро маҳз ӯ ба хонаи домод бо аробааш мерасонад, аммо Ҳасан ба моҳияти зиндагии нав ба зудӣ сарфаҳм намеравад: гоҳо ҳавобаландӣ мекунад, савод надорад, манфиати умумро наме- донад. Вале муаллифони филмнома Ҳасанро бо зиддиятҳои ҳаёт, бо бархӯрди воқеаҳои неку бад рӯ ба рӯ мекунад. Ин дар лаҳзаҳои муносибати Ҳасан бо ҳамкасбонаш Мансур ва Шавкат, муколама бо Давлатбой ва нонпаз, баҳси ӯ бо мудирӣ сағирхона, муносибати дӯстонааш бо оҳангар-Полвон (Гурминҷ Завқибекӯв) зухур меёбад. Сабаби ҷои аспу аробаро ҳамчун нақлиёт танг кардани техника (қатора, мошин, трактор ва ғ.)-ро Ҳасан низ тез сарфаҳм меравад ва худро ба замона мувофиқ кунонидан мегирад, ки аз ҳамин лаҳзаҳо тамошбин ӯро дӯст медорад. Ҳаминро бояд таъкид намуд, ки дар филм ва дoston бархӯрди воқеаҳо ба таври гуногун анҷом ёфтаанд. “Дар филм пас аз давутозҳои бисёре Рахши Ҳасан ҳалок шудааст, Ҳасан Рахшро гӯронид, бо “шарики вафодор ва ҳамроҳаш” видош карда ва қамчинашро шикаста, мошинсавор ба шаҳр омад. Зоҳиран чунин менамояд, ки ин ҷо гӯё коргардон бо ифодаи рамзӣ абадан аз байн бурдани нақлиёти кӯҳна (асп) ва ғалабаи нақлиёти нав (мошин)-ро нишон додан меҷӯяд...” [12, 105].

Мирзо Турсунзода ба образи асп танҳо бо офаридани достони “Ҳасани аробакаш” нуқта нагузоштааст. Ӯ дар шеърҳои алоҳидааш низ самандро ёд кардааст. Шоир шеърро зебосаманд, осмони дилписанд ва тирӯ каманд номид, аз он ифтихор менамояд:

Шеърӣ ман! Медонамат зебосаманди ман туй,

Осмони беғубори дилписанди ман туй,

Рӯзи майдон беамон тирӯ каманди ман туй. [3,07].

Дар шеъри “Офарин дил” (1967) бошад, аз фидокориҳои қалби саршори меҳру муҳаббатӣ самимияти худ ба хурӯш меояд ва ба дилаш мурӯҷиат карда нидо менамояд:

Асп рон, аз наъли аспӣ ту шарор ояд бурун,

Асп рон, ҷанги замин беихтиёр ояд бурун.

Асп рон, бо оҳувон аз ҷашмасорон об нӯш,

Ҷашмаро бингар, ҷӣ сон аз кӯҳсор ояд бурун!

Вақте ки байти интиҳои достони “Писари Ватан” (1942)- и Мирзо Турсунзодаро меҳонем, пеши назарамон Рӯстами Дoston дар болои Рахш ё Аваз савораи Талонаш падид меояд:

Ба болои саманди мисли кӯхе,
Намоён буд уқоби пуршукӯхе [3, 164].

Дар ҳақиқат ин ҷо Қодири Турсунзода паҳлавони афсонавиरो ба ёд меорад, ки уқобвор болои аспӣ саманди бодпо ништааст. Маҳз савораи аспӣ саманд тасвир намудани Қодир дар дoston шукӯҳу шаҳомати ӯро дучанд зиёд намудааст ва ба ҳамин восила байти мазкур хусни анҷоми дoston гардидааст.

Ба ҳамин тариқ, дар эҷодиёти Мирзо Турсунзода симою рӯзгори асп баробари ҳаёт дар таҳаввул ва дигаргунӣ буда, ҷанбаи миллию воқеъбинонаи эҷодиёти шоирро пурқувват намудааст.

Дар адабиёти муосири тоҷик шеърӣ устод Муъмин Қаноат “Гули бодом” (1966), ки гӯё як навъ идомадиҳандаи кори Раҳиш Рустам ва тимсоли он алайҳи нерӯҳои аҳриманӣ аст, бо услуби махсуси таълифаш фарқ мекунад. Шеър монологи иштирокчи Қанги Бузурги Ватанӣ, дарандаи ордени Суворов, шоири Ховалингӣ Саидахмад Каримов аст, ки бо ин аспаш аз Ховалинг ба Берлин роҳ паймудааст ва ҷангидааст. Дар аввал меҳри саршори қаҳрамон ба аспӣ худ ифода ёфтааст:

Суми мармар, думи мухтар,
Пари кафтар, дави сарсар,
Миёне дастаи ханҷар,
Ҷӣ гардан, гардани духтар!
Аҷаб хушрӯю бозингар
Гули бодом! [4,72]

Устод, Муъмин Қаноат ин шеърро ба ҳислату сифатҳои асп мутабиқан ба риштаи назм кашида, вазну оҳанг, сохту таркиби шеърро ба ҳаракат ва гашти асп ба бозингарию резачорпоии он мувофиқ овардааст:

Аз ин ҷо хок дигар шуд,
Дават гардам, парат гардам,
Сумат гардам сарат гардам,
Кунун як зӯри дигар зан,
Ҷу соҳиб чокарат гардам,
Гули бодом! [7,114]

Гули бодом бори аввал овози тӯпро дар Волга мешунавад ва саҳт меларзад ва шиҳа мекашад:

Ба Волга бори аввал
Ҷун садои тӯп бишнӣдӣ.
Ҷу тори ҷанг ларзидӣ,
Садо кардӣ,
Садо кардӣ,
Гули бодом! [7,72]

Шиҳаи Гули бодом на аз тарс, балки ҷун наъраи паҳлавоне буд, ки вориди корзор мегарданд. Гули бодом аз Волга то Вислаю Одер роҳ мепаёмояд, се баҳору зимистонро зери зин тай мекунад:

Дами ҷанг ҷаҳон
Бори гарони ин замин будӣ,
Фишанги оҳанин будӣ.
Ба Волга дар камин будӣ,
Ҷамеша зери зин будӣ,
Гули бодом

Ба зери зин гузаштӣ се баҳору се зимистонро,
Гузаштӣ ҷӯли тафсонро,
Аёсу барфу боронро
Гузаштӣ даври гардонро
Гули бодом! [7, 72]

Гули бодомро шоир чун Рахш майдонӣ, дар ҷанг беҳамто ва чун тӯфон ҳокими саҳро ва шабохунзанандаи душманҳо қаламдод намудааст, ки метавон ба матни домтон мурочиат кард ва хулоса баровард.

Устод Муъмин Қаноат дар банди даҳуми шеър аз макони баромади аспи Гули бодому соҳибаш ёдовар мешавад, ки савора аз аспу асп аз савори далертаранд. Ба сарҳо хашми яздонӣ, вале ба дилҳо меҳри инсонӣ доранд.

Лаҳзаи марғи Гули бодомро низ шоир бо як эҳсосоти баланд рӯй коғаз овардааст: танки аз беша баромада сӯи Гули бодом оташ кушод ва ўро як умр аз по фиканд:

Ҳамин дам танк аз беша
Баногоҳ рӯ ба рӯ омад.
Кушод оташ биафитодӣ,
Хунат аз тори мӯ омад,
Гули бодом...

Маросими видои қаҳрамон бо Гули бодом чун лаҳзаи видои Танабой ба Гулсарӣ хеле ҳаяҷоновар ва дилрешкунанда аст, ки онро хонанда низ бе оби чашм мутолиа карда наметавонад.

Шоир ва муҳаққиқ Аскар Ҳаким барҳақ таъкид менамояд, ки “Дар шеъри “Гули бодом” тасвиркоре ҷой дорад, ки дар он таркибҳои синтаксисӣ ва фразеологӣ, воҳидҳои маъникаш ва воситаҳои тасвир ба адабиёти халқ бештар қаробат дошта, барои аз назари дарки мусаввирии халқ кашидани тасвири Гули бодом асос гузоштаанд” [9, 97]. Дар ин ҷо Аскар Ҳаким ин равиҷи устод Муъмин Қаноатро дар тасвиркорӣ ғайриоддӣ мешуморад, чунки “Ибораҳои кӯтоҳ-кӯтоҳ дар тасвири Гули бодом ҳар яке ба дигаре монанди штрих афзуда, вазифаи ҷузъиёти бадеиро адо кунанд, дар айнӣ ҳол онҳо барои обутоби баён ва шиддат бахшидани ҳиссиёт низ ёрӣ медиҳанд. Тасвиркорӣ дар ин ҳолат на фақат тавсир аст, балки шиддати ҳиссиёт ва драматизми онро ҳам афзудааст” [9, 97].

Шеъри “Гули бодом” тибқи таҳқиқи Аскар Ҳаким ба вазни ҳазачи солим иншо шуда, миқдори рукни мисраъҳоро шоир зиёду кам мекунад: бештаринашон дорои чор рукн ва камтаринашон як рукун доранд.

Ҳамин тавр, устод Муъмин Қаноат дар образи Гули бодом ҳазорон аспони размҷӯро, ки дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ баробари саворагонашон размида, аз тири адӯ ҳалок шудаанд, тасвир намуда, меҳру муҳаббати самимии мардумро нисбат ба онҳо аз номи қаҳрамон Саидахмад Каримов баён кардааст.

Муъмин Қаноат ба суvari аспони ҷангӣ дар дигар достонҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ бахшидааш низ рӯ овардааст. Дар достони “Суруши Сталинград” дар ду лаҳза аспонро ба ҳам киёс намудааст. Дар лаҳзаи аввал ба сифати эпитаф дар суруши 7- ум “Момои Асал” аз рӯзномаи сарбози немис қайдиро сабт кардааст:

“28 декабр. Аспҳоро хӯрдем. Танҳо саманди баргузидаи генерал мондааст, ки ба вай на даст мерасад, на дандон. Наход ў умед дорад, ки бо ин ёбуи худмурда аз интиқом гурезад. Аскарони мо ба ҳукми мурдаанд ва чун васвосиён пайваста меҷӯянд, ки чизере фурӯ бибаранд” [9, 87].

Воқеан, Муъмин Қаноат дар офариниши симои асп бо ин иктифо намекунад. Ў образи аспи замони осоишта, аспи бодпояи қазокиро, ки баробари ҳаёти мардумонаш дар такудав аст, дар “Шеъри қазок” (1963) офаридааст. Ин шеърро ба Олҷас Сулаймонов – шоири қазок мебахшад. Манзараи даводави асп чун бодӣ сарсар дар болои майсаи навбахор касро мафтун месозад:

Рӯз дар ханда, бод менолад,
Дил бароварда бол, меболад,
Қафаси сина гар бигардад боз,
Мепарад ба сурати шаҳбоз.

Дар шеъри машҳури Бозор Собир “Асп” сухан дар бораи аспе меравад, ки савори ў – соҳибаш аз хона баромадаву бебозгашт ба ҷанг рафтааст ва дар ёди пайвандон дар ҳамон шакл боқӣ мондааст:

Дар гӯшаҳои хотираи саргузашти ман,
Балки дар он диёр, ки гум кардаам падар.
Аспе ҳанӯз медаваду меравад ҳанӯз,
Аспе, ки нест пас аз ин чуз охи даргузар ... [8, 41]

Барои шоир шаклу шамоил, садову шиҳаи ин асп азиз аст ва аз айёми кӯдакии ӯ ёд меорад.

Асп ҳамчун хизматгори инсон, ҷонвари азимчусса, пурқувват, неқназар, қавипайкару қавиизм дар ягон давраи замон аз назари адибон берун набудааст. Аз ҷумла, хусусият, феълӣ атвор ва сифатҳои ибратомӯзи онро шоирону нависандагони гузашта ва муосири тоҷик аз диду назари гуногун ба риштаи тасвир кашидаанд, ки мисолашон хеле зиёданд.

Шоира Гулрухсор дар шеъри “Як мард, як саманд” асперо тасвир кардааст, ки шаҳсавору зимомдорашро дар майдони набард аз даст додааст ва аз ин мусибати ногаҳонӣ бо ҳасрат шиҳа мекашад, менолад, сумбак мезанд. Шоир вафодории аспро нисбат ба соҳибаш дар он мебинад, ки марди беаспе тавилаи тиллоӣ ба дасташ аз пайи ӯ медавад, аммо асп дар ёди соҳибаш ба вай сар фуруварданӣ нест, вале мард дар дашти беканор аз паси асп медаваду медавад ва боварӣ додard, ки асп ба ӯ охири охирон моил мешавад. Шоири дигари тоҷик Муҳаммад Ғоиб ҳусну назокати ин ҷонвари қавипайкар ва меҳру муҳаббати бепоёни шоҳсавори онро бо як самимият ба қалам додааст, ки дар ин бора дар мақолаҳои оянда сухан хоҳад рафт.

Ниҳоят, образи асп дар адабиёти классик ва муосири тоҷик мавқеи вижа дошта, ҳаматарафа омӯхтану таҳқиқи доманадори он аз нигоҳи мавзӯофарии адибон дар сахнаи адабиётмон беманфиат нест.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Раҳмон, Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих/ Эмомалӣ Раҳмон. – Лондон, 1999. – 240 с.
2. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома / Абулқосим Фирдавсӣ. ҷ.4. Таҳияи К. Айнӣ, З. Аҳрорӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.
3. Турсунзода, Мирзо. Шеърҳо ва дostonҳо / Мирзо Турсунзода. – Душанбе: Адиб, 1991.
4. Қаноат, Муъмин. Осори мунтахаб. Ҷилди 2. Дostonҳо/ Муъмин Қаноат. – Душанбе: Ирфон, 1982.
5. Назрӣ Раҳмат. Соли асп / Раҳмат Назрӣ // Ҳафтаномаи “Адабиёт ва санъат”, 2001, №51-52.
6. Шоев С. Асппарварӣ дар Тоҷикистон / С. Шоев. – Душанбе: Ирфон, 2003
7. Айтматов Чингиз. Повестҳо / Чингиз Айтматов. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 304с.
8. Собир, Бозор. Оташбарг / Бозор Собир. Душанбе: Ирфон, 1984.
9. Ҳақимов А.Ҳ. Аспи тоҷикӣ/ А.Ҳ. Ҳақимов// Ҷумҳурият, 24 июли соли 2003.
10. Қоимдодов. Қ. Аспи хуб мардро бузург менамояд/ Қ. Қоимдодов// Ҳафтаномаи “Тоҷикистон”, 2002, №49(258), 5 декабр.

ОБРАЗИ АСПИ ЗАБОНДОН ДАР АДАБИЁТИ ТОҶИК

Образи ҷонвари зебо ва ифтихори мардумӣ аспро, ки паҳлавону ҷовандозон бо лаҳни ҷолиб бодпо тавсан, тезтаг, гомзан, зарриннаъл, бодпой, зарринёл, оташиннаъл ном мебаранд, хеле дӯст медоранд. Ҳатто кор то ба дараҷае расида, ки аспон ҷун саворони номдори хеш бо ному лақабҳои муайян шуҳраи олам гардидаанд. Масалан, дар бисёр мавридҳо Рустамро бо Рахш, Сиёвушро бо Шабранг, Хусрави Парвизро бо Шабдиз, Ширинро бо Гулгун ва Император Каллигуларо бо Тезтаг тавбаъм ёд мекунанду ном мебаранд. Дар мақола атрофи образи Раҳши Рустам дар дostonҳои “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ, дostonи “Ҳасани Аробакаш”-и Мирзо Турсунзода, “Гули бодом”-и Муъмин Қаноат, “Асп”-и Бозор Собир, шеъри “Як мард, як саманд”-и Гулрухсор, “Саманд”-и Муҳаммад Ғоиб ва ғ. қаҳрамонони аспи вафодор мебошанд. Ба воситаи бозгӯи тазод миёни ҷонварон бархурди қувваи неқӣ бар бадӣ буда, асосан дар сабки тамсилӣ эҷод гардида, қаҳрамонони асарҳо дар мисоли аспи вафодор мебошад. Адибон бо истифодаи сабку услуби хоса аз сарнавишти талху ширини асп, нақл мекунанд. Адибон хеле табиӣ нишон додаанд, ки маҳз муносибати неку самимӣ ба ҷонвари доно аспи вафодору рамузфаҳм аст, ки аспро парастидиш мекунанд.

Калидвожаҳо: Тамсил, чонварон, тазод, бархурд, кинаву адоват, муноқиша, ҳикоёт, табиат, асп, асп чонвари безабон, тазод.

Маълумот дар бораи муаллиф: Салимзода Мачид Одина - унвонҷӯ докторанти Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон **Суроға:** ш. Душанбе, к. Қаҳҳоров, 7/18 . телефон 918 24 73 52

ОБРАЗ КОНЯ В ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Основная цель данного исследования - рассмотреть образ коня в произведениях таджикских писателей. Основная задача работы - исследовать, что значила животных для наших предков и что - для современного человека, его отношение к этим самым миролюбивым и безотказным животным, готовым до последнего вздоха служить хозяину, как этот удивительный образ раскрывается на страницах поэмы “Шохнома” Фирдауси, стихи Гулрухсор, Мухаммада Гоиб, Рахмат Назрӣ и Давлат Сафар.

Актуальным является тот факт, что автор рассматривает отражение образа коня в культурном наследии современного общества. Анализ материала показал, что в основе раскрытия образа коня в художественной литературе лежат мотивы: 1) мотив боевого коня и воина, 2) мотив пути, дороги (в т. ч. жизненного искания) 3) мотив восхваления коня; 4) мотив коня как основного средства передвижения; 5) мотив помощника.

Ключевые слова: Анималистика, животных, образы, природа, рассказы, дикие звери, образы, природа, рассказы, конь, мифы.

Сведения об авторе: Салимзода Маджид Одина – докторант Центра письменного наследия при Президиум Национальной Академии наук Таджикистана. **Адрес:** г. Душанбе, ул. Кахоров, 7-18, тел.: 918 24 73 52.

THE IMAGE OF THE HORSE IN TAJIK LITERATURE

The primary goal of this study is to examine the image of the horse as it appears in the works of Tajik writers. The primary objective of the work is to explore the significance of animals for our ancestors and for modern humans, as well as their attitude toward these most peaceful and loyal animals, ready to serve their masters until their last breath. This amazing image is revealed in the poems of Shokhnoma Firdausi, Gulrukhsor, Muhammad Ghoib, and Davlat Safar. Importantly, the author examines the reflection of the image of the horse in the cultural heritage of modern society. Analysis of the material revealed that the following motifs underlie the depiction of the horse in fiction: 1) the motif of the warhorse and warrior; 2) the motif of the path, the road (including the quest for life); 3) the motif of praising the horse; 4) the motif of the horse as the primary means of transportation; 5) the motif of the assistant.

Keywords: Animal studies, animals, images, nature, stories, wild animals, wild animals, horse, myths,

About the author: Salimzoda Majid Odina, PhD student at the Center for Written Heritage under the Presidium of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: Dushanbe, Kakhorov Street 7-18, phone 918 24 73 52

БАЪЗЕ МУЛОҲИЗАҲО ОИД БА ТАРҶУМАИ БАДЕИИ АСАРҲОИ САДРИДДИН АЙНӢ БА ЗАБОНИ АНГЛИСӢ (ДАР МИСОЛИ МАРҒИ СУДХӢР)

Султанова П.С.¹

Дар даҳсолаҳои охир, махсусан замони пасошуравӣ густариши назарраси робитаҳои байнифарҳангӣ дар Осиёи Марказӣ мушоҳида мешавад, ки бо афзоиши таваҷҷӯҳи фарҳангӣ ва манфиатҳои ҷомеаи байналмилалӣ ба минтақа алоқаманд буда, тавассути адабиёт ва воситаҳои алоқаманд ба он татбиқ карда мешавад.

Осори дар сатҳи классикӣ эҷодгардидаи адабӣ, ба монанди асарҳои назмию насрии насли якуми нависандагони аҳди Шуравӣ, аз ҷумла Садриддин Айнӣ диққати хонандагони осори адабиро дар сатҳи байналмилалӣ бештар ба худ ҷалб мекунад. Ин дар навбати худ тақозо менамояд, ки сатҳу сифати тарҷума, ки барои дарки дурусти матн нақши муҳим дорад баланд бардошта шавад.

Аммо, мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки сарфи назар аз мавҷудияти якчанд намунаҳои англисии асарҳои Садриддин Айнӣ, ҷомеаи илмӣ чӣ ватанӣ ва хориҷӣ, то ҳол таҳлили амиқу бонизомии асарҳои тарҷумашудаи ӯро надорад. Ин ҷиҳати масъала зарурати гузаронидани як таҳқиқоти илмиро ба миён меорад, то ин ки то кадом андоза хусусиятҳои миллии ва ҳадафҳои муаллифро ба хонандаи хориҷӣ тарҷумон муваффақона расонида тавониста аст, арзёбӣ карда шавад.

Ин масъала дар шароити ҷаҳонишавӣ, вақте ки адабиёт дигар дар доираи марзҳои миллии маҳдуд нашуда, аҳаммияти фаромилиро фаромарзиро мегирад, боз ҳам мубраммияти бештареро касб менамояд.

Мавриди зикр аст, ки осори адабии тарҷумашуда на танҳо ҳамчун воситаи интиқоли арзишҳои фарҳангӣ баромад менамояд, балки ҳамчун як воситаи ташаккули тасаввурот дар бораи тамоми паҳлуҳои ҳаёти фарҳангии давлату миллат дар зехни хонандагони хориҷӣ низ хизмат мекунад.

Бинобар ин, омӯзиши роҳу воситаҳои интиқоли воқеият ва тафсилоти ҳодисаҳои таърихӣ дар асарҳои Садриддин Айнӣ на танҳо як вазифаи адабии тарҷумон, балки як қадами муҳим барои густариш ва мустаҳкам намудани муносибатҳо ва муоширати байнифарҳангӣ низ ба шумор меравад. Аз ин рӯ, мо мақсад гузоштем масъалаи ҳифзи хусусияти миллии ва фарҳангиро дар тарҷумаҳои забони англисии асарҳои Садриддин Айнӣ мавриди омӯзиши амиқ, таҳлил ва баррасӣ қарор дода, ин самти ҳолигии фазои илмӣ забоншиносии кишварро то андозае пурра намоем.

Барои ҳалли вазифаи дар назди таҳқиқотамон гузошташуда зарур шуморидем аз усулҳои забоншиносии муқоисавӣ, шарҳи матнҳои тарҷумашуда ва таҳлилу арзёбии он, ки то кадом андоза тарҷумонҳо дар интиқоли хусусиятҳои фарҳангии маданияи миллати тоҷик ба хонандаи англисзабон муваффақ гардидаанд мавриди истифода қарор диҳем. Ҳангоми истифодаи ин усулҳо муайян кардани шабоҳат ва фарқияти байни забонҳои мавриди назар аҳаммияти назаррас доранд.

Дар байни онҳо ба методҳои таҳлилии маводи назариявӣ, таҳлилии муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар қорбурди воситаҳои тасвири бадеии хусусиятҳои фарҳангии миллии, таҳлилии сохторӣ ва функционалии онҳо, хусусиятҳои семантикӣ-наҳвӣ ва амсоли инҳо диққати махсус дода шудааст.

Дар шароити таърихӣ ва сиёсӣ-иҷтимоии ибтидои асри XX ва охири он, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқлолияти комили сиёсӣ ба даст овард, эҷодиёти Айнӣ моҳиятан аз доираи ифодаи адабию забоншиносӣ берун рафта, соҳаҳои банақшагирии сиёсӣ-иҷтимоӣ ва сиёсати фарҳангии миллатҳоро дар фазои Осиёи Миёна фаро гирифт. Мероси адабии ӯ пуле байни анъанаҳои классикии форсӣ ва воқеиятҳои нави давраи шуравӣ ва алоқамандии

¹ Султанова Паринамо Султановна - ассистенти кафедраи забони англиси барои ихтисосҳои ҳамгиро, Донишгоҳи Байналмилалӣ Забонҳои Хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода,

байниҳамдигарии миллату халқҳои минтақа гардида, ба арзиши беназири таърихӣ ва фарҳанги миллӣ табдил ёфтанд.

Маҳз ҳамин гуна устокорона омезиш додани анъанаҳои адабии таърихӣ ва навоарӣ, инчунин дастрасии забони адабӣ барои омма аҳаммияти эҷодиёти Айниро на танҳо барои адабиёти тоҷик, балки барои адабиёти ҷаҳонӣ низ муҳим арзёбӣ намуда, зарурияти минбаъдаи тарҷумаи асарҳои ӯро ба забони англисӣ ба миён оварда, эътирофи бузургии Устодро дар сатҳи байналмилалӣ таъмин менамояд.

Таърихи ба забони англисӣ тарҷума гардидани асарҳои Садриддин Айнӣ як раванди басо мураккабро аз сар гузаронида, боиси ба миён омадани намунаҳои гуногун ва сершумори тарҷумашудаи он ба забони англисӣ дар тӯли асри гузашта гардидааст.

Тавре ки Ҷ.Ҷ. Мурувватиён қайд менамояд: «Муайян карда мешавад, ки мавҷудияти шумораи зиёди тарҷумаҳои ҳамоно асарҳои С. Айнӣ, ки дар асри гузашта нашр шудаанд, масъалаи ба истилоҳ бисёрҷонибаи тарҷумаро ба миён меорад» [3, с. 95].

Ин далелҳо нишон медиҳад, ки осори Садриддин Айнӣ диққати мутарҷимони гуногунро ба худ ҷалб карда, ҳар кадоме тарҷумаи ба худ хосро аз матни асли пешниҳод карда, дар тасаввурот ва ҷаҳонбинии хонандагони ғарбӣ ҳолати равонию рӯҳонии беназиреро ба миён меоварад.

Таҳлили вазъи воқеии тарҷумаи асарҳои С. Айнӣ нишон медиҳад, ки баъзе тарҷумонҳо ба тарҷумаи таҳтуллафзӣ роҳ дода, аз унсурҳои тавсифӣ кам истифода намудаанд, ки дар ниҳоят ба тағйироти семантикӣ ва дарки таҳрифшудаи матн оварда расонидааст. Ин мушкилот, махсусан вақте мураккабтар мегардад, ки дар матни асли тафсилоте ҷой дорад, ки дар забони англисӣ ва ҷаҳонбинию тасаввуроти англисҳо муодили мустаким надоранд.

Ин ҳолат мушкилотеро ба миён меорад, ки тарҷумон ҳангоми дучор шудан бо чунин ҳолат чӣ гуна, бо кадом восита ва усул ҳадафи муаллифро дар мазмуни тарҷума нигоҳ дошта тавонад. Надоштани равиши ягонаи зехнию забонӣ ва ҷаҳонбинӣ ба тарҷумон на танҳо имкон намедиҳад, ки дар интиқоли ақидаи муаллифи асари бадеӣ муваффақ гардад, балки боз метавонад маънои матнҳои алоҳидаи асари бадеиро низ ба таври назаррас тағйир дода, асолати тамоми тарҷумаро зери суол гузорад. Дар натиҷа, шароите ба миён меояд, ки хонандагони хориҷии асарҳои бадеӣ аз дарки сарват ва беназирии мазмуни асли он бенасиб монда, аз ҳадафи муаллиф тамоман беҳабар мемонанд.

Муайян кардани он, ки кадом усулҳо мушаххасан аз тарафи мутарҷимон истифода шудааст, ба монанди иқтибосоварӣ, умумигардонӣ, тарҷумаи тавсифӣ ё тарҷумаи ҷузъӣ аз вазифаҳои аввалиндараҷаи таҳқиқотии мо ба шумор мерафт. Дар маҷмӯъ, ин гуна муносибат ба мо имкон фароҳам меоваранд, ки тасаввуроти об'ективиро дар бораи интиқоли хусусияти фарҳангӣ - миллии асарҳои Айнӣ, ҳангоми тарҷума ба забони англисӣ мутарҷимон муваффақона нигоҳ дошта тавонистаанд, ба вучуд орем.

Бояд зикр намуд, ки мероси адабии ҳар як давраи замон ифодакунандаи вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии маданияи ҳамоно замон ва муҳити иҷтимоӣ ба шумор рафта, мероси адабии Садриддин Айнӣ низ ҳодисаю воқеаҳои сиёсӣ-иҷтимоии давраи муҳимми таърихии нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX дар Осиёи Миёнаро, ки тағйироти иҷтимоӣ-сиёсии он манзараи фарҳангии минтақаро ба кулӣ тағйир дод, дар худ таҷассум менамояд.

Тавре ки С.Г. Москвичёва қайд мекунад, «Адабиёти муосири тоҷик, ки реша дар адабиёти классикии форсӣ ва аз хатти қадимии эронӣ сарчашма мегирад, дар натиҷаи сиёсати мақомоти шуравӣ оид ба стандартикунонӣ ва демократикунонии забони форсӣ ва ҷорӣ кардани саводноқӣ барои табақаҳои васеи аҳоли дар солҳои 1920 ва 1930, бо дастгирии зиёиёни тоҷик пайдо шуд» [2, с. 87].

Ҳамзамон муҳаққиқ қайд менамояд, ки «Садриддин Айнӣ дар пешорӯи таҳаввулот ва рушди меъёрҳои забони адабии муосири тоҷикӣ қарор дошт. Ӯ тавассути асарҳои адабӣ ва илмӣ худ сарватҳои дастраси забони классикии форсиро бо имконоти забони зиндаи гуфтории тоҷикон муттаҳид кард, ки боиси пайдоиши принципҳо ва меъёрҳои нав дар забони тоҷикӣ гардид» [2, с. 87].

Маҳз дар ҳамин давраи мураккаби таърихӣ, Садриддин Айнӣ ба шахсияти калидӣ дар ташаккул ва инкишофи забони муосири адабии тоҷик, дар таҳти меъёрҳои нав, бо номи «неологизми забони тоҷикӣ» табдил ёфт. Иштироки пайгирона ва ғаёлонаи Айнӣ дар ислоҳоти забон дар ибтидои солҳои 20-ум ба ҷодаи ҷудонашавандаи мубориза дар сохтмони давлатдории Ҷумҳурии ҷавони Тоҷикистон буд.

Муҳаққиқон Н.М. Ҳошимова ва Т.Р. Раҳимова ба далелҳои мустанади таърихӣ, таҳлилӣ ва расмӣ муҳаққиқони аврупоӣ ва амрикоӣ таъя намуда менависанд. Бо таҳлили асарҳо ва мақолаҳои нашршудаи якҷанд муҳаққиқони Ғарб, мо метавонем назари баъзе аз онҳоро дар бораи фаҳмиш ва дарки онҳо дар бораи устод Садриддин Айнӣ ҳамчун шахсият, нависанда ва фард муайян кунем: «Бисёре аз муҳаққиқони муосири ғарбӣ бар он ақидаанд, ки Садриддин Айнӣ (1878-1954) ҳамчун яке аз чехраҳои барҷастаи Тоҷикистон маъруф аст ва ба ташаккули хувияти миллии тоҷикон таъсири бузурге расонидааст ва тоҷиконро аз дигар миллатҳо фарқ мекунонад. Забон ва адабиёт аз ҷузъҳои асосии қори ӯ буданд. Айнӣ фарқи байни тоҷикӣ ва форсиро тақвият дода, забони тоҷикиро ҳамчун забони зиндаи мардуми оддии Тоҷикистон қабул кард. Ӯ забони тоҷикиро ҳамчун забони муштараки миллати тоҷик тавсиф кард, бар хилофи забони форсӣ, ки аз тарафи пантуркистон ҳамчун забони бегонае муаррифӣ мегардид, ки асосан дар шеър ва сиёсат дар дарбори Аморти манғитии Бухоро истифода мешуд» [6, с. 23].

Эътироф шудани устод Айнӣ ҳамчун асосгузори адабиёти муосири тоҷик ба нақши ӯ дар эҳёи фарҳангии минтақа пайванди ногузастанӣ дорад, ки онро баҳои муҳаққиқони хориҷӣ тасдиқ мекунад. «Донишмандони аврупоӣ ва амрикоӣ менависанд, ки Айнӣ ба хоҳири нақше, ки ӯ дар таъсиси забони тоҷикӣ ҳамчун як забони муҳим бо таърихи адабии худ ва қодир ба вучуд овардани мушаккिला бозидаст, хеле эҳтиром дорад. Муҳим он аст, ки ӯ бо сабаке менавишт, ки барои тоҷикон фаҳмо бошад, ки дар аввали асри 20 тадриҷан саводнокӣ пайдо мекарданд» [6, с. 24].

Омӯзиши аввалияи нусаҳои бо забони англисӣ тарҷумашудаи асарҳои Садриддин Айнӣ нишон доданд, ки мутарҷимон дар тасвири унсурҳои фарҳангӣ-миллии кишварамон ба номувофиқатии назаррас роҳ додаанд. Ин унсурҳо пеш аз ҳама мутааллиқ ба доираи васеи воҳидҳои забонӣ, аз истилоҳоти таърихӣ ва номҳои ашӣ рӯзмарра то луғати ғайримуодили инъикоскунандаи ҷанбаҳои беназири фарҳанги тоҷиконро дар бар мегиранд.

Дар қабул ва дарки мазмуни асари Садриддин Айнӣ аз ҷониби хонандагони англисзабон, интиҳоби асарҳои мушаххас барои тарҷума ва ҳадафи тарҷумонҳо таъсири назаррас расонидааст.

Чи тавре ки Ю.Р. Юсупова ва Д.О. Асатулова менависанд: «Интиҳоби тарҷума аз рӯи аҳамияти хусусияти милли ва фарҳангии матн муайян карда шуда, метавонистанд қомилан муҳолиф бошанд. Дар аини замон, дарки хубе дар бораи аҳамияти ин воҳидҳои забонӣ дар матн дар доираи потенциали прагматикии он ва мутаносибан, имконнопазирии аз байн бурдани онҳо дар тарҷума вучуд дорад» [9, с. 753].

Шояд онҳо тарҷумаҳои воқеиятҳои фарҳангиро нодида гирифта бошанд, ё онҳоро нисбатан содда карда нишон дода бошанд, дар ҳоле ки дар нашрҳои баъдӣ қўшиш кардаанд, ки то ҳади имкон воқеият ва хусусиятҳои фарҳангӣ-маънавиро дақиқтар тавсиф кунанд. Инро мутахассисони соҳаи китоб ва фуроши он ба мушоҳида гирифта, ба ҳулосае меоянд, ки китобҳои мазмуни фарҳангидошта нисбатан серхаридаортаранд. «Ғайр аз ин, тавре ки таҳлили баррасиҳои қорбарон дар Amazon.com, як фурошандаи бузурги китобҳои онлайнӣ, нишон медиҳад, ҷузъи фарҳангии асар аксар вақт тавачҷӯро ба харид ва хондани он ангезиш медиҳад» [9, с. 753].

Ҳамин тариқ, маҳз ҳамон мутарҷимон ва нашрияҳои, ки тавонистанд хусусияти милли ва фарҳангиро дар асарҳои тарҷумашудаи Садриддин Айнӣ нигоҳ дошта, ба хонандаи англисзабон интиқол диҳанд ва маъруфияти асарҳои ӯ дар байни хонандагони ғарбӣ, ки ба адабиёти Шарқ тавачҷӯхдоранд, баланд бардоранд.

Таҳлили вазъи воқеии тарҷумаи асарҳои С. Айнӣ нишон медиҳад, баъзе тарҷумонҳо ба тарҷумаи таҳтуллафзӣ роҳ дода, аз сохторҳои тавсифӣ қам истифода намудаанд, ки дар ниҳоят ба тағйироти семантикӣ ва дарки таҳрифшудаи матн оварда расонидааст. Ин мушкilot,

махсусан, вақте мураккабтар мегардад, ки дар матни асли тафсилоте чой дорад, ки дар забони англисӣ ва ҷаҳонбинию тасаввуроти англисҳо муодили мустаким надоранд.

Ин ҳолат мушкilotеро ба миён меорад, ки тарҷумон ҳангоми дучор шудан бо чунин ҳолат чӣ гуна, бо кадом восита ва усул ҳадафи муаллифро бояд нигоҳ дошта тавонад. Надоштани равиши ягонаи зехнию забонӣ ва ҷаҳонбинӣ ба тарҷумон на танҳо имкон намедихад, ки дар интиқоли ақидаи муаллифи асари бадеӣ муваффақ гардад, балки боз метавонад маънои матнҳои алоҳидаи асари бадеиро низ ба таври назаррас тағйир дода, асолати тамоми тарҷумаро зери суол гузорад. Дар натиҷа, шароите ба миён меояд, ки хонандагони хориҷии асарҳои бадеӣ аз дарки сарват ва беназирии мазмуни асли он бенасиб монда, аз ҳадафи муаллиф тамоман беҳабар мемонанд.

Аз ҳамин сабаб мо дар ин марҳилаи таҳқиқотамон ҳадаф гузоштем, ки ҳадафҳои калидии мутарҷумонро, ки барои интиқоли ҷиҳатҳои фарҳангии миллатамон дар нусхаҳои англисии асарҳои Садриддин Айнӣ истифода намудаанд муайян созем. Ҳамзамон бояд зикр намуд, ки арзёбии дараҷаи ҳифз шудани ҳувиёти миллии матнҳо дар шакли тарҷумашудаашон ва бо ин васила арзёбии садоқати муаллиф ба вазифа ва касбӣ ҳеш низ зарур аст.

Мисол дар матни аслии «Марги судхӯр» чунин матн омадааст:

«Рӯзе аз рӯзҳо бо дӯстам дар лаби ҳавзи Девонбеги шаҳри Бухоро, ки ягона сайронгоҳи он шаҳр буд, саёҳат карда мегаштем, ки ӯ якбора ба ҳаяҷон омада:

- Ана Қоришқамба ҳамин одам аст! - Гуён касеро ки ба як сартарошхона мебаромад, ба ман нишон дод» [4, с. 4].

Аммо варианти тарҷума дар чунин шакл сураат гирифтааст:

«One day, my friend and I sat by the pond called Devonbegi in the city of Bukhara. This place was the only spot in the city suitable for leisure strolls. Suddenly, my friend became excited and pointed out a man who was heading towards a nearby barbershop» [10, с. 35-36].

Таҳлили муқоисавии матни асл ва тарҷумаи англисӣ нишон медиҳад, ки порчаи хурд аз нигоҳи тарҷумаи лингвокултурологӣ (фарҳангӣ) хеле ҷолиб аст. Дар он ду ҷанбаи асосиро дидан мумкин аст: муваффақияти тарҷумон дар фаҳмондани унсурҳои умумӣ ва ноқисҳо (хатоҳо) дар интиқоли тобишҳои амиқи фарҳанги тоҷикӣ.

Муваффақиятҳо: Тарҷумон чӣ гуна мазмуни фарҳангиро ба хонандаи англисзабон интиқол дода тавонистааст? Интиқоли мафҳуми «**Сайронгоҳ**»: Тарҷумон калимаи «**сайронгоҳ**»-ро ба таври тасвирӣ ҳамчун «**spot suitable for leisure strolls**» (ҷойи муносиб барои гаштугузори фароғатӣ) тарҷума кардааст. Ин барои хонандаи хориҷӣ хеле фаҳмо аст, зеро моҳияти мафҳуми «**сайронгоҳ**»-и шаҳри кӯхнаро, ки мардум барои истироҳату тамошо мебароманд, дуруст интиқол медиҳад.

Нигоҳ доштани номҳои хос (реалияҳо): Номи «**Devonbegi**» ва «**Qori Ishkamba**» дар матни англисӣ нигоҳ дошта шудаанд, ки ин ба хонандаи хориҷӣ имкон медиҳад колорити маҳаллӣ ва таърихӣ Бухороро ҳис кунанд.

Хатоҳо ва ноқисҳо дар тарҷума (Аз дастрасии хонанда чӣ чизҳо дур монданд?): Дар тарҷума чанд хатои ҷиддии маъноӣ ва фарҳангӣ дида мешавад: **Хатои ҳаракат (Динамика).** Дар асл: «**саёҳат карда мегаштем**» (яъне қадам мезаданд, дар ҳаракат буданд). Дар тарҷума: «**sat by the pond**» (дар лаби ҳавз нишаста будем). Чаро ин хато аст? Тарҷумон амали қадам заданро ба нишастан табдил додааст, ки ин ҳолати аввалии қаҳрамононро дигар мекунад. Минбаъд дар матн омадааст, ки ӯ ба як сартарошхона «**медаромад**» (яъне Қоришқамба ҳам дар ҳаракат буд ва инҳо ӯро ҳангоми гаштугузор диданд).

Гум шудани маънои рамзии лақаби «**Қоришқамба**». Тарҷумон номро танҳо транслитератсия (**Qori Ishkamba**) кардааст, ки ин барои хонандаи хориҷӣ танҳо як номи оддӣ менамояд.

Камбудӣ: Агар тарҷумон дар зери саҳифа (**footnote**) шарҳ меод, хонандаи англисизабон мефаҳмид, ки ин ҷо як ихтилофи бузурги фарҳангӣ сураат мегирад: «**Қорӣ**» (одами бошараф, ҳофизи Қуръон) ва «**Ишқамба**» (шикампараст, баднафс ва судхӯри ҳасис).

Ин киноя ва ишороти рамзомези Садриддин Айнӣ дар матни тарҷума комилан гум шудааст.

Хатой замонӣ ва маконӣ дар мавриди сартарошхона. Дар матни асл: «ба як сартарошхона медаромад». Дар тарҷума: «**heading towards a nearly barbershop**» (ба сӯи сартарошхонаи наздик мерафт).

Дар матни англисӣ хатой имлоӣ/грамматикӣ низ ҳаст: бояд «**nearby barbershop**» мешуд, на «**nearly**» (ки маъноаш «тақрибан» аст). Боз ҳам муҳимтар, сартарошхонаҳои Бухорои кӯҳна на танҳо ҷои мӯйисартарошӣ, балки макони суҳбат ва ҷамъомади мардон буданд, ки ин тобишро калимаи оддӣ «**barbershop**» ифода карда наметавонад.

Хулоса. Тарҷумон тавонистааст суҷаи умумӣ ва сохтори берунии воқеаро ба хонандаи хориҷӣ расонад, аммо рӯҳияти фарҳангӣ, кинояҳои матн (махсусан дар мавриди номи қаҳрамон) ва ҳаракати динамикии ҳодисахоро қурбони тарҷумаи тахтулафзӣ ё соддагардонӣ кардааст.

Дар мавриди мазкур мо барои ноил шудан ба ин ҳадаф, аз методи таҳлили муқоисавии нисбатан ботафсиلى порчаҳои матни аслиро, ки дар худ хусусияти фарҳангии бештарро ифода менамояд ва муодили тарҷумашудаи онҳо бо забони англисӣ, истифода намудем. Чунин муносибат ба мо имкон имкон дод, ки на танҳо фарқиятҳои расмӣ байни матнҳои асли ва тарҷумашударо ба қайд гирем, балки инчунин асоси ҳадафҳои тарҷумонро низ дарк кунем.

Мисоли дигар: «**ӯ як одами миёнақадӣ фарбеҳи ишқамкалонӣ гарданкӯтоҳ буда, ғафсии гардан ва пуррагии сару рӯяш, ҳам аз ғафсии шикамаш қариб фарқ надошт, агар риши калони ғӯлии монанди алафи гандадарав ва печидаашро, ки тамоми рӯяшро фурӯ гирифта буд, тарошида мепартофтанд, сару тани ин одам ба ишқамбаи холикарданашудаи шутур монандӣ пайдо мекард, ғояташ ин ки ин аз вай калонтар буд, монанди ҷуссаи шутури ба дарди хориш гирифтгардидаи мӯяш рехтагӣ сурхчатоб менамуд**» [4, с. 5].

Матн дар варианти англисӣ: «**He was of average height, portly, with a prominent stomach and a short neck. The thickness of his neck and the fullness of his head and face nearly matched the size of his belly. If one shaved and removed his large, thick, and curly beard, which covered almost his entire face, his head and body would resemble the bulging belly of an unemptied camel. The difference being that his stomach was even larger, akin to a camel afflicted with scabies, its reddish skin devoid of fur**» [10, с. 36].

Муқоисаи калима ба калима ва маъноӣ: матн дар варианти тоҷикӣ: «**...риши калони ғӯлии монанди алафи гандадарав ва печидааш...**». Матн дар варианти англисӣ: «**...his large, thick, and curly beard, which covered almost his entire face...**». Таҳлил: Ибораи халқӣ «**алафи гандадарав**» (алафи бегона ва зичи бетартиб) ба англисӣ умуман тарҷума нашудааст. Тарҷумон танҳо сифатҳои оддӣ «**ғафс ва чингила**» (**thick, curly**)-ро истифода бурда, обуранги бадеии матнро содда кардааст.

«**...ишқамбаи холикарданашудаи шутур...**» - «**...the bulging belly of an unemptied camel...**». Таҳлил: Дар матни тоҷикӣ гап дар бораи «ишқамба» (узви дарунӣ) - меъдаи шутур меравад. Тарҷумон онро ҳамчун «**belly of a camel**» (шикамаи шутур) тарҷума кардааст. Хонандаи хориҷӣ шикамаи шутурро аз берун тасаввур мекунад, на ишқамбаи пур аз ғизоро, ки ин тасвири аслиро каме тағйир медиҳад. «**...ҷуссаи шутури ба дарди хориш гирифтгардида...**» - «**...a camel afflicted with scabies...**». Таҳлил: Муодили тиббӣ «**дарди хориш**» (**scabies/чесотка**) дуруст ёфта шудааст. Аммо дар матни тоҷикӣ гап дар бораи «**ҷусса**» (худӣ бадан) меравад, дар англисӣ бошад, боз калимаи «**stomach**» (меъда/шикам) такрор шудааст.

Хатогиҳо ва камбудии дар тарҷума гум шудани метафораҳои фарҳангӣ (**Loss of idioms**). Муқоиса бо «**алафи гандадарав**» ба хонандаи англисзабон расонида нашудааст. Ин ибора нишон медиҳад, ки риши одам хеле бетартиб, тасвир шудааст.

Ивазшавии мафҳумҳо (**Shift of meaning**). Калимаи «**ишқамба**» - «**tripe/stomach lining**» бо «**шикам**» - «**belly**» иваз шудааст. Ишқамбаи холикарданашудаи шутур намуди хеле дилбехузуркунанда, қачукилеб ва нафратовар дорад. Тарҷумон ин дараҷаи ҳаҷву масхараро сӯст ифода кардааст.

Такрори калимаҳо (**Redundancy**). Дар матни англисӣ калимаҳои марбут ба шикам «**stomach, belly**» се бор такрор мешаванд, дар ҳоле ки дар тоҷикӣ калимаҳои гуногун ба мисли

«ишкамба», «шикам» ва «чусса» истифода шудаанд. Ин нишон медиҳад, ки захираи луғавии тарҷума нисбат ба асл касодтар аст.

Тарҷумон чӣ гуна фаҳмонда тавонист? Сарфи назар аз ноқисҳо, тарҷумон тавонистааст маънои умумии матнро, ки сифатҳои шахсии Қоримшкамбаро ифода мекунад (ки ин одам хеле фарбеҳ, бадҳайбат ва шикамкалон аст) ба хонандаи хориҷӣ расонад. Сурхчатоб будани пӯсти бемӯйи вай (**reddish skin devoid of fur**) ва муқоиса бо шутури касал хуб тарҷума шудаанд ва ҳамон ҳиссиёти нафрату ҳаҷвро дар хонандаи хориҷӣ низ бедор мекунанд.

Инчунин: **«Чинифурӯш пиёлаи чойро ханӯз ҳолӣ накарда, Қоришкамба даҳони худро аз нон чунон пур кард, ки акнун на нонро хоида метавонист ва на ҳарф зада ва ӯ дар ҳамин ҳолат, аз тарси он ки чинифурӯш нони боқимондари хӯрда намонад, як дасти худро ба бурдаи охири нон, ки ба рӯйи бодбезак буд, гузошта, бо дасти дигараш ба чинифурӯш ишора кард, ки зудтар пиёларо ҳолӣ карда, ба ӯ чой кашида диҳад, то ки вай нонҳои нимхондаи дар лунчаш бударо бо ёрмандии чой фурӯ бурда тавонад»** [4,11].

Матн дар тарҷумаи англисӣ: **« The seller of ceramics promptly drank the half-cooled tea from the cup, refilled it with tea, and handed it to Qori Ishkamba, a sarcas-tic smile on his face as he observed the bread-eating and tea-drinking process»** [10, 43].

Барои боз ҳам равшантар намудани ноқисҳо, биед ҷумлаҳои англисии тарҷумашударо бо матни аслии тоҷикӣ ва тарҷумаи дурусти алтернативӣ (ки маъноро ба хонандаи хориҷӣ мерасонад) дар мисолҳо муқоиса кунем:

Мисоли аввал. Сабаби чой талаб кардани Қоришкамба. Матни аслӣ: **«...ба чинифурӯш ишора кард, ки зудтар пиёларо ҳолӣ карда, ба ӯ чой кашида диҳад, то ки вай нонҳои нимхондаи даруни лунчаш бударо бо ёрмандии чой фурӯ бурда тавонад»**.

Тарҷумаи тарҷумон: **«The seller of ceramics promptly drank the half-cooled tea from the cup, refilled it with tea, and handed it to Qori Ishkamba...»**.

Ноқисӣ: Дар тарҷумаи англисӣ чунин ба назар мерасад, ки чинифурӯш ҳудааш аз рӯи лутф ё хоҳиши худ зуд чойро нӯшида, ба Қоришкамба чой дод. Нақши асосии Қоришкамба (ки ҳарисона бо ишораи даст ва аз рӯи ночорӣ чой талаб дорад) гум шудааст.

Ба ақидаи мо варианти нисбатан дурусттари тарҷума бояд чунин шакл дошта бошад: **«...he motioned to the ceramic seller to quickly empty the cup and pour him some tea, so that he could wash down the half-chewed bread stuffed inside his cheeks»**.

Мисоли дувум: Ифодаи ҳарисӣ ва гурусначашмии Қоришкамба. Матни аслӣ: **«...аз тарси он ки чинифурӯш нони боқимондари хӯрда намонад, як дасти худро ба бурдаи охири нон... гузошта...»**.

Тарҷумаи тарҷумон: Тарҷумон ин қисми матнро умуман тарҷума накарда, ихтисор кардааст.

Ноқисӣ: Ин бузургтарин ҳатогӣ дар интиқоли мазмуни фарҳангӣ ва ҳолати равонии қаҳрамони асар аст. Хонандаи англисзабон умуман намефаҳмад, ки чаро ин мард «Қоришкамба» (Қорӣ бандаи шикам, ҳасис) ном дорад. Ҳадафи аслии нависанда интиқол дода нашудааст.

Ба ақидаи мо варианти нисбатан дурусттари тарҷума бояд чунин шакл дошта бошад: **«...fearing that the ceramic seller might eat the remaining bread, he covered the last piece of bread on the table with one hand...»**.

Мисоли сеюм: Тасвири ҳолати воқеии қаҳрамон.

Матни аслӣ: **«...чунон пур кард, ки акнун на нонро хоида метавонист ва на фурӯ бурда...»**

Тарҷумаи тарҷумон: **«...observed the bread-eating and tea-drinking process»**.

Ноқисӣ: Тарҷумон ибораи илмӣ ва бечони **«process»** (раванд)-ро истифода бурдааст. Ин ҳолати воқеии қаҳрамонро нисбат ба ҷои тасвири бадеии як одами гулӯғиршуда, бештар ба гузориши ҳуҷҷатӣ монанд намудааст. Хонандаи хориҷӣ намефаҳмад, ки қаҳрамон дар ҳолати нафасгирӣ аст.

Ба ақидаи мо варианти нисбатан дурусттари тарҷума бояд чунин шакл дошта бошад: **«...stuffed his mouth so full of bread that he could neither chew nor swallow it...»**.

Мушоҳидаҳои хронологӣ нишон медиҳанд, ки аввалин тарҷумаҳои асарҳои Садриддин Айни аз тарафи намоёндагони мактаби шарқшиносии шуравӣ анҷом ёфта, дорои хусусиятҳои идеологӣ ва услубии ба худ хос мебошанд. Баъдтар, бо ба миён омадани ниҳодҳои нисбатан мустақили тарҷума, доираи тамоилоти тарҷумаи матн васеъ гардида, боиси пайдоиши амсилахое гардид, ки ба кишрҳои гуногуни хонандагон нигаронида шуда буданд. Ин пайдарпайии хронологӣ на танҳо ба таҳаввулоти усулҳои тарҷума оварда расонид, балки дар наслҳои гуногуни хонандагони англисзабон тасаввуроти гуногунро дар дарки мероси Садриддин Айни ба миён овард.

Марҳилаи таҳлили муқоисавии асарҳои ба забони англисӣ тарҷумашудаи Садриддин Айни ва нусхаҳои асл интихоби пораҳои матниеро дар бар мегирифтанд, ки мазмунан унсурҳои фарҳангии аҳоли Бухоро дар худ таҷассум менамоянд. Мо ба сифати меъёрҳои асосии муайян кардани унсурҳои фарҳангӣ истилоҳоти таърихӣ, воқеиятҳои ҳаррӯза ё ибораҳои фразеологиро интихоб намудем, ки дар худ хусусиятҳои фарҳангӣ тоҷикиро таҷассум мекунанд. Ин ҷузъиёти луғавӣ, дар худ хусусияти миллӣ, ҷаҳонбинӣ ва таҷрибаи таърихӣ мардумиро ҷамъоварӣ мекунанд. Садриддин Айни ба ин ҷиҳати масъала диққати ҷиддӣ дода тамоми паҳлӯҳои фарҳангӣ маънавии миллати тоҷикро дар худ асарҳои худ ҷой додааст.

Хулоса, дар байни амсилаҳои назарияи тарҷума барои интиқоли калимаҳои луғавӣ, ки дар забони тарҷумашаванда муодил ва ё ивазкунандаи худро надоранд, яъне ғайримуодиланд, барҷастатаринҳояшон дар шакли транскрипсия ва транслитератсия, айнан интиқоли калима аз забони асл, тарҷумаи тавсифӣ (шарҳдиҳӣ) ва қиёси функционалӣ тарҷума карда мешаванд. Ҳар яке аз ин амсилаҳо иқоният ва маҳдудиятҳои ба худ хосро доранд:

- метавонад маъно ва мазмунро барои хонанда норавшан кунад;
- метавонад нороҳаткунанда ва душворфаҳмӣ эҷод кунад;
- метавонад мазмуни аслро таҳриф кунад.

Интихоби амсилаи тарҷума ҳам ба жанри матн ва ҳам ба ҳадафи нигоҳ доштани хусусияти нигориши муаллиф вобаста буда, ҳангоми тарҷумаи ҳодисаҳое, ки ҳамчун арзишҳои асосии ҳувиёти миллӣ дар асарҳои Айни инъикос ёфтаанд, махсусан муҳим арзёбӣ мешаванд.

Чунин муносибат ба мо имкон дод, ки қисматҳои матни асарҳои ба забони англисӣ тарҷумашудаи Устод, ки мазмуни фарҳангӣ надоранд, ҷудо карда шуда ба воҳидҳои калидии тарҷума диққат диҳем. Матнҳоеро мавриди истифода қарор додем, ки дар мазмуни онҳо номи идҳо ва маросимҳои динӣ, ашъҳои рӯзгор, либосу палос, зарфҳои миллӣ ва ибораҳои муқарраршудаеро аз фолклор маншаъ мегиранд, ифода ёфтаанд. Ин равиш ба мо имкон медиҳад, ки матнҳоеро таҳлил намоем, ки аз ҳодиса ва воқеиятҳои фарҳангӣ бой буда, дар соҳаи тарҷума мушкilotи бузургтарин ба шумор меравад. Интихоби бонизомии матнҳо, ки бо дарназардошти ин хусусиятҳо анҷом дода мешаванд, ба заминаи асосии фаъолияти таҳқиқотӣ – ҷӯяндагии мо табдил ёфта, барои муайян кардани нақши тарҷумаи асари бадеӣ шароит фароҳам меорад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Гафорова Т.С. О выразительных словосочетаниях в прозе Садриддина Айни и особенности их перевода на английский язык / Т.С. Гафорова // Вестник Педагогического университета. Серия: исторические и филологические науки, 2021. – С. 75-78.

2. Москвичёва С.Г. Функционирование фразеологизмов с компонентом «сердце» в произведениях Садриддина Айни / С.Г. Москвичёва // Вестник Вологодского государственного университета. Серия: исторические и филологические науки, 2025. - №2. – С. 87-91.

3. Мурувватиён Ҷ.Ҷ. Масъалаҳои матншиносии тарҷумаи русии романи «Дохунда»-и С. Айни / Ҷ.Ҷ. Мурувватиён // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки, 2022. – С. 95-105.

4. Айни, Садриддин «Марги судхӯр» / Садриддин Айни (повест) – Душанбе: ТҶБ Истикбол, 2011. –156 с.

5. Усмонова М. Некоторые взгляды на национально-культурные особенности систем и формул таджикского и английского речевого этикета / М. Усмонова // Журналы ООО «Цифра», 2025. – С. 8-18.

6. Хошимова Н.М., Рахимова Т.Р. Роль Садриддина Айни в становлении современного таджикского языка: глазами европейских и американских исследователей / Н.М. Хошимова, Т.Р. Рахимова // Вестник Педагогического университета. Серия: исторические и филологические науки, 2021. – С. 22-27.

7. Шамшоди Чамшед Structural and compositional framing of in “Reminiscences” by sadriddin Aini // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук, 2020. – С. 44-56.

8. Шарифова Д.М. Сопоставительная характеристика и особенности перевода этнографических реалий, обозначающих понятие «жилище» в английском и таджикском языках / Д.М. Шарифова // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки, 2017. – С. 182-187.

9. Юсупова Ю. Р., Асатулова Д. О. Русские культурные реалии в переводе художественной литературы /Ю.Р. Юсупова, Д.О. Асатулова // Неофилология, 2022. - №4. – С. 751-758.

10. Ayni, S. The Death of the Userer. The Executioners of Bukhara / S. Ayni // Translated from the Tajik Persian with an Introduction and Notes by Abdusalom Mamadnazarov. – Dushanbe: «R-graph», 2024. – 296 p.

БАЪЗЕ МУЛОҲИЗАҲО ОИД БА ТАРҶУМАИ БАДЕИИ АСАРҲОИ САДРИДДИН АЙНӢ БА ЗАБОНИ АНГЛИСӢ (ДАР МИСОЛИ МАРГИ СУДХӢР)

Дар мақола масъалаи тарҷумаи бадеии осори дар сатҳи классикӣ эҷодгардидаи адабони тоҷик, ба монанди асарҳои назмию наслии насли якуми нависандагони аҳди Шуравӣ, аз ҷумла Садриддин Айни, ки диққати хонандагони осори адабиро дар сатҳи байналмилалӣ бештар ба худ ҷалб мекунад мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода шудааст.

Қайд мегардад, ки сарфи назар аз мавҷудияти якчанд намунаҳои ба забони англисӣ тарҷумашудаи асарҳои Садриддин Айни, ҷомеаи илмӣ чӣ ватанӣ ва хориҷӣ, то ҳол таҳлили амиқу бонизомии асарҳои тарҷумашудаи ӯро надорад.

Аз ҷониби муаллиф таъкид мегардад, ки ки осори адабии тарҷумашуда на танҳо ҳамчун воситаи интиқоли арзишҳои фарҳангӣ баромад менамояд, балки ҳамчун як воситаи ташаккули тасаввурот дар бораи тамоми паҳлӯҳои ҳаёти фарҳангии миллати тоҷик, дар зехни хонандагони хориҷӣ низ хизмат мекунад.

Муаллиф ба хулосае меояд, ки сатҳу сифати тарҷума, ки барои дарки дурусти матн нақши муҳим дорад, бояд баланд бардошта шавад.

Калимаҳои калидӣ: Айни, Марги судхӯр, асари бадеӣ, алабиёти бадеӣ, тарҷума, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, тарҷумаи тахтуллафзӣ, транслитератсия, қиёс, иқтибос.

Маълумот дар бораи муаллиф: Султанова Паринамо Султановна -Донишгоҳи Байналмилалӣи Забонҳои Хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, ассистенти кафедраи забони англисӣ барои ихтисосҳои ҳамгиро; индекс 734019, кӯч. Муҳаммадиева 17/6, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе. E-mail: parinamosultanova@gmail.com. Тел.: (992)939-01-92-01.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ПРОИЗВЕДЕНИЙ САДРИДДИНА АЙНИ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК (НА ПРИМЕРЕ СМЕРТ РОСТОВЩИКА)

В статье исследуется и анализируется проблема литературного перевода классических произведений таджикских писателей, таких как поэзия и проза первого поколения советских писателей, включая Садриддина Айни, привлекающих внимание читателей литературного творчества на международном уровне.

Отмечается, что, несмотря на существование нескольких примеров перевода произведений Садриддина Айни на английский язык, научное сообщество, как отечественное, так и зарубежное, до сих пор испытывает недостаток в глубоком и систематическом анализе его переведенных работ.

Автор подчеркивает, что переведенные литературные произведения выступают не только средством передачи культурных ценностей, но и служат средством формирования

представления обо всех аспектах культурной жизни таджикской нации в умах зарубежных читателей.

Автор делает вывод о необходимости повышения уровня и качества перевода, играющего важную роль в правильном восприятии текста.

Ключевые слова: Айни, «Смерть ростовщика», литературное произведение, литература, перевод, таджикский язык, английский язык, дословный перевод, транслитерация, аналогия, цитата.

Сведения об авторе: Султанова Паринамо Султанова-Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзода, ассистент кафедры английского языка для интегрированных специальностей. Индекс: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6. E-mail: parinamosultanova@gmail.com. Тел.: (992)939-01-92-01.

SOME ISSUES IN TRANSLATING THE WORKS OF SALRIDDIN AINI INTO ENGLISH (THE DEATH OF THE USERER)

This article explores and analyzes the problem of literary translation of classic works by Tajik writers, including poetry and prose by the first generation of Soviet writers, including Sadriddin Aini, who have attracted the attention of literary readers internationally.

It is noted that, despite several examples of Sadriddin Aini's works being translated into English, the academic community, both domestic and international, still lacks a thorough and systematic analysis of his translated works.

The author emphasizes that translated literary works not only serve as a means of conveying cultural values but also serve to shape the understanding of all aspects of the cultural life of the Tajik nation in the minds of foreign readers.

The author concludes that it is necessary to improve the level and quality of translation, which plays a crucial role in the accurate perception of the text.

Keywords: Ayni, "The Death of the Userer.", literary work, literary literature, translation, Tajik language, English language, literal translation, transliteration, analogy, quotation.

About the author: Sultanova Parinamo Sultanovna-Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, Assistant at the English for two profile Specialties. index: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Muhammadiyeva Street 17/6/ **E-mail:** parinamosultanova@gmail.com. Tel/: +(992) 939-01-92-01.

ТАЛАБОТ НИСБАТ БА МАҚОЛАҲОИ ИЛМӢ

1. Риоя намудани «Этикаи чопи мақола дар маҷаллаи илмӣ «МХ»;
2. Таҳияи мақола бо ҳуруфи Times New Roman барои матнҳои русӣ ва англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матни тоҷикӣ, ҳаҷми ҳарфҳо 12, ҳошияҳо 20 мм. ва фосилаи байни сатрҳо 1,5 мм;
3. Ҳаҷми мақола: формати А 4, бо рӯйхати адабиёту аннотатсияҳо на камтар аз 15 саҳифаи дастхат;
4. Индекси ТДУ (УДК) (индекси мазкурро аз дилхоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);
5. Номи мақола;
6. Насаб ва дар шакли ихтисор ном ва номи падари муаллиф (он);
7. Номи муассисае, ки дар он муаллиф (он)-и мақола кору фаъолият менамояд;
8. Матни асосии мақола (на камтар аз 15 саҳифаи дастхат; схема, расм ва ҷадвал дар матни асосии мақола ворид намешавад);
9. Рӯйхати адабиёти истифодашуда на камтар аз 8-10 номгӯи адабиёти илмӣ. Ба нашри мақолаҳои бартарӣ дода мешавад, ки ба сарчашмаҳои нашршудаи илмӣ солҳои охир ва манбаҳои муътамад бештар таъяс кардаанд. Номгӯи адабиёти ба муаллиф тааллуқдошта набояд беш аз 25 ҷисади рӯйхати адабиёти мақолаҳо ташкил диҳад;
10. Таваҷҷуҳи муаллиф (он) дар мақола ба таҳқиқоти қаблии доир ба мавзӯи мақола, ки дар маҷаллаи «Мероси Шарк» ба нашр расидааст;
11. Тарҷумаи номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ), аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 20 сатр (аз 150 то 200 калима) ва калидвожаҳо аз 8 то 10 номгӯ;
12. Дар баробари пешниҳоди шакли электронии мақола пешниҳоди шакли ҷопии он дар як нусха ҳатмӣ мебошад;
13. Мақолаи аспирант/докторанти Ph.D/ унвонҷӯ танҳо бо тавсияи роҳбари илмӣ ё мушовири илмӣ қабул карда мешавад;
14. Мақолаи магистрант танҳо бо ҳаммуаллифӣ бо номзад ё доктори илм қабул карда мешавад;
15. Маълумот дар бораи муаллиф (он) бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ);
16. Нишон додани манбаи иқтибос дар қавси ҷаҳоркунча [];
17. Рақамгузориҳои нақша, схема ва диаграммаву расмҳо ва тарҷумаи номи шарҳдиҳандаи онҳо бо забонҳои русӣ ва англисӣ;
18. Маълумотномаи антиплагиати мақолаи бо забонҳои русӣ ва ё англисӣ таҳияшуда талаб карда мешавад.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Требования к научным статьям:

1. Соблюдение публикационной этики научного журнала «Наследие Востока»;
2. Статьи принимаются в редакторе World, шрифт Times New Roman для текстов на русском и английском языках, Times New Roman Tj для текстов на таджикском языке, размер (кегель) 12, поля 20 мм, межстрочный интервал 1,5 мм строки;
3. Объем статьи: не менее 15 страниц компьютерного текста формата А4, включая список литературы и аннотации;
4. Индекс ТДУ (УДК) (данный индекс можно получить в любой научной библиотеке);
5. Название статьи заглавными буквами по центру текста;
6. Фамилия и.о. автора (ов);
7. Название организации, где работает(ют) автор (ы);
8. Основной текст статьи (не менее 15 страниц, исключая схемы, рисунки, таблицы, диаграммы, аннотации и список литературы);
9. Список литературы не менее 8-10 наименований. Статьям, где использованы авторитетные, а также наиболее поздние научные издания отдается предпочтение. Допускается использование не более 25% научных публикаций автора (ов);
10. Ссылка на предыдущие публикации научных журнала «Мероси Шарк» по теме исследования приветствуется.
11. Название статьи, аннотации и ключевые слова приводится на трех языках (таджикский, русский, английский), аннотация в объеме от 150 до 200 слов, ключевые слова 8-10 терминов;
12. Статьи принимаются в печатном и электронном варианте;
13. Статьи аспиранта/докторанта Ph.D/соискателя принимается к рассмотрению с рекомендацией научного руководителя/научного консультанта;
14. Статья магистранта принимается к рассмотрению только в соавторстве с кандидатом наук/доктором наук;
15. Информация об авторе (ах) на трех языках (таджикский, русский и английский);
16. Ссылки на литературу в тексте обязательны и оформляются следующим образом: [3, с.24], где первая цифра – номер источника в списке литературы, вторая – страница;
17. Нумеровать таблицы, схемы, диаграммы и рисунки и перевести их оглавление/название на русском и английском языках;
18. Представить справку о прохождении системы антиплагиат

МУНДАРИЧА

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСӢ

Шарифзода А.Қ. Нақши Саффорӣён дар рушди сиккакӯбӣ ва фановарии пулии Хуросони Бузург...	5
Аюбов А.Р. Вазъ ва осори римиёни муҳочир дар Осиёи Марказӣ	16
Сангинов Д.Н. Аҳамияти ташаббуси Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муаррифии устувои куруш ҳамчун сарчашмаи ибтидоии ҳуқуқи инсон	21
Ворисов С.М. Заруриёти бозшинохти мамолики шарқи наздик ва ховари миёна дар шарқшиносии тоҷики даврони Истиқлол	27
Искандаров К. Саҳми Тоҷикистон дар ғалаба ба муқобили германияи фашистӣ дар Ҷанги Бузург ватанӣ	32
Мирзоев Н.М., Ҷумаева П.А. Саҳми Пешвои миллат дар рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи об	40
Аҳмедов Ҳ.А. Таърихи омӯзиши “Баёну-с-синоот”-и Хубайши Тифлисӣ	49
Назризода Д.Ҳ. Омилҳои беруна дар ҷанги таҳмилии шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон (1992 - 1997).....	55
Шарипов А.Н. Ҳамкории халқҳои тоҷику қазок дар охири асри XIX – аввали асри XX.....	62
Ҷумаева П.А. Ташаббусҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳифзи пирияхҳо дар ҷаҳон	69
Давлатмамадова С.Қ. Таҳлили таърихнигорӣ муносибатҳои гуманитарии Тоҷикистон бо давлатҳои хориҷӣ	75
Махсудов А.М. Вазъи соҳаи кишоварзии ноҳияҳои минтақаи Рашт дар давраи Истиқлол	82

ФИЛОЛОГИЯ

Сайдалиева М. Х. Сеҳри суҳан ва муассирӣ ирсият дар “Шоҳнома”	92
Тураев Б.Б. Номвожаҳои ҷуғрофиёи туркӣ дар микротопонимии водии Зарафшон	101
Раҳматуллозода С.Р., Исмоилова Л.С. Воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ дар романи «Гардиши девбод»-и Абдулҳамид Самадов.....	110
Собирҷонов С. Ифодаҳои хушбаёну муассир дар «Бадоеъу-л-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ.....	117
Олимзода Л.Д., Саидзода Ҳ.А. Ҷумлаҳои пайрави шартӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	126
Муҳаммадиян М. Мафҳум ва вазифаҳои ихтисораҳо дар лексикологияи муосири забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	133
Саломӣён М. Шокирҷони К. Вожаҳои гӯйиши мафҳумҳои ҳешутаборӣ дар ашъори шоирони ҳавзаи адабии Кӯлоб	142
Каримова Д.Н. Таҳлили муқоисавӣ истилоҳоти илкони бемориҳои пӯст ва зухуравӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	150
Лолаев А.А. Низомии истилоҳот ва ҷойгоҳи истилоҳоти барномасозӣ дар забони тоҷикӣ.....	157
Дилфузай И. Таҳлили алоқаҳои луғавӣ-маъноии вожагони мансуби концепти “motherland” дар забони англисӣ ва муодили тоҷикии онҳо	164
Расулов С.А. Абулқосими Фирдавсӣ ва шоирони ҳамасри Рӯдакӣ.....	171
Раҳматов Б.А. Муаррифии нусхаҳои хаттии девони риёзии Самарқандӣ	175
Сулаймонова Ҷ.М. Вижагиҳои ғиноӣ ва ишқӣ-романтикии достони “Бежан ва Манижа”	182
Ғаффорова У.А., Холматова М.М. Вежагиҳои ашъори Хоҷа Насируддини Тӯсӣ	188
Воҳидова Б. Р. Арзишҳои адабӣ ва ахлоқии «Равзаи ҳулд»-и Маҷди Хофӣ.....	197
Раҳмонӣён Э.Ш. Вижагиҳои шаклӣ ва мавзӯии дубайтиҳои Сафар Амирхон	202
Ҳайдарзода С.А., Шафизода Ф. А. Пайванди анъана ва навоарӣ дар эҷодиёти Ғоиб Сафарзода	209
Саидова М. Ф. Масъалаи суннат ва навоарӣ дар достони «Санги ман – алмос»-и Аскар Ҳаким	217
Салимзода М.О. Образи аспӣ забондон дар адабиёти тоҷик	223
Султанова П.С. Баъзе мулоҳизаҳо оид ба тарҷумаи бадеии асарҳои Садриддин Айний ба забони англисӣ (дар мисоли “Марги судхӯр”)	233

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

Шарифзода А. Роль Саффаридов в развитии монетного дела и денежной технологии Великого Хорасана.....	5
Аюбов А.Р. Положение и следы римских мигрантов в Центральной Азии	16
Сангинов Д.Н. Значение инициативы Республики Таджикистан по представлению цилиндра кира как первичного источника прав человека	21
Ворисов С.М. Необходимость нового осмысления стран ближнего и среднего востока в таджикском востоковедении периода Независимости	27
Искандаров К. Трудовой подвиг Таджикистанцев в тылу в годы Великой Отечественной войне	32
Мирзоев Н.М., Джумаева П.А. Вклад Лидера нации в развитие международного сотрудничества в водном секторе	40
Ахмедов Х.А. История изучения «Баяну- с - синаат» Хубайша Тифлиси	49
Назризода Д. Х. Внешние факторы в гражданской войне в Республике Таджикистан (1992-1997 гг.).....	55
Шарипов А.Н. Взаимоотношения между таджикским и казахскими народами в конце XIX – начале XX веков.....	62
Джумаева П.А. Инициативы Республики Таджикистан по защите ледников в мире.....	69
Давлатмамадова С. К. Анализ историографии гуманитарных отношений Таджикистана с зарубежными странами.....	75
Махсудов А.М. Состояние сельскохозяйственной отрасли районов Раштского региона в период Независимости.....	82

ФИЛОЛОГИЯ

Сайдалиева М. Х. Магия речи и эффективность наследственности в «Шахнаме»	92
Тураев Б.Б. Место тюркских топонимических названий в топонимии долины Зеравшана	101
Рахматуллозода С.Р., Исмоилова Л. С. Похожие фразеологические единицы в романе Абдулхамида Самадова "Гардиши девбод" («Вихревая круговорот»).....	110
Собирджонов С. Красноречивые и выразительные художественно-изобразительные средства в произведении «Бадоеъ-ул-вакоеъ» Зайниддина Махмуда Васифи	117
Олимзода Л.Д., Саидзода Х. А. Условные предложения в таджикском и английском языках	126
Мухаммадияи М. Понятие и функции аббревиатур в современно лексикологии таджикского и английского языков.....	133
Саломийн М. Шокирджони К. разговорные понятий родство в стихотворениях поэтов Кулябского литературного округа.....	142
Каримова Д. Н. Сравнительный анализ исконных терминов, обозначающих кожных и венерических заболеваний в таджикском и английском языках	150
Лолаев А.А. Терминосистема и место терминологии программирования в таджикском языке	157
Дилфуза И. Анализ лексико-семантических отношений слов, относящихся к концепту «родина» в английском языке, и их таджикских эквивалентов.....	164
Расулов С. А. Абулкосим Фирдоуси и современники-поэты Рудаки.....	171
Рахматов Б.А. Презентация рукописей дивана риязи Самарканди	175
Сулаймонова Дж. М. Поэтические и романтические черты повести «Бежан и Манижа»	182
Гаффорова У.А., Холматова М.М. Особенности поэтического творчества Ходжа Насриддина Туси.....	188
Вохидова Б. Р. Литературные и нравственные ценности «Равзаи хулд» Маджда Хафи.....	197
Рахмонийн Э.Ш. Формальные и тематические особенности дубейтов Сафара Амирхана	202
Хайдарзода С. А., Шафизода Ф. А. Связь традиций и новаторства в творчестве Гоиба Сафарзады.....	209
Саидова М.Ф. Проблема традиции и новаторства в поэме «Мой камень-алмаз» Аскара Хакима...217	
Салимзода М.О. Образ коня на таджикской литературы	223
Султанова П.С. Некоторые проблемы перевода произведений Садриддина Айни на английский язык (на примере «Смерть ростовщика»)	233

CONTENTS

HISTORY AND ARCHAEOLOGY

Sharifzoda A.Q. The role of the Saffarids in the development of coinage and monetary technology in Greater Khuroson	5
Ayubov A. R. The position and traces of the roman migration to Central Asia.....	16
Sanginov D. N. The significance of the initiative of the Republic of Tajikistan to promote the cyrus cylinder as an early source of human rights	21
Vorisov S.M. The necessity of re-studying the arab countries of the near and middle east in tajik oriental studies during the independence period	27
Iskandarov Q. The labor heroism of Tajiks on the home front during the Great Patriotic war	32
Mirzoev N.M., Dzhumaeva P. A. Contribution of the Leader of the nation to the development of international cooperation in the water sector	40
Akhmedov H.A. The history of research on Hubaysh Tiflisi's "Bayanu-s-sinoot"	49
Nazrizoda D.H. External factors in the civil war in the Republic of Tajikistan (1992–1997).....	55
Sharipov A. N. Relations between the tajik and kazakh peoples in the late 19th – early 20th centuries	62
Dzhumaeva P. A. Glacier protection initiatives of the Republic of Tajikistan.....	69
Davlatmamadova S. Q. Analises of hummanitarian relations of Tajikistan with forrighn countries	75
Makhsudov A.M. The state of the agricultural industry of the Rasht region districts in the period of Independence.....	82

PHILOLOGY

Saidalieva M.Kh. The magic of speech and the efficiency of heredity in the «Shahnameh».....	92
Turaev B. B. The place of the turkish geographical names in the toponymy of the Zeravshan valley	101
Rahmatullozoda S. R., Ismoilova L. S. Similar phraseological units in the novel "Gardishi devbod" ("the whirlwind") by Abdulhamid Samadov	110
Sobirjonov S. Eloquent and expressive artistic and figurative devices in "Badoye' ul-vaqo'e" by Zayniddin Mahmud Vasifi.....	117
Olimzoda L. D., Saidzoda H. A. Conditional sentences in tajik and english languages.....	126
Muhammadiyai M. The concept and functions of abbreviations in the modern lexicology of the tajik and english languages	133
Salomiyon M. Shokirdjoni K. Colloquial concepts of kinship in the poems of poets of the Kulyab literary region.....	142
Karimova D.N. A comparative analysis of native terms denoting skin and venereal diseases in the tajik and english languages	150
Lolaev A. A. The terminological system and the role of programming terminology in the tajik language.....	157
Dilfuzai I. Analysis of lexical-semantic relationships of words relating to the concept of "motherland" in english and their tajiki equivalents	164
Rasulov S. A. Abulqosimi Fidavsi and contemporary poets Rudaki	171
Rakhmatov B.A. Presentation of manuscript copies of the divan of riyazi Samarkandi	175
Sulaumonova J.M. Poetic and romantic pictures the story "Bejan and Manidja"	182
Gaforova U.A., Kholmatova M.M. Specific features of the poetic oeuvre of Khwaja Nasir al-din al-Tusi	188
Vohidova B.R. The literary and moral values of "Rawzai khuld" by Majd Khafi	197
Rahmoniyon E.Sh. Formal and thematic features of the dubayts of Safara Amirkhan.....	202
Khaidarzoda S.A., Shafizoda F.A. The connection between tradition and innovation in the works of Ghoib Safarzoda.....	209
Saidova M.F. The problem of tradition and innovation in Askar Hakim's poem "my stone-diamond"	217
Salimzoda M. O. The image of the horse in tajik literature	223
Sultanova P. S. Some issues in translating the works of Salriddin Aini into english (the death of the userer).....	233

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
МАРКАЗИ ШАРҚШИНОСӢ ВА МЕРОСИ ХАТӢ**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ЦЕНТР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ И ПИСЬМЕННОГО НАСЛЕДИЯ**

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE TAJIKISTAN
CENTER FOR ORIENTAL STUDIES AND LITERARY HERITAGE**

**МЕРОСИ ШАРҚ
(МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ)
№ 3 (17), 2026**

**Мухаррири масъул: А. Мухаммадӣ
Мухаррири техникӣ: М. Шаҳобиддин
Мусахҳеҳ: С. Расулов
Тарроҳ: Ёрахматзода Ш. Р.**

**Ба матбаа супорида шуд 20.09.2026
Барои нашр имзо шуд 22.09.2026
Чопи офсетӣ. Ҷузъи чопӣ - 19,37 Андоза 60X84 ¹/₈.
Адади нашр 200 нусха. Супориши №40**

**ҶДММ “Меҳроҷ-Граф”,
ш. Душанбе, 734063, кӯчаи Айни 29/2**